

*Registered According to Act XXV of 1867.
All Rights Reserved by the Publishers.*

[अस्य पुनर्मुद्रणादिकाः सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकायताः]

PRINTED BY

JAYA KRISHNA DAS GUPTA,
VIDYA VILAS PRESS, BENARES CITY.

1938.

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES.
458-459.

THE
CHANDRĀLOKA

OF

SHRI JAYADEVA

WITH THE RĀKĀGAMA COMMENTARY

BY

S'RĪ GĀGĀ BHATTA

With a Foreword by.

Pandit Batuk Nath Sharma, M. A.,

SĀHITYĀCHĀRYA,

Professor of Sanskrit, Benares Hindu University.

Edited with Introduction etc., by

PANDIT ANANTA RAM SHASTRI VETAL

SĀHITYĀCHĀRYA

Sanskrit Teacher, U. P. College, Benares.

PUBLISHED BY

JAYA KRISHNA DAS HARIDAS GUPTA

The Chowkhamba Sanskrit Series Office.

BENĀRES.

1938

❀ श्रीः ❀

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकाः ४५८-४५९.

*Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.
1938.*

॥ श्रीः ॥

चौखम्बा—संस्कृत—ग्रन्थमाला

ग्रन्थ—संख्या ८३

नम्बर ४५८—४५९

चन्द्रालोकः

श्रीजयदेवप्रणीतः

श्रीगागाभट्टकृतराकागमव्याख्यासहितः

श्रीकाशीहिन्दूविश्वविद्यालयाध्यापक—

साहित्याचार्य—श्रीबटुकनाथशर्म एम्. ए. महोदयैः

प्राक्कथनेन सनाथीकृतः

वाराणसेयोदयप्रतापविद्यालयाध्यापकेन

साहित्याचार्येण

अनन्तरामशास्त्रिवेतालेन

भूमिकादिभिः सम्भूष्य सम्पादितः ।

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्त

चौखम्बा संस्कृत सीरीज़ आफिस,

बनारस सिटी ।

वि० सं० १९९५

॥ श्रीः ॥

सूचीपत्रम् ।

विषयाः	पृष्ठानि
प्रास्ताविकं किञ्चित्	१-५
पीयूषवर्षो जयदेवः	१-१३
विषयानुक्रमणिका	१-१६
चन्द्रालोकः	१-१७०
चन्द्रालोकस्य पाठभेदाः	१-२
ग्रन्थेऽस्मिन्नुपलब्धानि ग्रन्थग्रन्थकाराणां नामानि	१
कारिकासूची	१-४
श्लोकसूची	५-१२
शुद्धिपत्रम्	१-४

प्रास्ताविकं किञ्चित् ।

अद्य किल कोऽपि वाचामगोचरः संमदोऽस्माकं मानसः सांमातिगत्वं गाहते यदिदं नूतनप्रकाशितमनूतनतमं ग्रन्थरत्नमुपनीयते श्रीमतां नयनपदवीम् । परिचित एव नूनं जगति जडेतरेषां सर्वेषां चन्द्रालोकः । को नु नाम स्यादेतादृशोऽभाग्यवान् साहित्यरसास्वादसौहित्यशालिनां समाजे ? यो हि सविशेषप्रशंसास्पदं न जानांया-
न्नाम्नापि चन्द्रालोकम् । तदीयमाशयं पुनराविर्भावयन्तो द्वित्राः शरदागमाद्या अपि विद्योतमानाः प्रायेण भवेयुः सम्प्राप्तविद्वत्परिचया एव । सम्प्रति प्रस्तुतोऽयं चकास्ति-
तमां राकागमोऽप्यगण्यस्पृहणीयरमणीयगुणगणस्तत्रैव गणनीयः ।

स्वभावादेव दिव्येन स्वीयेन तेजसा भ्राजमानमनर्घ्यं रत्नमन्येन केनापि तेजो-
विशेषेण विभ्राजितं पुनरसीमां कामपि सुषमां समुन्मीलयतीति तावत्प्रत्यक्षमेवास्ते ।
चन्द्रालोको हि नियतं कमनीयः, सति च राकागमे किन्तु नाम कथनीयं कामनीयकं
तस्य ? नूनमयं रत्नकाञ्चनसंयोग इव महार्हः सर्वथा सर्वैरभ्यर्हणीयो दैवयोगादुपगत-
श्चास्तरो योगश्चन्द्रालोकराकागमयोरालोकनीय एव ।

प्रकृता हि प्रेक्षावतामनतिदुर्गमा श्रीमती राकागमनामिकेयं चन्द्रालोकटीका
प्रकटयन्ती गूढार्थान् परमं प्रौढिमानमानीता नाद्यावधि कुत्रापि मुद्रिता । अद्य यावत्
कमनीयमेतदीयं नामधेयमानीतमेव स्यात्कर्णाभ्यर्णतां प्रायः प्राज्ञैः । साम्प्रतं तु ता-
मेतां प्रापथ्य नेत्रयोः पात्रतां सविशेषमान्तरं तोषं जुषन्तां ते ।

एतस्याः प्रशस्यागण्यगुणायास्तत्तद्गुणानां वर्णनं तावन्मुर्धेवाधुना । दर्शनादेव
ते नूनं तद्विदां प्रतीतेः पन्थानमवतरेयुरित्यमुष्मिन् विषये जोषमेव स्वीयते । अत्रत्य-
विषयाणां विवरणं पुनरग्रे विधीयेत विषयानुक्रमणिकायां विस्तरेणेति नैवोऽपि सा-
म्प्रतं प्रस्तूयते विषयः ।

अस्य च व्याख्यारत्नस्य सङ्ख्यावत्सुखावगमस्य राकागमस्य निर्माता कविर्धर्मैक-
तत्त्वविन्मर्मज्ञो निगमागमानां शिरोमणिर्मांसासकानां व्याकरणमहार्णवकर्णधारः साहि-
त्यदर्शनादिषु नितरां निष्णातः प्रथमो मनीषिणां प्रथमसंमानभूमिर्भट्टमट्टकुलाम्भोजभानु-
र्विश्वेश्वरापराख्योऽतिविख्यातिमन्नामधेयः श्रीमान् गागाभट्टो नाम । महानुभावः
स एवायं मनस्वी, येन किल भुवो भूषणस्य भूषणकवीन्द्रोपवर्णितप्राज्यप्रतापसम्पदः
प्रोद्यत्परतापकरप्रतापसारस्य वीरवराग्रेसरश्रीमत्सुगृहीतनामधेयश्रीशिवाजीमहोदयस्य
महोदयः श्रीमान् समपादि ससम्भारं राज्याभिषेकसंस्कारः । एतदुपज्ञोऽयं राकागम
एव तत्तदनेकविषयावगाहवैशद्यहृद्यमनवद्यं वैदुषीविशेषमेतदीयं प्रतिपदमावेदथितुं
नियतं प्रभूतं पर्याप्त इत्यतस्तस्यापि वर्णनमत्रोपेक्षणीयपक्ष एव निक्षिप्यते ।

अमु हि महिमोक्षत/वतिमहनीयमहौदारकीर्तनीयकीर्ती श्रीमद्ग्रन्थकारव्याख्या-

कारश्रीजयदेवगागाभट्टपण्डितावुद्दिश्य तद्विषयानुरूपसमुचितालोचनीयतत्तद्विचार-
सारपरिष्कारेण सम्पादितमस्मन्मित्रवरैः श्रीवाराणसेयहिन्दूविश्वविद्यालयवरा-
ध्यापकैः प्राच्यप्रतीच्यविद्याभिधमहासिन्धुसंभेदतीर्थावगाहविशदीकृतशेषमुषीकैः परितः-
प्रसर्पत्प्रशंसनीयप्रकटप्रभूतशास्त्रीयमहनीयपाटवोदयैः सहृदयकवीन्द्रवरश्रीमद्वदुक्क-
नाथशर्मसाहित्याचार्य एम्० ए० महोदयैः 'पीयूषवर्षो जयदेव' इत्येतच्छीर्षकं
लेखमेतत्प्रास्ताविकलेखानन्तरदर्शनीयं दर्शनीयं पदवीं नयनयोरुपनीय विद्वांसो नियत-
मेव विदुषोरेतयोः समयस्वरूपादिपरिचयं समीचीनमनुरूपं पूर्णमधिगच्छेयुर्नचावशिष्टं
ततो विशिष्टं किमपि लेखनीयमित्यतो न खलु तत्रापि लेखनीयमायास्यते ।

अद्य यावन्नामतः समुपलब्धासु चन्द्रालोकव्याख्यासु विद्योतते प्राचीनतमैका
प्रद्योतनभट्टाचार्येण निर्मिता शरदागमनाम्नी, या हि समाभ्नातसंक्षिप्तार्था प्रक-
टिताभिप्रायापि न तावच्छकनोति विशेषमावेदयितुम् । तदनन्तरं च रमा नाम सा
समभूत्, यया किल कृतविद्याद् वैद्यनाथपायगुण्डेपण्डितात्काशीस्थमहाराष्ट्रवंशा-
ङ्कुराद्वीजादङ्कुर इव श्लाघ्यमानं जनुर्लेभे । इयं तु तं तं प्रसङ्गविशेषमनतिक्रम्य तत्र
तत्र प्रतिपाद्यमानविषयानावेदयन्ती प्रकल्पितलोकोपकारा प्रचुरप्रचारा च । एतयो-
स्तावत्प्रथमा शरदागमाख्यव्याख्या चरमसंमुद्रणा, चरमा च रमा प्रथमं मुद्रिता ।
तृतीयापि तत्र कथामद्भनन्दकिशोरशर्मनिर्मितैका नचिरादेव प्रकाशयमानाभूत् ।
प्रकाशवेदमनोरुभयोष्टीकयोर्था समाविष्टा स्वस्यापि प्रकाशवत्तां सूचयति । पौर्णमासी
हि सेहावतीर्णा प्रभूतं प्रयततेऽत्र चन्द्रालोकं प्रकाशयितुम् । चतुर्थी च राकागम-
नामिकेयं पुरस्तादेवास्ते । प्राचीनयाऽप्येनया यत्किल सर्वतोऽन्ते मुद्रितया भूयते
साम्प्रतम्, तत्र तावत् हस्तलिखितैतत्पुस्तकस्यात्यल्पस्थानगत्वं समयमहिम्नैत-
त्समयपर्यन्तं च तस्यानुपलब्धिदिरित्युभयं कारणम् । अतिचिराद् गूढजन्मा गुणै-
र्ज्यैष्ठापि कनिष्ठेयं प्रकाशजन्मना ज्येष्ठाः समस्ता स्ता भगिनीर्निःसंशयमतिशैत इतीदं-
दर्शनतो विशदं भविता ।

टोकास्वेतासु वर्तमानायां रमायामर्वाचीनायां प्राचीनस्य राकागमस्यैव शब्दार्था
अविकलं बहुत्र सङ्गृहीताः समुपलभ्यन्ते । किन्तात्पर्येण वैद्यनाथस्तादृशं चेष्टित-
वान् ? नूनमेतत्तदितरासमानाधिकरणं ज्ञानं तेनैव सह लीनम् ।

श्रूयते, श्रीमद्गागाभट्टनिर्मितया वाजचन्द्रचन्द्रिक्याप्येकया स्थानमधि-
चन्द्रालोकव्याख्यानं लभ्यते । एषा च कञ्चित्तात्कालिकं वाजराजं वर्णयन्ती वर्तते
राकागमस्यैव सङ्क्षिप्तं रूपम् । सम्भाव्यते, श्रीगागाभट्टेन राकागमं निर्माय तस्मा-
त्किञ्चित्किञ्चिदुचितं सङ्गृह्य पुनर्वाजभूपालवर्णनपर्येयं वाजचन्द्रचन्द्रिका नाम
तन्नाम्नैव कल्पिता स्यात्, अथवा पूर्वं प्रकल्प्य वाजचन्द्रचन्द्रिकां तत्र तत्रोचितं
चातुर्येण तत्तच्छास्त्रीयविषयांस्तदन्तः सन्निवेशयता आपितोऽयं बृहद्रूपतां तावदत्र
प्रसिद्धिमानिन्ये ग्रन्थो राकागमनाम्ना ।

इतः पूर्वं प्रकाशिते खगुणैः प्रकाशमाने त्रिविधेऽपि चन्द्रालोके क्वचिदेकत्र कारिकायां गड्डलिकाप्रवाहेण सङ्गतमसङ्गतं च्युत 'स्कारं' पाठमेकमुपलभ्य मक्षिकास्थाने मक्षिकापातं कुर्वतां चक्षुष्मतामपि सम्पादकमहाशयानां तेषां तत्तादृशमविदुष्यं वैदुष्य-मुद्दिश्य को नाम विस्मयं नादधीत चित्ते । दृश्यतां च तदिदं द्वादश्यां कारिकायां पञ्चमे मयूखे । अत्र किल पूर्वार्धे 'उपमानोपमेयत्वे यत्रैकस्यैव जाग्रतः' इत्येष एव सर्वत्रोपलभ्यते पाठः । 'जाग्रत' इत्येवं पण्डितवरो जयदेवः प्रयुञ्जीतेत्येवं तु केन कथं वा सम्भावनीयम् । सम्भाव्यते, मूलग्रन्थलेखकमहोदयप्रमादात्सोऽयमपपाठस्तत्र लब्धावकाशः स्यात् । मुद्रणावसरे च तत्रावधानं नादायि सम्पादकैः । एकेन कृत-मन्येनाप्यनुसृतमित्येवं तदेवाद्यापि दृश्यते सर्वत्रानुस्यूतम् । चित्रं तु महदेतद्वर्तते, यदेतद्व्याख्यायामपि तदेव पदं पुनराश्रेष्ठितं दृश्यते । अस्माभिस्तु तत्र 'जाग्रत' इत्यत्र स्थाने 'जागृत' इत्येवं पाठः सन्निवेशितः ।

अस्य च पुरो वर्तमानस्य चन्द्रालोकसंस्करणस्य विषयानुक्रमणिकायाः सङ्कलनं मनसिकृत्य पूर्वप्रकाशितैतत्संस्करणेषु 'किञ्चाम कीदृशं वैतदन्वैराचरित'मित्येवमन्त-दिदृशोदयात्तत्राक्षिपातः कृतः । दर्शनानन्तरमेव च यस्य कस्यापि वैशिष्ट्यमवगन्तुं शक्यम् । अत्र तावत् सर्वप्रथमसंस्करणं कमपि विशेषमुल्लेखनीयं नोपातिष्ठिपत्, किन्तु तदनन्तरप्रकाशितैतत्संस्करणद्वय्यापि विषयसूच्यां तत्र तत्र वैचित्र्यं किञ्चिदुपदर्श्य दर्शकानां मनसि महान् सङ्करः समुपस्थापितः । अद्वितीयदर्शनाः पूर्वमेके ग्रन्थोक्तं नाम कुत्रचिन्नामान्तरेण सङ्केतयन्तो यथेच्छमन्तरान्तरा किञ्चित्किञ्चिदुत्सृज्य किमपि लेखनीयमन्यदेवान्यत्र लिखन्तः समन्ततो दर्शयन्ति स्वीयमद्वितीयं तत्कार्य-सम्पादनकौशलम् । इतरे च तदनुयायिनस्तदीयमेव गृह्णन्ति । न हि तावत्तत्र किञ्चिद्वक्तुमिष्यतेऽस्माभिः । व्याख्यायां च कुत्रापि स्थाने किमप्येकमालिख्य विषयसूच्यां तदेव नामान्तरेण दर्शयन्तो नूनं ते दर्शनीयवैदुष्याः । कुत्रापि किञ्चिल्लिखितमस्माक-मेवेषत्परिवर्तनपूर्वमनुकृतवतां तेषां तदिदं कार्यमभिनन्दनीयमेव । तदेतत्सकल-माकलय्य 'अहह महताम्' इत्यर्थमेवोक्त्वा तूष्णीं भूयते । प्रसङ्गवशात्तदिदं यथा-लोचितमत्रोपदर्शितम् । दर्शनसञ्जातसहजभावप्रवाहेणैव तत्प्रकाशपदवीं नीता वयम् । नात्र किञ्चिद्भावान्तरमुच्यीय तैर्विमनायितव्यम् । एतेन खलु साङ्ख्येण दर्शकास्ताव-दतिविचित्रं दशान्तरमनुभविष्यन्तीति तैः सावधानं कुतोऽपि किं त्समीक्ष्यैव किञ्चिदुपादेयमित्येवमेवास्मिन्निवेदनमस्माकम् ।

अस्तु तावत्, प्रकृतमनुसरामः । दिनानि सुबहूनि वीतानि, कदापि केनापि कारणेन श्रीमतां श्रौतस्मार्तनिगमागमप्रपञ्चनुञ्चनां परमोदारसरसस्वभावसम्भूतप्रभूत-यशसां यशःशेषतां नीतानामकाल एव सहसा कालेन श्रीबाबूदीक्षितजडेमहोदयानां गृहं गतैरस्माभिः प्रसङ्गविशेषमनुसृत्य तैः प्रदर्शितं स्वीयकमनीयप्रशस्तपुस्तकालयीय-पुस्तकानां सूचीपत्रमवलोक्य तत्रैकस्याकर्णितपूर्वस्यापूर्वस्य काशीस्थमहाराष्ट्रजातीय-भट्टभट्टवंशावतंसश्रीगागाभट्टसङ्घावत्प्रणीतस्यैतस्य चन्द्रालोकव्याख्यानरूपस्य

राकागमस्य रमणीयं नामधेयमुपलभ्य तद्विलोकनसञ्जातसहजकौतूहलैस्तदोयाधि-
कारिमहोदयानुग्रहातिरेकेण तदानीं तन्निभालनसौभाग्यमन्वभूयत । कालान्तरे च
तेषामत्युदारचेतसामधिगत्यानुमतिं निर्माप्यापि तदोयां प्रतिलिपिं परितस्तत्प्रचार-
चिकीर्षयाऽतिचिराय तन्मुद्रणोपायपर्यालोचनयैव तस्थे । अत्रैव चान्तरे कदापि वार्ता-
प्रसङ्गेन प्राचीनार्वाचीनदुष्प्रापतमोपादेयग्रन्थरत्नप्रकाशनोद्धारबद्धादरैः श्रीमद्द्विद्या-
विलासमुद्रणालयस्वामिभिः श्रेष्ठिवरश्रीजयकृष्णदासगुप्तमहोदयैः समुपलभ्यैतां
तत्पुस्तकसम्बन्धिनीं प्रवृत्तिं तत्प्रकाशनोत्साहः स्वकीयः प्रादर्शि । यथासमर्थं प्रवृत्ते च
तन्मुद्रणे सुमहत्तः सौभाग्योदयादित्थमेतां मनोरथस्य फलवत्तां नयनगोचरीकृत्य
सोत्साहं ततः प्रवर्तितं तत्सम्पादनकार्यम् । अद्य तावत् परमकारुणिकश्रीमत्परमेश्वर-
करुणापाङ्गभङ्गीभिरभिभूय भूयोऽन्तरायजातमन्तरान्तरापतितं तदिदमुपक्रान्तं पूर्णतां
प्रापय्य कार्यं समुत्तीर्णमहार्णवा इव परतरप्रमोदस्य परां काष्ठां प्राप्ताः स्मो वयम् ।

यदुपजीव्यैतन्मुद्रणं प्रवृत्तं, तदेतत्पुस्तकं कपुस्तकत्वेन सङ्केतितं विशिष्टतमा-
ऽशुद्धीनां निकेतनं दृष्ट्वा परितः समारब्धे शुद्धतमेतत्पुस्तकान्तरानुसन्धानव्यतिकरे,
श्रीमद्गागाभट्टसन्तानसन्तानभूतानां भट्टभट्टकुलकमलदिवाकरश्रीवीरेश्वरभट्ट-
महोदयानामेव केवलं गृहेषु तस्थोपलब्धिर्जाता । ततोऽत्र सम्प्राप्तमशुद्धीनां निराकरणे
सुमहत्साहाय्यम् । किन्तु ततोऽपि ताः सामस्त्यान्निर्गन्तुं नैहन्त । खपुस्तकत्वेन गृहीत-
मेतत्पुस्तकमशुद्धीनामनास्पदं यद्यपि नासीत्तथापि प्रायः शुद्धमेवासीत् कपुस्तकात् ।
अस्मद्भ्यर्थनानुसारमशुद्धिबहुलपाठसंशोधनाय तदिदमौदार्येण समर्पयतां तदधिकारि-
णां तेषामुपकारजातमेतत्प्रश्नसनीयं नूनमविस्मरणीयमेव । अत्र च पुस्तकद्वयपाठ-
सम्मेलनसाहाय्यमाचरतां केषाञ्चित्सहृदयसौहार्दशालिनां तेषां सहजस्नेहविशेषोऽप्यय-
मभिनन्दनीय एव ।

इत्थमिदं पुस्तकद्वयमालम्ब्य विधीयमाने मुद्रणकार्ये मध्ये च पुनः समुपस्थिते
तत्तदुपलब्धाऽपपाठसंशोधनप्रस्तावे, श्रीमदनवद्यहृद्यतमसाहित्यविद्याविलासैकनिकेतन-
क्रमनीयसरसगुणालङ्कारसारोदयविद्योतमानगद्यपद्यमयमभुरसारसूक्तिसुधारसप्रवाहसरणि-
सम्भेदभूमिहोदयाभूमिभूषणायमानमानोच्चतश्रीमत्पूजनीयगुरुवरचरणानुग्रहाद्बहुषु दूरी-
क्रियमाणेषु सन्देहपदेषु दीयमाने च सस्नेहमुदारैः सहृदयसूरिवरैस्तत्तदपपाठशोधनौ-
पयिककविचारोचितसाहाय्ये, स्वयमपि तत्तद्ग्रन्थविशेषपर्यालोचनेन तत्र तत्रोचितविचार-
पुरःसरं पुस्तकाक्षरसमुदायानुकूलपाठकल्पनया च कार्यविशेषव्यतिकरोऽयं परिश्रमा-
तिरेकात्कथञ्चित्पूरयाद्भक्ते । अन्ते च गत्यन्तराभावादक्रियन्ताऽस्माभिः प्रश्नचिह्नैरङ्कि-
तानि विचारावशिष्टानि विशिष्टानि तानि तानि स्थलानि ।

मुद्रणोत्तरं च 'तत्तद्विचारणीयविषयानुद्दिश्य किञ्चिद्विचारणीयं पुनरपी'त्येवमन्त-
र्विचारेण समुचितविचारसाहायकसमवाप्तिसम्भावनयाऽस्माभिरभ्यर्थितास्तदर्थं केचि-
दुच्चावचप्रौढपाण्डित्यलीलाविलासालयाः सहृदयास्तदिदमङ्गीकृत्यापि सहजसौजन्य-

गुणेन कार्यान्तरव्यापृतिवशादनवाप्तपर्याप्तावकाशाश्चिरादपि दुर्दैवोदयादस्माकं किमपि तत्रोचितमालोचयितुं कथञ्चिदपि नाशकनुवञ्चित्येष आशाविशेषोऽस्माकमकस्मान्मोघ एवाजनिष्ट । ततश्च क्रियञ्चिरं तूष्णीमेव नैराश्यादवस्थाय भूयोऽनुसन्धानपरैः, सहज-सौजन्यशालिनां धीमतामधिगत्य केषाञ्चित्किञ्चित्समुचितं विचारसाहाय्यं भूयस्तरामत्रो-पकृतैः सज्जातभितीदं तेषां न कुतोऽभिनन्दनीयमनन्यसामान्यं सौजन्यम् ।

अत्र किल तार्तीयिकस्य पुस्तकस्यानुपलब्धेरुपलब्धस्य पुस्तकद्वयस्य चाशुद्धि-बहुलत्वेन तदवलम्बादेतदग्रन्थसम्पादनव्यतिकरे स्वसंवेदनगोचरमायासमनुभूय मह-त्तरमुपक्रान्तमिदं कार्यं कथमप्यवसायितम् । सौभाग्यात्सम्भविष्यति द्वितीये संस्कर-णे पुनरप्यत्र दत्तपदेषु विचारः सन्देहेषु विधास्यते । हस्तलिखितमेतत्पुस्तकं कदाचि-त्कैश्चित्कुत्राप्युपलब्धं चेत्कृपया सूचनीयं तैः ।

टीकाकृता हि चित्रकाव्यलक्षणप्रदर्शनप्रसङ्गादत्र गोमूत्रिकादयो बन्धविशेषाः केचिद्दुदाहृताः पञ्चमे मयूखे । अस्माभिश्च तदाकारचित्राण्युद्धारानुसारीणि सम्पाद्य सपरिश्रमं तत्रैतानि सन्निवेशितानि । ग्रन्थान्ते च—पूर्वमुद्रितपुस्तकपठान्, ग्रन्थेऽत्र प्रसङ्गादापतितानां ग्रन्थग्रन्थकाराणां नामानि, कारिकाश्लोकसूच्यौ शुद्धिपत्रं चेत्येवं सकलमावश्यकं संयोज्य परमेश्वरानुग्रहेण श्रीमद्गुरुवरप्रसादेन च ग्रन्थोऽयं प्रापित-स्तावद् यथासम्भवं सर्वाङ्गीणसौन्दर्यम् ।

चरमे च सम्भाव्यते, यथाशुद्धि सावधानमुचितमित्थमाचरितेऽपि संशोधने क्वचि-दत्र मुद्रणालयदोषेण मदीयमतिमान्द्येन वा समुपलब्धा अशुद्धीः संशोध्य सुधियो ग्रन्थ-मेनमादितोऽन्तं यावन्नयनयोः पन्थानमुपनेष्यन्ति सन्दिग्धस्थलेषु यथोचितं विचारानात्मनः प्रकटय्य परिश्रमं ग्रन्थकर्तुर्मम च साफल्यमवश्यं नेष्यन्तीत्यलं पल्लवितेन ।

वर्षप्रतिपत् ,
संवत् १९९५.

} तदुषां विधेयः—
अनन्तरामशास्त्री वेतालः

॥ श्रीः ॥

पीयूषवर्षो जयदेवः ।

चक्षुष्मानपि लोकोऽयं यं विना नाऽवलोकयेत् ।

सोऽयं हृताशेषशोकश्चन्द्रालोकः प्रकाशताम् ॥

यदालोकालोकः सकलमपि लोकायतमयं

दुरालोकं लोकं कलयति खलाखेटकपटम् ।

सतां सद्यः पद्यां दिशतु सुदृशां हृद्यदधितो

दयातोऽयं चन्द्रो हृतहृदयतन्द्रोऽद्य महितः ॥

सखे पाण्डित्य ! त्वं किमसि कलिविद्वानिव तथा

यथा मे नाद्याऽपि प्रकटयसि सर्वं स्वहृदयम् ।

प्रतीक्षाऽपेक्षातः स सुहृदनुरोधोऽद्य बलवान्

अतोऽयं लेखन्यां प्रणय इति मां मृष्यत बुधाः । ॥

पीयूषवर्षजयदेवमनु प्रवक्तुं यस्याप्रहादभवदत्र मम प्रवृत्तिः ।

सोऽनन्तरामकविरेष ममेति ब्रुव्या दोषैरपि श्रयतु तोषमशेषतो मे ॥

अनिवेदितमेवेदं विदितचरं विशदशेमुषोजुषां विदुषां यदयं लोको न खलु विलो-
चनाभ्यां वस्तुतो विलोकयति वस्तुजातानि । विजयते किञ्चिच्चिन्मयं नामाभ्यन्तरं चक्षु-
र्येनैव चक्षुष्मतां चक्षुष्मत्ता परमार्थतः प्रसिद्धयति । विना तेन विलोचनवन्तोऽपि सम्य-
गर्थदर्शने नितान्तं तान्ता एव । तदिदं यद्यपि सर्वस्यैव परमकारुणिकेन परमपुरुषेण
प्रसादीकृतमेवाऽऽस्ते, तथापि प्राक्तनपुण्यापुण्यसंस्कारानुगुणमेव न्यूनान्यूनं विद्यो-
तते जीवजातस्य प्रातिभं चक्षुः । यत् किञ्चिद् विवर्तते वाङ्मयविग्रहेण जगत्सु जागरितं
तेजो भगवतो महाविष्णोस्तत्तस्यैव चित्तिवित्तिचयस्य स्थूलतामुपगतं बहिश्वरं
रूपम् । इदमेवोद्दिश्य पुरा प्रोक्तवानाचार्यदण्डी स्वकीये काव्यादर्शे—

‘इदमन्धं तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।

यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते’ ॥

तदिदं वाङ्मयं द्विधा विवर्तते शास्त्ररूपेण काव्यरूपेण च । तदुक्तं काव्यमीमांसायां
कविराजराजशेखरेण—“इदं हि वाङ्मयं द्विधा शास्त्रं काव्यं च” । एतदनु रूपं च
भवति विपश्चिर्तां द्विविधा प्रकृतिः । केषांचिन्मनीषा निसर्गत एव शास्त्रे धावति, तदन्येषां
स्वभाव एवोद्भावयति काव्यभावनासद्भावम् । यद्यपि यथा कवयो व्युत्पत्तिनिमित्तं शास्त्रा-
भ्यासमपि बहु मन्यन्ते तथैव केचन पण्डिता अपि कथंचन कवयन्तो हरगोचरीक्रियन्ते,
तथाप्यत्र प्रकृतिमधिकृत्य प्रवृत्तिप्राधान्यमवद्यत्य च वस्तुस्थितिर्यथायर्थं कथ्यते ।
परस्परपरोपकारपरम्परापरायणा अपि केचन मतिमन्तो हृदयतः पण्डिता एव भवन्ति
तथैवाऽन्ये प्रतिभावन्तः कवय एव हृदा भवन्ति । एतमेव व्यतिकरमाश्रित्य प्रायः प्रव-
र्तते प्रायोवादो यद् विभिद्यते मूलत एव पन्था एतयोरुभयोः । वाचां प्रयोगश्चैतयोः
प्रकृतिविजृम्भितां भिन्नामेव चमत्कृतिमादधाति सहृदयधुरीणानां हृदये । कवयः

प्रायो वकुलभञ्जरीगलदलीनमाध्वीझरीधुरीणदरीतिभिरेव भजन्ते परमं प्रमोदम् । पण्डितास्तु खफच्छथेति घटपट इत्यपि च विकटां वर्णच्छटां पट्टरन्त एव स्वान्त-सन्तोषमुद्घोषयन्ति । तयोर्व्याहृतान्येव परस्परपार्थक्यं सर्वप्रथमं प्रथयन्ति । तदिदं व्यक्तमेवावभाति यत् सत्यमेव वर्धति सर्गक्रमसंक्रान्त एष कोऽपि निसर्गः प्रतिभावतःम् । किन्तु विधेर्विधानमिवेदमपि प्रत्यक्षं प्रेक्ष्यते यत् सर्वस्थैवोत्सर्गविधेर्भवन्ति सत्यमेव काऽपि केचनापवादाः । कविपण्डितयोः प्रकृतिवृथक्त्वेऽपि ते बहुशोऽनु-भूयन्ते । बभूवुरेव पुरा कतिपये महानुभावा येषां धिषणा धिषणस्यापि धियमति-शायाना नैव प्रतिबन्धायाऽभूत् कीर्तिमुशानसोऽप्यपहरन्त्याः काव्यप्रतिभायाः । सममेव धावति स्म मतिस्तेषां शास्त्रे काव्ये च । को न माद्यति ससन्तोषमाचामन् काव्यामृतं शारीरकभाभ्यरचनाश्र्वर्यचर्याणामाचार्यचरणानाम् ? षट्प्रबन्धनिबन्धनोद्भुरस्य काव्य-मीमांसादिविलक्षणग्रन्थनिर्मातुः को न शृणोति सानन्दं सुधास्यन्दिनीः सूक्तीः कविराज-राजशेखरस्य ? किमन्यैः प्रतनतरैः पुरुषरत्नैः ? किं न खलु यवनगणसाम्राज्यविस्त्रंसित-सकलसमयेऽपि समये पण्डितराजो जगन्नाथः प्रादुर्बभूव ? यद्यप्येवं तथापि न खलु तादृशाः पुरुषविशेषाः डित्थडवित्थादिवत् प्रतिरथ्यं नेत्रातिथ्यं नीयन्ते । साधूक्तं केनापि—

“बहवः सन्ति कवयो बहवः सन्ति पण्डिताः ।

किन्तु सारस्वताकारो विरलः कविपण्डितः ॥”

देशविशेषस्य यदा समष्टिरूपं पुण्यं परिपाकं प्राप्नोति तदैवैतादृशाः पुरुषाः भगवतो विभूतिरूपान् मानवस्वरूपमास्थाय पुनन्ति जगतीतलम् ।

अथाऽहमासाद्य तादृशमेकं पुरुषविशेषं प्रवृत्तोऽहमात्मानं पवित्रीकर्तुम् । तदीयेति-वृत्ताद्यालोचनमपि तीर्थावगाहनवत् पापप्रमोचनाय भविष्यतीति मे बलीयान् विश्वासः । न खलु स्वल्पसुकृतकृतमेतत् संभवति यत् ‘विलासो यद्वाचामसमरसनिव्यन्दमधुरः कुरङ्गाक्षीविम्बाधरमधरभावं गमयति’ स सकलशास्त्रपारदृश्वामाणप्रवीणोऽपि भवेत् । अहो अनुग्रहविशेषः कश्चिदस्मिन् वाग्देव्याः ! अस्मिन् ‘चन्द्रिकाचण्डा-तपयोरिव कवितार्किकत्वयोरेकाधिकरणतामालोक्य’ को न विस्मितो भवेत् ? किमत्र विचित्रं चित्रं यद्यात्मानमुद्दिश्य स एवं निर्दिशेत्—

“येषां कोमलकाव्यकौशलकलालीलावती भारती

तेषां कर्कशतर्कवक्रवचनोद्गारेऽपि किं हीयते ॥”

नेदं वृथाऽहङ्कारोत्थं विकल्थनं, किन्तु यथार्थकथनमात्रम् । कियन्तः किन्तु कथयितुमिस्थं सन्ति सन्तः समर्थाः ?

कोऽयं य एवमुच्चैरुद्दिश्यते ? सोऽयं पीयूषवर्षो जयदेवः ।

कोऽयं पीयूषवर्षो जयदेवः ?

कोऽयं पीयूषवर्षो जयदेव इत्यनुयोग एव कश्चिदुत्तरयोगं स्वतोऽवतारयति । जयदेवाभिधानं दधतां मध्ये यः पीयूषवर्ष इत्युपाधिमिव नामान्तरं च दधाति स्म, स

एवार्यं भवेदस्य प्रबन्धस्य विषयः । नैवेदं कथनं प्रकृतविषयनिर्मथननिभम् । सत्यमेव बहवो बभूवुरस्मिन् सुरभारतीरते भारते कवयः कोविदाश्च, ये जयदेवाख्यया ख्यापयामासुः सर्वतोऽद्भुततरं स्वकीयं यशः । शर्मण्यपण्डित औफ्रेक्टः स्वकीये 'सूचीपत्राणां सूचीपत्रे' (१) तत्तद्ग्रन्थनामनिर्देशपुरस्सरं पञ्चदशानां जयदेवानां नामान्युल्लिखति । बहूनि हायनानि व्यतीतानि लिखितस्य तस्य सूचीपत्रस्य । एतदन्तरे मन्ये केचिदन्येऽपि जयदेवा विचयव्यग्रैर्गृहीता भवेयुः । नाऽस्ति नाम्नां परिमितिः । तदलं जयदेवाभिधाधारिणां सुधियामभिधानगणनाव्यासङ्गैः । परिजिहीर्ष्यमाणमपि नामुं व्यापारमन्तरा सेस्त्यति नः कार्यम् । न खलु यावन्तो जयदेवा बभूवुस्ते सर्वे ग्रन्थमेकमेव लिखित्वा विगतशक्तयो बभूवुः । तन्नैव संभाव्यते यत् सर्व एवैते परस्परभिन्ना एवाऽभूवन् । एतेषां मध्ये कतिपयैरेतादृशैर्भवितव्यं येषां नामानि बहु-ग्रन्थविरचनयाऽनेकशो गृहीतानि भवेयुः । भवतु, प्रवर्ततामेषां नामाद्यनु सूक्ष्मा परीक्षा । पीयूषवर्षापरनामधेयमेव जयदेवमादौ तावदन्विष्यामः ।

अस्ति चन्द्रालोकनामाऽलङ्कारग्रन्थो यस्य प्रणेता जयदेव आत्मानं पीयूषवर्षा-भिधया प्रधयति । यथोक्तमनेन चन्द्रालोकस्थादावेव—

हंहो ! चिन्मयचित्तचन्द्रमणयः संवर्द्धयध्वं रसान्

रे रे स्वैरिणि निर्विचारकविते ! मा स्म प्रकाशीभवः ।

उल्लासाय विचारवीचिनिचयालङ्कारवारांनिधे-

श्चन्द्रालोकमयं स्वयं वितनुते पीयूषवर्षः कृती ॥ (१. २)

पीयूषवर्ष इति नाम जयदेवस्यैवेति स्फुटीभवति प्रथममयूखान्तस्थपद्यात् । तथाहि—

“महादेवः सत्रप्रमुखमखविद्यैकचतुरः

सुमित्रा तद्भक्तिप्रणिहितमतिर्यस्य पितरौ ।

अनेनासावाद्यः सुकविजयदेवेन रचिते

चिरं चन्द्रालोके सुखयतु मयूखः सुमनसः ॥” (१. १६)

चन्द्रालोकस्यान्तेऽपि च तदेव गदितमनेन । यथा—

“पीयूषवर्षप्रभवं चन्द्रालोकं मनोहरम् ।

सुधानिधानमासाद्य श्रयध्वं विबुधा मुदम् ॥

जयन्ति याज्ञिकश्रीमन्महादेवाङ्गजन्मनः ।

सूक्तपीयूषवर्षस्य जयदेवकवेर्गिरः ॥” (१०. ५-६)

चन्द्रालोकटीकाकारान्यतमेन गागाभट्टेनाप्युक्तम्—‘पीयूषवर्ष इति जयदेवस्यैव नामान्तरम्’ इति ।

एतस्मादिदमप्युपलब्धं यदस्य पिता महादेवनामा माता च सुमित्राभिधा

बभूवतुः । इदमपि परमं साधनमयं जयदेवोऽस्माकमभिप्रेतो जयदेवो नवेति निर्णये शृशं भविष्यति ।

वर्तते प्रसन्नराघवं नाम 'वि त्कृपणहाटवं' नाटकं किमपि केनापि जयदेवेन विनिर्मितम् । पीयूषवर्ष इति जयदेवविनिगमकोपपदमत्र नैवोपलभ्यते, किन्तु पित्रोर्नामनी तु समाने एव । तथाहि—

“कवीन्द्रः कौण्डिन्यः स तव जयदेवः श्रवणयो-

रयासीदातिथ्यं न किमिह महादेवतनयः ।”

“लक्ष्मणस्येव यस्याऽस्य सुमित्राकुक्षिजन्मनः ।

रामचन्द्रपदाम्भोजभ्रमदृष्टज्ञायते मनः ॥” (प्रस्तावनायाम् १४-१५)

अतः सुमित्रामहादेवतनयत्वसाधर्म्यात् चन्द्रालोककर्तृर्जयदेवस्य प्रसन्नराघव-कवेर्जयदेवस्य चैकत्वं निःसंशयमवसीयते । तदन्येषां जयदेवानामुपलब्धमिति वृत्त-मितस्तत आवर्तयन्तोऽपि न वयं पारयामः प्राप्तुं कस्यापि पित्रोर्नामनी सुमित्रामहा-देवाविति । यद्यपि नैतेनानुमीयते यदयं ग्रन्थानन्यान् नो प्रणिनाय; तथापीदं तु सुविशदमेव निष्पद्यते यदयं नान्येन केनाऽपि जयदेवेन नामसामान्यसंभावना-मात्रबलादेवैकीभावं नेतुं शक्यते । तदलं दुरासादासादनायासेन । यत्तु कैश्चिद् विपश्चिद्धिरितरजयदेवत्वेनायं गृहीतस्तत् सर्वं भ्रान्तिविजृम्भितमित्यच्चिरादेव निवे-दयिष्यामः । साम्प्रतं तावदस्य समयो विनिश्चेतुमेव साम्प्रतम् ।

जयदेवस्याविर्भावकालः ।

इदमिदानीं विचारयामः कस्मिन् कालेऽयं समुत्पन्न इति । कोऽयं नामास्माकं संस्कृतसाहित्येतिहाससमयप्रविभागो यस्मिन्नयं पीयूषवर्षो जयदेवः पाञ्चभौतिकं कायमधिष्ठाय कवितामृतोत्सारितजरामृतिभयं यशःकार्यं समाससाद । एतदकथित-मेव सर्वतः प्रथितमास्ते यत् सुरभारतीसेवासिद्धानां वृद्धानां बहुशोऽनधिगत-निर्णयो दुरधिगतनिर्णयो वा निःसंशयसमयनिर्धारणायः । नैवापवादाय भवति जयदेवस्यापीतिवृत्तम् । न खलु वयं यथातथं जानीमः कस्मिन् काले देशे वाऽयं सत्यमेव प्रादुर्बभूव । यद्यप्येवं सर्वथाऽभ्रान्तं विनिश्चेतुमशक्यप्रायो जयदेवस्य समयस्तथाप्ययं प्रयत्नः प्रतन्यते तानि तानि प्रमाणशकलानि संग्रहीतुं यैः कथमप्यु-हितुं शक्येत तत्समयसामीप्यम् ।

अयं जयदेवः स्वकीये चन्द्रालोके काव्यप्रकाशस्थं काव्यलक्षणमाक्षिपन्निव लक्ष्यते । श्रीमन्मम्मटभट्टः काव्यप्रकाशे काव्यलक्षणमेवमाह—“तददोषो शब्दार्थौ सगुणा-वनलङ्कृती पुनः कापि” । इदमुद्दिश्य जयदेव इत्थं कथयति—

“अङ्गीकरोति यः काव्यं शब्दार्थावनलङ्कृती ।

असौ न मन्यते कस्मादनुष्णमनलं कृती” ॥ (१.८)

एतदुक्तं भवति । अलङ्काराणां काव्ये नियतप्रयोजनीयत्वं नैवानुमन्यते मम्मट-

भट्टप्रधानैर्ध्वनिमताध्वनानैः । भामहोद्धटप्रभृतयः प्राञ्च आचार्या अलङ्कारानेव काव्ये चमत्कारकारणं विनिश्चिष्युः । जयदेवस्तु ध्वनिप्रपञ्चमसुञ्चन्नपि चिरन्तनतराणामेवैतेषामाचार्याणां मतमूरीकुर्वन् यथोष्णत्वं विना वहित्वं नैव सिद्धयति तथैव सालङ्कारत्वमपाकृत्य काव्यत्वमपि नैव सम्भवतीति स्वाभिमतं मत्तं विमताक्षेपमुखेन व्यक्तं प्रतिपादयति । मम्मटमतमाक्षिपता नियतमेवैतेन तस्मात्पश्चाद् भवितव्यम् । मम्मटभट्टस्य काल एकादशशतकस्यान्तः । मम्मटभट्टस्य काव्यप्रकाशे उदात्तालङ्कारोदाहरणत्वेन भोजराजप्रशांसात्मकमिदं पद्यं दत्तं दृश्यते—

“मुक्ताः केलिविसूत्रहारगलिताः संमार्जनीभिर्हृताः

प्रातः प्राङ्गणसीम्नि मन्थरचलदूबालाङ्घ्रिलाक्षारुणाः ।

दूराद्वाडिमबीजशङ्कितधियः कर्षन्ति केलीशुका

यद् विद्वद्भवनेषु भोजनृपतेस्तत् त्यागलीलायितम् ॥”

इदं पद्यं स्वग्रन्थे उदाहरणत्वेन समुपन्यस्यन् मम्मटभट्टे भोजराजात् स्वस्य पश्चाद्भावित्वं व्यक्तमेवाभिव्यनक्ति । भोजराजो दशाधिकसहस्रमितादारभ्य पञ्चपञ्चाशदुत्तरसहस्रमितं ख्रिस्तवत्सरं यावद् (१०१०-१०५५) राज्यं चकारेति मन्यन्ते भारतेतिहासविद्वांसः । काव्यप्रकाशटीकाकाराणां मध्ये रुच्यकमाणिक्यचन्द्रौ प्राचीनतमौ । रुच्यकः कश्मीरेषु सुस्सलजयसिंहभूपालयो राज्यकालेऽभूदिति सुप्रसिद्धम् । तयो राज्ञो राज्यकालः पञ्चाशदधिकैकादशशतकमितः ख्रिस्ताब्दः (११५०) । माणिक्यचन्द्रः स्वटीकाविरचनसमयमेवं स्वयं निर्दिशति—

“रसवक्त्रप्रहाधीश(१२१६)वत्सरे मासि माघवे ।

काव्ये काव्यप्रकाशस्य संकेतोऽयं समर्थितः ॥”

जैानामुत्तरदेशीयानां च विक्रमवत्सरलेखनस्यैव सुप्रसिद्धत्वात् वैक्रमोऽयं वत्सरः । अयं षष्ठ्यधिकैकादशशतकमतेन ख्रिस्ताब्देन (११६०) तुल्यकल्पः ।

भोजराजस्य रुच्यकमाणिक्यचन्द्रयोश्चान्तर्भावित्वान्मम्मटभट्टस्य समयः ख्रिस्ताब्दैकादशद्वादशशतकपूर्वार्द्धयोर्मध्ये (१०५०-११५०) संभवति । एतस्मादिदमुपपद्यते यज्जयदेवो द्वादशशतकमध्यादूर्ध्वं नेतुं नैव शक्यते ।

अलङ्कारसर्वस्वमधीतवतां नैतत् तिरोहितं यद् रुच्यकः कतिपयानलङ्कारान् सर्वप्रथमं लक्षणोदाहरणैः प्रथयाम्बभूव । तेषामन्यतमो विकल्पालङ्कारः । ‘तुल्यबलविरोधो विकल्पः’ इत्यमेतं सूत्रे लक्षितं लक्ष्याकृत्य ‘तस्मात् समुच्चयप्रतिपक्षभूतो विकल्पारूपोऽलङ्कारः पूर्वैरकृतविवेकोऽत्र दर्शित इत्यवधातव्यम्’ इतिस्फुटमलङ्कारसर्वस्वेऽभिहितम् । टीकाकारो जयरथोऽपि तमेवार्थं सुविशदं प्रथयन्नित्थं प्रोवाच ‘अनेनास्य ग्रन्थकृदुपज्ञत्वमेव दर्शितम्’ । |जयदेवश्चन्द्रालोके ‘विरोधे तुल्यबलयोर्विकल्पालङ्कृतिर्मता’ इति विकल्पं लक्ष्यद् व्यक्तमेव रुच्यकोक्तं लक्षणं यथायथं गृह्णाति । नैतावदेवास्य रुच्यकानुगृहीतत्वम् । केचिदन्येऽप्यलङ्कारा रुच्यकोक्तदिशैव लक्षयित्वा प्रदर्शिताः । तथाहि—‘स्वविपरीतफलनिष्पत्तये प्रयत्नो विचित्रम्’ इति रुच्यकोक्तं त्रिचित्रलक्षण-

मवलोक्य जयदेवः 'विचित्रं तत्प्रयत्नश्चेद् विपरीतः फलेच्छया' इति तल्लक्षणमभिहितवान् । न केवलं लक्षणान्येव संवदन्ति, अलङ्कारनिरूपणकमोऽपि प्रायो रुच्यकानुसृतसरणिमेवानुकरोति ।

न खलु नावगतं भवेदलङ्कारकाननविहाररसिकानां यदलङ्काराणां संख्या क्रमशो वर्द्धमाना वर्तमानमहिमानमुपागता । भरतमुनिश्चतुर एवाऽलङ्कारानुमेने । तथोक्तमनेन नाट्यशास्त्रे—

“उपमा रूपकं चैव दीपकं यमकं तथा ।

अलङ्कारास्तु विज्ञेयाश्चत्वारो नाटकाश्रयाः ॥” इति (१७. ४३)

शनैः शनैः समयक्रममनुसरन्ती सैकषष्टिमिताऽभूदलङ्कारसंख्या मम्मटभट्टस्य काव्यप्रकाशे । रुच्यकस्यालङ्कारसूत्रे पञ्चसप्ततिरभवत् संख्याऽलङ्काराणाम् । जयदेवस्य चन्द्रालोके सा शतप्राया । तदनन्तरप्रणीतेष्वपि ग्रन्थेषु तत्क्रमाभिवृद्धिः स्पष्टमेव द्रष्टुं शक्यते । इत्थमेतत् सर्वं विचारयन्तो वयं जयदेवस्य मम्मटभट्टस्य रुच्यकाचार्यस्य च पदानुविधेयत्वं व्यक्तमेव पश्यामः । नैतदत्याहितं नाम किञ्चित् । ग्रन्थारम्भे स स्वयमेव प्रतिजानीते स्म—

“तं पूर्वाचार्यसूर्योक्तिज्योतिःस्तोमोद्गमं स्तुमः ।

यं संश्रित्य प्रकाशन्ते मदगुणत्रसरेणवः ॥” (१.४)

यथा तथा वा भवतु, जयदेवस्यास्य न केवलं मम्मटभट्टादेव किन्तु रुच्यकादप्युत्तरभावित्वमवश्यमेवाभ्युपेयम् । रुच्यकस्य समयो द्वादशशतकस्य पूर्वार्द्धमित्युपरिष्ठान्निवेदितम् । अतोऽयं जयदेवो द्वादशशतकादूर्ध्वं नैव गन्तुमर्हति । ख्रिस्तद्वादशशतकान्तोऽस्य उपरितनो समयसीमेति निर्विवादमासाद्यते ।

संप्रत्यधस्तनसीमानमासादयितुं तावद् यतामहे । प्रसन्नराधवस्थं पद्यम्—

“कदली कदली करभः करभः करिराजकरः करिराजकरः ।

भुवनत्रितयेऽपि बिभर्ति तुलामिदमूरुयुगं न चमूरुदृशः” ॥ (१.३७)

इति विश्वनाथकविराजः साहित्यदर्पणस्य चतुर्थपरिच्छेदे अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्योदाहरणत्वेनोपन्यस्तवान् । विश्वनाथस्य समयश्चतुर्दशशतकस्य पूर्वार्द्धम् । अयमस्फुटगुणीभूतव्यङ्ग्योदाहरणरूपेणेदं पद्यं व्याहरति—

“सन्धौ सर्वस्वहरणं विग्रहे प्राणनिग्रहः ।

अलाबुद्दीननृपतौ न सन्धिर्न च विग्रहः ॥”

अत्र सोऽलाबुद्दीननामानं खिलजीवंशसमुद्भूतं महम्मदीयं महीपालं स्मरति । अयं नृपः पञ्चदशाधिकत्रयोदशशतकमिते वत्सरे मृत इति भारतीयेतिहासविद्वांसः । साहित्यदर्पणस्यैका प्रतिलिपिश्चत्वारिंशदधिकपञ्चदशशतकमितं वैक्रमं वत्सरं (१४४० वै० = १३८३ ख्रि०) लेखनकालं दधाना जम्बूनगरस्थपुस्तकालये समुपलब्धा । अतोऽनुमीयते चतुर्दशपञ्चदशशतकपूर्वार्द्धयोर्मध्ये (१३५०-१४५०) विश्वनाथकविराजो बभूवेति ।

शाङ्गधरपद्धतौ प्रसन्नराघवस्थे पद्ये (१६४, ३५२०) समुपलभामहे । ते इमे-

“अपि मुदमुपयान्तो वाग्बिलासैः स्वकीयैः

परभणितिषु तोषं यान्ति सन्तः क्रियन्तः ।

निजघनमकरन्दस्यन्दपूर्णलवालः

कलससलिलसेकं नेहते किं रसालः ॥” (१. १९)

“विनैवाम्भोवाहं बहुलसचिलिताम्बरतलात्

तडिल्लेखा हेमद्युतिविततिरम्या विलसति ।

विनैव स्वर्गङ्गां नमसि रभसोन्मुद्रशफरी-

परोवतैः साकं स्फुरति नवनीलोत्पलवनम् ॥” (१. ३३)

शाङ्गधर इमां पद्धतिं त्रिषष्ट्यधिकत्रयोदशशतमिते (१३६३) ख्रिस्ताब्दे लिखित-
वानित्यभियुक्ता मन्यन्ते ।

शिङ्गभूपालविरचितो वर्तते रसार्णवसुधाकरनामा नाट्यशास्त्रविषयको ग्रन्थः ।
तत्र तृतीये विलासे भ्रंशं लक्षयित्वा ग्रन्थकृतमेवमुदाहरति—

“यथा प्रसन्नराघवे—‘रावणः—कथय क तावत् कर्णान्तनिवेशनीयगुणं कन्यारत्नं
कार्मुकं च’ । इत्यादि ।

पुनरपि तत्रैवान्तर्लपासुदाहरति—

यथा प्रसन्नराघवे—

“प्रस्यङ्कमङ्कुरितसर्वरसावतारं नव्योल्लसत्कुसुमराजिविराजिबन्धम् ।

धर्मेतरांशुमिव वक्रतयाभिरम्यं नाट्यप्रबन्धमतिमञ्जुलसंविधानम् ॥”

अस्य शिङ्गभूपालस्य समयो वेङ्कटगिरिनृपतीनां चरित्राधारेण निर्धारितः त्रिंश-
दधिकत्रयोदशशतकमितः (१३३०) ख्रिस्ताब्दः ।

विश्वनाथः शाङ्गधरः शिङ्गभूपालश्चेति त्रयाणां समयालोचनेन निःसंशयमव-
भासते यदस्माकं जयदेवश्चतुर्दशशतकमध्यादधः कथमपि गमयितुं नैव पार्यते । अतो
ऽधस्तनी सीमाऽस्य समयस्य चतुर्दशशतकमध्यम् ।

अलमतिप्रसङ्गेन कुतूहलखिलीकरणव्यासङ्गेन । अयमत्राऽस्य संक्षेपः । मम्मट-
भट्टस्यकोत्तरभावित्वं विश्वनाथशाङ्गधरशिङ्गभूपालानां पूर्ववर्तित्वं चास्य जयदेवस्य
समालोच्य वयमेतावदेव निश्चेतुं पारयामो यदयं तयोस्तेषां च मध्ये प्रादुर्बभूव । यदि
तत्कालकवीनां प्रसिद्धिसमासादनार्थं मर्याब्दानां शतकार्दं पर्याप्तं कल्प्येत तर्हि
कथयितुं शक्यते यदयं कापि त्रयोदशशतके (१२००-१३००) कमपि भारतीयं
प्रदेशं स्वावस्थानेनालङ्कार । एतदधिकं तु वक्तुं साधनानामियत्तया नैव शक्नुमो वयम् ।

गीतगोविन्दकविर्जयदेवः ।

केचिद्भिद्युक्ता विततां वाचोयुक्तिं प्रयुज्जाना एवमभिदधति यदयमस्माकं पीयूष-
वर्षो जयदेव एव गीतगोविन्दं नाम परमाद्भुतं काव्यं प्रणिनाय । एतेनैतत्

प्रख्यापितं व्यक्तमेव भवति यच्चन्द्रालोककविर्गातगोविन्दकविना सर्वथैकात्मता-
मावहति । किन्तु नेदं मतं विपश्चितो निश्चितिपदवीमारोपयितुं कथमपि पारयन्ति । यत्
केनचिदेतयो रचनासु गुणरीत्यादिसाम्यमाचम्यते तत्र रसनाया रसविशेषतारतम्य-
ग्रहणालस्यमेव हेतुः । एतदधिकृत्य तु केवलमिदमेव साज्जलि विनिवेद्य विरम्यते यत्—

साक्षाद् द्राक्षा मधुरा मधुराऽपि च सा सुधा सिद्धा ।

यद्यस्ति तारतम्यं रसयति तत् केवलं विबुधः ॥

इदमपि सुविदितमेव विदुषां यद् गोतगोविन्दकविर्जयदेवो लक्ष्मणसेन इत्यभिधस्य
धराधिपस्य समये समलङ्कारोद् गौडदेशम् । तस्य नृपस्य प्रासादद्वारि शिलापट्टोल्लिखि-
तोऽयं श्लोकः समुपबृंहयति तमेवार्थम् । यथा—

“गोवर्द्धनश्च शरणो जयदेव उमापतिः ।

कविराजश्च रत्नानि समितौ लक्ष्मणस्य च ॥”

अयं जयदेवोऽपि स्वर्काये गीतगोविन्दाख्ये काव्ये स्मरत्येतानारम्भ एव कवि-
वरान् । तथाहि—

“वाचः पल्लवयत्युमापतिधरः सन्दर्भशुद्धिं गिरां

जानीते जयदेव एव शरणः श्लाघ्यो दुरुहद्रुतेः ।

शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचनैराचार्यगोवर्द्धन-

स्पर्धां कोऽपि न विश्रुतः श्रुतिधरो धोयी कविक्षमापतिः ॥” (१.४)

महाराजलक्ष्मणसेनो द्वादशशतकारम्भ एवासीदिति व्यक्तमेवैतिहासिकानाम् ।
कथमिवाऽयं पूर्ववर्ती जयदेवोऽनन्तरवर्तिना जयदेवेनाभिन्नतां भजेदिति स्वयं विचार-
यन्तु विद्वांसः । नैतावदेव खलु तयोर्भेदसाधकं साधनम् । तयोर्मातापितृनामनी अपि
विसंबदतः । गीतगोविन्दकविः स्वयमेव कथयति—

“श्रीभोजदेवप्रभवस्य रामा(धा)देवीसुतश्रीजयदेवकस्य ।

पाराशरादिप्रियवर्गकण्ठे श्रीगीतगोविन्दकवित्वमस्तु ॥”

सुमित्रामातृकस्य महादेवतनयस्य जयदेवस्य रामा(धा)देवीसंभवेन भोजराज-
तनूजेन कीदृशोऽभेदस्य सम्भव इत्यगदितमेव व्यक्तमेवभासते शेषुषीजुषाम् ।

पक्षधरो जयदेवः ।

कथमेकः प्रमादवशाद् भ्रान्तिमागतः सन्नन्यानपि तथैवोत्पथगामिनः करोतीत्येतस्य
निदर्शनानि सन्त्येव बहूनि । गड्डलिकाप्रवाहवदभियुक्तानामपि भवति मतेः कदा-
चिदभिसंचारः । नास्त्यत्र विस्मयविशेषः कश्चित् । किन्तु यदा विचारसंभ्रमोद्भ्रमो
ऽपि भ्रमो भ्रामयन् बहून् सुचिरं भ्राम्यति तदावश्यमेवायं भवति विदुषां दृश्यरहस्यः ।
ईदृश एव कश्चिददभ्रो बभूव कस्यचिद् भ्रमो येनानालोचितसकलकल्पेन तेन प्रकल्पि-
तोऽभेदो जयदेवयोरेतयोः । सकृत्प्रवर्तितः प्रवादो विदुषा विदुषाऽनधिगतविशेष-
जुषा वरदकरामर्शाप्यायित इव लब्धवान् विदग्धवाद इव संमितसंमानम् ।

मिथिलायां बभूव पण्डितप्रकाण्डो जयदेवमिश्रो नाम येनाधिगतं विद्वत्परिषदि कारणैरनेकैः पक्षधर इति प्रतिष्ठातिशयास्पदमुपपदम् । अस्य ग्रन्थेषु तत्त्वचिन्तामण्या-
लोकः प्रसिद्धतमः । अयं स्वयं कविः सन् कविभिर्बहुभिः संपादितस्नेहोऽनेहसो बहून्
नयते स्म । आलोक इति ग्रन्थाभिधानान्यपदसाम्यात् कवित्वतार्किकत्वयोः सामाना-
धिकरण्याच्च स एवायं चन्द्रालोककविर्जयदेव इति सुतरां सम्भवति भ्रान्तेरवकाशः ।
सौभाग्येन नैवावहद् जयदेवाभिधानं ध्वनिकार आनन्दवर्द्धनः । यदि स तथाऽभविष्यद्
ध्वन्यालोककरः कविरानन्दवर्द्धनो नियतमेवैतैरयमपि जयदेवत्वेन गृहीतोऽभविष्यत् ।
यदि कोऽपि कविः स्वकाव्ये प्रमाणप्रवीणमात्मानं प्रमाणयति न खलु तेन तदभिधानं
कमपि तार्किकं स एवायमिति वक्तुं कोऽपि मतिमान् प्रतिपद्येत । वर्तमाने सति प्रबल
तरे प्रमाणान्तरे, साहाय्यं सम्पादयितुं शक्नुवन्ति युक्तय ईदृश्यः ।

अतो यत् पक्षधरो जयदेवः कमप्यालोकोपपदं ग्रन्थं लिखितवान् यच्च पीयूषवर्षो
जयदेवः प्रसन्नराघवप्रस्तावनायां स्वकीयं प्रमाणप्रवीणत्वमुपन्यस्तवान् तत् सर्वं प्रमाणा-
न्तरं विना तदुभयाभेदसाधनार्थमकिञ्चित्करमेव । तद् युक्तमिदानीं प्रमाणान्तर-
प्रामाण्यमेव परीक्षितुम् ।

अस्य पक्षधरस्य प्रत्यक्षालोकान्ते लेखको लिपिकालमेवं लिखति—“शुभमस्तु
शकाब्दा ॥ लसं १५०९” । अत्र मनमोहनचक्रवर्तिमहोदयः कल्पयति यदस्यां
१५०९ इति संख्यायां शून्यं प्रमादेन न्यस्तं भवेत्, तदयं नियतं १५९ मितो
लक्ष्मणाब्द एव । लक्ष्मणाब्दः १११९ मिते ख्रिस्ताब्दे समारभ्यते । तदयं संकलनेन
१५९ मितो लक्ष्मणाब्दः १११९ + १५९ = १२७८ मितेन ख्रिस्ताब्देन तुल्यः । सतीश-
चन्द्रविद्याभूषणो लसं इत्येतस्य वत्सर इत्येवार्थसङ्केतमूरीकुरुते । तत् तत्रत्या १५०९
इति संख्या तन्मतेन शकाब्दद्योतिका । शकाब्दः ७८ मितात् ख्रिस्ताब्दादारभ्यते । तदयं
१५०९ + ७८ = १८५७ मितेन ख्रिस्ताब्देन तुल्यो भवति । लिपिकरणकाललेखने
लेखकस्याभूत् प्रमाद इत्यत्र नैवास्ते बिन्दुरपि सन्देहस्य । किन्तु कुत्र सोऽभूदिति
निश्चेतुं नैव शक्यते । चक्रवर्तिप्रवर्तिता शून्यन्यूनत्वकल्पना विकल्पानन्यान् प्रकल्प-
यन्ती नैवारोहति चेतोनिश्चितिभूमिम् । शून्यन्यूनत्वकल्पनातो वरीयसीयं स्यात्
कल्पना यदयं शकाब्दं दत्त्वा लक्ष्मणाब्दं पश्चाद् दास्यामीति तं लिखितुं विस्मृत-
वान् । शकाब्दश्चास्थाने दत्त इति विशेषः कृतः । भवतु सर्वमेतत् । इदमत्र पृच्छामः
कस्मादेतावानायासः स्वीक्रियते ? किन्तु सेत्स्यति तस्य लिपिकालकलनेन ? यद्यस्य
ग्रन्थो १५८७ मिते शकाब्दे प्रतिलिखितोऽभूत्, न तेन किञ्चिदासाद्यते निश्चयनिश्चिति-
करणम् ।

यदि चक्रवर्तिपदमनुवर्तमाना वयं लिपिकालं १२७८ मितं ख्रिस्ताब्दं कल्पयामः
तर्हि पक्षधरसमयं तत्पूर्वमेवावधारयितुं बलात्प्रवृत्ता भवेम । न खलु न कथयन्ति पण्डिता
यत् पक्षधरादधीतवन्तौ वासुदेवसार्वभौमो रघुनाथशिरोमणिश्च । चैतन्यमहाप्रभुश्चा-
भूत् वासुदेवसार्वभौमस्यान्यतमः शिष्यः । अतो नैवेयत्पूर्वं भवितुमर्हति पक्षधरः ।

एतदपि न विस्मर्तव्यं यदयं मिथिलाधिपस्य भैरवसिंहस्य राज्यसमये प्रसिद्धिं लब्धवान् । ख्रिस्ताब्दपञ्चदशशतकमध्ये यावत् समयो भैरवसिंहभूपतेरिति मिथिला-प्रन्ततत्त्वविदो निगदन्ति । विजयते बलवती किंवदन्ती यत् कविवरविद्यापतेरयमेकदा गृहं गत्वा तदातिथ्यं स्वीकृतवान् । पक्षधरहस्तलिखिते विष्णुपुराणे तल्लिपिकाल एवं दत्त आस्ते—

“ब्रह्मैवेदयुतैः सशंभुनयनैः संख्यां गते हायने

श्रीमद्गौडमहीभृतो गुरुदिने मार्गे च पक्षे सिते ।”

व्यक्तमेवायं ३४५ मितो लक्ष्मणसंवत्सरः, (१११९ + ३४५) १४६४ ख्रिस्ताब्देन तुल्यः । एतत् सर्वमालोचयतां स्पष्टमेवाभासते यदयं ख्रिस्ताब्दपञ्चदश-शतकमध्ये मिथिलामध्युवास । कथमिव त्रयोदशशतकारम्भे स बलाज्ञेतव्य इति वयं न जानीमः ।

चन्द्रालोककविना जयदेवेन पक्षधरस्यैकात्मता सिद्धा स्यादित्याशयैव स्वीकृतवा-नेतावन्तमायासं मनमोहनचक्रवर्तिमहोदयः । किन्तु कथं विस्मृतवान् यदभिन्नयोः पुरुषयोः पितरावप्यभिन्नौ भवतः । अपि पक्षधरस्यापि जननी सुमित्राभिधाऽभूत् ? अप्यस्य जनको महादेवयाज्ञिकोऽभूत् ? अपि कोऽप्योमिति वक्तुं शक्नोति ? यद्येवं तर्हि वृथैवाऽयं विततो यत्नो वस्तुतो भिन्नयोरभिन्नत्वं साधयितुम् । पीयूषवर्षोऽपि जयदेवः प्रमाणप्रवीण आसीदित्यत्र नाऽस्ति काऽपि विप्रतिपत्तिः । तद्ग्रन्थद्वयमेव तत् स्फुटं प्रमाणयति । एतत् पक्षधरभिन्नत्वेऽपि संभवत्येव । बलवद्विरुद्धप्रमाणावरुद्धाध्वा कथमिव कोऽप्युत्सहेत तावेकोऽर्तुमिति वयं नैवावधारयामः । अहो ! गतानुगतिकत्वं लोकस्य यत् कस्मिन्नपि समये परप्रत्ययनेयबुद्धयः सुधियोऽपि संजायन्ते ।

पीयूषवर्षजयदेवस्य ग्रन्थद्वयम्

अद्यावधि पण्डितप्रकाण्डस्थाऽस्य महाकवेर्ग्रन्थद्वयमेवोपलब्धं चन्द्रालोकः प्रसन्न-राघवं चेति ।

(१) चन्द्रालोकः—अयमस्य चन्द्रालोकः स्वकीयालोकेन चिराद् धवल्यन्नास्ते भारतधरावलयम् । अलङ्कारागमपारावारे विजिहीर्षूणामयं परमहर्षमादधानो विदधाति काञ्चित् परिचिति ययोत्साहिताः सुखेनारोहन्ति लघुबुद्धयोऽप्यलघुकान् ग्रन्थपोतान् । अयं चन्द्रालोको दशमिर्मयूखैः प्रकाशमानो विगलितविस्तरं सुविशदं विद्योतयते साहित्यशास्त्रस्य समस्तवस्तुजातम् । वाग्विचाराभिधे प्रथमे मयूखे मङ्गलाचरणादिभिः प्रक्रम्य काव्यस्य हेतुलक्षणे च लक्षयित्वा रूढयौगिकादिभेदानां शब्दानां सौदाहरणः सयुक्तिकश्च संक्षेपेण विचारः कृतः । द्वितीये मयूखे दोषनिरूपणाख्ये काव्यदोषाणां लक्ष-णोदाहरणानि प्रदर्श्य प्रदर्श्य दोषाङ्कुशभेदानपि चान्तर्निर्दिश्य साधु समाधानं विहि-तम् । लक्षणनिरूपणाभिधाने तृतीये मयूखे नाट्यशास्त्रीयग्रन्थेषु प्रतिपाद्यमानानां लक्षणानां कानिचित् सोदाहरणानि प्रदर्शितानि । चतुर्थे मयूखे प्राचामाचार्याणां मतेन

दशानां गुणानां सोदाहरणं निरूपणं कृतम् । पञ्चमो मयूखः सर्वेषां विपुलतमः । अत्र विंशत्यधिकशतेन श्लोकैः शब्दार्थालङ्काराणां लक्षणभेदोदाहरणानि सुस्पष्टं सुशब्दं च प्रपञ्चितानि । षष्ठे मयूखे रसस्य रीतीनां वृत्तीनां च विचारः संक्षेपातिशयेन कृतः । सप्तमे ध्वनिनिरूपणारूपे मयूखे वृत्तिभेदत्रयाद् व्यञ्जनामादाय सलक्षणभेदोदाहरणं सा संक्षेपत उपदर्शिता । तथैवाष्टमे गुणीभूतव्यङ्ग्यानां निरूपणं कृतम् । नवमे दशमे च मयूखयोः लक्षणाभिधे लक्षणभेदाभ्यामभिहिते ।

विपुलप्रचारतया चन्द्रालोकस्य टीका अपि विद्वद्धिरनेकैर्विरचिताः । तासु काश्चित् प्रथिततमा अत्र विनिर्दिश्यन्ते ।

१. शरदागमः—अयं चन्द्रालोकस्य टीकारूपो ग्रन्थः प्रद्योतनभट्टेन विरचितः । बलभद्रमिश्रतनयः प्रद्योतनभट्टे बुन्देलवंशावतंसस्य महाराजवीरभद्रदेवस्य सभापण्डितो बभूव । अयं महाराजः कन्दर्पचूडामणिनामकं कामशास्त्रीयं ग्रन्थं विंशत्यधिके षोडशशतके (१६२०) वैक्रमे लिखितवान् । शरदागमप्रणयनसमयः षड्विंशत्यधिकषोडशशब्दो वैक्रमः । इयमतिसंक्षिप्ता टीका समूलसंस्कारं सभूमिकादिकपरिष्कारं च नीता प्राकाश्यमस्मत्सुहृद्भिः पण्डितश्रीनारायणशास्त्रिभिः । अतोऽस्य विस्तरस्तत्रैवावलोकनीयः ।

२. रमा—इत्थं टीका वैद्यनाथपायगुण्ड इत्येतेन रचिता निर्णयसागरयन्त्रालये मुद्रिता च । उदाहरणचन्द्रिकादिग्रन्थकर्तृवैद्यनाथादयं सर्वथा भिन्न एव । स तु तत्सदित्युपनामको रामचन्द्रतनयश्चासीत् । अयं पायगुण्ड इत्युपपदो वेणीमहादेवयोः सुतो नागोजिभट्टस्य शिष्यश्चासीत् । व्यक्तमेवौमैत्रेयो बालभट्टमस्य तनयं तत्त्वेन गृह्णन् भ्रान्त एव । उभावपि सुतजनकौ दीर्घायुषो नागोजिभट्टस्य शिष्यतामुपगतौ । अयं वैद्यनाथोऽनेकान् व्याकरणधर्मशास्त्रविषयग्रन्थान् विरचितवान् । एतद्विस्तरस्तु म. म. पण्डितनित्यानन्दपन्तस्य बाबूगोविन्ददासस्य च भूमिकाभ्यामवगन्तव्यः ।

३. राकागमः—अयं टीकाग्रन्थो गागाभट्टेतिप्रसिद्धापरनामकेन विश्वेश्वरभट्टेन विरचितः । काश्यां विराजते विद्वन्मणिखनिनिभो भट्टनामन्वयः(१) । तत्रैवायमपि महाभागः समन्वभवत् प्रादुर्भावसौभाग्यम् । रामकृष्णभट्टतनूजस्य दिनकरभट्टस्याऽयं पुत्रः । स एवाऽयं येन शिवाजिभूपतेः सप्तदशाधिकषोडशशतकमिते वैक्रमेऽब्दे (१६१७) राज्यारोहणसंस्कारः क्षात्रेण कल्पेनाकारि(२) । कायस्थप्रदीपं नाम ग्रन्थं लिखितवानयं विंशत्यधिकषोडशशतकमिते वैक्रमेऽब्दे (१६२०) । तदस्यैहिकयाऽवस्थित्या त्रिषष्ट्यधिकपञ्चदशशतमिताब्दस्य (१५६३) अष्टाविंशत्यधिकषोडशशतक-

(१) कान्तानाथभट्टेन विरचितं भट्टवंशकाव्यमवलोकनीयमेतदन्वयविशेषजिज्ञासुभिः ।

(२) एतद्व्यतिकरवृत्तमधिकृत्य श्रीसिद्धान्तविजयग्रन्थस्योपोद्धातः परिशिष्टानि च द्रष्टव्यानि ।

मिताब्दस्य (१६२८) च वैक्रमस्य मध्ये प्रायशो भवितव्यमिति सम्भाव्यते
विद्वद्धिः । अनेन विरचिता ग्रन्थाः(१)—

धर्मशास्त्रे—

१ आपस्तम्बपद्धतिः	२ आशौचदीपिका
३ कायस्थपद्धतिः(२)	४ तुलादानप्रयोगः
५ दिनकरोद्ध्योतः(३)	६ पिण्डपितृयज्ञप्रयोगः
७ प्रयोगसारः	८ सुज्ञानदुर्गोदयः
९ समयनयः	१० सापिण्ड्यविचारः

पूर्वमीमांसायाम्—

१ मीमांसाकुसुमाञ्जलिः	२ शिवाकोंदयः
३ भाट्टचिन्तामणिः	

अलङ्कारशास्त्रे—

१ राकागमः(४) (चन्द्रालोकटीकारूपः)

(२) प्रसन्नराघवम्—

इदं नाटकं सुप्रसिद्धमेवाऽऽस्ते । सप्ताङ्केऽस्मिन्नाटके रामायणीया कथाऽभिनयै-
विन्यस्तरूपा सुतरामावर्जयति चेतांसि साहित्यसौहित्यजुषां विदुषाम् । बहुस्थानेषु
मुद्रितमिदं विपुलप्रचारं चालोक्य चित्रमिव नः प्रतिभति यदस्य न सन्ति टीका अनेकाः
सुप्राचीनाः । काशी, कलिकाता, मंदराज, मुम्बा, पूना इत्येतासु पुरीषु मुद्रितानि
संस्करणानि मूलमात्रं दधते । श्रूयते कस्यचिद् वेङ्कटाचार्यस्य टीकां दधदास्ते
खोपकरसम्पादितं मुम्बापुर्यां प्रकाशितमेकमस्य संस्करणम् । तन्नैवोपलब्धमस्माभिः ।
न च वयं जानीमः कोऽयं वेङ्कटाचार्यः कतमदेशसमयवास्तव्यश्चेति ।

अद्यावधि एकैव टीका दृष्टाऽस्माभिः । सा भावबोधिन्त्याख्या महामहोपाध्यायैः
सुगृहीतनामधेयैः डा० गङ्गानाथझामहोदयैर्निर्मिता । इयं मूलरहिता 'भूवाणरत्नचन्द्राङ्के
वैकमेब्दे (१९५१)' लिखिता काश्यां प्रकाशिता ।

(१) एतानि ग्रन्थनामानि श्रीपाण्डुरङ्गवामनकाणेमहोदयस्य History of
Dharma śāstra, Vol. I नामकाद् ग्रन्थाद् गृहीतानि ।

(२) अयमेव ग्रन्थः 'कायस्थधर्मप्रदीप' इति, 'कायस्थधर्मप्रकाश' इति चाभिधा-
नाभ्यामभिधीयते । संक्षेपतो गागाभट्टीत्युच्यते ।

(३) ग्रन्थप्रकाण्डस्य सन्त्यनेकेऽस्यांशाः—आचार, आशौच, काल, दान, पूर्त,
प्रतिष्ठा, प्रायश्चित्त, व्यवहार, वर्षकृत्य, व्रत, शूद्र, श्राद्ध, संस्कार—इत्याख्याः ।

(४) संप्रत्येवास्यं प्राकाश्यं प्राप्यतेऽस्मत्सुहृद्वर्यैरनन्तरामशास्त्रिभिः ।

इतीतिवृत्तं गदितं समासेनैतिहासिकम् ।

कवेः पीयूषवर्षस्य जयदेवस्य किञ्चन ॥

विशयविषयविषण्णः को भवेन्नो विपन्नः

शुभविषयनिषण्णः सर्व एव प्रसन्नः ।

विषयमविशयं यद् भाग्यवान् वाग्यवोयान्

कथमपि लभते सोऽनल्पपुण्यानुभावः ॥

पदे पदे विवादिषु स्वलक्ष्मि लिखन्निदम् ।

जयदेवगतं वृत्तं क्षन्तव्योऽयं जनो बुधैः ॥

वर्तते बहु वक्तव्यं विवक्षा चाऽवशिष्यते ।

तथाऽप्यौचित्यमालोच्य सम्प्रतीतो विरम्यते ॥

का विवक्षा विना दाक्ष्यं तेन किं शिक्षया विना ।

बन्ध्यैव सा विनाऽभ्यासं निर्विवेकस्य तैः किमु ? ॥

बालो बलवतामग्रे वल्गन्नायाति फल्गुताम् ।

इतीव मतिमाधाय समीक्षोपेक्ष्यतेऽधुना ॥

चकोरैकनिपेयानां चारुवागपि चारु कः ।

इन्दुपीयूषबिन्दूनां रसमास्वादयेद् द्विजः ॥

ध्यायं ध्यायमुपाध्यायं करुणावरुणालयम् ।

विद्वच्चन्द्रं भालचन्द्रं कतमो न तमो जयेत् ॥

साहित्यवारां निधिकर्णधारं

शब्दार्थविद्याधरसार्वभौमम् ।

श्रीलक्ष्मणं निश्छलमाश्रयेद्यो

हृद्योगतोऽयं कविकेविदः स्यात् ॥

बाणाङ्कनववर्षाङ्कवैक्रमाब्दाद्यवासरे ।

बटुकेन प्रबन्धोऽयं प्रापितः परिपूर्णताम् ॥

॥ श्रीः ॥

राकागमसहितस्य चन्द्रालोकस्य
विषयानुक्रमणिका(१) ।

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
प्रथमे मयूखे—	
टीकाकारस्य मङ्गलाचरणे ।	१
स्वस्य टीकायाश्च नामनी निर्दिश्य टीकाकारकृतं टीकानिर्माणसूचनं स्वव्याख्यानप्रशंसनं च ।	”
ग्रन्थकारस्य मङ्गलाचरणम् ।	”
ग्रन्थकर्तुः स्वनामग्रन्थनाम्नोः सूचनम् ।	२
ग्रन्थप्रयोजनप्रदर्शनम् ।	२—३
स्वाभिमानपरिहारपूर्वकं स्त्रोक्तेरुपादेयत्वस्य प्रतिपादनम् ।	३
*श्रुताभ्याससहितायाः प्रतिभायाः काव्ये कारणत्वं ग्रन्थकृतसंमतं दर्शयित्वा तस्य कारणत्वस्य सप्रपञ्चं निरूपणम् ।	”
काव्यस्वरूपनिर्वचनम् ।	४
*तत्तन्मतप्रदर्शनप्रकारेण काव्यत्वस्य विवेचनम् ।	”
काव्यलक्षणे प्राचीनोक्तैः सोपहासं दूषणम् ।	”
*काव्यलक्षणगतं दूषणमुदाहरणेन विशदीकृत्य कैश्चिदुक्तस्य काव्यलक्षणस्य सूचनम् ।	५
वाक्यघटकशब्दस्वरूपनिर्देशपुरःसरं शब्दत्रैविध्यस्य निरूपणम् ।	”
*सर्वेषां शब्दानां यौगिकत्वस्य सर्वार्थवाचकत्वस्य च खण्डनम् ।	”
प्रथमद्वितीयशब्दभेदयोः प्रत्येकं त्रैविध्यस्य सोदाहरणं प्रतिपादनम् ।	५—६
तृतीयस्य शब्दभेदस्य सोदाहरणं प्रतिपादनं तत्प्रयोजनप्रदर्शनं च ।	६
*तृतीये शब्दभेदे सविशेषं विचारं प्रस्तुत्य प्राचा।मुत्तीनां निरसनम् ।	६—७
पदस्य वाक्यस्य खण्डवाक्यस्य च लक्षणानां निरूपणम् ।	७
*पदवाक्यखण्डवाक्ययोः स्वरूपं सप्रपञ्चं निरूप्य तत्तन्मतोक्तिप्रदर्शनपूर्वक- स्वाभिप्रायप्रकाशनेन वाक्यार्थबोधौपयिकक्रमप्रदर्शनविधया च वाक्यार्था- न्वयबोधस्वरूपप्रदर्शनम् ।	७—९

(१) * एतच्चिह्नाङ्किता विषयाष्टीकान्तर्गता विज्ञेयाः ।

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
*अन्वयबोधे स्फोटवादिनां वैयाकरणानां चतुरः पक्षान् सोदाहरणानुपक्षिप्य तत्पक्षैकदेशस्य खण्डनम् ।	९—१०
*परमतनिरासस्वमतोपन्यासपूर्वकं प्राभाकरादिमतावष्टम्भेन वाक्यार्थबोधस्य विचारः	१०—११
एकत्रापि पदे वाक्यत्वखण्डवाक्यत्वयोः सोदाहरणं सूचनम् ।	११
वाक्यकदम्बक(प्रबन्ध)स्वरूपप्रतिपादनम् ।	”
मातापितृनामनिर्देशपुरःसरं प्रथममयूखसमाप्तिप्रदर्शनम् ।	११—१२
द्वितीये मयूखे—	
दोषस्वरूपनिरूपणम् ।	१२
*दोषाणां वाक्यार्थज्ञानरसोत्पत्तिप्रतिबन्धकतायाः प्रतिपादनम् ।	”
*वामनवचनानुकूल्यप्रदर्शनपुरःसरं दोषाणां गुणाभावरूपत्वस्य निरूपणम् ।	१२—१३
*काव्यप्रकाशोक्तगुणदोषस्वरूपप्रदर्शनम् ।	१३
श्रुतिकट्टदोषस्वरूपनिरूपणम् ।	”
च्युतसंस्कृतिदोषस्वरूपनिरूपणम् ।	१३
*तत्तदुदाहरणप्रदर्शनमुखेन दण्डिमतानुसारं च च्युतसंस्कृतेः सप्रपञ्चं निरूपणम् ।	१३—१४
अप्रयुक्तदोषस्वरूपनिरूपणम् ।	१४
*व्याकरणविरोधालङ्कारिकसम्प्रदायविरोधयोर्मिथो भेदस्य प्रदर्शनम् ।	”
असमर्थदोषस्वरूपस्य सोदाहरणं निरूपणम् ।	”
निहतार्थदोषस्वरूपनिरूपणम् ।	”
*कौञ्चित्प्रकल्पितेऽसमर्थनिहतार्थयोर्भेदे दूषणस्योद्भावनम् ।	”
अनुचितार्थदोषस्वरूपस्य सोदाहरणं निरूपणम् ।	१५
निरर्थकदोषस्वरूपनिरूपणम् ।	”
अवाचकदोषस्वरूपस्य सोदाहरणं निरूपणम् ।	”
*‘अप्रयुक्तनिहतार्थावाचकदोषा असमर्थदोषेऽन्तर्भाव्या अप्यालङ्कारिकसम्प्रदायमात्राद्भिन्ना’ इति काव्यप्रकाशोक्तेः प्रदर्शनम् ।	”
अश्लीलदोषत्रैविध्यस्य सोदाहरणं निरूपणम् ।	”
*अश्लीलदोषस्वरूपं प्रदर्श्य विरुद्धमतिक्रोधोषादेतद्दोषस्य भिन्नतायाः प्रतिपादनम् ।	”
सन्दिग्धदोषस्वरूपस्य सोदाहरणं निरूपणम् ।	”
अप्रतीतदोषस्वरूपनिरूपणम् ।	”
शिथिलदोषस्य सोदाहरणं निरूपणम् ।	१६

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
ग्राम्यदोषस्य	१६
*शिथिलस्य श्लेषाख्यगुणाभावरूपत्वं प्रतिपाद्य ग्राम्यदोषस्वरूपप्रदर्शनम् ।	”
नेयार्थदोषस्वरूपस्य सोदाहरणं निरूपणम् ।	”
क्लिष्टदोषस्वरूपस्य	१६—१७
अविमृष्टविधेयांशदोषस्वरूपस्य सोदाहरणं निरूपणम् ।	१७
*उदाहरणान्तरप्रदर्शनप्रकारेणाऽविमृष्टविधेयांशत्वस्य विशदीकरणम् ।	”
विरुद्धमतिकृद्दोषस्य सोदाहरणं निरूपणम् ।	”
अन्यसङ्गतदोषस्य	”
*विरुद्धमतिकृद्दोषस्वरूपप्रदर्शनमुखेनान्यसङ्गतस्य दोषत्वं प्रतिष्ठाप्य ‘अन्यसङ्गतमविमृष्टविधेयत्वान्तर्गत’मिति काव्यप्रकाशमतप्रकाशनम् ।	१८
पददोषानुपसंहृत्य वक्ष्यमाणेषु वाक्यदोषेषु प्रतिकूलाक्षरदोषस्वरूपस्य सोदाहरणं निरूपणम् ।	”
उपहृतविसर्गलुप्तविसर्गदोषस्वरूपयोः सोदाहरणं निरूपणम्	”
कुसन्धिविसन्धिदोषयोः सोदाहरणं निरूपणम् ।	”
*सोदाहरणं कुसन्धिविसन्धिस्वरूपदर्शनम् ।	१८—१९
हतवृत्तदोषस्वरूपस्य सोदाहरणं निरूपणम् ।	१९
न्यूनाधिकदोषयोः सोदाहरणं निरूपणम् ।	”
*न्यूनाधिकदोषस्वरूपप्रदर्शनम् ।	”
कथितविकृतदोषस्वरूपयोः सोदाहरणं निरूपणम् ।	”
पतत्प्रकर्षदोषस्वरूपस्य	”
समाप्तपुनरात्तदोषस्य	”
*समाप्तपुनरात्तदोषस्वरूपस्य सप्रपञ्चं विवेचनम् ।	१९—२०
— अर्धान्तरपदापेक्षिदोषस्य सोदाहरणं निरूपणम् ।	२०
*अर्धान्तरपदापेक्षिदोषस्वरूपप्रदर्शनम् ।	”
अभवन्मतयोगदोषस्वरूपस्य सोदाहरणं निरूपणम् ।	”
*अभवन्मतयोगदोषं सविशेषं विविच्य काव्यप्रकाशोक्ताऽनभिहितवाच्यत्व- दोषस्य न्यूनपदेऽन्तर्भावं च संसूच्य, कैश्चिदुक्तस्याऽनभिहितवाच्यत्व- न्यूनपदत्वयोर्भेदस्य खण्डनम् ।	”
अस्थानस्थसमासदोषस्य सोदाहरणं निरूपणम् ।	२१
*सङ्कीर्णदोषस्य द्वैविध्यं स्फुटीकृत्य काव्यप्रकाशोक्तप्रसिद्धिहतत्वदोषस्या- ऽप्रयुक्तदोषेऽन्तर्भावस्य सूचनम् ।	”
भग्नप्रक्रमदोषस्वरूपस्य सोदाहरणं निरूपणम् ।	”

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
*मग्नप्रक्रमदोषं सप्रपञ्चं सोदाहरणं च विविच्य 'काव्यप्रकाशोक्तमक्रमत्व- मस्थानस्थपदत्वेऽन्तर्भवती'ति सूचनम् ।	२२
अमतार्थान्तरदोषस्वरूपस्य सोदाहरणं निरूपणम्	”
*अमतार्थान्तरस्य प्रकृतरसविरुद्धरसव्यञ्जकसमभिव्याहारस्वरूपतां प्रति- पाद्य रसानां परस्परविरोधस्य प्रदर्शनम् ।	”
*अमतार्थान्तरदोषस्य चतुर्णामपि रसदोषाणामुपलक्षकत्वं निरूप्य तेषा- मुदाहरणानां निरूपणम् ।	२३—२४
अर्थदोषेष्वप्युद्योषदोषस्वरूपस्य सोदाहरणं निरूपणम् ।	२४
कष्टदोषस्वरूपनिरूपणम् ।	”
व्याहृतदोषस्वरूपस्य सोदाहरणं निरूपणम् ।	”
पुनरुक्तदोषप्रदर्शनम् ।	”
*ऋटादिदोषाणां सोदाहरणं निरूपणम् ।	२४—२५
दुष्क्रमग्राम्यसन्दिग्धदोषाणां सोदाहरणं निरूपणम् ।	२५
*दुष्क्रमग्राम्यसन्दिग्धदोषस्वरूपप्रदर्शनम् ।	”
अनौचित्यदोषमुदाहरणेन प्रदर्श्य विरुद्धदोषस्वरूपद्वैविध्यस्य सोदाहरणं निरूपणम् ।	”
*अनौचित्यदोषस्वरूपं विवृत्य काव्यप्रकाशोक्ताऽनवीकृतत्वदोषस्य कथित- पददोषेऽन्तर्भावस्य संसूचनम् ।	२५—२६
सामान्यपरिवृत्तिविशेषपरिवृत्तयोः सोदाहरणं निरूपणम् ।	२६
*सामान्यपरिवृत्तिविशेषपरिवृत्तिस्वरूपोदाहरणप्रदर्शनपूर्वकं काव्यप्रकाशो- क्तयोः सनियमानियमपरिवृत्तिदोषयोरत्रैव दोषद्वये साकाङ्क्षाऽपद्युक्तत्व- दोषयोश्च न्यूनपदत्वव्याहृतदोषद्वयेऽन्तर्गतेः सूचनम् ।	२६—२७
सहचराचारविरुद्धान्योन्यसङ्गतिदोषयोः सोदाहरणं निरूपणम् ।	२७
*सहचराचारस्त्वदोषस्वरूपं निरूप्य विरुद्धसम्बन्धदोषस्य काव्यप्रकाशोक्त- प्रकाशितविरुद्धरूपतायाः सूचनम् ।	”
*काव्यप्रकाशोक्तयोर्विध्यनुवादायुक्तत्वदोषयोरविमृष्टविधेयांश्च भग्नप्रक्रममाभ्या- मभेदं सूचयित्वा 'अश्लीलत्वं नार्थदोष' इत्यत्र तद्दोषानुक्तेः समर्थनम् ।	”
दोषाणां पदपदांशाद्याश्रयतायाः प्रतिपादनम् ।	”
*श्रुतिकट्टवादीनां केषाञ्चिद्दोषाणां पदपदांशादिगतत्वस्य तदुदाहरणानां च निपुणं निरूपणम् ।	२७—२८
*अप्रयुक्तनिहतार्थावाचकदोषाणामसमर्थदोषेऽन्तर्भावस्य कथनम् ।	२८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
स्थलविशेषप्रयुक्तपूर्वोक्तदोषापवादरूपदोषाङ्कुशस्वरूपस्य तत्रैविध्यस्य च प्रतिपादनम् ।	२९
दोषाङ्कुशप्रकारत्रयनिरूपणम् ।	”
प्रथमदोषाङ्कुशप्रकारोदाहरणप्रदर्शनम् ।	”
*अत्रैव प्रकारान्तराणां निरूपणम् ।	”
द्वितीयदोषाङ्कुशप्रकारोदाहरणप्रदर्शनम् ।	”
*अत्रैव प्रकारान्तराणां सोदाहरणं निरूपणम् ।	१९—३०
तृतीयदोषाङ्कुशप्रकारोदाहरणप्रदर्शनम् ।	३०
*अत्रैव प्रकारान्तराणि प्रदर्श्य तदन्येषु रसालङ्कारादिदोषेष्वपि क्वचित् तद्दोषापवादस्वरूपत्वस्य सोदाहरणं सविस्तरं च निरूपणम् ।	३०—३२
*सर्वेषामलङ्काराणां प्रायेणोपमागर्भत्वादुपमादोषाणामेव सर्वालङ्कारदोषज्ञाप- कत्वमुक्त्वा तेषाम्बोपमादोषाणामनुचितार्थत्वन्यूनाधिकपदत्वभग्नप्रक्रमत्व- रूपतायाः काव्यप्रकाशोक्त्या सूचनम् ।	३२
द्वितीयमयूखसमाप्तिप्रदर्शनम् ।	”

तृतीये मयूखे—

काव्यत्वज्ञापकेषु काव्यस्य लक्षणेष्वक्षरसंहतेः सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	३३
*‘अक्षरसंहतेः समासोक्तिभेदत्वमिति कस्यचिन्मतस्य सूचनम् ।	”
शोभायाः सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	”
अभिमानस्य ” ”	”
हेतौः ” ”	”
*‘हेतुरपहुतेर्भेद’ इति कस्यचिन्मतस्य सूचनम् ।	”
प्रतिषेधस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	३४
*अस्य प्रतिषेधस्य हेत्वहुपतावन्तर्गतेः कस्यचिन्मतेन सूचनम् ।	”
निरुक्तस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	”
*निरुक्तस्य द्वैविध्यं प्रदर्श्य तस्योदाहरणैः स्फुटीकरणम् ।	”
मिथ्याध्यवसायस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	”
सिद्धेः ” ”	३५
*कस्यचिन्मतेन सिद्धेस्तुल्ययोगितान्तर्भावस्य सूचनम् ।	”
युक्तेः सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	”
*‘युक्तिश्चेथं व्यतिरेकालङ्कारस्वरूपे’ति कस्यचिन्मतस्य प्रदर्शनम् ।	”
कार्यस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	”
*अस्य कार्यस्य परिणामालङ्कारान्तर्गतेः कस्यचिन्मतेन सूचनम् ।	”

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
*इत्यादीनि बहून्यन्यान्यपि काव्यस्य लक्षणानि महर्षिभिरुक्तानीति ग्रन्थ- कारोक्तिं प्रदर्श्य कस्यचित्तत्प्रकारस्य सोदाहरणं निरूपणम् ।	३५-३६
तृतीयमयूखसमाप्ति सूचनम् ।	३६
चतुर्थे मयूखे—	
श्लेषगुणस्वरूपस्य सोदाहरणं निरूपणम् ।	३६
*श्लेषस्य द्वैविध्यं द्वयोरपि तद्भेदयोर्लक्षणे च प्रदर्श्य सरस्वतीकण्ठाभरणो- क्तिप्रामाण्येन श्लेषस्थार्थगुणतायाः सूचनम् ।	”
*श्लेषगुणस्य श्लेषालङ्कृतावनन्तर्भावं सहेतुकं प्रतिपाद्य साहित्यदर्पणोक्त- श्लेषगुणस्वरूपं च सोदाहरणं निरूप्य तस्य पूर्वोक्तश्लेषेऽन्तर्भावस्य संसूचनम् ।	३६-३७
*काव्यादर्शोक्तश्लेषगुणप्रतिपादनम् ।	३७
प्रसादगुणस्वरूपनिरूपणम् ।	”
*अन्येषां समतं प्रसादस्वरूपं प्रतिपाद्य दण्डिमतानुसारं प्रसादस्य सोदा- हरणं वर्णनम् ।	”
समतागुणस्वरूपस्य सोदाहरणं निरूपणम् ।	३८
*दण्डिसंमतायाः समताया वर्णनम् ।	”
समाधिगुणस्वरूपनिरूपणम् ।	”
*समाधेर्द्वैविध्यं संसूच्य तदुदाहरणयोर्निरूपणम् ।	”
माधुर्यगुणस्वरूपस्य सोदाहरणं निरूपणम् ।	”
*काव्यप्रकाशदर्पणोक्तस्य माधुर्यस्वरूपस्य वर्णनम् ।	”
*दण्डिसंमतमाधुर्यस्वरूपप्रदर्शनम् ।	३९
ओजोगुणस्वरूपस्य सोदाहरणं निरूपणम् ।	”
*काव्यप्रकाशदर्पणोक्तमोजोगुणस्वरूपं सोदाहरणं निरूप्य दण्डिसंमतस्यापि तत्स्वरूपस्य वर्णनम् ।	”
सौकुमार्यगुणस्वरूपस्य सोदाहरणं निरूपणम् ।	”
*सौकुमार्यमश्लीलत्वाभावरूपं न गुणान्तरमिति स्वभिप्रायप्रकाशनम् ।	”
उदारतागुणस्वरूपस्य सोदाहरणं निरूपणम् ।	”
*उदारत्वमोजस्येवान्तर्गतमिति दर्पणोक्तिं प्रदर्श्य दण्डिसंमतोदारतास्वरू- पस्य सोदाहरणं वर्णनम् ।	३९-४०
इत्थमष्टौ गुणान्निरूप्य तदतिरिक्तयोः कान्त्यर्थव्यक्तिगुणयोः क्रमेण शृङ्गार- प्रसादयोरन्तर्भावं च संसूच्य गुणालङ्कारस्वरूपयोर्विवरणम् ।	४०
*दण्डिसंमतयोः कान्त्यर्थव्यक्तयोः स्वरूपे उदाहरणप्रत्युदाहरणाभ्यां निरूप्य तन्मतानुसारं गुणालङ्कारयोर्भेदस्य प्रदर्शनम् ।	”

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
*काव्यप्रकाशकृतां मतमनुसृत्य सोदाहरणं गुणस्वरूपं गुणालङ्कारयार्भेदं च प्रदर्श्य गुणानां त्रिविधत्वस्य संसाधनम् ।	४०-४१
जीर्णैरुक्तानां व्यासनिर्वाहप्रभृतीनां गुणानां वैचित्र्यज्ञापकत्वस्य सूचनम् ।	४१
*व्यासादिस्वरूपोदाहरणप्रदर्शनपुरःसरं सरस्वतीकण्ठाभरणोक्त्या सुस्पष्टं चतुर्विंशतिगुणाञ्जिरूप्य तेषां पूर्वप्रदर्शितेष्वेव गुणेषु यथासन्निवेश- मन्तर्भावस्य सूचनम् ।	४१-४२
चतुर्थमयूखसमाप्तिप्रदर्शनम् ।	४२
पञ्चमे मयूखे—	
अलङ्कारसामान्यलक्षणनिरूपणम् ।	४३.
*शब्दार्थालङ्कारत्वयोः सुस्पष्टं विवेचनम् ।	”
छेकालङ्कारस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	”
वृत्त्यनुप्रासालङ्कारस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	”
लाटानुप्रासालङ्कारस्य ” ” ।	४४
*लाटानुप्रासस्य पञ्चप्रकारतायाः सोदाहरणं प्रतिपादनम् ।	”
स्फुटानुप्रासालङ्कारस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	”
*स्फुटानुप्रासस्य दर्पणसंमताया वृत्त्यनुप्रासभेदस्वरूपतायाः सूचनम् ।	”
अर्थानुप्रासालङ्कारस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	”
पुनरुक्तप्रतीकाशालङ्कारस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	४५
*पुनरुक्तप्रतीकाशस्य शब्दश्लेषरूपतायाः स्वमतेन वर्णनम् ।	”
यमकालङ्कारलक्षणनिरूपणम् ।	”
*यमकस्य सामान्यतश्चतुरो भेदान् संसूच्य सोदाहरणं तदवान्तरभेदानां प्रदर्शनम् ।	४५-४६
चित्रकाव्येषु खङ्गबन्धस्य वर्णनम् ।	४७
*खङ्गबन्धाक्षरविन्यासप्रकारं स्फुटं प्रतिपाद्य गोमूत्रिकाबन्धप्रदर्शनम् ।	”
*षोडशदलकमलबन्धं सोद्धारं निर्दिश्य चक्रबन्धस्य सोद्धारप्रकारं प्रदर्शनम् ।	४७-४८
*सर्वतोभद्रबन्धतदुद्धारयोः प्रदर्शनम् ।	४८-४९
*काव्यप्रकाशोक्तमष्टदलपद्मबन्धं तदुद्धारं च वर्णयित्वा मुरजबन्धप्रदर्शनम् ।	४९
*चित्रप्रकारान्तराणि नामतः संसूच्य प्रहेलिकादीनामनलङ्कारत्वसूचिकाया दर्पणोक्तेः प्रदर्शनम् ।	”
अर्थालङ्कारेषूपमालङ्कारस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	५०
*उपमायाः पञ्चविंशतिभेदान् नासग्राहं निर्दिश्य सपदकृत्यमुपमालङ्कार- स्वरूपनिर्वचनम्	”

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
*कैश्चिदुक्ते उपमाया लक्षणस्वरूपे निर्दिश्य तत्खण्डनप्रदर्शनम् ।	५०-५९
*उपमाया भेदान्प्रदर्श्य तस्याः शाब्दत्वमार्थत्वं तत्कृतबोधवैलक्षण्यं च स्वमतान्यमताभ्यां प्रतिपाद्य पञ्चविंशतेर्भेदानां विस्तरेण सोदाहरणं निरूपणम् ।	५१-५४
*उपमायाः साधारणधर्मस्य त्रैविध्यं सोदाहरणं निरूप्य मालोपमारशनी-पमयोः स्वरूपोदाहरणे च प्रतिपाद्य मूलकारमतानुसारमुपमायां तद-न्तर्भावस्य संसूचनम् ।	५४-५५
अनन्वयस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	५५
*अनन्वयालङ्कारस्वरूपनिर्वचनम् ।	५५-५६
उपमेयोपमायाः सलक्षणोदाहरणं निरूपणम्	५६
*उपमेयोपमाया भेदयोः सोदाहरणं वर्णनम् ।	”
प्रतीपोपमायाः सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	”
ललितोपमायाः ” ” ।	५७
*ललितोपमायाः पदार्थवृत्तिनिदर्शनारूपतायाः सूचनम् ।	”
स्तबक्रोपमायाः सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	”
सम्पूर्णोपमायाः ” ” ।	५७-५८
*पूर्वोक्तपूर्णोपमायाः सम्पूर्णोपमाया भेदं प्रदर्श्य केषाञ्चिन्मतेनास्या उपमेयो-पमाभेदत्वस्य सूचनम् ।	५८
रूपकालङ्कारलक्षणनिरूपणम् ।	”
*रूपकस्य सावयवादिभेदान् संसूच्य तदुदाहरणानां सप्रपञ्चं निरूपणम् ।	५८-५९
*केषाञ्चिदभिमतान् रूपकभेदान् सोदाहरणं निरूप्य कुत्रचित्तद्भेदे दूषण-प्रकारप्रदर्शनम् ।	५९-६०
सोपाधिरूपकस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	६०
दृश्यसादृश्यरूपकस्य ” ” ।	६०-६१
आभासरूपकरूपितरूपकयोः सोदाहरणं निरूपणम् ।	६१
*मालारूपकरशानारूपकयोरलङ्कारान्तराभावरूपत्वस्य प्रतिपादनम् ।	”
परिणामालङ्कारस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	”
*परिणामस्वरूपं सप्रपञ्चं निरूप्य ‘रूपकान्तर्गतोऽयमलङ्कार’ इति काव्य-प्रकाशमतस्य सूचनम् ।	”
उल्लेखालङ्कारस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	६१-६२
*अन्यत्रोक्तमुल्लेखलक्षणं सोदाहरणं निर्दिश्य काव्यप्रकाशमतानुसारमेतस्य रूपकान्तर्गतेः सूचनम् ।	६२

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
अपह्नुतेः सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	६२-६३
पर्यस्तापह्नुतेः " "	६३
*अन्यत्रोक्तां हेत्वपह्नुतिं सोदाहरणं प्रदर्श्य कस्यचिन्मतेन तस्या अलङ्कार- त्वस्य खण्डनम् ।	"
भ्रान्तापह्नुतेः सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	६३-६४
भ्रान्तपह्नुतेर्द्वैविध्यं प्रदर्श्य 'तत्त्वाख्यानोपमारूपेय'मिति दण्डिमतस्य प्रकाशनम् ।	६४
*छेकापह्नुतेः सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	"
कैतचापह्नुतेः " "	"
*केषाच्चिन्मतमनुसृत्यापह्नुतेः स्वरूपत्रयस्य प्रदर्शनम् ।	"
उत्प्रेक्षायाः सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	६५
*उत्प्रेक्षाया भेदत्रयं निर्दिश्य कर्तुरूपमानत्वेनान्वययोग्यतायाः प्रतिपादनम् ।	"
*अन्यैरुक्तमुत्प्रेक्षायाः स्वरूपं निरूप्य तस्या द्वैविध्यस्य सोदाहरणं सूचनम् ।	६५-६६
*अन्येषां मतेनोत्प्रेक्षाया भेदद्वयं सूचयित्वा तदुदाहरणयोः प्रदर्शनम् ।	६६
गूढोत्प्रेक्षायाः सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	"
*काव्यप्रकाशमतेन गूढोत्प्रेक्षाया अलङ्कारान्तरत्वस्य खण्डनम् ।	"
स्मृतिभ्रान्तिसन्देहानां सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	६७
*स्मरणादीनां स्वरूपभेदोदाहरणानि प्रदर्श्य कैश्चिदुक्तं संशयस्वरूपं च विश्रुत्य काव्यप्रकाशोक्तस्य संशयसन्देहयोर्भेदस्य स्फुटीकरणम् ।	६७-६८
मीलितस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	६८
*काव्यप्रकाशाभिमतस्य मीलितस्वरूपस्य सोदाहरणं प्रदर्शनम् ।	६९
सामान्यस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	"
*अन्यैरुक्तं मीलितसामान्यालङ्कारयोर्भेदं निर्दिश्य काव्यप्रकाशोक्तस्य सामान्यस्वरूपस्य सोदाहरणं प्रदर्शनम् ।	"
उन्मीलितस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	६९-७०
अनुमानस्य " "	७०
*प्रदीपसंमतं हेत्वनुमानयोर्भेदं सोदाहरणं निरूप्यानुमानप्रकारान्तरोदाह- रणप्रदर्शनम् ।	"
अर्थापत्तेः सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	७०-७१
काव्यलिङ्गस्य " "	७१
परिकरस्य " "	"

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
*काव्यलिङ्गपरिकरयोर्भेदं प्रदर्श्य परिकरालङ्कारविषये परेषां मतस्य प्रति- पादनम् ।	७१
परिकरालङ्कारस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	७२
अक्रमातिशयोक्तेः " "	"
अत्यन्तातिशयोक्तेः " "	"
चपलातिशयोक्तेः " "	"
सम्बन्धातिशयोक्तेः " "	७३
भेदकातिशयोक्तेः " "	"
*भेदकातिशयोक्तेरुदाहरणान्तरं निर्दिश्य तस्य पूर्वोक्तसर्वातिशयोक्तीनामुदा- हरणत्वस्य सूचनम् ।	"
रूपकातिशयोक्तेः सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	"
*काव्यप्रकाशमतेन रूपकातिशयोक्तेर्निर्गीर्याध्यवसानातिशयोक्तिरूपतायाः सोदाहरणं सूचनम् ।	"
*काव्यप्रकाशोक्ताया यद्यथोक्तिकल्पितातिशयोक्तेर्वक्ष्यमाणसम्भावनान्तर्भावं संसूच्य सापह्वातिशयोक्तेरलङ्कारसर्वस्वोक्तायाः प्रतिपादनम् ।	७३-७४
प्रौढोक्तेः सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	७४
सम्भावनायाः " "	"
*'सम्भावनालङ्कारोऽयमतिशयोक्तेर्भेद' इति काव्यप्रकाशमतस्य सूचनम् ।	"
प्रहर्षस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	७४-७५
*मतान्तरेण प्रहर्षस्वरूपस्य सोदाहरणं निरूपणम् ।	७५
विषादस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	"
तुल्ययोगितायाः " "	७५-७६
*अन्यत्रोक्तं कण्ठाभरणमतानुसारं च तुल्ययोगितास्वरूपं सोदाहरणं प्रति- पाद्य कस्यचिन्मतेनैतस्याः सिद्धिनामकलक्षणगुणेऽन्तर्भावस्य सूचनम् ।	७६
दीपकस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	७६-७७
*अन्यत्र प्रतिपादितस्य दीपकस्वरूपस्य सोदाहरणं निरूपणम् ।	७७
आवृत्तिदीपकस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	"
*'आवृत्तिदीपकं प्रतिवस्तूपमान्तर्गतमिति काव्यप्रकाशमतस्य सूचनम् ।	"
प्रतिवस्तूपमायाः सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	७७-७८
*आवृत्तिदीपकप्रतिवस्तूपमयोर्भेदस्य प्रदर्शनम् ।	७८
दृष्टान्तस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	"
*विम्बप्रतिविम्बभावस्वरूपं विशादीकृत्य दृष्टान्तस्य निरूपणम् ।	"

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
निदर्शनायाः सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	७९
*रूपकाभिदर्शनाया भेदं प्रदर्श्य परमतेन निदर्शनास्वरूपस्य सोदाहरणं निरूपणम् ।	”
व्यतिरेकस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	८०
*व्यतिरेकालङ्कृतेः षोढात्वं प्रतिपाद्य ‘उपमानन्यूनतायां प्रतीपालङ्कार’ इति मूलाशयस्याविष्करणम् ।	८०
*केषाञ्चिन्मतेन सोदाहरणं व्यतिरेकं वर्णयित्वा काव्यप्रकाशप्रतिपादितान् व्यतिरेकस्य चतुर्विंशतिभेदांश्च सूचयित्वा तद्भेदैकदेशस्य खण्डनम् ।	”
सहोक्तेः सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	”
*सहोक्तेः श्लेषगर्भतायाः सूचनम्	”
विनोक्तेः सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	८१
समासोक्तेः ” ”	”
खण्डश्लेषस्य ” ”	”
*श्लेषस्य शब्दार्थगतत्वेन द्वैविध्यं शब्दश्लेषलक्षणं तस्य चाष्टविधत्वं सोदाहरणं निरूप्यार्थश्लेषस्वरूपस्य सोदाहरणं प्रकटीकरणम् ।	[८१-८२
*अलङ्कारान्तरसत्त्वेऽपि श्लेषस्य प्राधान्यं वर्णयित्वा काव्यप्रकाशमतेनास्य शब्दालङ्कारत्वं जीर्णमतेनार्थालङ्कारत्वं च प्रतिपाद्य गुणान्तर्गतश्लेषादेतस्य भिन्नतायाः प्रदर्शनम् ।	८२-८३
भङ्गश्लेषस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	८३
अर्थश्लेषस्य ” ”	”
अप्रस्तुतप्रशंसायाः ” ”	८३-८४
*अप्रस्तुतप्रशंसायाः पञ्च प्रकारान् प्रदर्श्य सोदाहरणं तेषां सप्रपञ्चं निरूपणम् ।	८४-८५
-*अप्रस्तुतप्रशंसायाः समासोक्त्यादेर्भेदं निरूप्य तत्स्वरूपमन्यत्रोक्तं च निर्दिश्य व्याजस्तुतेर्भिन्नविषयत्वस्य तस्याः प्रतिपादनम् ।	८५
अर्थान्तरन्यासस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	”
*अर्थान्तरन्यासकाव्यलिङ्गयोर्भेदस्य प्रदर्शनम् ।	८५-८६
विकस्वरस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	८६
पर्यायोक्तेः ” ”	”
*पर्यायोक्तिस्वरूपं सोदाहरणं विविच्य काव्यप्रकाशमतेनान्यमतेन च तत्प्रतिपादनम् ।	८६-८७
व्याजस्तुतेः सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	८७
*अन्यत्रोक्तस्य व्याजस्तुतिव्याजनिन्दयोः स्वरूपस्य निरूपणम् ।	८८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
आक्षेपस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	८८
*काव्यप्रकाशमतेनाक्षेपस्य प्रतीपेऽन्तर्भावं संसूच्यान्यमतेनाक्षेपस्य सलक्षणो- दाहरणं वर्णनम् ।	८८-८९
गूढाक्षेपस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	८९-९०
विरोधस्य " "	९०
*विरोधालङ्कृतेर्देशसु प्रकारेषु केषाञ्चिदुदाहरणैः स्फुटीकरणम् ।	"
विरोधाभासस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	"
*विरोधाभासविरोधयोर्भेदस्य प्रदर्शनम् ।	९१
असम्भवस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	"
विभावनायाः " "	"
*अन्यत्र प्रदर्शितान् विभावनाभेदान् सोदाहरणान् निरूप्य काव्यप्रकाश- मतेन तेषामतिशयोक्तावन्तर्भावस्य संसूचनम् ।	९१-९२
विशेषोक्तेः सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	९२
*विशेषोक्तेर्भेदत्रयस्य सोदाहरणं स्फुटीकरणम् ।	"
असङ्गतेः सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	"
*अन्यत्र प्रतिपादितस्यासङ्गतेः प्रकारद्वयस्य सोदाहरणं निरूपणम् ।	९२-९३
विषमस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	९३
*अन्यत्रोक्तस्य विषमस्वरूपस्य सोदाहरणं प्रदर्शनम् ।	"
समस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	"
*अन्यमतेन सोदाहरणं समस्वरूपस्य वर्णनम् ।	९३-९४
विचित्रस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	९४
अधिकस्य " "	"
*अन्यत्र प्रदर्शितयोरधिकाल्पालङ्कारस्वरूपयोः सोदाहरणं निरूपणम् ।	"
अन्योन्यस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	९५
विशेषस्य " "	"
*अन्यत्रोक्तस्य विशेषस्वरूपस्य सोदाहरणं प्रदर्शनम् ।	"
व्याघातस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	"
*अन्यत्र प्रतिपादितयोर्व्याघातभेदयोः सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	९५-९६
कारणमालायाः सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	९६
एकावल्याः " "	"
मालादीपकस्य " "	"
सारस्य " "	९७

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
*सारालङ्कृतेर्भेदद्वयस्य सोदाहरणं प्रतिपादनम् ।	९७
उदारस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	”
यथासङ्ख्यस्य ” ”	९७-९८
*अन्यमतेन यथासङ्ख्यस्वरूपस्य सोदाहरणं प्रदर्शनम् ।	९८
पर्यायस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	”
*अन्यत्र प्रदर्शितं पर्यायस्वरूपं सोदाहरणं निर्दिश्यैतदलङ्कारस्य सङ्कोच- विकासोभयरूपतायाः सोदाहरणं निरूपणम् ।	९८-९९
परिवृत्तेः सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	९९
*सोदाहरणं परिवृत्तेः स्वरूपान्तरस्य प्रदर्शनम् ।	९९-१००
परिसङ्ख्यायाश्चातुर्विध्यमुदाहरणैः स्फुटीकृत्य लक्षणप्रदर्शनपुरःसरं स्व- मतेन तस्याः प्रकारद्वयस्य सोदाहरणं प्रदर्शनम् ।	१००-१०१
विकल्पस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	१०१
समुच्चयस्य ” ”	”
*प्रकारत्रयेण समुच्चयस्वरूपं सोदाहरणं प्रदर्श्य परमतेनापि तत्स्वरूपस्य निरूपणम् ।	१०१-१०२
समाधेः सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	१०२
प्रत्यनीकस्य ” ”	”
प्रतीपस्य ” ”	”
*इतरत्रोक्तं सोदाहरणं प्रतीपस्वरूपमुपवर्ण्य प्रतीपोपमातः प्रतीपस्य भिन्न- तायाः प्रतिपादनम् ।	१०३
उल्लासस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	”
*उल्लासालङ्कृतेर्भेदचतुष्टयस्य सोदाहरणं प्रदर्शनम् ।	”
तद्गुणस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	१०३-१०४
पूर्वरूपस्य ” ”	१०४
प्रकारान्तरेण पूर्वरूपस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	”
अतद्गुणस्य ” ”	”
(१) प्राक्सिद्धेः ” ”	१०४-१०५
अवज्ञायाः ” ”	१०५
प्रश्नोत्तरस्य ” ”	”
*प्रश्नोत्तरालङ्कृतेरनुमानकाव्यलिङ्गालङ्कृतिभ्यां भेदस्य प्रतिपादनम् ।	”

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
पिहितस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	१०५
व्याजोक्तेः	”
*कचिदुक्तां सोदाहरणं व्याजोक्तिमुपदर्श्य केषाञ्चिन्मतेन तस्याश्लेषाकपहुता- वन्तर्भावं च संसूच्यापहुतिव्याजोक्त्योरन्येषां मतेन भेदस्य प्रद- र्शनम् ।	१०६
*अन्यत्रोक्तस्य सोदाहरणगूढोक्तिस्वरूपस्य निरूपणम् ।	”
वक्रोक्तेः सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	”
स्वभावोक्तेः ” ”	”
भाविकस्य सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	१०७
*अद्भुतरसातिशयोक्तिभ्यां भाविकस्य भिन्नतायाः स्फुटीकरणम् ।	”
भाविकच्छवेः ” ”	”
उदात्तस्य ” ”	”
*उदात्तालङ्कृतेः सद्भावं संसाध्य तत्स्वरूपस्यान्यत्रोक्तस्य सोदाहरणं निरूपणम् ।	१०८
अत्युक्तेः सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	”
*मिथ्याभ्यवसितिललितानुज्ञालेशमुद्गारत्नावलयुक्तिलोकोक्तिश्लेषोक्तौनां ग्रन्था- न्तरोक्तानां सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	१०८-१०९
*अलङ्कारशेखरोक्तांश्चतुर्दशलङ्कारात् नामतः सूचयित्वाऽत्युक्तिप्रभृतीना- मनलङ्कारत्वस्य सूचनम् ।	१०९
कैश्चिन्मनीषिभिः प्रोक्तानां रसवत्प्रेयऊर्जस्विसमाहितभावोदयभावसन्धिभाव- शबलत्वाख्यानां सप्तानामलङ्काराणां सूचनम् ।	”
*रसवदादीनां लक्षणान्युदाहरणानि च प्रदर्श्य तेषामलङ्कारत्वस्य केषाञ्चि- दुक्त्या निरसनम् ।	१०९-११२
*‘रसवदादीनां युक्तमलङ्कारत्व’मिति ध्वनिकारमतं तदुक्तिप्रामाण्येन प्रद- र्श्य ‘भाक्तमेषामलङ्कारत्व’मित्यन्येषां मतस्य सूचनम् ।	११२
शुद्धैर्लक्षणं संसूच्य शुद्धिसंसृष्टिसङ्काराणां पूर्वोक्तालङ्कारविन्यासरूपत्वेन हेतुनालङ्कारान्तरत्वस्य निराकरणम् ।	”
*संसृष्टिसङ्कारयोर्लक्षणे सङ्कारस्य भेदत्रयं च निर्दिश्य सोदाहरणविवरण- मेतेषामलङ्कारान्तराभावरूपत्वस्य संसूचनम् ।	११२-११३
सर्वेषामलङ्काराणां क्वचिन्न्यूनाधिकरूपत्वस्य दर्शनाद्वैसादृश्येऽपि प्रकार- भेदात्तदलङ्कारत्वसद्भावं प्रतिपादनम् ।	११३
उपमादीनामलङ्काराणां मालापरम्परायांकारविशेषेण विन्यासस्य चम- त्कारजनकतयाऽलङ्कारात्त्वेन हेतुनाऽलङ्कारान्तराभावरूपत्वस्य प्रतिपादनम् ।	”

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
*रशनोपमादीनां सोदाहरणं निरूपणम् ।	११३
सर्वेषामलङ्काराणामतिशयोक्त्यलङ्कारेऽन्तर्भावं प्रतिपादयतः परेषां मतस्योपन्यसनम् ।	११४
अलङ्कारभेदस्यानुभवैकसिद्धत्वादुपमाद्यलङ्कारभेदसद्भावस्य ग्रन्थकार- मतेन निरूपणम् ।	”
पञ्चममयूखसमाप्तिप्रदर्शनम् ।	”

षष्ठे मयूखे—

विभावस्य भेदद्वयं कारणत्वं च निर्दिश्यानुभावव्यभिचारिणोः क्रमेण कार्यसहकारिकारणरूपत्वस्य प्रतिपादनम् ।	११५
सामान्यतो रसस्वरूपस्य निर्वचनम् ।	”
*शृङ्गारादिनवरसानां स्थायिभावान् प्रदर्श्य रसस्वरूपस्य सविशेषं निरूपणम् ।	”
*भट्टलोल्लटमतेन रसस्वरूपस्य निरूपणम् ।	११५-११६
*श्रीशङ्ककमतेन ” ”	११६
*भट्टनायकमतेन ” ”	”
*आचार्याभिनवगुप्तपादमतेन रसस्वरूपस्य निरूपणम् ।	११६-११७
*विभावादीनां सर्वेषां मिलितानामेवाभिव्यञ्जकत्वं संसूच्य, एकेन रसा- भिव्यक्तावन्यतराक्षेपस्य तत्तदुदाहरणैः प्रदर्शनम् ।	११७
शृङ्गाररसस्वरूपनिर्वचनं संयोगविप्रलम्भयोस्तद्भेदयोश्च कथनम् ।	११८
*शृङ्गाररसस्थायिनः स्वरूपं प्रदर्श्य संयोगवियोगयोर्द्वैविध्यमनुभावादीन् विप्रलम्भस्य चातुर्विध्यं च संसूच्य द्विविधयोः संयोगवियोगयो- रुदाहरणानां प्रदर्शनम् ।	११८-११९
हास्यरसस्वरूपनिर्वचनम् ।	११९
*हास्यरसस्थायिनः स्वरूपं निर्दिश्य हास्यस्य विभावादींस्त्रैविध्यं सङ्क- मणरूपत्वं च प्रतिपाद्य हास्यरसोदाहरणप्रदर्शनम् ।	११९-१२०
करुणरसस्वरूपनिर्वचनम् ।	१२०
*करुणरसस्थायिनः स्वरूपं निरूप्य विभावादिप्रतिपादनपूर्वं करुणरसो- दाहरणप्रदर्शनम् ।	”
रौद्ररसस्वरूपनिर्वचनम् ।	”
*रौद्ररसस्थायिनः स्वरूपं प्रदर्श्य विभावादिप्रतिपादनपुरःसरं रौद्ररसो- दाहरणप्रदर्शनम् ।	१२०-१२१
वीररसस्वरूपनिर्वचनम् ।	१२१
वीररसस्थायिनः स्वरूपं प्रतिपाद्य वीररसस्य विभावादिकं त्रैविध्यं च निरूप्य वीररसोदाहरणप्रदर्शनम् ।	”

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
भयानकरसस्वरूपनिर्वचनम् ।	१२१
*भयानकरसस्थायिनः स्वरूपं निर्दिश्य विभावादिप्रतिपादनपुरःसरं भया- नकरसोदाहरणप्रदर्शनम् ।	१२१-१२२
बीभत्सरसस्वरूपनिर्वचनम् ।	१२२
*बीभत्सरसस्थायिनः स्वरूपं निरूप्य विभावादिप्रतिपादनपुरःसरं बीभत्सरसो- दाहरणप्रदर्शनम् ।	”
अद्भुतरसस्वरूपनिर्वचनम् ।	”
*अद्भुतरसस्थायिनः स्वरूपं प्रदर्श्य विभावादिप्रतिपादनपुरःसरम् अद्भुत- रसोदाहरणप्रदर्शनम् ।	१२१-१२३
शान्तरसस्वरूपनिर्वचनम् ।	१२३
*विभावादिप्रतिपादनपुरःसरं शान्तरसस्थायिनः स्वरूपं निरूप्य निर्वेदस्य शान्तरसस्थायिभावत्वमन्येषां मतेन सन्दूष्य शमस्य च तद्रस- स्थायिभावत्वं निर्दिश्य शान्तरसोदाहरणप्रदर्शनम् ।	”
भावस्वरूपनिर्वचनम् ।	”
*सोदाहरणं भावानां निरूपणम् ।	१२३-१२४
त्रयस्त्रिंशद्ब्यभिचारिभावानां नामतः प्रतिपादनम् ।	१२४
*तत्तद्व्यभिचारिभावस्वरूपप्रदर्शनम् ।	१२४-१२५
रसाभासभावाभासयोर्निरूपणम् ।	१२५
*स्वरूपनिरूपणपुरःसरं रसाभासभावाभासोदाहरणप्रदर्शनम् ।	”
भावशान्तिभावोदयभावसन्धिभावशबलतानां काव्यशोभाजनकत्वस्य सूचनम् ।	”
*कैश्चित्प्रकल्पितस्य भावसन्धिभावशबलतयोर्मिथो भेदस्य प्रदर्शनम् ।	”
पाञ्चाल्यादिरीतिचतुष्टयस्वरूपनिरूपणम् ।	१२५-१२६
*रीतिचतुष्टयोदाहरणप्रदर्शनम् ।	१२६
मञ्जुराप्रभृतीनां पञ्चवृत्तीनां सलक्षणोदाहरणं निरूपणम् ।	१२६-१२७
*‘उपनागरिकादिवृत्तित्रयस्यैव वामनादिभिर्वैदर्भीप्रभृतिनाम्ना सङ्केतितत्वा- द्भुत्तयो रीतयश्च न भिन्ना’ इति काव्यप्रकाशमते प्रकाश्य स्वमतेन वृत्तीनां रीतीनां च मिथो भेदस्य प्रदर्शनम् ।	१२८
षष्ठमयूखसमाप्तिसूचनम् ।	”
सप्तमे मयूखे—	
शकत्यादिभिस्तिस्त्रिभिर्वृत्तिभिर्मुक्ताया भारत्याः स्वरूपभेदाभिर्दिश्य व्यञ्जना- व्यापारस्वरूपस्य निर्वचनम् ।	१२८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
*व्यञ्जनाव्यापारस्यैव शैत्यपावनत्वादिप्रतीतिजनकत्वं शकत्यादिस्तत्रा- ऽसमर्थत्वं वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोर्मिथो भेदकं वैलक्षण्यं च सादोषं निरूप्य व्यञ्जनाव्यापारस्यावश्यकतायाः प्रतिपादनम् ।	१२८-१३१
*व्यञ्जनाव्यञ्जयोः सप्रपञ्चं सोदाहरणं च निरूपणम् । व्यञ्जनाप्रयोजनभूतानां ध्वनिभेदानां प्रदर्शनम् ।	१३१-१३२ १३२
*ध्वनेरेकपञ्चाशद्भेदान् विशदीकृत्य संसृष्टिसङ्करादिभिस्तेषां परस्पर- योजनेन सम्भवतां चतुरधिकचतुःशतोत्तरदशसहस्रं (१०४०४)- भेदानां संसूचनम् ।	१३३-१३५
*तैस्तैरुदाहरणैः सर्वेषां ध्वनिभेदानां सविस्त ' निरूपणम् ।	१३५-१४६
*ध्वनेर्भेदानामेकपञ्चाशत्त्वं स्फुटीकृत्य संसृष्टिसङ्करोदाहरणप्रदर्शनम् । व्यङ्ग्यस्य द्वयोर्भेदयोर्निरूपणम् ।	१४६-१४७ १४७
*द्विविधव्यङ्ग्यस्वरूपनिर्देशपुरःसरं सोदाहरणं तत्तद्व्यङ्ग्यार्थाविष्करणम् । व्यङ्ग्यस्य प्रथमे भेदे प्रकारचतुष्टयस्य प्रतिपादनम् ।	१४७-१४८ १४८
*चतुर्णामपि व्यङ्ग्यभेदानां तदुदाहरणैः स्फुटीकरणम् । व्यङ्ग्यस्य द्वितीये भेदे प्रकारद्वयस्य प्रतिपादनम् ।	१४८-१४८ १४८
*द्वयोरपि व्यङ्ग्यभेदयोस्तदुदाहरणाभ्यां स्फुटीकरणम् ।	१४८
*प्रथमव्यङ्ग्यस्य पूर्वप्रदर्शिते भेदचतुष्टयेऽन्येषां मतेन तत्तत्स्वरूपोदाहर- णानां निरूपणम् ।	१४८-१४९
पूर्वोक्तद्वितीयव्यङ्ग्यद्वितीयभेदस्यानेकरूपतां संसूच्य लक्षणामूलव्यञ्जना- भेदोपसंहारप्रदर्शनम् ।	१४९
*द्वितीयव्यङ्ग्यभेदस्यानेकरूपतायां कस्यचित्प्रकारस्योदाहरणेन प्रदर्शनम् । शक्तिमूलव्यञ्जनायाः (वाच्यव्यङ्ग्यस्य) स्वरूपस्य निरूपणम् ।	१४९ १४९
*अनेकार्थस्थले प्रकरणादीनामेकार्थनियामकत्वस्य तत्तदुदाहरणैर्विशदी- करणम् ।	१४९-१५०
सप्तममयूखसमाप्तिप्रदर्शनम् ।	१५०
अष्टमे मयूखे—	
ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः स्वरूपे निर्दिश्य गुणीभूतव्यङ्ग्ये त्रैविध्यस्य सूचनम् ।	१५१
*ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ये (उत्तममध्यमकाव्ये) सप्रपञ्चं निरूप्य मध्यमकाव्यो- दाहरणप्रदर्शनपुरःसरं काव्यप्रकाशोक्तदिशा काव्यस्योत्तममध्यमा- धमभेदैस्त्रिविधत्वस्य सूचनम् ।	१५१-१५२ १५२
*चण्डीदासमतेन काव्यस्योत्तमाधमभेदाभ्यां द्वैविध्यं संसूच्योत्तमकाव्य- भेदोदाहरणप्रदर्शनम् ।	१५१-१५३

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
मध्यमकाव्यभेदस्यागूढव्यङ्ग्यस्य त्रयाणां भेदानां प्रतिपादनम् ।	१५२
*काव्यप्रकाशोक्तस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्वरूपस्य निरूपणम् ।	”
त्रिविधस्यागूढव्यङ्ग्यस्य सोदाहरणं निरूपणम् ।	”
*अगूढव्यङ्ग्योदाहरणप्रदर्शनम् ।	१५२-१५३
अपराङ्गव्यङ्ग्यस्वरूपस्य सोदाहरणं निरूपणम् ।	१५३
वाच्यसिद्धयङ्ग्यस्वरूपस्य सोदाहरणं निरूपणम् ।	”
*खकल्पिते वाच्यसिद्धयङ्ग्यरूपगुणीभूतव्यङ्ग्यमध्यमकाव्यभेदोदाहरणे काव्य- प्रकाशदर्शितस्योत्तमकाव्यत्वस्य खण्डनम् ।	”
अस्फुटव्यङ्ग्यस्वरूपस्य सोदाहरणं निरूपणम् ।	१५३-१५४
सन्दिग्धव्यङ्ग्य ” ” ”	१५४
तुल्यप्राधान्यव्यङ्ग्य ” ” ”	”
असुन्दरव्यङ्ग्य ” ” ”	”
काकाक्षितव्यङ्ग्यस्य ” ” ”	”
पूर्वोक्तेन प्रकारेण मध्यमकाव्यभेदानामष्टविधत्वस्य सूचनम् ।	”
*ध्वनेरिव गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यापि भेदानामनेकत्वस्य संसूचनम् ।	१५४-१५५
अष्टममयूखसमाप्तिप्रदर्शनम् ।	१५५
नवमे मयूखे—	
भेदद्वयप्रदर्शनपूर्वकं लक्षणायाः स्वरूपस्य निरूपणम् ।	१५५
*लक्षणाबीजं लक्षणिकशब्दबोधं च परिदर्श्य काव्यप्रकाशोक्तलक्षणास्वरूप- निरूपणपुरःसरं लक्षणाया भेदयोः स्फुटीकरणम् ।	१५५-१५६
द्विविधाया अपि लक्षणायाः पुनर्भेदानां प्रदर्शनम् ।	१५६
*उदाहरणैर्लक्षणाभेदानां निरूपणम् ।	”
प्रयोजनवत्या लक्षणायाश्चातुर्विध्यस्य प्रतिपादनम् ।	”
*तत्तद्भेदप्रभेदोदाहरणप्रदर्शनमुखेन प्रयोजनवतीं लक्षणां सप्रपञ्चं निरूप्य पाठान्तरकल्पनया तस्याः षण्णां भेदानां निरूपणम् ।	१५६-१५७
पूर्वोक्तचतुःप्रकाराया लक्षणायाः सोदाहरणं निरूपणम् ।	१५७-१५८
लक्षणाबीजभूतानां तत्तत्सम्बन्धानां प्रदर्शनम् ।	१५८
*मूलोक्तानां तदितरेषां च लक्षणाबीजभूतसम्बन्धानां तैस्तैरुदाहरणैः स्फुटीकरणम् ।	१५८-१५९
प्रयोजनवत्या लक्षणाया भेदचतुष्टयस्य सोदाहरणं प्रकारान्तरेण प्रति- पादनम् ।	१५९
*तत्तन्मतसमीक्षापूर्वकं पूर्वोक्तलक्षणाभेदप्रदर्शनम् ।	”

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
प्रयोजनवत्या लक्षणाया भेदयोः शुद्धसारोपसाध्यवसानयोर्भेदद्वयं सोदाहरणं प्रदर्श्य सङ्कलनया लक्षणायाः षाड्विध्यस्य सूचनम् ।	१५९-१६०
लक्षणायाः पुनर्भेदद्वयस्य सोदाहरणं निरूपणम् ।	१६०
पुनरपि लक्षणाया भेदद्वयस्य सोदाहरणं निरूपणम् ।	”
शब्दादिषु रसादेर्वीजत्वेनालङ्कारादेरङ्गत्वेन लक्षणाया अवस्थितेः सूचनम् ।	”
*शब्दाद्याश्रयेण स्थिताया लक्षणायाः सोदाहरणं निरूपणम् ।	”
नवममयूखसमाप्तिसूचनम् ।	१६०-१६१

दशमे मयूखे—

अभिधास्वरूपनिरूपणम् ।	१६१
*अभिधायास्तत्तन्मतप्रदर्शनेन निरूपणम् ।	”
षडभिर्जात्यादिशब्दैरभिधायाः षाड्विध्यस्य सोदाहरणं प्रतिपादनम् ।	”
*जात्यादिशब्देषु तत्तच्छक्यतावच्छेदकानां सविस्तरं निरूपणम् ।	१६२
निर्देशशब्दस्य वाचकतायाः प्रतिपादनम् ।	”
*‘जातौ व्यक्तौ वा शक्तिरितीदं तत्तन्मतनिरूपणेन निपुणं विचार्य तत्प्रसङ्गेन जात्यादीनामेकद्वयादिद्विक्रमेण पञ्चकं यावत् प्रातिपदिकार्थत्वस्य सुस्पष्टं प्रतिपादनम् ।	१६२-१६४
*‘षट्कं प्रातिपदिकार्थं इतीत्यमालङ्कारिकाणां सिद्धान्तस्य सविस्तरं निरूपणम् ।	१६४
*सोदाहरणप्रदर्शनं प्रथमादिविभक्त्यर्थविचारं प्रस्तुत्याव्ययीभावादिसमासचतुष्टयस्वरूपनिरूपणेन तत्र शक्तिलक्षणान्यतरव्यापारेण बोधप्रकारस्य सोदाहरणं प्रदर्शनम् ।	१६५-१६६
*दशलकाराणां क्त्वाणमुल्तोसुत्प्रभृतीनां च शक्तीनां सप्रपञ्चं विवेचनम् ।	१६६-१६८
*शक्तिविचारप्रसङ्गान्महाभाष्यकारमतानुसारं स्फोटस्वरूपनिरूपणं निपुणं प्रस्तुत्यालङ्कारिकसिद्धान्तमनुसृत्य स्फोटैकदेशस्य युक्त्या खण्डनम् ।	१६८-१६९
चन्द्रालोकस्य विबुधैराश्रयणीयतायाः प्रतिपादनम् ।	१७०
ग्रन्थकारेण कृतं स्वरचनायाः प्रशंसनम् ।	”
दशममयूखसमाप्तिसूचनम् ।	”
टीकाकर्तुः स्वग्रन्थविषये मानसोद्गारस्य प्रदर्शनम् ।	”

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

❧ चन्द्रालोकः ❧

गागाभट्टकृत-राकागम-टीकासहितः ।

अधिसरयू(तटिनी?)तटमधिसाकेताङ्गणमधितदुधानम् ।

खेलन् नीरदनीलो बालो मे मानसे सदा भूयात् ॥

अनेकैः कुशैर्यन्न परिचितमद्यापि गहनं

परीहासस्तस्मिन्मम भवति यत्नस्य, तदपि ।

यशोदाकौशल्यातनयपदभावाहितमनः-

प्रसादः क्लेशानां फलति फलमत्युत्कटमपि ॥

सुनोर्दिनकरस्यैषा गागाभट्टमनीषिणः ।

चन्द्रालोकस्य विवृतौ कृतिरस्तु सतां मुदे ॥

राकागमेनाऽवदातो रसिकानन्दकारणम् ।

चन्द्रालोकनिबन्धोऽर्थ चन्द्रालोक इवापरः ॥

विघ्नविघाताय कृतं समुचितेष्टदेवतास्मरणरूपं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै व्याख्यात्-
श्रोतृणामनुषङ्गतो मङ्गलाय च निबध्नाति-

उच्चैरस्यति मन्दतामरसतां जाग्रत्कलङ्कैरव-

ध्वंसं हस्तयते च या सुमनसामुल्लासिनी मानसे ।

दुष्टोद्यन्मदनाशनाचिंरमला लोकत्रयीदर्शिका

सा नेत्रत्रितयीव खण्डपरशोर्वाग्देवता दीव्यतु ॥ १ ॥

उच्चैरिति । खण्डपरशोर्महादेवस्य सूर्यचन्द्राम्बिरूपनेत्रत्रितयीव वाग्देवता दीव्यतु
सर्वोत्कषेण वर्ततां क्रीडतां, मोदतां वा । नेत्रपक्षे मन्दानि निष्प्रभाणि तामरसानि कम-
लानि तेषां भावमुच्चैरस्यति दूरीकरोति । कमलनिष्ठां मन्दतां दूरीकरोतीत्यर्थः । सूर्यस्य
पञ्चविकासकत्वादिति भावः । जाग्रत्यः स्फुरन्त्यः कला यस्मिन्कर्मणि, कैरवध्वंसं कुमुद-
नाशं हस्तयते । 'हस्ताभिरसने' इति वार्त्तिकार्णिके । निरस्यति दूरीकरोति । चन्द्रस्य
तद्विकासकत्वात् । सुमनसां देवानाम्, सकलदेवानां शम्भुपूजकत्वात् अमृतभक्षकत्वाच्च ।

दुष्ट उद्यन् मदनः कामस्तमश्नति तादृशमर्चिः । अग्निरूपनेत्रस्य मदनदाहकत्वात् ।
वाग्देवतापक्षे मन्दतां मूर्खताम् अरसतां रसाभावमुच्चैरस्यति दूरीकरोति । जाग्रत्कलङ्केः
प्रकटदोषः यो रवध्वंसो वचनाभावस्तमपाकरोति । छमनसां पण्डितानां दुष्ट उद्यन् यो
मदः तन्नाशनेऽर्चिर्वज्रालेव लोकत्रयीदर्शिका त्रिलोकीवर्णनक्षमेति ॥ १ ॥

कीर्तये स्वस्य ग्रन्थस्य नाम निबध्नाति—

हंहो ! चिन्मयचित्तचन्द्रमणयः ! संवर्धयध्वं रसान्
ररे ! स्वैरिणि ! निर्विचारकविते ! मा स्म प्रकाशीभवः ।

उल्लासाय विचारवीचिनिचयालङ्कारवारानिधे-

श्चन्द्रालोकमयं स्वयं वितनुते पीयूषवर्षः कृता ॥ २ ॥

हंहो इति । हंहो इति सम्बुद्धौ । चिन्मयाः ज्ञानप्रसुरा ज्ञानरूपा वा, चित्तस्य
ज्ञानरूपत्वात्, ज्ञानशालिनो वा, चित्तचन्द्रमणयः मनोरूपचन्द्रकान्ताः ! रसान्
नवरसान् जलानि वा संवर्धयध्वं वृद्धिं प्रापयध्वम् । निर्विचारकविते ! स्वैरिणि !
सकलजनसाधारणे ! मा स्म प्रकाशीभवः प्रकटीभवः । 'स्मोत्तरे लङ् चे'ति लङ् । यद्वा
'माऽस्मत्प्रकाशीभवे'ति पाठः । तत्राऽस्मदिति पञ्चमी । अस्मत् अस्मत्तः । स्वकवितायां
निर्विचारतायाः स्वभावेनाऽविद्यमानत्वाद्भूततद्भावे च्चिः । यतः, पीयूषवर्षनामा
कविः विचाररूपतरङ्गसमुदायो यासां तादृशालङ्कारवारान् जलानां निधेः समुद्रस्योल्लासाय
वृद्धये चन्द्रालोकनामानं ग्रन्थं वितनुते विस्तारयति । चन्द्रालोके चन्द्रमणीनां क्षरणात्
अभिसारिकागत्यभावाच्च ॥ २ ॥

पण्डितप्रवृत्त्यर्थं ग्रन्थप्रयोजनमाह—

युक्त्यास्वाद्यलसद्रसैकवसतिः साहित्यसारस्वत-

क्षीराम्भोधिरगाधताम्रपदधत् सेव्यः समार्थीयताम् ।

श्रीरस्मादुपदेशकौशलमयं पीयूषमस्माज्जग-

उजाग्रद्वासुरपद्मकेसरयशःशीतांशुरस्माद् बुधाः ! ॥३॥

युक्त्यास्वाद्येति । युक्तिश्चास्वाद्यलसद्रसश्च तयोरेका वसतिः स्थानम् । अन्यत्रा-
लङ्कारग्रन्थे युक्तिर्नास्तीति भावः । यद्वा युक्त्येति तृतीयान्तम्, आस्वाद्येति ल्यबन्तं
क्रियान्वितम् । साहित्यसम्बन्धि सारस्वतं वाङ्मयं तदेव क्षीरं तस्य समुद्रः, अगाधतां
गाम्भीर्यम् उपदधत् । ग्रन्थान्तरापेक्षयात्र गाम्भीर्यम् । सेव्यः शनैर्गन्तुं पक्षे बोद्धुं योग्यः
वर्धणास्वाद्यः समार्थीयताम्, अध्ययनाध्यापनाबलोकनादिना । श्रीरिति । भवतीति
सर्धत्राऽध्याहारः । उपदेशकौशलरूपममृतम् । अत्राऽमृतपदेन प्रभुसंमितदृष्टत्संमित-
कान्तासंमितोपदेशत्रैविध्येऽप्युपदेशद्वयस्य शब्दार्थप्रधानतयाऽऽस्वादाविषयत्वात्कान्ता-
संमितोपदेशस्य रसप्रधानतयाऽऽस्वादाविषयत्वाद्मृतत्वस्यतया तृतीयोपदेशो व्यज्यते ।

जगदेव जाग्रद्विकसितं भास्वरं प्रसिद्धं देदीप्यमानं वा पवं तस्य केसरं प्रसृतत्वेन तद्वत् यशस्तद्रूपः शीतांशुश्चन्द्रोऽप्यस्मात् ग्रन्थात् । तेनार्थोपदेशप्राप्तिफलककाव्यज्ञान-प्रयोजकग्रन्थे प्रवृत्तिः सूचितेति भावः । इदमुपलक्षणम् । व्यवहारज्ञानाऽनर्थनिवृत्ति-परमानन्दप्राप्तिरूपप्रयोजनत्रयमप्यधिकं बोध्यम् ॥ ३ ॥

स्वामिमानं परिहरति—

तं पूर्वाचार्यसूर्योक्तिज्योतिःस्तोमोद्गमं स्तुमः ।

यं संश्रित्य प्रकाशन्ते मद्गुणत्रसरेणवः ॥ ४ ॥

तमिति । पूर्वाचार्याणां सूर्यस्थानीयत्वेन तदुक्तेर्दीप्तिस्थानीयत्वम् । संज्ञात्वा-ऽभावात्तत्र षत्वम् । पूर्वोक्त्यवलोकनाभ्यासेनैव मम सामर्थ्यमिति भावः ॥ ४ ॥

नाशङ्कनीयं पूर्वेषां मतमतेन दूष्यते ।

किन्तु चक्षुर्मृगाक्षीणां कञ्जलनैव भूष्यते ॥ ५ ॥

नेति । मलिनवदाभासमानाया अपि स्वोक्तेर्जीर्णोक्तिपरिष्कारकत्वेनोपादेयतोक्ता ५ ॥ काव्ये कारणमाह—

प्रतिभैव श्रुताभ्याससहिता कवितां प्रति ।

हेतुर्मदम्बुसम्बद्धा बीजपङ्क्तिर्लतामिव ॥ ६ ॥

प्रतिभेति । श्रुतं शास्त्रं विद्यास्थानं पुराणादि आयुर्वेदादि उपवेदस्तुत्कं च तस्या-ऽभ्यासस्तत्पठनपाठनाऽवेक्षणपौनःपुन्यं तत्सहिता प्रतिभा बुद्धिविशेष एव कवितां प्रति कवित्वविशेषं प्रति हेतुः कारणम् । मृदम्बुस्य सम्बद्धा बीजपङ्क्तिर्लतां प्रति यथा हेतुरित्यर्थः । 'बीजस्य फलतामित्रे'ति क्वचित्पाठः । तत्र बीजस्य फलतां फल-रूपताम् अङ्कुरितरूपतां प्रति जलेन सम्बद्धा मृदिवेत्यर्थः । शास्त्रपदं चालङ्कारिकव्यव-हारगजतुरगखड्गादिलक्षणग्रन्थानामुपलक्षणम् । यदि च तादृशप्रतिभाऽभावेऽपि काव्य-कर्तृत्वानुभवस्तदा काव्यविशेषेऽदृष्टस्य कारणताऽस्तु । न तु सर्वत्र काव्ये, मानाभावात् अदृष्टकल्पनागौरवाच्च । न च सत्यां तादृशप्रतिभायां काव्याऽनुत्पत्तिः कथमिति वाच्यम् । हृच्छादिरूपकारणान्तराभावेन तदुपपत्तेः । एवं च विजातीयकाव्येऽदृष्टस्य कारणता, अविजातीयकाव्ये प्रतिभायाः । अतः 'तृणारणिमणि'न्यायेन हेतुत्वान्न व्यभिचारः । न च काव्यत्वस्य कार्यमात्रवृत्तितया कार्यत्वावच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नं प्रत्यदृष्टस्य कारणताऽस्त्विति वाच्यम् । तादृशानियमे मानाभावात् । अस्तु वा हृच्छात्वेन हेतुतेति दिक् । एतेन काव्यमात्रे दृष्टस्य कारणता, अदृष्टाभ्यासप्रतिभानां च 'दृग्दृक्का'दिन्यायेन (१) कारणतेति काव्यप्रकाशोक्तिः (१) परास्ता ॥ ६ ॥

(१) काव्यमात्रेऽदृष्टाभ्यासबुद्धिप्रतिभादीनां 'चक्रदण्डचीवगदिन्यायेन—इति क ।

काव्यस्वरूपमाह—

निर्दोषा लक्षणवती सरतीर्गुणभूषणा ।

सालङ्काररसाऽनेकवृत्तिर्वाक् काव्यनामभाक् ॥ ७ ॥

निर्दोषेति । दोषाः शाब्दबोधरसाऽवबोधप्रतिबन्धकाः च्युतसंस्कृतिक्लिष्ट-
प्रतिकूलवर्णत्वाद्यः, तदभावो विवक्षितो न दोषसामान्याभावः । केषाञ्चिद्दोषाणां
काव्यापकर्षकत्वेऽपि काव्यत्वविवातकत्वाभावात् । अत एव—

कृतमनुमत्तं दृष्टं वा यैरिदं गुरु पातकं

मनुजपशुभिर्निर्मथं दैर्भवं हि रुदायुधैः ।

नरकरिपुणा सार्धं तेषां समीमकिरीटिना-

मयमहमसृष्टमेदोमांसैः करोमि दिशां बलिम् ॥

इत्यादिषु पुनरुक्तदोषेऽपि रौद्ररसञ्चनिरिति केचित् । अन्ये तु—एकत्रैव पद्ये
दोषवदवयवावच्छेदेनाऽकाव्यत्वम् अन्यावच्छेदेन काव्यत्वमित्याहुः । अक्षरसंहृतिशोभादि-
वक्ष्यमाणलक्षणानि । पाञ्चाली गौडो वैदभीति रीतयः । श्लेषप्रसादादयो गुणाः । 'एते
च शब्दधर्मा' इति केचित् । रसभावतदाभासभावशान्तिभावोदयभावसन्धिभावशब-
लत्वादिधर्मा एवैते । 'गुणवृत्त्या पुनस्तेषां वृत्तिः शब्दार्थयार्मता ।' इति काव्य-
प्रकाशः । उपमादयोऽलङ्काराः । शृङ्गारादयो रसाः । इदं च भावानामुपलक्षणम् ।
तेन 'अद्रावत्र प्रज्वलत्यग्निरुच्य' रित्यादौ न काव्यत्वम् । मधुरा प्रौढा पक्ष्पा
ललिता भद्रेति वृत्तयः । शकिलक्षणाव्यञ्जनारूपवृत्तित्रयं च । तद्युक्ता वाक्यशब्दः
स काव्यमित्यर्थः । तेन विशिष्टशब्दनिष्ठमेव काव्यत्वम् । 'काव्यं करोती'ति
प्रयोगस्य तत्र च दर्शनात् । केचित्तु—यत्र शाब्दी व्यञ्जना शब्दालङ्कारो वा तत्र
शब्दशक्तिमूलेऽर्थस्य विशेषणत्वेनार्थविशिष्टशब्दस्य, यत्राऽऽर्थी व्यञ्जनार्थालङ्कारो वा
तत्र शब्दविशिष्टार्थस्य काव्यत्वम् । अत उभयनिष्ठं काव्यत्वमित्याहुः । अन्ये तु-
व्यासज्यवृत्ति काव्यत्वम् । व्यासज्यवृत्तिधर्मज्ञाने यावदाश्रयविषयकज्ञानस्य हेतुतया
अर्थाऽविषयकज्ञानेनापि तद्ग्रहसम्भवात् संयोगप्रत्यक्षे यावदाश्रयगुणप्रत्यक्षे वा तस्य
हेतुत्वादित्याहुः । केचित्तु—भाषाबलोकादौ च्युतसंस्कृतिस्वादिदोषसत्त्वेन निर्दोषत्वा-
भावेऽपि काव्यपदप्रयोगान्निर्दोषादिकमपि न विशेषणम्, किन्तूपलक्षणमित्याहुः ॥ ७ ॥

प्राचीनोक्तिमुपहासेन दूषयति—

अङ्गीकरोति यः काव्यं शब्दार्थावनलङ्कृती ।

असौ न मन्यते कस्मादनुष्णमनलं कृती ॥ ८ ॥

अङ्गीकरोतीति । अलङ्काररहितयोः शब्दार्थयोः काव्यत्वाङ्गीकारे औष्ण्यरहि-
तस्याऽप्यनित्वाङ्गीकारो युक्तः स्यादित्युपहासार्थः । अलङ्कारादिसमनियतमेव काव्य
त्वमिति भावः ।

यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपा-

स्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः ।

सा चैवास्मि, तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ

रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते ।

इत्यादौ विभावनादयोऽर्थालङ्कारा 'हरो वर' इत्यादौ शब्दालङ्काराश्च स्फुटा एव । अलङ्कारव्यञ्जकेऽप्यलङ्कारस्य स्फुटत्वमेव । तेनालङ्काररहितस्य न काव्यत्वमिति भावः । केचित्तु—श्रवणमात्रद्वारा उखविशेषसाधनं वाक्यं काव्यम् । अदृष्टद्वारकसुखसाधनवेदवाक्यवारणाय श्रवणमात्रद्वारेति । तेन रसालङ्कारादिरहितेऽपि काव्यत्वमस्त्येवेत्याहुः ॥ ८ ॥

काव्यत्वस्य वाक्यनिष्ठत्वेन तद्वटकशब्दभेदानाह—

विभक्त्युत्पत्तये योग्यः शास्त्रीयः शब्द इष्यते ।

रूढयौगिकतन्मिश्रैः प्रभेदैः स पुनस्त्रिधा ॥ ९ ॥

विभक्तीति । छप्तिरूपप्रत्ययोत्पत्तियोग्यः प्रकृतिभागः शास्त्रीयः साधुः शब्दः । स त्रेधा, रूढो यौगिको योगरूढश्च । समुदायशक्त्यार्थप्रत्यायको रूढः । अवयवशक्त्यार्थप्रत्यायको यौगिकः । अवयवशक्त्या समुदायशक्त्या चार्थप्रत्यायको योगरूढः । एतेन—'सर्वे शब्दा यौगिका' इत्यपास्तम् । योगस्याऽनुपलभ्यमानत्वात् । यथा-कथञ्चिद्योगकल्पनेऽपि तज्ज्ञानं विनैवार्थप्रतीतेः कृतं योगेन । यत्तु—सर्वेषां यौगिकत्वे 'कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यनेनैव सर्वेषां प्रातिपदिकसंज्ञासिद्धौ 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिक'मितिसूत्रारम्भानुपपत्तिरिति, तन्न । पूर्वनिपातितेषदसमाप्त्यर्थकबहुचप्रत्यययुक्तबहुपदशब्दस्य प्रातिपदिकसंज्ञार्थतया तत्सार्थक्यात् । तन्न तद्धितान्तत्वाभावेन तत्संज्ञायाः कृत्तद्धितसूत्रेणाऽलाभात् । तद्धितयोगमात्रविवक्षायां 'पचतकी'त्यत्राऽकचप्रत्यययुक्तेऽपि तदापत्तेः । केचित्तु—अर्थवत्सूत्रेण समासादीनामपि प्रातिपदिकसंज्ञासिद्धावनर्थकसमासानां शशशृङ्गखपुष्पादीनां प्रातिपदिकसंज्ञासिद्धार्थं कृत्तद्धितसूत्रमित्याहुः । अन्ये तु—अर्थवत्सूत्रेण वाक्यसमासयोरपि संज्ञाप्राप्तौ कृत्सूत्रेण समासेषु पुनः संज्ञाकरणं वाक्यपरिसंख्यार्थमित्याहुः । एतेनैव—'सर्वे सर्वार्थवाचका' इत्यपास्तम् । सर्वत्र रूढियोगो वा न सम्भवतीति वृत्त्यभावेन सर्वार्थवाचकत्वासम्भवात् । बोधकत्वं चेलाक्षणिक्कादिसाधारणं न कस्याप्यनिष्टमिति दिक् ॥ ९ ॥

रूढस्य भेदत्रयमाह—

अव्यक्तयोगनिर्योगयोगाभासैस्त्रिधाऽऽदिमः ।

ते च वृक्षादिभूवादिमण्डपाद्या यथाक्रमम् ॥ १० ॥

अव्यक्तयोगेति । सम्भवदवयवार्थाननुसन्धानेऽपि समुदायशक्त्यार्थप्रत्यायकत्वमव्यक्तयोगत्वम्, अवयवार्थाभावो निर्योगत्वम्, तात्पर्यविषयेऽनन्वितावयवार्थत्वं

योगभासत्वमित्यर्थः । उदाहरणान्याह-ते चेति । वृक्षे 'वृक्षत्यातप'मिति विद्यमान-
योग्यप्रतीत्यैव वृक्षत्वजातिप्रतीतेः । तेनावयवार्थाऽननुसन्धाने समुदायशक्त्यार्थप्रत्या-
यकत्वम् । तात्पर्यविषयेऽर्थे असम्भवद्योगो नियोगः । भूसत्तायां भूधातुः, गति-
वाचको वाधातुः, आदिपदाद्विभक्त्युपसर्गनिपाताः । तात्पर्यविषयेऽनन्वितावयवार्थो
योगभासः । गृहरूपेऽर्थे मण्डपानरूपार्थानन्वयात् ॥ १० ॥

शुद्धतन्मूलसंभिन्नप्रभेदैर्यौगिकस्त्रिधा ॥

ते च भ्रान्तिस्फुरत्कान्तिकौन्तेयादिस्वरूपिणः ॥ ११ ॥

शुद्धेति । प्रकृतिप्रत्यययोगेनार्थप्रत्यायकः शुद्धयौगिकः, तादृशयौगिकयोयोगेन
समासेनार्थप्रत्यायको यौगिकमूलयौगिकः, तादृशयौगिकयोयोगेनार्थप्रत्यायकः
संभिन्नयौगिक इत्यर्थः । उदाहरणान्याह-ते चेति । यथा-भ्रान्तिः पाचक इत्यादि-
शब्दाः । 'भ्रमु चलन' इति धातोर्गमनाऽयथार्थज्ञानवाचित्वेऽपि केवलप्रकृतेस्तदर्थ-
बोधभावेन प्रकृतिप्रत्यययोगादेवाऽयथार्थज्ञानगत्योर्बोधत्वात् । स्फुरत्कान्तिपदावयव-
शत्रन्तस्फुर'धातु'स्त्रीत्वार्थकिन्प्रत्ययान्तकान्त्यर्थ'कमु'धातुनिष्पन्नयोः स्फुरत्पदकान्ति-
पदयोः शुद्धयौगिकयोः समासेन तत्सम्बन्धार्थप्रत्यायकत्वम् । देशवाचिनो ह्रस्वस्य
स्त्रीत्ववाचकणीष्प्रत्ययान्तत्वेन यौगिकस्य कुन्तीशब्दस्याऽयौगिकापत्यार्थतद्धितस्य च
योगेन निष्पन्नस्य कौन्तेयपदस्याऽर्जुनादिप्रत्यायकत्वम् ॥ ११ ॥

योगरूढमाह—

तन्मिश्रोऽन्योन्यसामान्यविशेषपरिवर्तनात् ।

नीरधिः पङ्कजं सौधं सागरो भूरुहः शशी ॥ १२ ॥

क्षीरनीरधिराकाशपङ्कजं तेन सिध्यति ।

तन्मिश्र इति । अन्यौ भिन्नौ सामान्यविशेषौ तयौः परिवर्तनमुपस्थितिरित्यर्थः ।
अन्योन्ययोर्मिलितयोः सामान्यविशेषयोरिति वा । नीरध्यादिपदात् जलाधिष्ठानत्व-पङ्क-
जनिकर्तृत्व-सुधानिर्मितत्व-भूजातत्व-शशधरत्वसामान्येन समुद्रत्व-कमलत्व-गृहत्व-समुद्र-
त्व-वृक्षत्व-चन्द्रत्वादिविशेषरूपेणाऽप्युपस्थितेरानुभविकत्वात् । शक्यतावच्छेदकोभय-
प्रकारकोपस्थितये योगरूढिकल्पनमित्याशयः । तस्य फलं 'क्षीरनीरधि'रित्यादिव्यव-
हारः । एतदन्तर्गतनीरधिपदस्य समुद्रत्वविशेषरूपेणाऽनुपस्थापकत्वे जलाधिष्ठानत्वेनो-
पस्थापकत्वे क्षीरेत्यस्यामन्वयापत्तिः । एवं सागरपदस्यापि सगरनिर्मितत्वसामान्यपरत्वे
'क्षीरसागर' इत्यत्र क्षीरपदानन्वयः । अतस्तदन्वयार्थं समुद्रत्वविशेषरूपेणोपस्थितिः ।
एवं 'छरभूरुह' इत्यत्र भूरुहपदस्य 'निष्कलङ्कः शशधर' इत्यत्र शशधरपदस्य वृक्षचन्द्र-
रूपविशेषपरत्वम् । एवम् 'आकाशपङ्कज'पदस्य कमलत्वरूपेणोपस्थापकत्वम्, आकाश-
सम्बन्धमात्रेण च तत्र प्रयोगः । एवं 'स्वर्णपङ्कजं' 'कलशौतसौध' इत्यत्रापि बोध्यम् ।
एवं 'नीरधिः कूप' इत्यादौ विशेषरूपत्यागेन सामान्यमात्रपरत्वम् । यद्यपि सामान्य-

विशेषमात्रपरत्वेऽन्यतरधर्मत्यागेनैकदेशे लक्षणा योगरूढाङ्गीकारेऽपि तुल्या, तथापि शक्यतावच्छेदकाऽननुप्रविष्टधर्मेण लक्षणापेक्षया तदनुप्रविष्टधर्मेण लक्षणा लवीयसी । लाघवं च तेन रूपेणान्वयमात्रकल्पनं न तु स्मरणमपीति हृद्यम् । एवं च सामान्य-विशेषरूपयोरन्योन्यत्याग इत्यपि बोध्यम् । एतेन पङ्कजादिपदानामपि यौगिकत्वमेव । पङ्कजपदादवयवशक्त्या पङ्कजनिकर्तृत्वमात्रप्रकारकबोधेन पद्यत्वप्रकारकबोधाभावात् । न चैवं पङ्कजपदात्कुमुदभेकादिविशेष्यकपङ्कजनिकर्तृत्वप्रकारकबोधापत्तिरिति वाच्यम् । पूर्वतरप्रयोगत्वप्रकारकज्ञानस्य पद्यविशेष्यककर्मपूर्वतरप्रयोगत्वप्रकारकज्ञानस्य वा तत्पदजन्यशाब्दबोधे हेतुत्वाङ्गीकारात् । यद्वा पङ्कजनिकर्तृत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपित-विशेष्यतासम्बन्धेन पङ्कजपदावयवशक्तिग्रहजन्यशाब्दबोधं प्रति सप्रवायसम्बन्धेन पद्यत्वस्य पद्यमात्रवृत्तिविषयतासम्बन्धेन ज्ञानस्यैव वा हेतुत्वाङ्गीकारान्नोक्ताऽतिप्रसङ्गे न वा भाविविनष्टप्रबोधानुपपत्तिः । एवं च सत्यपि, यदि कचित्पद्या-न्यविशेष्यकोऽपि बोधो यदि वा पद्यत्वप्रकारकबोधोऽप्यानुभविकस्तदा तत्र लक्षणथे-वोपपादनीय इत्युद्द्यनाच्चार्योक्तिरपास्ता । अतो वृत्त्यन्तरमेव युक्तम् । केचित्तु—योगेन रूढ्या चार्थद्वयप्रत्यायको यौगिकरूढः । यथा मण्डपशब्दो योगेन मण्डपानकर्तृ-प्रत्यायको रूढ्या च गृहप्रत्यायक इति पदचातुर्विध्यमाहुः । तत्तु वृत्तिभेदपूर्वकार्थभेदेन पदभेदाङ्गीकारात् 'सुवर्णस्य सुवर्णस्ये'त्यादिप्रयोगदर्शनात् 'सकलकल'मितिवत्सङ्घ-प्रयुक्तस्य तादृशपदान्तरस्मरणेनार्थान्तरप्रत्यायकत्वादुपेक्षितम् ॥ १२ ॥

पदवाक्ये लक्षयति—

विभक्त्यन्तं पदं वाक्यं तद्व्यूहोऽर्थसमाप्तिः ॥ १३ ॥

युक्तार्थानां तां च विना खण्डवाक्यं स इष्यते ।

विभक्त्यन्तमिति । साधु पदमित्यर्थः । पद्यते गम्यतेऽर्थोऽनेनेति व्युत्पत्तेः । साधुत्वं चाऽनादिवृत्तिप्रमाप्रयोज्यार्थप्रतिपादकत्वम् । तेन भाषाशब्देऽनादिशक्त्य-भावाच्छक्यार्थाभावेन लक्षणाप्रमासम्भवात् साधुत्वम्, लाक्षणिकगङ्गादिपदे च न क्षतिः । आधुनिकसङ्केतितडित्यादिपदेषु पाणिनिसङ्केतितवृद्ध्यादिपदेषु च 'पिता नाम कुर्या'दिति विधिना पुत्रत्वनामत्वोपाधिना व्याकृता वाक् इत्यद्यते इति विधिना व्याकरणोपाधिना चाऽनादिवृत्तिप्रमासम्भवात्साधुत्वम् । वृत्तिभ्रमेणार्थप्रत्यायकत्व-मसाधुत्वम् । यथा भाषाशब्दानामिति केचित् । राणकस्तु पौरुषेयसङ्केतविरहविशि-ष्टत्वं साधुत्वम्, व्याकरणसङ्केतितानामसाधुत्वमिष्टमेवेत्याह । वाक्यमिति । तेषां पदानां व्यूहः समूहः अर्थसमाप्तिः, समासार्थनिराकाङ्क्ष इति यावत् । तेन विशिष्टैकार्थ-प्रतिपादकनिराकाङ्क्षपदसमूहो वाक्यमिति फलितम् । एकार्थत्वं च भिन्नप्रतीतिविषया-नेकमुख्यविशेष्यराहित्यम् । तेनाख्यातभेदेऽप्येकाख्यातार्थभावनादेरपराख्यातार्थं प्रका-रता । यथा 'धो घटस्तिष्ठति तमानय' 'पद्य सृगो धावति' इत्यादौ, तत्रैकैवाक्यत्वम् ।

एतेन 'स्रुपतिङ्चयो वाक्यमिति लक्षणमपास्तम् । खण्डवाक्यं लक्षयति-युक्तार्थानामिति । सम्बन्धार्थप्रतिपादकानाम् । तां च विनेति । अर्थसमाप्तिं विनेत्यर्थः । यथा 'यो गौरस्ति तमाद्वरे'त्यादिराकाङ्क्षाविशिष्टार्थबोधकपदसमूहः खण्डवाक्यमित्याशयः । आकाङ्क्षा च तद्व्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाऽननुभावकत्वरूपा । इदमुपलक्षणं योग्यताऽऽसत्स्योः । योग्यता चैकपदार्थसंसर्गोऽपरपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावः । अव्यवधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिरासत्तिः । अन्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदाव्यवधानं वाऽऽसत्तिः । तेनैकपदोपस्थाप्ययोर्नासत्तिः । एकपदोपस्थित्यव्यवधानेनापरपदोपस्थितिर्जायतामिति तात्पर्यमासत्तिः । अनयेव योजनया ईदृशतात्पर्यज्ञानादन्वयबोधः । वक्त्रभिप्रायविरोधान्यत्वं च तात्पर्यविशेषणम् । तेन 'नीलो घटो द्रव्यं पट' इत्यादौ यत्र वक्तुर्नीलपदवटपदयोर्व्यवधाने तात्पर्यं श्रोतुस्तु नीलवटपदयोस्तदग्रहाद् बोधस्तत्रेश्वरतात्पर्येण तात्पर्यभ्रमेण वा बोधः । शुक्रवाक्येऽप्येवम् । वाक्ययोरैकवाक्यतास्थले आन्तरालिकपदार्थोपस्थितेन व्यवधायकत्वमिति मिथ्याः । तत्राकाङ्क्षायोग्यतयोर्ज्ञानं कारणम्, आसत्तिश्च स्वरूपसती कारणमिति जीर्णाः, नव्यनैयायिकमीमांसकाश्च—'न योग्यताज्ञानस्य कारणता, किन्तु 'वद्विना सिद्धे'दित्यादौ बोधादर्शनेनाऽयोग्यतानिश्चयः प्रतिबन्धकः । स चानुमित्यादिसाधारण्येनैव क्लृप्तप्रतिबन्धकीभूतबाधज्ञानत्वादिनैव शाब्दबोधेऽपि प्रतिबन्धकः, न तु भिन्नप्रतिबन्धकः । तेन न 'वद्विने'त्यादौ बोधः । किञ्च योग्यतायाः सर्वत्रैक्यासम्भवाद्दिशिष्य हेतुहेतुमङ्गावावश्यकत्वेन 'वद्विने'त्यादौ तादृशशाब्दबोधोधाप्रसिद्ध्या हेतुत्वकल्पना न सम्भवति । अतो न योग्यताज्ञानं कारणं किन्त्वयोग्यतानिश्चयः प्रतिबन्धक इत्याहुः ।

आलङ्कारिकास्त्वाहुः— न शाब्दबोधे योग्यताज्ञानं हेतुर्नाप्ययोग्यतानिश्चयः प्रतिबन्धकः । तदभावे तत्सत्त्वेऽपि 'चन्द्रो मुख'मित्यादिवाक्येनादिबोधोदयात् । 'एष वन्ध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखर'इत्यादिश्लोकार्थबोधेन चमत्कारातिशयानुभवाच्च । न च तत्र पदार्थस्मरणमात्रं न शाब्दबोध इति वाच्यम् । 'घटमानये'त्यादावपि तथा वक्तुं शक्यतया शाब्दबोधमात्रोच्छेदापत्तेः । किन्तु बाधनिश्चयस्य शाब्दान्यत्वमेव प्रतिबन्धकम् । न चैवं प्रवृत्त्याद्यापत्तिः । प्राक्तनबाधेनाऽप्रामाण्यशङ्काया एव जायमानज्ञाने जननादप्रामाण्यशङ्काशून्यज्ञानस्य प्रवृत्तिं प्रति हेतुतया तदभावेन प्रवृत्त्यापादनासम्भवात् । तदुक्तं खरडने—'अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थं ज्ञानं शब्दः शब्दः करोति हि' इति । वस्तुतस्तु 'चन्द्रो मुख'मित्यादिवाक्येन पामराणां बोधानुदयादालङ्कारिकाणामेव बोधोदयाच्चमत्कारविशेषोदयाच्च वासनाविशेष एवोत्तेजको वाच्यः । एवं चोत्तेजकाभावविशिष्टबाधनिश्चयाभावस्य हेतुत्वं न युक्तमुत्पश्यामः । अत्र वाक्याद्वाक्यार्थबोधोदयादर्थं क्रमः । क्रमिकोच्चारितपदजन्यपदार्थोपस्थित्युत्तरं सर्वेषां पदानां समूहालम्बनरूपा मानसोपस्थितिः । तज्जन्यसमूहालम्बनरूपपदार्थोपस्थितौ तेषां संसर्गरूपवाक्यार्थज्ञानम् । अन्यथोत्तरपदार्थोपस्थित्या पूर्वपदार्थोपस्थितिनाशाब्दबोधो न

स्यात् । न च पदसमूहालम्बनं विनार्योपस्थितिरिव कल्प्यतामिति वाच्यम् । तस्याः पदजन्यत्वामावे क्लृप्तकार्यकारणभावबाधापत्तेः । अतः पदसमूहालम्बनमावश्यकमिति केचित् । कारणत्वस्याऽनन्यथासिद्धिगर्भतया प्रयोजकत्वापेक्षया गुरुत्वात्पदप्रयोज्य-पदार्थोपस्थितेरेव हेतुत्वं युक्तम् । तेन पदसमूहालम्बनं नावश्यकमित्यन्ये । एवं च 'खले कपोत'न्यायेनान्वयबोधः । तदुक्तम्—

वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः खले यथामी युगपत्पतन्ति ।

तथैव सर्वे युगपत्पदार्थाः परस्परेणान्वयिनो भवन्ति ॥

कचित्तु राजपुरप्रवेशन्यायेनान्वयबोधः । तत्र 'दण्डी कुण्डली छत्री चैत्र' इत्यादौ विशिष्टस्य वैशिष्ट्यबोधे तात्पर्यम् । तदुक्तम्—

यद्यदाकाङ्क्षितं याग्यं सन्निधानं प्रपद्यते ।

तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवावगम्यते ॥

एवं खण्डवाक्यार्थबोधोत्तरं महावाक्यार्थबोधेऽपीति सम्प्रदायः । खण्डवाक्यार्थ-बोधोत्तरं चरमपदस्मृतिस्तत्तदर्थस्मृतिः । तत्रार्थस्मृतिकाले खण्डवाक्यार्थबोधनाशा-चरमपदस्मृतिरेव तावत्पदविषयिणी, चरमार्थस्मृतिस्तावदर्थविषयिणी । ततोऽन्वयबोध इति । तत्रापि 'खले कपोत'न्यायेनैव बोध इति नठ्याः । तत्र चत्वारः पक्षाः । वा-क्यस्य संसर्गरूपे वाक्यार्थे शक्तिरिति स्फोटवादिना वैधाकरणाः । तथाहि—'भवति भूयात् बभूव रामः राम'मित्यादौ श्रूयमाणतिकारविसर्गादीनां वाचकता, न तु भूधातु-लकारसुबाद्युपस्थापनद्वाराऽर्थप्रत्यायकत्वम् । आदेशिनां वाचकत्वकल्पने आदेशानां तदुपस्थापकत्वकल्पने गौरवात् । व्याकरणभेदेनाऽऽदेशिनामननुगमाच्च । अन्यथा 'ऋषभो वृषभो वृष' इत्यादावन्यतरेणान्यतरस्मरणेनैकत्रैव शक्त्यापत्तेः । अतः श्रूय-माणानुपूर्वीविशिष्टवर्णवाचकाः, न तु धात्वाद्युपस्थापका इति वर्णस्फोटः । एवं 'हरिणा हरये रामात् हरे'रित्यादौ पदैकदेशविभागाभावात्कस्यचिदंशस्य द्रव्यवाचकत्वं कस्यचित्करणत्वाद्दिवाचकतेति निर्णेतुमशक्यत्वात् करणत्वादिविशिष्टहरिवाचितेति पदस्फोटः । एवं 'कृष्णोहि रक्षेन'मित्यादौ वाक्येऽंशविभागाभावादेकारवदितानु-पूर्वीकस्यागमनवाचकस्यात्र सत्ये मानाभावाद्वाक्यस्यैव विशिष्टार्थे शक्तिरिति वाक्य-स्फोटः । स द्विविधः, सखण्डवाक्यस्फोटोऽखण्डवाक्यस्फोटश्च । आद्यो द्विविधः, पदरूपखण्डवाक्यस्फोटः वर्णरूपखण्डवाक्यस्फोटश्च । तथा हि—'विष्णोऽवे'त्यादिवाक्येषु आकाङ्क्षादिसहकृततत्पदस्मारितपदार्थानां संसर्गरूपवाक्यार्थावगमेऽपि तस्य शब्दत्व-सिद्धये वाक्यस्य शक्तिः कल्प्यते । स एव वाक्यस्फोटः । स चाज्ञाते स्वरूपेण हेतुः । अन्वितशक्तिवादिमतेऽन्वयार्थे शक्तिवत् हरिद्रावाक्य इवान्वयावगमाद्युपबहित-पूर्ववर्तिकक्षणे तदवगमो वा कल्प्यते । यद्वा 'हरेऽवे'त्यादौ पदविभागाभिर्न्यायार्थान्तरा-त्मकवाक्यस्य सम्बोध्यहरिकर्तृकरणे शक्तिरूपस्फोटः । तदा वर्णरूपः खण्डः न पद-रूपः । अस्याश्च व्यवहारकाले ग्रहः । न चर्षं वाक्यस्य पदवत्स्मारकत्वापत्तिः, अनुभव-

त्वस्य प्रत्यक्षमात्रवृत्तियेष्टत्वात् । यथार्थज्ञानजनकत्वस्यैव प्रमाणत्वात् । आकाङ्क्षा-
दिसहकारिपदार्थस्मरणजन्यार्थगमकत्वस्यैवानधिगतार्थगन्तृताया वा प्रामाण्यविधातः ।
यद्वा वाक्ये बोधकत्वातिरिक्तसम्बन्धो न शक्तिः, मानाभावात् । इस्तपकादौ तु तस्य
मानान्तरगम्यत्वाद् युक्तं तेन तत्स्मरणम् । अतो न स्मारकत्वापत्तिलेशोऽपि । एवं
चाकाङ्क्षादिज्ञानस्य हेतुत्वाभावात्तात्पर्यज्ञानस्यैव हेतुतया कार्यकारणभावकल्पना-
लाववम् । यद्वा 'घटमानये'त्यादिवाक्येषु ध्वनिधर्मैस्तास्त्वमन्द्वादिभिरिव घटत्वादि-
ध्वनिधर्मैरेव एकः शब्दो वर्णरूपोऽभिव्यज्यते । स एव वाक्यस्फोटः । एवं पदस्फोटे-
ऽपि द्वैविध्यमुन्नेयम् । एवं च-एकं पदम् एकं वाक्यं महत्पदं महद्वाक्यं शब्दात्प्रत्येमी
त्यनुभवोपपत्तिः । वर्णानामनेकत्वेन महत्त्वाभावेन च तदनुपपत्तेरिति । तत्र । विस-
र्गादिनिष्ठानानाशक्तिकल्पनमपेक्ष्यादेशिनिष्ठशक्तिकल्पनस्यैव लघुत्वात् । न च व्याकरण-
भेदेनाऽऽदेशिनामप्यननुगतत्वादनन्तशक्तिकल्पनापत्तिरिति वाच्यम् । परिगणित-
व्याकरणबोधितादेशिनिष्ठशक्तिकल्पनातो विसर्गादिव्यक्तीनामनन्ततया तन्निष्ठशक्ति-
कल्पनस्य गुरुत्वात् । न च विसर्गत्वादिजातिस्फोटकल्पनया तत्परिहारः । तथापि
'रामः गङ्गा नदी वनं ध्रुक् फले फलानि' इत्यादौ विसर्गत्वादिजातिषु शक्तिकल्पन-
मपेक्ष्यादेशिनिष्ठशक्तिकल्पनस्य लघुत्वात् । न चाधीतव्याकरणत्रयस्य स्मरणाननुगमः ।
अभ्यासरूपोद्बोधकत्वैवानुगमकत्वात् । न च बोधकत्वातिरिक्ता न शक्तिः येन तत्क-
ल्पने गौरवं स्यादिति वाच्यम् । घटपदादपि पदबोधापत्तेः । मम तु शक्तिरूपसम्बन्धा-
भावात्तान्वयबोध इति वैषम्यम् । सम्बन्धाभावस्तु बोधरूपकार्याभावेनाऽनुमेयः ।
तस्मान्न वर्णस्फोटः । धातुप्रत्ययानभिज्ञस्य 'ऐयर'रित्यादौ बोधापत्तेश्च । पदानां निर-
वयवत्वम् । 'ऐयर'रित्यादावर्थानवबोधेन प्रकृतप्रत्ययविभागप्रदर्शनेन तदर्थबोधानुभवेन
च विरुद्धम् । एवं वाक्यस्य निरवयवत्वमपि पठ्यमानश्लोकार्थानवबोधेन पदप्रदर्शनजन्य-
श्लोकार्थानुभवेन च विरुद्धम् । संख्यापरिमाणप्रतीतिश्च 'एको महान् धान्यराशि'रितिव-
दुपपन्नेति दिक् ।

प्राभाकरास्तु—कार्यान्विते पदानां शक्तिः । तथा पदेषु स्मारिकानुभाविकी
चेति शक्तिद्वयम् । तत्र स्मारिका जातौ, आनुभाविकी कार्यान्विते । एवं च घटादि-
पदानि घटत्वादिजातिस्मरणद्वारा घटादेः कार्यान्वयानुभवजनकानि । तथा हि—
सर्वत्र व्यवहारेणैव शक्तिग्रहः । प्रयोज्यः प्रयोजकवृद्धस्य वाक्यश्रवणानन्तरं गोकर्मका-
नयनचेष्टया तादृशकृतीच्छानुमानद्वारा स्वप्रवृत्तौ कार्यताज्ञानस्य हेतुत्वदर्शनात्कार्यता-
ज्ञानमनुमाय वाक्यस्य कार्यताज्ञानहेतुत्वमवधार्य तस्याः सति वृत्त्यन्तरे तदर्थशक्तिं
विनाऽनुपपन्नतया कार्यान्विते आनुभाविकी शक्तिमवधारयति । कार्यं चापूर्वमेवेति ।
यत्र कार्यवाचकपदाभावस्तत्र न वाक्यार्थबोधः । लिङ्गादियुक्तलौकिकवाक्यस्य लक्षणया
आनयनादिरूपकार्यान्वितगोरूपार्थं (वाक्यस्य ?) शक्तिमवधार्य आवापोद्वापाम्नां
गवादिपदस्य गोत्वाद्दौ शक्तिमवधारयन्नाद्यव्युत्पत्तिगृहीतान्वयार्थे शक्तिमत्यजज्ञानयना-

स्यात् । न च पदसमूहालम्बनं विनार्थोपस्थितिरेव कल्प्यतामिति वाच्यम् । तस्याः पदजन्यत्वाभावे क्लृप्तकार्यकारणभावबाधापत्तेः । अतः पदसमूहालम्बनमावश्यकमिति केचित् । कारणत्वस्याऽनन्यथासिद्धिगर्भतया प्रयोजकत्वापेक्षया गुरुत्वात्पदप्रयोज्य-पदार्थोपस्थितेरेव हेतुत्वं युक्तम् । तेन पदसमूहालम्बनं नावश्यकमित्यन्ये । एवं च 'खले कपोत'न्यायेनान्वयबोधः । तदुक्तम्—

वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः खले यथामी युगपत्पतन्ति ।

तथैव सर्वे युगपत्पदार्थाः परस्परेणान्वयिनो भवन्ति ॥

कचित्तु राजपुरप्रवेशन्यायेनान्वयबोधः । तत्र 'दण्डी कुण्डली छत्री चैत्र' इत्यादौ विशिष्टस्य वैशिष्ट्यबोधे तात्पर्यम् । तदुक्तम्—

यद्यदाकाङ्क्षितं यार्थं सन्निधानं प्रपद्यते ।

तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवावगम्यते ॥

एवं खण्डवाक्यार्थबोधोत्तरं महावाक्यार्थबोधेऽपीति सम्प्रदायः । खण्डवाक्यार्थ-बोधोत्तरं चरमपदस्मृतिस्तत्तत्तदर्थस्मृतिः । तत्रार्थस्मृतिकाले खण्डवाक्यार्थबोधनाशा-चरमपदस्मृतिरेव तावत्पदविषयिणी, चरमार्थस्मृतिस्तावदर्थविषयिणी । ततोऽन्वयबोध इति । तत्रापि 'खले कपोत'न्यायेनैव बोध इति नव्याः । तत्र चत्वारः पक्षाः । वा-क्यस्य संसर्गरूपे वाक्यार्थे शक्तिरिति स्फोटवादिना वैयाकरणाः । तथाहि—'भवति भूयात् बभूव रामः राम'मित्यादौ श्रूयमाणतिकारविसर्गादीनां वाचकता, न तु भूधातु-लकारसुबाधुपस्थापनद्वाराऽर्थप्रत्यायकत्वम् । आदेशिनां वाचकत्वकल्पने आदेशानां तदुपस्थापकत्वकल्पने गौत्वात् । व्याकरणभेदेनाऽऽदेशिनामननुगमाच्च । अन्यथा 'ऋषभो वृषभो वृष' इत्यादावन्यतरेणान्यतरस्मरणेनैकत्रैव शक्त्यापत्तेः । अतः श्रूय-माणानुपूर्वीविशिष्टवर्णवाचकाः, न तु धात्वाद्युपस्थापका इति चर्गास्फोटः । एवं 'हरिणा हरये रामात् हरे'रित्यादौ पदैकदेशविभागाभावात्कस्यचिदंशस्य द्रव्यवाच-कत्वं कस्यचित्करणत्वादिवाचकतेति निर्णेतुमशक्यत्वात् करणत्वादिविशिष्टहरिवाचितेति पदस्फोटः । एवं 'कृष्णैर्हि रक्षेन्'मित्यादौ वाक्येऽशविभागाभावादेकारवदितानु-पूर्वीकल्यागमनवाचकस्यात्र सत्ये मानाभावाद्वाक्यस्यैव विशिष्टार्थे शक्तिरिति वाक्य-स्फोटः । स द्विविधः, सखण्डवाक्यस्फोटोऽखण्डवाक्यस्फोटश्च । आद्यो द्विविधः, पदरूपखण्डवाक्यस्फोटः वर्णरूपखण्डवाक्यस्फोटश्च । तथा हि—'विष्णोऽग्ने'त्यादिवाक्येषु आकाङ्क्षादिसहकृततत्तत्पदस्मारितपदार्थानां संसर्गरूपवाक्यार्थवागमेऽपि तस्य शब्दत्व-सिद्धये वाक्यस्य शक्तिः कल्प्यते । स एव वाक्यस्फोटः । स चाज्ञाते स्वरूपेण हेतुः । अन्वितशक्तिवादिमतेऽन्वयार्थे शक्तिवत् हरिद्रावाक्य इवान्वयावगमाद्वयवहित-पूर्ववर्तिक्षणे तदवगमो वा कल्प्यते । यद्वा 'हरे'ऽग्ने'त्यादौ पदविभागाभिर्न्यायार्थवा-त्मकवाक्यस्य सम्बोध्यहरिकर्तृकरणे शक्तिरूपस्फोटः । तदा वर्णरूपः खण्डः न पद-रूपः । अस्याश्च व्यवहारकाले ग्रहः । न चर्चं वाक्यस्य पदवत्स्मारकत्वापत्तिः, अनुभव-

त्वस्य प्रत्यक्षमात्रवृत्तियेष्टत्वात् । यथार्थज्ञानजनकत्वस्यैव प्रमाणत्वात् । आकाङ्क्षा-
द्विसहकारिपदार्थस्मरणजन्यार्थगमकत्वस्यैवानधिगतार्थगन्तुताया वा प्रामाण्यविधातः ।
यद्वा वाक्ये बोधकत्वातिरिक्तसम्बन्धो न शक्तिः, मानाभावात् । इस्तिपकादौ तु तस्य
मानान्तरगम्यत्वाद् युक्तं तेन तत्स्मरणम् । अतो न स्मारकत्वापत्तिलेशोऽपि । एवं
चाकाङ्क्षादिज्ञानस्य हेतुत्वाभावात्तत्पर्यज्ञानस्यैव हेतुतया कार्यकारणभावकल्पना-
लाववम् । यद्वा 'घटमानये'त्यादिवाक्येषु ध्वनिधर्मैस्तारत्वमन्द्रत्वादिभिरिव घटत्वादि-
ध्वनिधर्मैरेव एकः शब्दो वर्णरूपोऽभिव्यज्यते । स एव वाक्यस्फोटः । एवं पदस्फोटे-
ऽपि द्वैविध्यमुज्ज्वेयम् । एवं च-एकं पदम् एकं वाक्यं महत्पदं महद्वाक्यं शब्दात्प्रत्येमी-
त्यनुभवोपपत्तिः । वर्णानामनेकत्वेन महत्त्वाभावेन च तदनुपपत्तेरिति । तन्न । विस-
र्गादिनिष्ठानां शक्तिकल्पनमपेक्षया देशिनिष्ठशक्तिकल्पनस्यैव लघुत्वात् । न च व्याकरण-
भेदेनाऽऽदेशिनामप्यननुगतत्वादनन्तशक्तिकल्पनापत्तिरिति वाच्यम् । परिगणित-
व्याकरणबोधितादेशिनिष्ठशक्तिकल्पनातो विसर्गादिव्यक्तीनामनन्ततया तन्निष्ठशक्ति-
कल्पनस्य गुरुत्वात् । न च विसर्गत्वादिजातिल्लफोटकल्पनया तत्परिहारः । तथापि
'रामः गङ्गा नदी वनं धुक फले फळानि' इत्यादौ विसर्गत्वादिजातिषु शक्तिकल्पन-
मपेक्षयादेशिनिष्ठशक्तिकल्पनस्य लघुत्वात् । न चाधीतव्याकरणत्रयस्य स्मरणाननुगमः ।
अभ्यासरूपोद्बोधकत्वैवानुगमकत्वात् । न च बोधकत्वातिरिक्ता न शक्तिः येन तत्क-
ल्पने गौरवं स्यादिति वाच्यम् । घटपदादपि पदबोधोपत्तेः । मम तु शक्तिरूपसम्बन्धा-
भावान्नान्वयबोध इति वैषम्यम् । सम्बन्धाभावस्तु बोधरूपकार्याभावेनाऽनुमेयः ।
तस्मान्न वर्णस्फोटः । धातुप्रत्ययानभिज्ञस्य 'पेयह'रित्यादौ बोधोपत्तेश्च । पदानां निर-
वयवत्वम् 'पेयह'रित्यादावर्थानवबोधेन प्रकृतप्रत्ययविभागप्रदर्शनेन तदर्थबोधानुभवेन
च विरुद्धम् । एवं वाक्यस्य निरवयवत्वमपि पठ्यमानश्लोकार्थानवबोधेन पदप्रदर्शनजन्य-
श्लोकार्थानुभवेन च विरुद्धम् । संख्यापरिमाणप्रतीतिश्च 'एको महान् धान्यराशि'रिति व-
दुपपन्नेति दिक् ।

प्राभाकरास्तु—कार्यान्विते पदानां शक्तिः । तथा पदेषु स्मारिकानुभाविकी
चेति शक्तिद्वयम् । तत्र स्मारिका जातौ, आनुभाविकी कार्यान्विते । एवं च घटादि-
पदानि घटत्वादिजातिल्लमरणद्वारा घटादेः कार्यान्वयानुभवजनकानि । तथा हि—
सर्वत्र व्यवहारैणैव शक्तिग्रहः । प्रयोज्यः प्रयोजकवृद्धस्य वाक्यश्रवणानन्तरं गोकर्मेका-
नयनचेष्टया तादृशकृतीच्छानुमानद्वारा स्वप्रवृत्तौ कार्यताज्ञानस्य हेतुत्वदर्शनात्कार्यता-
ज्ञानमनुमाय वाक्यस्य कार्यताज्ञानहेतुत्वमवधार्यं तस्याः सति वृत्त्यन्तरे तदर्थशक्तिं
विनाऽनुपपन्नतया कार्यान्विते आनुभाविकी शक्तिमवधारयति । कार्यं चापूर्वमेवेति ।
यत्र कार्यवाचकपदाभावस्तत्र न वाक्यार्थबोधः । लिङादियुक्तलौकिकवाक्यस्य लक्षणया
आनयनादिरूपकार्यान्वितगोरूपार्थं (वाक्यस्य ?) शक्तिमवधार्यं आवापोद्वापाभ्यां
गवादिपदस्य गोत्वाद्वा शक्तिमवधारयन्नाद्यभ्युत्पत्तिपृथ्वीतान्वयार्थो शक्तिमत्यजज्ञानयना-

द्यन्वित एव शक्तिमवधास्यति । एवं चान्वयेऽपि शक्तिरित्याहुः । वेदान्तिनस्तु—
 अन्वयविशिष्टे शक्तिर्न कार्यान्विते, गौरवात् । तेनान्वयेऽपि शक्तिरित्याहुः । अन्ये तु
 वाक्यार्थे लक्षणा । न च वाक्यार्थाभावे कथं लक्षणेति वाच्यम् । पदार्थानामेव वाक्य-
 शक्यत्वात् तैश्च सम्बन्धसत्त्वात् । न च लक्षणाज्ञानस्य वाक्यार्थज्ञानहेतुतया पूर्व-
 मगृहीतायां लक्षणयां कथं तज्जनकतेति वाच्यम् । वाक्यार्थज्ञानाव्यवहितपूर्वलक्षणा-
 ज्ञानाङ्गीकारात् । यथा प्राग्विज्ञातहरिद्रानामकनदीविशेषेण 'हरिद्रायां नद्यां घोष'
 इति श्रुते वाक्ये नदीपदसमभिव्याहारेण तदानामेव 'हरिद्राशब्दस्य नदीविशेषे शक्ति-
 मवधार्य तत्सम्बन्धि तीरं लक्षणयाऽवधार्यते, तथा पदश्रवणोत्तरं पदार्थस्मरणव्यव-
 हितोत्तरकाल एव सम्बन्धो लक्षणयाऽवधार्यत इत्याहुः । परे तु—यथा बलवता प्रेरित
 इषुरेकेव वेगाख्यव्यापारेण वर्मच्छेदसुरोमेदं प्राणहरणं शत्रोः करोत्येवं शब्द एकेना-
 भिव्याहारेण पदार्थस्मृतिं वाक्यार्थानुभवं च करोतीति 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः'
 इति वाक्यार्थे शक्तिमाहुः । तद्युक्तम्, 'पूर्वो धावती'त्यत्रापस्य, 'पुत्रस्ते जात'इत्या-
 दिषु हर्षादीनां, 'गच्छ गच्छसि चे'त्यादौ मा गा इति निषेधस्य वाक्यार्थतापत्तेः ।
 अत एवेदशार्थप्रत्ययाय व्यञ्जनैवाङ्गीकृता, तच्च व्यञ्जानानिरूपणे स्पष्टमिति दिक् ।
 केचित्तु वाक्यार्थे तात्पर्याख्यं वाक्यस्य वृत्त्यन्तरमाहुः । युक्तं तु समभिव्याहारेण
 वाक्यार्थबोध इति । घटानयनविशिष्टसंसर्गज्ञाने तादृशानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुत्वमात्रकल्पने
 लाघवादिति । स च वाक्यार्थबोधश्चतुर्विधः । विशिष्टस्य वैशिष्टयमिति रीत्या, विशेष्ये
 विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमिति रीत्या, एकविशिष्टे अपरवैशिष्टयमिति रीत्या,
 एकत्र द्वयमिति रीत्या चेति ॥ १३ ॥

वाक्यत्वं खण्डवाक्यत्वं च कस्मिन्पदेऽप्यस्तीत्याह—

वाक्यं च खण्डवाक्यं च पदमेकमपि क्वचित् ॥ १४ ॥

धूमवत्त्वादिति यथा देवेत्यामन्त्रणं तथा ।

वाक्यमिति । एकमपि पदं वाक्यं खण्डवाक्यं च क्वचिद्धवतीत्यर्थः । उदाहरति—
 धूमवत्त्वादिति । अत्र पञ्चम्यन्तस्यैकपदत्वं च हेत्वाकाङ्क्षानिवर्तकविशिष्टार्थप्रति-
 पादकत्वेन वाक्यत्वम् । देवेत्यत्रार्थसमाप्तेरभावात्सम्बोध्यत्वविशिष्टदेवप्रतिपादनात्
 खण्डवाक्यत्वमित्यर्थः ॥ १४ ॥

वाक्यान्येकार्थविश्रान्तान्याहुर्वाक्यकदम्बकम् ॥ १५ ॥

वाक्यानीति । एकार्थावच्छिन्नो वाक्यसमूहः प्रबन्ध इत्यर्थः ॥ १५ ॥

महादेवः सत्रप्रमुखमखविद्यैकचतुरः

सुमित्रातद्भक्तिप्रणिहितमतिर्यस्य पितरौ ।

अनेनाऽसावाद्यः सुकविजयदेवेन रचिते

चिरं चन्द्रालोके सुखयतु मयूखः सुमनसः ॥ १६ ॥

इति श्रीपीयूषवर्षपण्डितजयदेवविरचिते चन्द्रालोकालङ्कारे

वाग्विचारो नाम प्रथमो मयूखः ।

महादेव इति । अनेन प्रसिद्धेन कविना पण्डितेन जयदेवनाम्ना रचिते कृते चन्द्रालोकनाम्नि ग्रन्थेऽसावाद्यः प्रथमो मयूखः किरणः सुमनसः पण्डितान् चिरं सुखयतु । यस्य महादेवनामा सुमित्रानाम्नी च पितरौ । किंभूतो महादेवः सन्नप्रसुखाः सन्नाद्या मखविद्या यागविद्याः तास्वेकचतुरः, किंभूता सुमित्रा तस्य महादेवस्य भक्ति-राराधना तत्र प्रकर्षेण निहिता मतिर्यथेत्यन्वयः ॥ १६ ॥

विश्वेश्वरापराख्येन गागाभट्टमनीषिणा ।

चन्द्रालोकप्रकाशोऽयं मयूखे प्रथमे कृतः ॥

इति गागाभट्टकृतराकागमाम्बिधार्थां चन्द्रालोकटीकायां प्रथमो मयूखः ।

द्वितीयो मयूखः ।

लक्षणनिवेशानुरोधेन प्रथमं दोषानाह—

स्याच्चेतो विशता येन सक्षता रमणीयता ।

शब्देऽर्थे च कृतोन्मेषं दोषमुद्धोषयन्ति तम् ॥ १ ॥

स्यादिति । चेतसि प्रविष्टेन ज्ञातेन येन काठ्यस्य रमणीयता चमत्कारकारिता रसाभिव्यञ्जकत्वं क्षतेन सहिता प्रतिबद्धा स्यात्, तद्गूर्णपदवाक्यरूपे शब्देऽर्थे चकारा-द्रसेऽलङ्कारे च कृत उन्मेषः प्राकट्यं येन तं दोषम् आलङ्कारिका उद्धोषयन्ति सङ्गिरन्त इत्यर्थः । तेनात्मनिष्ठदोषव्यावृत्तिः । अर्थरसान्यतरप्रतीतिप्रतिबन्धकत्वं तदवच्छेदक-तया सिद्धो जातिविशेषो वा दोषत्वमित्याशयः । अत्रेदमवधेयम्—अनौचित्यप्रवर्ति-तत्त्वरूपरसदोषाणां ज्ञानोत्तरं वाक्यार्थं द्वेषोत्पत्त्या वाक्यार्थज्ञानेच्छाया अभावाच्च वाक्यार्थज्ञानमिति तत्प्रतिबन्धकता । अश्लोलादिपददोषाणां तु शक्तिमूलव्यञ्जनया-ऽवगतेऽर्थे अश्लोलात्त्वज्ञानेऽपि तत्पूर्वं जातस्य वाक्यार्थज्ञानस्याऽप्रतिबन्धात्कामिनी-जिज्ञासादिवदन्तःकरणव्यग्रतापादकतया स्वरूपेणैव रसोत्पत्तिप्रतिबन्धकता । एवमल-ङ्कारस्य वाक्यार्थत्वात्तदलङ्कारदोषाणामपि वाक्यार्थावबोधप्रतिबन्धकता । एवमन्येषा-मपि पददोषाणां वाक्यार्थज्ञाने विलम्बजनकतया दोषतेति । सरस्वतीकण्ठा-भरणकारस्तु—श्लेषप्रसादसमतादिगुणानां रसार्थावबोधजनकतया सिद्धानामभावकृतो दोषो न जात्यन्तरम् । यथा—श्रुतिकटुत्वं सौकुमार्याभावः, कान्तेरभावो ग्राम्यत्वं, प्रसा-

द्यन्वित एव शक्तिमवधारयति । एवं चान्वयेऽपि शक्तिरित्याहुः । वेदान्तिनस्तु—
 अन्वयविशिष्टे शक्तिर्न कार्यान्विते, गौरवात् । तेनान्वयेऽपि शक्तिरित्याहुः । अन्ये तु
 वाक्यार्थं लक्षणा । न च वाक्यार्थाभावे कथं लक्षणेति वाच्यम् । पदार्थानामेव वाक्य-
 शक्यत्वात् तैश्च सम्बन्धसत्त्वात् । न च लक्षणाज्ञानस्य वाक्यार्थज्ञानहेतुतया पूर्व-
 मगृहीतायां लक्षणयां कथं तज्जनकतेति वाच्यम् । वाक्यार्थज्ञानाव्यवहितपूर्वलक्षणा-
 ज्ञानाङ्गीकारात् । यथा प्राग्विज्ञातहरिद्रानामकनदीविशेषेण 'हरिद्रायां नद्यां घोष'
 इति श्रुते वाक्ये नदीपदसमभिव्याहारेण तदानामेव 'हरिद्राशब्दस्य नदीविशेषे शक्ति-
 मवधार्ये तत्सम्बन्धि तीरं लक्षणयाऽवधार्यते, तथा पदश्रवणोत्तरं पदार्थस्मरणव्यव-
 हितोत्तरकाल एव सम्बन्धो लक्षणयाऽवधार्यते इत्याहुः । परे तु—यथा बलवता प्रेरित
 इषुरेकेव वेगाख्यव्यापारेण वसेच्छेदमुरोभेदं प्राणहरणं शत्रोः करोत्येवं शब्द एकेना-
 भिव्याहारेण पदार्थस्मृतिं वाक्यार्थानुभवं च करोतीति 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः'
 इति वाक्यार्थे शक्तिमाहुः । तद्युक्तम्, 'पूर्वो धावती'त्यत्रापरस्य, 'पुत्रस्ते जात'इत्या-
 दिषु हर्षादीनां, 'गच्छ गच्छसि चे'त्यादौ मा गा इति निषेधस्य वाक्यार्थतापत्तेः ।
 अत एवेदशार्थप्रत्ययाय व्यञ्जनैवाङ्गीकृता, तच्च व्यञ्जनानिरूपणे स्पष्टमिति दिक् ।
 केचित्तु वाक्यार्थं तात्पर्याख्यं वाक्यस्य वृत्त्यन्तरमाहुः । युक्तं तु समभिव्याहारेण
 वाक्यार्थबोध इति । घटानयनविशिष्टसंसर्गज्ञाने तादृशानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुत्वमात्रकल्पने
 लाघवादिति । स च वाक्यार्थबोधश्चतुर्विधः । विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्या, विशेष्ये
 विशेषणं तन्न च विशेषणान्तरमिति रीत्या, एकविशिष्टे अपरवैशिष्ट्यमिति रीत्या,
 एकत्र द्वयमिति रीत्या चेति ॥ १३ ॥

वाक्यत्वं खण्डवाक्यत्वं च कस्मिन्पदेऽप्यस्तीत्याह—

वाक्यं च खण्डवाक्यं च पदमेकमपि क्वचित् ॥ १४ ॥

धूमवत्त्वादिति यथा देवेत्यामन्त्रणं तथा ।

वाक्यमिति । एकमपि पदं वाक्यं खण्डवाक्यं च क्वचिद्भवतीत्यर्थः । उदाहरति—
 धूमवत्त्वादिति । अत्र पञ्चम्यन्तस्यैकपदत्वं च हेत्वाकाङ्क्षानिवर्तकविशिष्टार्थप्रति-
 पादकत्वेन वाक्यत्वम् । देवेत्यत्रार्थसमाप्तेरभावात्सम्बोध्यत्वविशिष्टदेवप्रतिपादनात्
 खण्डवाक्यत्वमित्यर्थः ॥ १४ ॥

वाक्यान्येकार्थविश्रान्तान्याहुर्वाक्यकदम्बकम् ॥ १५ ॥

वाक्यानीति । एकार्थावच्छिन्नो वाक्यसमूहः प्रबन्ध इत्यर्थः ॥ १५ ॥

महादेवः सन्नप्रमुखमखविद्यैकचतुरः

सुभिन्नातद्भक्तिप्रणिहितमतिर्यस्य पितरौ ।

अनेनाऽसावाद्यः सुकविजयदेवेन रचिते

चिरं चन्द्रालोके सुखयतु मयूखः सुमनसः ॥ १६ ॥

इति श्रीपीयूषवर्षपण्डितजयदेवविरचिते चन्द्रालोकालङ्कारे

वाग्विचारो नाम प्रथमो मयूखः ।

महादेव इति । अनेन प्रसिद्धेन कविना पण्डितेन जयदेवनाम्ना रचिते कृते चन्द्रालोकनाम्नि ग्रन्थेऽसावाद्यः प्रथमो मयूखः किरणः सुमनसः पण्डितान् चिरं सुखयतु । यस्य महादेवनामा सुमित्रानाम्नी च पितरौ । किंभूतो महादेवः सन्नप्रमुखाः सन्नाथा मखविद्या यागविद्याः तास्वेकचतुरः, किंभूता सुमित्रा तस्य महादेवस्य भक्ति-राराधना तत्र प्रकर्षेण निहिता मतिर्येत्यन्वयः ॥ १६ ॥

विश्वेश्वरापराख्येन गागाभट्टमनीषिणा ।

चन्द्रालोकप्रकाशोऽयं मयूखे प्रथमे कृतः ॥

इति गागाभट्टकृतराकागमामिधायां चन्द्रालोकटीकायां प्रथमो मयूखः ।

द्वितीयो मयूखः ।

लक्षणनिवेशानुरोधेन प्रथमं दोषानाह—

स्याच्चेतो विशता येन सक्षता रमणीयता ।

शब्देऽर्थे च कृतोन्मेषं दोषमुद्धोषयन्ति तम् ॥ १ ॥

स्यादिति । चेतसि प्रविष्टेन ज्ञातेन येन काव्यस्य रमणीयता चमत्कारकारिता रसामिच्यञ्जकत्वं क्षतेन सहिता प्रतिबद्धा स्यात्, तद्वर्णपदवाक्यरूपे शब्देऽर्थे चकारा-द्रसेऽलङ्कारे च कृत उन्मेषः प्राकट्यं येन तं दोषम् आलङ्कारिका उद्धोषयन्ति सङ्गिरन्त इत्यर्थः । तेनात्मनिष्ठदोषव्यावृत्तिः । अर्थरसान्यतरप्रतीतिप्रतिबन्धकत्वं तद्वच्छेदक-तया सिद्धो जातिविशेषो वा दोषत्वमित्याशयः । अत्रेदमवधेयम्—अनौचित्यप्रवर्ति-तत्त्वरूपरसदोषाणां ज्ञानोत्तरं वाक्यार्थं द्वेषोत्पत्त्या वाक्यार्थज्ञानेच्छाया अभावान्न वाक्यार्थज्ञानमिति तत्प्रतिबन्धकता । अश्लोलादिपददोषाणां तु शक्तिमूलव्यञ्जनया-ऽवगतेऽर्थे अवलीलत्वज्ञानेऽपि तत्पूर्वं जातस्य वाक्यार्थज्ञानस्याऽप्रतिबन्धात्कामिनी-जिज्ञासादिवदन्तःकरणव्यग्रतापादकतया स्वरूपेणैव रसोत्पत्तिप्रतिबन्धकता । एवमल-ङ्कारस्य वाक्यार्थत्वादलङ्कारदोषाणामपि वाक्यार्थावबोधप्रतिबन्धकता । एवमन्वेषा-मपि पददोषाणां वाक्यार्थज्ञाने विलम्बजनकतया दोषतेति । सरस्वतीकण्ठा-भरणकारस्तु—बलेषु प्रसादसमतादिगुणानां रसार्थावबोधजनकतया सिद्धानामभावकृतो दोषो न जात्यन्तरम् । यथा—श्रुतिकटुत्वं सौकुमार्याभावः, कान्तेरभावो ग्राम्यत्वं, प्रसा-

दल्याभावः क्लिष्टत्वं, समत्वाभावः पतत्प्रकर्षत्वं, बलेषामावो विसन्धित्वं, समाधि-
भावोऽगुष्टत्वम्, अर्थव्यक्तेरभावः प्रसिद्धिविद्याविरोधः, उदारत्वाभावो व्याहृतत्वम् ।
अविमृष्टविधेयांशत्वादीनामप्यर्थव्यक्त्यभावरूपत्वाद् गुणाभावत्वमेव दोषत्वम् ।

तदुक्तं वामनेन—

यो हेतुः काव्यशोभायाः सोऽलङ्कारो निगद्यते ।

गुणोऽपि तादृशो ज्ञेयो दोषः स्यात्तद्विपर्ययः ॥

इति । अतः काव्यशोभाहेतुगुणाभावत्वमेव दोषत्वमित्याह । काव्यप्रकाशा-
दयस्तु विनिगमकाभावादर्थरसावबोधजनकत्वं गुणत्वं तत्प्रतिबन्धकत्वं च दोषत्व-
मित्याहुः ॥१॥

दोषानाह—

भवेच्छ्रुतिकटुर्वर्णः श्रवणोद्वेजने पटुः ।

संविद्रते व्याकरणविरुद्धं च्युतसंस्कृति ॥ २ ॥

भवेदिति । श्रुतिकटुत्वं कठिनवर्णत्वम् । तच्च शब्दश्रवणोत्तरार्थावगमप्राक्कालीन-
दुःखविशेषजनकशब्दत्वमित्यर्थः । लक्षणकथनव्याजेनोदाहरणमप्युक्तं 'भवेच्छ्रुति'रिति ।
संविद्रत इति । जानन्तीत्यर्थः । 'धेत्तेर्विभाषे'ति रुडागमः । इदं च 'अकर्मकाङ्क्षेत्यनु-
वृत्तौ 'समो गम्यच्छो'तिसूत्रेण सम्पूर्वकात् विदेरकर्मकादात्मनेपदविधानेन सकर्मकस्य
सम्पूर्वस्य विदेरात्मनेपदविषेधाल्लक्ष्यमपि । यथा वा—

इति द्विकृत्वः शुचिमिष्टभोजिनां दिनानि तेषां कतिचिन्मुदा ययुः ।

द्विरष्टवर्षाधिक(संवत्सर)वारसुन्दरीपरीष्टिभिस्तुष्टिसुपेयुषां निशि ॥

अत्र 'इति द्विकृत्व' इति कृत्वसुचप्रत्ययो 'द्वित्रिचतुर्भ्यः षजि'ति सूत्रेणापादितो
व्याकरणविरुद्धः । यथा वा—

स्वर्णकेतकपरागगौरसाऽहृष्टकृतिद्विरदनाङ्कुशकान्ते ! ।

वाजचन्द्र ! मदनद्विपगमांस्त्वां दरेण ललना बहुधैक्षन्(१) ॥

अत्र 'पेक्षन्निति परस्मैपदम् । न चाऽनुदात्तेतोऽपि चक्षिषो ङित्करणसामर्थ्या-
दात्मनेपदस्थानित्यत्वम् । एवं च—

तमङ्गे समारोप्य पङ्केरुहाक्षं निरीक्षं निरीक्षं स सस्मार सारम् ।

निदिध्यासतो मे यद्व्याविरासीत्तेतत्पदं धाम रामाभिधानम् ॥

इत्यत्र शत्रुप्रयोगः । अन्यथा शानजापत्तिरिति वाच्यम् । परिभाषाया अनित्यता-
वशेन स्वर्थं प्रयोगाकरणात् । 'आरोपे सती'ति नयेन सिद्धप्रयोगोपपादकतया परि-
भाषायाः प्रयोगप्रयोजकत्वाभावात् । अनुदात्तेतश्चक्षिषो ङित्करणसामर्थ्यकृतात्मने-

(१) रथोद्धतास्वागतयोर्मेलनादुपजातिरियम् । उपजातिभेदश्रायम् 'हृत्थं
क्लिन्न्यास्वपि मिश्रितासु स्मरन्ति जातिष्विदमेव नाम' इत्युक्त्या कैश्चित्कल्पयते ।

पदाऽनित्यत्वस्य चक्षिह्मात्रविषयत्वात् । उक्तप्रयोगस्तु न शत्रन्तः, अपितु वीप्सार्थक-
णमुलन्तत्वेनोपपादनीय इति । एवं 'नाथसे किमु पतिं न भ्रूश्रुता'मिति दुष्टम्, आत्मने-
पदिनो नाथतेः 'आशिषि नाथ' इत्यात्मनेपदस्याशिष्येव नियमाद् याचनार्थके तत्प्रयो-
गस्य व्याकरणविरुद्धत्वात् । न च आशिष्यात्मनेपदमेवेति नियमः, आत्मनेपदिधातु-
मध्यपाठवैयर्थ्यापत्तेः । अ' संस्कृतकाव्ये दोषो न प्राकृते । तत्रापि हेमचन्द्रादिसाधित-
संस्कारविरोधो दोष इति दण्डो ॥ २ ॥

अप्रयुक्तं दैवतादौ शब्दे पुंलिङ्गतादिकम् ।

अप्रयुक्तमिति । कविसम्प्रदायविरुद्धमित्यर्थः । यथा—

कोदण्डखेलः खलु कौणपानामन्तः प्रसिद्धस्मृतिरेनसां च (१) ।

सर्वापदुच्छेदकरः सदैव स दैवतो मे रघुनायकोऽस्तु ॥

यथा वा—

पन्नान् हिमे प्रावृषि स्वजरीटान् क्षिप्नुर्थमादाय विधिः कवित्तान् ।

सारेण तेन प्रतिवर्षमुच्चैः पुष्पाति दृष्टिद्वयमेतदीयम् ॥

अत्र पञ्चशब्दः पुंलिङ्गः । आदिपदात् 'वचन्ती'त्यादिप्रयोगः । न हि वचिरन्ति-
परः प्रयुज्यत इति प्रयोगस्यैव निषेधो न साधुत्वस्य । व्याकरणविरोधात्पुंलिङ्गकारिकसम्प्र-
दायविरोधयोर्विद्याविरोधत्वेनैक्यसम्भवेऽपि शब्दार्थरूपाश्रयभेदाद्भेद इति सम्प्रदायः ।
अस्य दूषकताबीजमर्थोपस्थितिविलम्बजनकता ।

असमर्थं तु हन्त्यादेः प्रयोगो गमनादिषु ॥ ३ ॥

स हन्ति हन्त कान्तारे कान्तः कुटिलकुन्तलः ।

असमर्थमिति । अत्र हन्तिपदं गमनार्थम् । हन्तेरवगतापि गतौ शक्तिः 'पद्धति-
जघनं जङ्घे'त्यादौ नियता । तदभावेनासमर्थत्वमित्याशयः । यथा वा—

चतुरम्बुधरावृता मही विधिना केन विहाय गम्यते ।

इति वाजकलानिधेर्द्विषां वनवासे महती विचारणा ॥

अत्राम्बुधरपदम् ।

निहतार्थं लोहितादौ शोणितादिप्रयोगतः ॥ ४ ॥

निहतार्थमिति । प्रसिद्धेनार्थेनाऽप्रसिद्धार्थतिरोधानमित्यर्थः । लोहिते रागे
शोणितमिति प्रयोगे हृद्वरेण रागस्य निहतिः, विरलप्रयोगादिति भावः । असमर्थ-
निहतार्थयोर्भेदो विभावनीयः । यद्यु-शक्त्यभाववत्पदप्रयोगोऽसमर्थत्वं शक्तिसत्त्वे-
ऽप्रसिद्धार्थकपदप्रयोगो निहतार्थत्वमिति भेद उक्तः, स चिन्त्यः । हन्तेरपि व्याकरणेन
गतौ शक्तिप्रहात् ॥ ४ ॥

(१) धनुर्धारी राक्षसानां पापानां च नाशको रघुनायकः, कल्याणकारित्वेन
यस्य स्मरणं प्रसिद्धमित्यर्थः ।

दल्याभावः क्लिष्टत्वं, समत्वाभावः पतत्प्रकर्षत्वं, श्लेषाभावो विसन्धित्वं, समाधि-
भावोऽगुष्टत्वम्, अर्थव्यक्तेरभावः प्रसिद्धिविद्याविरोधः, उदारत्वाभावो व्याहृतत्वम् ।
अविमृष्टविधेयांशत्वादीनामप्यर्थव्यक्त्यभावरूपत्वाद् गुणाभावत्वमेव दोषत्वम् ।

तदुक्तं वामनेन—

यो हेतुः काव्यशोभायाः सोऽलङ्कारो निगद्यते ।

गुणोऽपि तादृशो ज्ञेयो दोषः स्यात्तद्विपर्ययः ॥

इति । अतः काव्यशोभाहेतुगुणाभावत्वमेव दोषत्वमित्याह । काव्यप्रकाशा-
दयस्तु विनिगमकाभावादर्थरसावबोधजनकत्वं गुणत्वं तत्प्रतिबन्धकत्वं च दोषत्व-
मित्याहुः ॥१॥

दोषानाह—

भवेच्छ्रुतिकदुर्वर्णः श्रवणोद्वेजने पटुः ।

संविद्रते व्याकरणविरुद्धं च्युतसंस्कृति ॥ २ ॥

भवेदिति । श्रुतिकदुर्वर्णं कठिनवर्णत्वम् । तच्च शब्दश्रवणोत्तरार्थावगमप्राक्कालीन-
दुःखविशेषजनकशब्दत्वमित्यर्थः । लक्षणकथनव्याजेनोदाहरणमप्युक्तं 'भवेच्छ्रुति'रिति ।
संविद्रते इति । जानन्तीत्यर्थः । 'वेत्तेर्विभाषे'ति रुडागमः । इदं च 'अकर्मकाक्षे'त्यनु-
वृत्तौ 'समो गम्यच्छो'तिसूत्रेण सम्पूर्वकात् विदेरकर्मकादात्मनेपदविधानेन सकर्मकस्य
सम्पूर्वस्य विदेरात्मनेपदनिषेधाल्लक्ष्यमपि । यथा वा—

इति द्विकृत्वः शुचिमिष्टभोजिनां दिनानि तेषां कतिचिन्मुदा ययुः ।

द्विरष्टवर्षाधिकं (संवत्सर) वारसुन्दरीपरीष्टिमिस्तुष्टिमुपेयुषां निशि ॥

अत्र 'इति द्विकृत्व' इति कृत्वसुचप्रत्ययो 'द्वित्रिचतुर्भ्यः छजि'ति सूत्रेणपादितो
व्याकरणविरुद्धः । यथा वा—

स्वर्णकेतकपरागगौरताऽहङ्कृतिद्विरदनाङ्कुचकान्ते ! ।

वाजचन्द्र ! मदनद्विपगर्भास्त्वां दरेण ललना बहुधैक्षन्(१) ॥

अत्र 'पेक्ष'न्निति परस्मैपदम् । न चाऽनुदात्तेतोऽपि ; चक्षिषो क्त्विकरणसामर्थ्या-
दात्मनेपदस्यानित्यत्वम् । एवं च—

तमङ्के समारोप्य पङ्केरुहाक्षं निरीक्षं निरीक्षं स सस्मार सारम् ।

निदिध्यासतो मे यदध्याविरासीत्तेतत्पदं धाम रामामिषानम् ॥

इत्यत्र शतृप्रयोगः । अन्यथा शानजापत्तिरिति वाच्यम् । परिभाषाया अनित्यता-
वशेन स्वर्थं प्रयोगाकरणात् । 'मारोपे सती'ति न्येन सिद्धप्रयोगोपपादकतया परि-
भाषायाः प्रयोगप्रयोजकत्वाभावात् । अनुदात्तेतश्चक्षिषो क्त्विकरणसामर्थ्यकृतात्मने-

(१) रथोद्धतास्वागतयोर्मेलनादुपजातिरियम् । उपजातिभेदश्चायम् 'इत्थं
क्रिदान्यास्वपि मिश्रिताश्च स्मरन्ति जातिष्विदमेव नाम' इत्युक्त्या कैश्चित्कल्प्यते ।

पदाऽनित्यत्वस्य चक्षिह्मात्रविषयत्वात् । उक्तप्रयोगस्तु न शत्रन्तः, अपितु वीप्सार्थक-
णमुलन्तत्वेनोपपादनीय इति । एवं 'नाथसे किमु पति न भृशता'मिति दुष्टम्, आत्मने-
पदिनो नाथतेः 'आशिषि नाथ' इत्यात्मनेपदस्याशिष्येव नियमाद् याचनार्थके तत्प्रयो-
गस्य व्याकरणविरुद्धत्वात् । न च आशिष्यात्मनेपदमेवेति नियमः, आत्मनेपदिधातु-
मध्यपाठवैयर्थ्यापत्तेः । अ' संस्कृतकाव्ये दोषो न प्राकृते । तत्रापि हेमचन्द्रादिसाधित-
संस्कारविरोधो दोष इति दण्डो ॥ २ ॥

अप्रयुक्तं दैवतादौ शब्दे पुंलिङ्गतादिकम् ।

अप्रयुक्तमिति । कविसम्प्रदायविरुद्धमित्यर्थः । यथा—

कोदण्डखेलः खलु कौणपानामन्तः प्रसिद्धस्मृतिरेनसां च (१) ।

सर्वापदुच्छेदकरः सदैव स दैवतो मे रघुनायकोऽस्तु ॥

यथा वा—

पद्मान् हिमे प्रावृषि खञ्जरीटान् क्षिप्नुयमादाय विधिः कवित्तान् ।

सारेण तेन प्रतिवर्षमुच्चैः पुष्पाति दृष्टिद्वयमेतदीयम् ॥

अत्र पद्मशब्दः पुंलिङ्गः । आदिपदात् 'वचन्ती'त्यादिप्रयोगः । न हि वचिरन्ति-
परः प्रयुज्यत इति प्रयोगस्यैव निषेधो न साधुत्वस्य । व्याकरणविरोधात्पुंल्लिङ्गसम्प्र-
दायविरोधयोर्विद्याविरोधत्वेनैक्यसम्भवेऽपि शब्दार्थरूपाश्रयभेदाद्भेद इति सम्प्रदायः ।
अस्य दूषकताबीजमर्थोपस्थितिविलम्बजनकता ।

असमर्थं तु हन्त्यादेः प्रयोगो गमनादिषु ॥ ३ ॥

स हन्ति हन्त कान्तारे कान्तः कुटिलकुन्तलः ।

असमर्थमिति । अत्र हन्तिपदं गमनार्थम् । हन्तेरवगतापि गतौ शक्तिः 'पद्धति-
जंघनं जङ्घे'त्यादौ नियता । तदभावेनासमर्थत्वमित्याशयः । यथा वा—

चतुरम्बुधरावृता महती विधिना केन विहाय गम्यते ।

इति वाजकलानिधेर्द्विषां वनवासे महती विचारणा ॥

अत्राम्बुधरपदम् ।

निहतार्थं लोहितादौ शोणितादिप्रयोगतः ॥ ४ ॥

निहतार्थमिति । प्रसिद्धेनार्थेनाऽप्रसिद्धार्थतिरोधानमित्यर्थः । लोहिते रागे
शोणितमिति प्रयोगे रुचिरेण रागस्य निहतिः, विरलप्रयोगादिति भावः । असमर्थ-
निहतार्थयोर्भेदो विभावनीयः । यस्तु—शक्त्यभाववत्पदप्रयोगोऽसमर्थत्वं शक्तिसत्त्वे-
ऽप्रसिद्धार्थकपदप्रयोगो निहतार्थत्वमिति भेद उक्तः, स चिन्त्यः । हन्तेरपि व्याकरणेन
गतौ शक्तिप्रहात् ॥ ४ ॥

(१) धनुर्धारी राक्षसानां पापानां च नाशको रघुनायकः, कल्याणकारित्वेन
यस्य स्मरणं प्रसिद्धमित्यर्थः ।

व्यनक्त्यनुचितार्थं यत्पदमाहुस्तदेव तत् ।

इयमद्भुतशाख्यग्रकौलिकौतुकवानरी ॥ ५ ॥

व्यनक्तीति । वर्णनीयवैरूप्यबोधकमनुचितार्थमित्यालङ्कारिका आहुरित्यर्थः । इयमिति । अद्भुतरसस्याश्चर्यरसस्य शाखिनः अग्रं तत्र क्रीडाकौतुककर्त्रीत्यर्थः । अग्रवानरीति वैरूप्यबोधकम् ॥ ५ ॥

निरर्थकं तु हीत्यादि पूरणैकप्रयोजनम् ।

निरर्थकमिति । माप्राथमिकेनैकपदेन 'विजयते' इत्यादाहुपसर्गे न चातिव्याप्तिः । द्विकार एवोदाहरणम् ॥ ६ ॥

अर्थे विदधदित्यादौ दधदाद्यमवाचकम् ॥ ६ ॥

धत्ते नभस्तलं भास्वानरुणं तरुणैः करैः ।

एकाक्षरं विना भ्रूभ्रूमादिकं खतलादिवत् ॥ ७ ॥

अर्थ इति । उपसर्गसमभिव्याहारेणैव तात्पर्यविषयीभूतार्थावबोधकस्य विनोपसर्गे प्रयोगोऽवाचकत्वम् । अत्र 'विधत्त' इत्यपेक्षिते 'धत्त' इति प्रयोगः । एवं च तात्पर्यविषयीभूतार्थप्रकारकबोधजनकत्वं शक्त्या लक्षणया वा यत्र न सम्भवति, तदवाचकम् । योगरूढं पदं योगमात्रेण प्रयुक्तमवाचकमेवेति केचित् । तात्पर्यविषयीभूतार्थावबोधसहकारित्यागोऽवाचकत्वमित्याशयः । भास्वान् सूर्यः तरुणैः प्रकाशमानैः करैः किरणैर्नभस्तलं नभोऽरुणं करोतीत्यर्थः । ननु खाद्येकाक्षरस्य तलादिपदसमभिव्याहारेण गृहीतशक्तिकस्य केवलस्यावाचकत्वं स्यादत आह—एकाक्षरमिति । एकाक्षरमित्युपलक्षणम्, तद्विज्ञत्वे सतीत्यर्थः । सहकारित्यागे स्वार्थावबोधकत्वमवाचकत्वम् । भ्रूभ्रूक्षमानभभादिपदे तलयुगादिपदत्यागे स्वार्थावबोधकत्वाभावाच्चातिप्रसङ्गः । अप्रयुक्तनिहतायांऽवाचकानामसमर्थं एवान्तर्भावसम्भवेऽप्यालङ्कारिकसम्प्रदायमात्रेण भेदो युक्त इति काव्यप्रकाशः ।

त्रिधाऽश्लीलमाह—

अश्लीलं त्रिविधं व्रीडाजुगुप्साऽमङ्गलात्मना ।

आलहादसाधनं वायुः कान्तानाशे भवेत्कथम् ॥ ८ ॥

अश्लीलमिति । व्रीडाद्यन्यतरहेतुकः कान्तिविरहोऽश्लीलत्वम् । विरुद्धप्रतिकृतिशक्त्याऽत्र व्यञ्जनयेति भेदः । साधनवायुनाशपदानां पुंलिङ्गाऽपानवायुमरणोपस्थापकतया व्रीडादिजनकतेत्याशयः । कान्तावियोगे पवन आनन्दहेतुः कथं स्यादित्यक्षरार्थः । अयमनित्यदोषः, तेन हास्ये शोके च गुणत्वम् ॥ ८ ॥

स्याद् द्वयर्थमिह सन्दिग्धं नद्यां यान्त पतत्रिणः ।

स्यादप्रतीतं शास्त्रैकगम्यं वीताऽनुमादिवत् ॥ ९ ॥

स्यादिति । पदस्वरूपसन्देहजनकमर्थसन्देहजनकं चेत्यर्थः । नद्यामिति । 'नदीदेशे गच्छन्ती'त्यर्थस्य 'स्वर्गे न गच्छन्ती'त्यर्थस्य च प्रत्यायकत्वादर्थसन्देहः । द्वितीयान्त-सप्तम्यन्तत्वसन्देहेन द्विवर्णकैकवर्णकत्वसन्देहेन च पदस्वरूपसन्देह इति । आद्यैक-गम्यमिति । कोशाद्यप्रसिद्धत्वे सति शास्त्रप्रसिद्धत्वमित्यर्थः । अनुमानं बीतमवीतं चेति द्वेधेति कारणलिङ्गकाऽनुमाने प्रसिद्धं न्यायशास्त्रे ॥ ९ ॥

शिथिलमुदाहरणेनैव दर्शयति—

शिथिलं शयने लिलये मच्चितं ते शशिश्रियि ।

पस्तपिष्टकटीलोष्ठगुह्यादि ग्राम्यमुच्यते ॥ १० ॥

शिथिलमिति । तच्च श्लेषरूपगुणाभावः । श्लेषः सजातीयपदबन्ध इति वक्ष्यते । लिलये लीनम् । शशिश्रियीति सप्तम्यन्तं शयनविशेषणम् । इदं च काव्य-प्रकाशिकायां नोक्तम् । ग्राम्यमुदाहरति—मस्तेत्यादि । ग्राम्यं हायलिकाद्यविदग्ध-मात्रचमत्कारजनकम् । नागरोपनागरशब्दत्यागपूर्वकग्राम्यशब्दप्रयोगेण वक्तुरवैदग्ध्यो-ज्जयने श्रोतुर्वैमुख्येन रसानुत्पत्तिदूषकताबीजम् । तेन विदूषकादावधमे वक्तुरि न दोष-त्वम् । मस्तादिशब्दाः क्रमेणोन्मत्तचूर्णितनितम्बमृत्पिण्डकपोलेषु ग्राम्याः । यथा वा—

मुष्टिमिताऽपि मृगाक्ष्याः कटिरेषा तुष्टिमावहति ।

वसनग्रन्थिनिगूढा विहितहरिश्चिः सुदामभिश्चैव ॥

इदमनित्यदूषणम्, तेन हास्ये गुणः ॥ १० ॥

नेयार्थं लक्षणाऽत्यन्तप्रसारादमनोहरम् ।

हिमांशोर्हारधिकारजागरे यामिकाः कराः ॥ ११ ॥

नेयार्थमिति । लक्षणया अत्यन्तप्रसरः परम्परितत्वं निषिद्धलक्षणिकत्वम् । रुढिप्रयोजनाभ्यां त्रिणा लक्षणा निषिद्धा, तद्वत्त्वम् । वृत्त्यभावेनार्थानुपस्थितिरदूषकता-बीजम् । हिमांशोः करा हारशोभाधिकारभीतचन्द्रमसो जागरे यामिका इत्यर्थः । अत्र हारधिकारादिपदम् अमनोहरत्वे लक्षणया प्रयुक्तम् । न च तत्रास्य रुढिर्न वा प्रयोजनम् । मुख्यशब्दार्थातिरेकिणोऽर्थस्याप्रतीतेः ॥ ११ ॥

क्लिष्टमर्थो यदीयोऽर्थश्रेणिनिःश्रेणिमृच्छति ।

हरिप्रियापितृवधूप्रवाहप्रतिमं वचः ॥ १२ ॥

क्लिष्टमिति । भूयोऽर्थपरम्परया तात्पर्यविषयीभूतार्थप्रत्यायकमित्यर्थः । हरि-प्रियेत्यादिना गङ्गाप्रवाहप्रतीतेः । हरिप्रियाया लक्ष्म्याः पिता सिन्धुस्तस्य वधूर्गङ्गा तत्प्रवाहसदृशमित्यक्षरार्थः । अयं समासस्य पदतया पददोषः । यथा वा—

गोगजवाहनभोजनभक्षोद्भूतपमित्रसपत्नजज्ञोः ।

व्यनक्त्यनुचितार्थं यत्पदमाहुस्तदेव तत् ।

इयमद्भुतशाख्यग्रकैलिकौतुकवानरी ॥ ५ ॥

व्यनक्तीति । वर्णनीयवैरूप्यबोधकमनुचितार्थमित्यालङ्कारिका आहुरित्यर्थः । इयमिति । अद्भुतरसस्याश्र्वर्थरसस्य शाखिनः अग्रं तत्र क्रीडाकौतुककर्त्रीत्यर्थः । अत्र वानरीति वैरूप्यबोधकम् ॥ ५ ॥

निरर्थकं तु हीत्यादि पूरणैकप्रयोजनम् ।

निरर्थकमिति । मात्रार्थकैकपदेन 'विजयते' इत्यादावुपसर्गे न चातिव्याप्तिः ।

हिकार एवोदाहरणम् ॥ ६ ॥

अर्थे विदधदित्यादौ दधदाद्यमवाचकम् ॥ ६ ॥

धत्ते नभस्तलं भास्वानरुणं तरुणैः करैः ।

एकाक्षरं विना भूभ्रूक्षमादिकं खतलादिवत् ॥ ७ ॥

अर्थ इति । उपसर्गसमभिव्याहारेणैव तात्पर्यविषयीभूतार्थावबोधकस्य विनो-
पसर्गे प्रयोगोऽवाचकत्वम् । अत्र 'विधत्त' इत्यपेक्षिते 'धत्त' इति प्रयोगः । एवं च तात्पर्य-
विषयीभूतार्थप्रकारकबोधजनकत्वं शक्यता लक्षणया वा यत्र न सम्भवति, तदवाचकम् ।
योगरूढं पदं योगमात्रेण प्रयुक्तमवाचकमेवेति केचित् । तात्पर्यविषयीभूतार्थबोधसह-
कारित्यागोऽवाचकत्वमित्याशयः । भास्वान् सूर्यः तरुणैः प्रकाशमानैः करैः किरणै-
र्नभस्तलं नभोऽर्क्षं करोतीत्यर्थः । ननु खाद्येकाक्षरस्य तलादिपदसमभिव्याहारेण
गृहीतशक्तिकस्य केवलस्यावाचकत्वं स्यादत आह—एकाक्षरमिति । एकाक्षरमित्युप-
लक्षणम्, तद्भिन्नत्वे सतीत्यर्थः । सहकारित्यागे स्वार्थावबोधकत्वमवाचकत्वम् । भूभ्रू-
क्षमानभभादिपदे तलयुगादिपदत्यागे स्वार्थावबोधकत्वाभावात्प्रतिप्रसङ्गः । अप्रयुक्त-
निहतार्थाऽवाचकानामसमर्थ एवान्तर्भावसम्भवेऽप्यालङ्कारिकसम्प्रदायमात्रेण भेदो युक्त
इति काव्यप्रकाशः ।

त्रिधाऽश्लीलमाह—

अश्लीलं त्रिविधं व्रीडाजुगुप्साऽमङ्गलात्मना ।

आल्लाहादसाधनं वायुः कान्तानाशे भवेत्कथम् ॥ ८ ॥

अश्लीलमिति । व्रीडाद्यन्यतरहेतुकः कान्तिविरहोऽश्लीलत्वम् । विरुद्धमतिकृति
शक्यताऽत्र व्यञ्जनयेति भेदः । साधनवायुनाशपदानां पुंलिङ्गाऽपानवायुमरणोपस्थापक-
तया व्रीडादिजनकतेत्याशयः । कान्तावियोगे पवन आनन्दहेतुः कथं स्यादित्यक्षरार्थः ।
अयमनित्यदोषः, तेन हास्ये शोके च गुणत्वम् ॥ ८ ॥

स्याद् दूयर्थमिह सन्दिग्धं नद्यां यान्त पतत्रिणः ।

स्यादप्रतीतं शास्त्रैकगम्यं वीताऽनुमादिवत् ॥ ९ ॥

स्यादिति । पदस्वरूपसन्देहजनकमर्थसन्देहजनकं चेत्यर्थः । नद्यामिति । 'नदीदेशे गच्छन्ती'त्यर्थस्य 'स्वर्गे न गच्छन्ती'त्यर्थस्य च प्रत्यायकत्वादर्थसन्देहः । द्वितीयान्त-ससम्बन्तत्वसन्देहेन द्विवर्णकैकवर्णकत्वसन्देहेन च पदस्वरूपसन्देह इति । बाह्यैक-गम्यमिति । कोशाद्यप्रसिद्धत्वे सति शास्त्रप्रसिद्धत्वमित्यर्थः । अनुमानं वीतमवीतं चेति द्वेषेति कारणलिङ्गकाऽनुमाने प्रसिद्धं न्यायशास्त्रे ॥ ९ ॥

शिथिलमुदाहरणेनैव दर्शयति—

शिथिलं शयने लिल्ये मच्चितं ते शशिश्रियि ।

मस्तापिष्टकटीलोष्ठगल्लादि ग्राम्यमुच्यते ॥ १० ॥

शिथिलमिति । तच्च श्लेषरूपगुणाभावः । श्लेषः सजातीयपदबन्ध इति वक्ष्यते । लिल्ये लीनम् । शशिश्रियोति सप्तम्यन्तं शयनविशेषणम् । इदं च काव्य-प्रकाशिकायां नोकम् । ग्राम्यमुदाहरति—मस्तेत्यादि । ग्राम्यं हाल्लिकाद्यविदग्ध-मात्रचमत्कारजनकम् । नागरोपनागरशब्दत्यागपूर्वकग्राम्यशब्दप्रयोगेण वक्तुरवैदग्ध्यो-न्नयने श्रोतुर्वैमुख्येन रसानुत्पत्तिर्वृषकताबीजम् । तेन विदूषकादावधमे वक्तुरे न दोष-त्वम् । मस्तादिशब्दाः क्रमेणोन्मत्तचूर्णितनितम्बमृत्पिण्डकपोलेषु ग्राम्याः । यथा वा—

मुष्टिमिताऽपि मृगाक्ष्याः कटिरेषा तुष्टिमावहति ।

वसनग्रन्थिनिगूढा विहितहरिकुचिः सुदामभिक्षेव ॥

इदमनित्यदूषणम्, तेन हास्ये गुणः ॥ १० ॥

नेयार्थं लक्षणाऽत्यन्तप्रसारादमनोहरम् ।

हिमांशोर्हारधिकारजागरे यामिकाः कराः ॥ ११ ॥

नेयार्थमिति । लक्षणया अत्यन्तप्रसाराः परम्परितत्त्वं निषिद्धलक्षणिकत्वम् । रुढिप्रयोजनाभ्यां विना लक्षणा निषिद्धा, तद्वत्त्वम् । वृत्त्यभावेनार्थानुपस्थितिर्वृषकता-बीजम् । हिमांशोः करा हारशोभाधिकारभीतचन्द्रमसो जागरे यामिका इत्यर्थः । अत्र हारधिकारादिपदम् अमनोहरत्वे लक्षणया प्रयुक्तम् । न च तत्रास्य रुढिर्न वा प्रयोजनम् । मुख्यशब्दांतिरेकिगोऽर्थस्याप्रतीतेः ॥ ११ ॥

क्लिष्टमर्थो यदीयोऽर्थश्रेणिनिःश्रेणिमुञ्छति ।

हरिप्रियापितृवधूप्रवाहप्रतिमं वचः ॥ १२ ॥

क्लिष्टमिति । भूयोऽर्थपरम्परया तात्पर्यविषयीभूतार्थप्रत्यायकमित्यर्थः । हरि-प्रियेत्यादिना गङ्गाप्रवाहप्रतीतेः । हरिप्रियाया लक्ष्म्याः पिता सिन्धुस्तस्य वधूर्गङ्गा तत्प्रवाहसदृशमित्यक्षरार्थः । अयं समासस्य पदतया पददोषः । यथा वा—

मोगजवाहनभोजनभक्षोद्भूतपमिन्नसपत्नजज्ञात्रोः ।

वाहनवैरिक्कृतासनहृष्टा त्वामिह पातु जयत्रयतुष्टा (१) ॥ १२ ॥

अविमृष्टविधेयांशः समासपिहिते विधौ ।

विशन्ति विशिखप्रायकटाक्षाः कामिनां हृदि ॥ १३ ॥

अविमृष्टेति । विधा विधेये समासेन पिहिते इतरविशेषणत्वेन निर्दिष्टे । विशिख-
प्रायेत्यस्य कटाक्षविशेषणत्वेन निर्देशात्साक्षात्क्रियान्वयाभावेन विधेयत्वासम्भवात् ।
'विशिखप्राय'मिति पाठे तु न दोषः । यद्यपि विशिष्टस्य क्रियान्वये विशेषणस्यापि
तदन्वयः प्रतीयते, तथापि विशेष्यावच्छेदकतया प्रतीयते न साक्षात् । तेन च साक्षात्-
क्रियान्वयप्रतीतिजन्यचमत्कारे विलम्ब इति । यथा वा—

विपक्षनृपनारीणां पातिन्नत्यविलोपने ।

शूरः प्रतापो नाथं ते तासां हृद्वियोगि यत् ॥

अत्र वियोगाभावो विधेयः, स च समस्तेन विशेषणत्वेन निर्दिष्टः । न चात्र
वियोगाभावविशिष्टद्वयोद्देशेनान्यत् किञ्चिद्विधेयमस्ति, येन 'जुगोपात्मानमन्नस्तो भजे
धर्ममनातुरः' इत्यादाविव दोषाभावः स्यात् । यथा वा—

रसैः कथा यस्य सुधावधीरणी नलः स भूजानिरभूद् गुणाद्भूतः ।

सुवर्णदण्डैकसितातपत्रितज्वलत्प्रतापावलिकीर्तिमण्डलः ॥

अत्र प्रतापावलिकीर्तिमण्डलोद्देशेन सुवर्णदण्डैकसितातपत्रितत्वं विधेयम्, तच्च
समासान्तर्गतम् । न चेह विधेयस्य क्रियाविशेषणत्वात् समासेनेतरविशेषणत्वेनावग-
तस्य क्रियाविशेषणत्वानुपपत्तिदूषकताबीजम् । यथा 'वषट्कर्तुः प्रथममक्ष' इत्यादा-
वेकप्रसरतामङ्गस्य । स चोत्सर्गापवादाभ्यां तत्पुरुषे हृष्ट उक्तोदाहरणे 'इयङ्कैः स्विष्ट-
कृतं यजती'त्यत्र च । बहुव्रीहौ तु 'सोहितोष्णीषा ऋत्विजश्चरन्ति' 'ससदशारत्नि-
वाजपेयस्य यूप' इत्यादावङ्गीकृतमेव विशेषणविषयत्वं विधेः । अतः कथमत्र स दोष
इति वाच्यम् । दूषकताबीजत्वैत्येन बहुव्रीहावप्यविशेषात् ।

रसैः कथा यस्य सुधावधीरणी नलेन तेनाशु कृतं महीभुजा ।

ज्वलत्प्रतापावलिकीर्तिमण्डलं सुवर्णदण्डैकसितातपत्रितम् ॥

इति पाठ तु न दोषः । अयमपि समासगत एव पददोषः ॥ १३ ॥

अपराधीन इत्यादि विरुद्धमतिक्रान्तम् ।

अन्यसङ्गतमुत्तुङ्गहारशोभिपयांधरा ॥ १४ ॥

(१) गवा वृषेण गच्छतीति गोगः शिवः, तज्जः कार्तिकेयः, तस्य वाहनं मयूरः,
तस्य भोजनं सर्पः, तस्य मक्षो मक्षणं वायुः, तस्माद्बुद्भूत उत्पन्नो हनूमान्, स पाति
रक्षति योऽथात् सुग्रीवः, तस्य मित्रं श्रीरामचन्द्रः, तत्सपत्नो रावणः, तज्जो मेघनादः,
तच्छत्रोरिन्द्रस्य वाहनमैरावतो गजः, तस्य वैरी सिंहः, तत्र कृतेनासनेन स्थित्या हृष्टा,
दुर्गा इति गूढोर्थः । स्पष्टमन्यत् ।

अपराधीन इति । वर्णनाविरुद्धार्थप्रतीतिजनकं विरुद्धमतिङ्गत् । वर्णनाविषय-
पराधीनत्वाभावबोधकापराधीनपदस्य 'अपरस्याधीन' इति षष्ठीसमासेन विरुद्ध-
पराधीनत्ववरूपार्थबोधकत्वादुदाहरणत्वम् । सन्दिग्धस्य तु न विरुद्धार्थप्रत्यायकत्व-
मिति भेदः । पयोधरविशेषणतया तात्पर्यविषयस्योत्तुङ्गत्वस्य हारविशेषणत्वप्रत्यायक-
त्वादन्वयसङ्गतत्वमित्यर्थः । न चात्रैकत्र द्वयमिति न्यायेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसम्भवा-
न्नास्य दोषत्वम् । अन्यथा सर्वत्र त्रिपदसमासोच्छेदप्रसङ्गः । न च 'द्वन्द्वतत्पुरुषयो-
रुत्तरपदे नित्यसमासवचन'मिति वचसो रिक्तार्थत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । समाससन्दे-
हेन बोधविलम्बस्य दूषकताबीजत्वात् । अत एव क्लिष्टाद्विदोषचतुष्टयं समासनिष्ठ-
मेवात्राक्तम् । इदं चाविमृष्टविधेयत्वान्तर्गतं, तत्रापि क्रियाविशेषणत्वेनेष्टस्य तद्वि-
शेषणत्वतौल्यादिति काव्यप्रकाशः ॥ १४ ॥

पददोषानुक्त्वा वाक्यदाधानाह—

रसाद्यनुचिते वर्णे प्रतिकूलाक्षरं विदुः ।

न मामङ्गद ! जानासि रावणं रणदारुणम् ॥ १५ ॥

रसादीति । शृङ्गाररसोचिताः कोमलवर्णा वीररसोचिताः कठिना अनुचिता
विपरीताः, तादृशवर्णबद्धान् प्रतिकूलाक्षरमित्यर्थः । वीररसानुचितकोमलवर्णमुदाहरति-
न मामिति । कर्कशमिति पाठे न दाषः ॥ १५ ॥

यस्मिन्नुपहतो लुप्तो विसर्ग इति तत्तथा ।

यस्मिन्नात । उपहत उत्वं प्राप्तो लुप्तो वा विसर्गो यत्र तद्वाक्यं तथा । उपहत-
विसर्गं लुप्तविसर्गं चेत्यर्थः । उदाहरणमपीदमेव । 'उपहतो लुप्तो' इति उत्त्वप्रासः, 'विसर्गं
इति' अत्र लुप्तः । पतेषां क्रमशो बहुशः पातो रचनानिष्ठो दोष इत्याशयः । अत्राऽकार-
प्रश्लेषेण प्रथमासप्तमीसन्देहेन चान्यार्थप्रत्यायकत्वं दूषकताबीजम् ।

कुसन्धि पटवागच्छ विसन्धि नृपती इमौ ॥ १६ ॥

कुसन्धीति । सन्धावगलीलता क्लिष्टत्वं च कुसन्धित्वम् । 'पटो ! आगच्छे'त्यत्र
सन्धावगलीलता ।

उच्येसावत्र तर्वाली मर्वन्ते चार्धवस्थितिः ।

नात्रर्जुं युज्यते गन्तुं शिरो नमय तन्मनाक् ॥

इत्यादौ क्लिष्टत्वम् । विसन्धीति । 'प्लुतप्रगृह्या अचि' इति प्रगृह्यसंज्ञाप्रयुक्तः ।

'रुहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।

नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥'

इति वैकल्पिकसंहिताप्रयुक्तश्च सन्ध्यभावो विसन्धित्वम् । 'नृपती' इति प्रगृह्य-
संज्ञाप्रयुक्तः । द्वितीयस्तु—'धन्यासि या कथयसि प्रियसङ्गतानि इत्थं सखेषु परिवार-

जने यथेष्टम् ।' इति । अस्य बन्धवैरस्याधायकत्वेन दूषकता । तेन 'तावदेव ऋषि-
रिन्द्रदिदृक्षु'रित्यादौ तु बन्धवैरस्यानाधायकत्वान्न दूषणम् ॥ १६ ॥

हतवृत्तमनुक्तोऽपि च्छन्दोदोषश्चास्ति चेत् ।

विशाललोचने ! पश्याम्बरं तारातरङ्कितम् ॥ १७ ॥

हतवृत्तमिति । शास्त्रीयदोषाभाषेऽप्यश्रव्यतया प्रतिभासमानच्छन्दोदोषवत्त्वं रसा-
ऽननुगुणच्छन्दोवत्त्वं चेत्यर्थः । 'पश्याम्बर'मित्यत्र छन्दोलक्षणाऽविरुद्धत्वेऽपि पूर्वस्वरेणो-
त्तरवकारे काचिदश्रव्यता भवति । यथा वा—

मल्लिकाकुष्ठमडुण्डुभकेन सम्भ्रमावलयितेन कृतेन ।

आसनेऽकृत सचेतसि साक्षात्कुण्डलीन्द्रतनुकुण्डलभाजम् ॥

अत्राद्यपादान्त्याक्षरे लघुत्वश्रवणेन । एवं हास्यरसानुगुणदोधकादिच्छन्दोवत्त्वं
करुणदोषः ॥ १७ ॥

न्यूनं त्वत्खड्गसम्भूतयशःपुष्पं नभस्तलम् ।

अधिकं भवतः शत्रून् दशत्यसिलताफणी ॥ १८ ॥

न्यूनमिति । अपेक्षिताकथने न्यूनमनपेक्षितकथनेऽधिकम् । उदाहरणथोर्यशसः
पुष्पत्वे कथिते खड्गस्य लतात्वकथनमपेक्षितम् । उत्तरत्र लतात्वमनपेक्षितमिति ॥ १८ ॥

कथितं पुनरुक्ता वाक् श्यामाब्जश्यामलोचना ।

विकृतं दूरविकृतेरैरुः कुञ्जराः पुरम् ॥ १९ ॥

काथतमिति । श्यामपदस्य पुनरुक्तत्वात् । यथा वा पैतामहः इलोकः—

दिनकरसेवालब्धो दिनकरशर्मा तनूजाग्रयः ।

दिनकर इवोधतेजा दिनकर इव नन्दनः स पद्मानाम् ॥

विकृतमिति । दूरविकृतेर्महतो धातुप्रत्ययविकारादुत्पन्नम् । जौहोत्यादिक-
त्वेन इलुविकरणस्य 'ऋगता'वित्यस्य श्लौ द्वित्वे उरदत्त्वे रेफलोपे 'अतिपिपत्योश्चे'-
त्यभ्यासस्येत्वे 'अभ्यासस्यासवर्ण' इतीयञि 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चे'ति जुसि 'जुसि
चे'ति गुणे आढागमे 'आटश्चे'ति वृद्धौ ऐयरिति लङि रूपम् । आपुस्त्यर्थः ॥ १९ ॥

पतत्प्रकर्षं त्यक्तानुप्रासादित्वे यथोत्तरम् ।

गम्भीरारम्भदम्भोलिपाणिरेष समागतः ॥ २० ॥

पतदिति । आरम्भेऽङ्गीकृतस्यानुप्रासस्य यमकस्य वा त्यागः ॥ २० ॥

समाप्तपुनरात्तं स्यादेष पीयूषभाजनम् ।

नेत्रानन्दी तुषारांशुरुदेत्यम्बुधिवान्धवः ॥ २१ ॥

समाप्तेति । समाप्तेऽन्वये विशेषानाधायकविशेषणश्रवणम् । तदनुरोधेन विशेष्या-

नुषङ्गेण वाक्यार्थान्तरप्रत्यायकत्वं दूषकताबीजम् । एष इति । 'उदेती'त्यन्तेन समाप्तो वाक्यार्थः । 'अम्बुधिवाग्धव' इति विशेषणस्य विशेषाऽनाधायकस्यानुरोधेन विशेष्या-
नुषङ्गात् । विशेषाधायकत्वे तु न दोषः । 'अयमुदयति मुद्राभङ्गनः पद्मिनीना'-
मित्यादौ मुद्राभङ्गकत्वविशेषणस्य मानिनीमानखण्डनसमर्थत्वस्योदये विशेषरूपस्या-
काङ्क्षितत्वात् ॥ २१ ॥

अर्धान्तरपदापेक्षि क्रीडानृत्येषु सस्मितम् ।

मोघारम्भं स्तुमः शम्भुमर्धरम्भोरुविग्रहम् ॥ २२ ॥

अर्धान्तरेति । द्वितीयाध्वटकपदार्थ हेतुकप्रथमार्धवाक्यत्वम् । चरणेत्यपि बोध्य-
म् । अस्य कविसम्प्रदायसिद्धवैरस्याधानेन दूषकता । अत एव द्विन्निपदपाते न दोषः,
तथैव सम्प्रदायात् । क्रीडेति । अत्र पूर्वार्धे 'सस्मित'मित्यन्तविशेषणे 'मोघारम्भ'-
मित्युत्तरार्धपठितस्यापेक्षणात् ॥ २२ ॥

अभवन्मतयोगः स्यान्न चेदाभिमतान्वयः ।

येन बद्धोऽम्बुधिर्यस्य रामस्यानुचरा वयम् ॥ २३ ॥

अभवन्मतेति । अयोग्यतया निराकाङ्क्षतया च तात्पर्यविषयान्वयासम्भव
इत्यर्थः । येनेति । येनाम्बुधिर्बद्धो यस्य वयमनुचराः तस्य रामपदवाच्यस्यान्वयो
ऽस्मितो न चेदित्यन्वयः । अत्र येन रामस्येत्यन्वयो भिन्नविभक्तिकत्वेन निरा-
काङ्क्षत्वान्न सम्भवति । न च विभक्तौ लक्षणया विभक्तिद्वयत्यासेन वान्वयः स्यादिति
वाच्यम् । सुबिभक्तौ लक्षणानङ्गीकारात् । तद्व्यत्यासे यस्येति षष्ठ्यन्तेन रामस्य
पुनरन्वयायोगात् । अतोऽयमभवन्मतयोगः । यथा वा—

त्वमेवंसौन्दर्यां स च रुधिरतायाः परिचितः

कलानां सीमानं पुनरिह युवामेव भजथः ।

अपि द्वन्द्वं दिष्टया तदिति सुभगे ! संवदति वा-

ममः शेषं यत्स्याज्जितमिह तदानीं गुणितया ॥

अत्र 'यत्तदान्'पदयोरकालार्थककालार्थकयोरभेदान्वयो न सम्भवति, अयोग्य-
त्वात् । किन्तु यदित्यस्याकाङ्क्षापूरकं तदिति, तदानीमित्यस्य तु यदेति आकाङ्क्षापूरकं
स्यात् । न च तयोरव्याहारः । यत्तदानीमित्तिपदद्वयसत्त्वे तयोरन्वय एव तात्पर्य-
ग्रहात् । अन्यथा सर्वत्राव्याहारसम्भवात्प्रयोग्यवाक्योच्छेदापत्तिः । अतोऽप्रापि विव-
क्षितान्वयासम्भवः । अत्र काव्यप्रकाशेनाऽनभिहितवाच्यतादूषणमुक्तम् । तन्म्यून-
पदान्तर्गतमिति चिन्त्यम् । केचित्तु—अवश्यवक्तव्यानभिधायकपदाभिधानम् अन-
भिहितवाच्यत्वम्, अवश्यवक्तव्याभिधायकपदानभिधानं न्यूनपदत्वमिति भेदमाहुः ।
तत्र, विनिगमकाभावेन वैपरीत्येनापि संवदत्वात् । यथा वा—

इदं यदि श्मापतिपुत्रि ! तत्त्वं पश्यामि तन्न स्वविधेयमस्मिन् ।

त्वामुच्चकैस्तापयता नृपं च पञ्चेषुगैवाऽजनि भोजनेयम् ॥

अत्र तदिति तदेत्यर्थकम् ॥ २३ ॥

अस्थानस्थसमासमाह—

द्विषां सम्पदमाच्छिद्य यः शूरान्समपूरयत् ।

अस्थानस्थसमासं न विद्वज्जनमनोरमम् ॥ २४ ॥

द्विषामिति । अत्र रौद्रसानुगुणो दीर्घः समासस्तद्व्यञ्जकपदेषु 'सम्पदमाच्छिद्ये'-
त्यादिषु न कृतस्तदनभिव्यञ्जकवेरुक्तौ 'विद्वज्जने'त्यत्र कृत इति भावः । इदमुप-
लक्षणमस्थानस्थपदस्यापि । उदाहरणमपीदमेव । 'न विद्वज्जनमनोरम'मित्यत्र न व्यो-
ऽन्ते उचितस्य 'अविद्वज्जनमनोरम'मितिवुद्ध्यापादकतयाऽस्थानस्थत्वात् । यथा वा—

चत्वारो वयमृत्विजः स भगवान् कर्मोपदेश इरिः

सङ्ग्रामाध्वरदीक्षितो नरपतिः पत्नी गृहीतव्रता ।

कौरव्याः पशवः प्रियापरिभवक्लेशोपशान्तिः फलं

राजस्योपनिमन्त्रणाय रसति स्फीतं यशोदुःसुभिः ॥

अत्राऽध्वरपदस्य समासेऽन्तर्भावे ऋत्विगादीनां तदन्वयबोधः क्लेशेनेत्यस्थानस्थ-
समासत्वम् ॥ २४ ॥

मिथः पृथग्वाक्यपदैः सङ्कीर्णं यत्तदेव तत् ।

वक्त्रेण भ्राजते रात्रिः क्रान्ता चन्द्रेण राजते ॥ २५ ॥

ब्रह्माण्डं त्वद्यशःपूरगर्भितं भूमिभूषण ! ।

आकर्णय पयःपूर्णसुवर्णकलशायते ॥ २६ ॥

मिथ इति । सङ्कीर्णं द्विविधं प्रोक्तं पदसङ्कीर्णं वाक्यसङ्कीर्णं च । वाक्यान्तरपदानां
वाक्यान्तरानुप्रवेशे आद्यम् , वाक्यस्य वाक्यान्तरानुप्रवेशे द्वितीयमित्यर्थः । आद्यो-
दाहरणं वक्त्रेणेति । अत्र वक्त्रचन्द्रपदे सङ्कीर्णं । द्वितीयोदाहरणं ब्रह्माण्डमिति । अत्र
'भूमिभूषण ! आकर्णये'ति वाक्यस्य महावाक्यान्तः पातः । अत्र काव्यप्रकाशे
प्रसिद्धिइत्येवं दोषान्तरमुक्तम् । यथा—

मञ्जीशविषु रणितप्रायं पक्षिषु च कूजितप्रभृति ।

स्तनितमणितादि छरते मेवादिषु गर्जितप्रमुखम् ॥

इतिनियमातिक्रमरूपम् । तस्याप्रयुक्तमध्येऽन्तर्भावान्मूलेऽनुक्तिः ॥ २५—२६ ॥

भयप्रक्रममारब्धशब्दनिर्वाहहीनता ।

अक्रमः कृष्ण ! पूज्यन्ते स्वामनाराध्य देवताः ॥ २७ ॥

भग्नेति । आकाङ्क्षितप्रकारकस्थार्थस्यानुक्तिरित्यर्थः । अक्रम इत्युदाहरणम् ।
अक्रमोऽनुचितम् । पूज्यन्ते अनाराध्येति प्रक्रममङ्गः । तथाहि—अत्राऽनाराध्येति

वाक्यं साकाङ्क्षम् । तन्नोचितापि देवतान्तरपूजा अनुचितत्वेनाच्यमाना क्रियान्तरापेक्षया ऽनुचितत्वेन प्रतिभासत इति क्रियान्तराकाङ्क्षा उत्थापिता । सा चाकाङ्क्षा पूर्वोक्तशब्द-विशिष्टकृष्णपूजनाभावमेव विषयीकरोति । सा च अनाराध्येति धातुना तेन प्रकारेण न निर्देश्यत इति प्रक्रमभङ्गः ।

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र शब्दो न भासते ।

ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वे शक्ती तेजसो यथा ॥

इत्यादिवक्ष्यमाणनयेन शब्दविशिष्टार्थस्य प्रातिपदिकार्थत्वमित्याशयः । 'असम्पू-ज्ये'ति पाठे तु न दोषः । नन्वेवमेकस्य पदस्य द्विःप्रयोगात्कथितपदत्वं दोष इति चेन्न, उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यकातिरिक्तपद एव तस्य दोषत्वात् । यथा—

रामो जागर्ति देवेषु रामं मज सदा सखे ! ।

रामेण निहता दैत्याः स ते दास्यति सत्फलम् ॥

यथा वा—

हितगिरं न शृणोषि किमाश्रवे ! प्रसभमप्यथ जीवितमात्मनः ।

सखि ! हिता यदि मे भवसीदृशी मदरिमिच्छसि या मम जीवितम् ॥

इत्यादौ उद्दिष्टस्य विधेयान्तरे उद्देश्यतया विहितस्य, विधेयान्तरे उद्देश्यतया एकोद्देशेन विहितस्योद्देशान्तरे विधेयतया वा प्रतिनिर्देशे तु तत्प्रयोगस्य सर्वनाम-प्रयोगस्य चोक्तप्रकारेण गुणत्वात् । अर्थं च प्रत्ययसर्वनामवचनपर्यायकारकाणामुज्ज्वेयः । यथात्रैव कर्तृत्वान्तस्य पूर्वता युक्ता । अत्र काव्यप्रकाशोक्तमक्रमत्वमस्थानस्थपदत्वान्तर्गतमिति नोक्तम् ॥ २७ ॥

अमतार्थान्तरं मुख्येऽमुख्येनार्थे विरोधकृत् ।

त्यक्तहारमुरः कृत्वा शोकेनालिङ्गिताऽङ्गना ॥ २८ ॥

अमतेति । मुख्येऽर्थे प्रकृतस्य अमुख्येन विरुद्धेन तदुद्दीपनविभानुभावव्यभिचारिभावादिरूपेण वा विरोधकृत् । प्रकृतसविरुद्धरसव्यञ्जकसमभिव्याहार इत्यर्थः । वाक्यगतविरुद्धमतिकृति तु न रसो विरुद्धोऽपि तु वाक्यार्थ एव ।

ज्ञेयौ शृङ्गारबीभत्सौ तथा धीरभयानकौ ।

रौद्राद्भुतौ हास्यरसकरणौ वैरिणौ मियः ॥

इति विरोधो ज्ञेयः । त्यक्तहारेति लक्ष्यम् । अत्र प्रकृतकरुणबीभत्सरसविरोधि-शृङ्गारव्यञ्जकमङ्गनालिङ्गनम् । यथा वा—

राममन्मथवारेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरो ।

गन्धर्वद्रुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥

अत्र बीभत्सरसविरोधिःशृङ्गारव्यञ्जनात् । अत्र च त्यक्तहारमित्युदाहरणव्याजेन, 'व्यभिचारिरसस्यायिभावानां शब्दवाच्यता ।

क्लिष्टकल्पनया व्यक्तिरनुभावविभावयोः ॥

प्रतिकूलविभावादेश्चोऽनुचितबन्धता ।'

इति रसदोषचतुष्टयमप्युपलक्षितम् । तथाहि—शोकेनेति स्थायिभावः शब्दे-
नोक्तः । त्यक्तहारसुरः कृत्वेत्यनेन शृङ्गारकरुणसाधारणेन करुणरसानुभावचित्तविद्येपस्य
शृङ्गारोद्दीपनविभावस्य च बलेभ्येन कल्पनं करुणरसानुभावप्रतिकूलशृङ्गारादिविभावा-
ङ्गनालिङ्गनादिकथनं चेति । यथा वा—

लसद्व्रीडाः सकरुणाः सेष्या अथ सविस्मयाः ।

निपतन्ति भवद्रूपे कामिनीनयनाञ्जलाः ॥

अत्र वधानन्रत्वादिकार्यसुखेन वाच्यानां व्रीडादीनामुक्तिः । अयं च दोषो व्यभि-
चारिणां स्वातन्त्र्येणोपादान एव । रसव्यञ्जनार्थमुपादाने तु न दोषः । यथा 'लज्जा-
बन्धसुखी'त्यादौ ।

जनकस्य सुता राम ! कथमूहेति सस्मिताः ।

रामस्य जानकीसख्यः परिहासं प्रचक्रिरे ॥

अत्र हासस्य शब्देनोक्तिः । 'स्मेरयामासुरानन'मिति युक्तम् ।

अम्बरसंवरणच्छलकृतकङ्कणसङ्कृतिबाळा ।

उज्जिद्रयति निशीथे निर्भरनिद्राकुलस्य रतिम् ॥

अत्र स्थायिनो रतेः शब्देनोक्तिः ।

कर्परधूलिधवलघृतिपूरधौतदिङ्मण्डले शिशिरोचिषि तस्य यूनः ।

लीलाशिरांऽशुक्रनिवेशविशेषकल्पसिष्यक्तस्तनोन्नतिरभून्नयनाऽवनौ सा ॥

अत्रोद्दीपनालम्बनरूपाः पदार्थाः शृङ्गारयोग्यविभावानुभावपर्यवसायिनः स्थिता
इति क्लिष्टकल्पना ।

गता रतिर्भैतिर्लूना भूयो विपरिवर्तते ।

अवस्था तस्य विषमा देहं परिभवत्यदः ॥

अत्र रत्यभावादीनां करुणादिसाधारण्यात्कामिनीरूपो विभावः प्रकरणात्कोवनादि-
कल्प्यः ।

विमुञ्च मानं सातल्लुं हर्षं त्यज सुदं कुरु ।

प्रसीद बाले ! कालेऽस्मिन् गतः कालो न यास्यति ॥

अत्रानित्यताप्रकाशनरूपां विभावस्तत्प्रकाशितो निवेदश्च शृङ्गारप्रतिकूलो व्यभि-
चारिभावः ।

क्रुध्यतु नाम नवान्दा पतिरपि मन्दादरो भवताम् ।

उच्चैरिदं वदामो मम सखि ! दामोदरः सर्वम् ॥

अत्र निःशङ्कत्वं वीरानुभावः । अनुचितबन्धता तु दिव्यनायकेषु विष्णवादिषु
गुर्वादिषु च सम्भोगादिवर्णनम् । अदिव्येषु समुद्रलङ्घनं सद्यःकोपफलादिवर्णनम् । एवं

धीरोदात्तादिषु कातर्यादिवर्णनम् । एवं नायिकाया अनेककामुकविषयरत्यादिवर्णनम् ।
इदं च शाब्दबोधजनकेच्छाप्रतिबन्धकतया शाब्दबोधप्रतिबन्धद्वारा रसोद्बोधप्रतिबन्धक-
मिति दिक् ॥ २८ ॥

अर्थदोषानाह—

अपुष्टोऽर्थो विशेष्ये चेन्न विशेषो विशेषणात् ।

विशन्ति हृदयं कान्ताकटाक्षाः खञ्जनत्विवषः ॥ २९ ॥

अपुष्ट इति । एतेषामर्थान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादर्थदोषत्वम् । विशेष्यो-
त्कर्षानाधायकविशेषणत्वमपुष्टत्वम् । खञ्जनत्विवष इति लक्ष्यम् । एतदनुपादाने बाधा-
भावात् ॥ २९ ॥

कष्टः स्पष्टावबोधार्थमक्षमो वाच्यसन्निभः ।

व्याहृतश्चेद्विरोधः स्यान्मिथः पूर्वापरार्थयोः ॥ ३० ॥

सहस्रपत्रमित्रं ते वक्त्रं केनोपमीयते ।

कुतस्तस्योपमा यस्य पुनरुक्तः सुधाकरः ॥ ३१ ॥

कष्ट इति । आसत्यादिसत्त्वेऽपि विलम्बबोध्यत्वं कष्टत्वम् । वाच्यसन्निभ इति
लक्ष्यम् । वाचि वचने न सम्यक् शीघ्रं निभासत इत्यर्थः । वाच्यसदृश इति प्रतीते-
रुकार्थबोधे विलम्बः । यथा वा—

रविकचिक्रचामोकारेषु स्फुटामलबिन्दुतां

रचयितुममूर्च्छीयन्ते विहायसि तारकाः ।

स्वरविरचनायाऽऽसामुच्चैरुदात्ततया हृताः

शिशिरमहसो बिम्बादस्मादसंशयमंशवः ॥

व्याहृतइति । पूर्वार्थस्य स्तुतेर्निन्दाया वा परार्थेन स्तुत्या निन्द्या वा
विरोधो व्याहृत इत्यर्थः । स्तुत्यरूपेण निन्द्यायां निन्द्यरूपेण वा स्तुतौ व्याहृतिरिति
भावः । सहस्रेति । कमलसादृश्येन स्तुत्यस्य मुखस्योपमानाभावप्रदर्शनेन कमल-
सादृश्यमेव निन्द्यतारूपं प्रतीयते, तत्र विरोध इति ।

‘देवि ! त्वन्मुखपङ्कजेन शशिनः शोभातिरस्कारिणा ।

पद्मयाऽब्जानि जितानि तानि सहसा गच्छन्ति विच्छाद्यताम् ॥’

इत्युदाहरणं स्पष्टम् । अत्र पङ्कजत्वेनैव स्तुत्यस्य तेनैव निन्द्यत्वात् ।

निन्द्येनैव स्तुतां यथा—

गोस्तनी मधु पीयूषमस्तु लोकमनोमुदे ।

मदनोऽमत्तचार्वङ्गीवचोमधु मुदे मम ॥

अत्र मधुत्वेन निन्दा स्तुतिश्च । पुनरुक्तमाह—कुत इति । अत्र केनोपमीयत-

इत्यस्यानुषङ्गः, पुनरुक्त इत्यस्यावृत्तिश्च । चन्द्रो यस्य मुखस्य पुनरुक्तो व्यर्थः, तस्य मुखस्य कुत उपमा । अयमर्थः 'केनोपमीयत' इत्यनेन पुनरुक्त इत्याशयः । यद्वा 'केनोपमीयत' इत्यनुषङ्गं विनापि 'कुतस्तस्योपमा' इत्यनेनोपमानिषेधात्सुधाकरस्य व्यर्थत्वमर्थसिद्धिमिति श्लोके तदुक्तिः पुनरुक्तिरित्यर्थः । यथा वा—

नाभूद्भूमिः स्मरसायकानां नासीदगन्ता कुलजः कुमारः ।

नाऽस्थादपन्था धरणेः कृणोऽपि ब्रजेषु राज्ञां युगपद् ब्रजस्त ॥

अत्र 'ब्रज'तिस्वति 'नासीदगन्ते'ति पुन कम् । अर्थं च भीष्माश्वासनादौ गुण इत्यनित्यदोषः ॥ ३०-३१ ॥

दुष्कमग्रास्यसन्दिग्धास्त्रयो दोषाः क्रमादमी ।

त्वद्भक्तः कृष्ण ! गच्छेयं नरकं स्वर्गमेव वा ॥ ३२ ॥

एकं मे चुम्बनं देहि तव दास्यामि कञ्चुकम् ।

ब्रूत किं सेव्यतां चन्द्रमुखीचन्द्रकिरीटयोः ॥ ३३ ॥

दुष्कमेति । अनुचितक्रमेणाभिधानविषयत्वं दुष्कमत्वम् । वैदग्धीराहित्येनोच्यमानार्थत्वं ग्राम्यत्वम् । वक्तृतात्पर्यनिश्चये प्रमाणान्तरापेक्षित्वं सन्दिग्धत्वम् । क्रमेणोदाहरणान्याह । त्वद्भक्त इति । अत्र नरकस्यादावुक्तिः । 'स्वर्गं नरकमेव वे'ति युक्तम् । यथा वा—

भूपालरत्न ! निर्देयप्रदानप्रथितोत्सव ! ।

विश्राण्य तुरङ्गं मे मातङ्गं वा मङ्गलसम् ॥

अत्र प्रार्थितबहुमूल्यवस्त्वप्राप्त्यवसम्भावनायाऽल्पमूल्यवस्तुप्रार्थनस्योचितत्वेन मातङ्गयाचनोत्तरं तुरङ्गयाचनस्य युक्तत्वम् । 'एकं मे' इति ग्राम्योक्तिः । अत्र चुम्बनादिपदानामग्राम्यत्वेऽपि तादृशार्थस्याविदग्धपुरुषवाक्यार्थतया ग्राम्यत्वमित्याशयः । ब्रूतेति । अत्र तात्पर्यविषयनिश्चये प्रमाणान्तरापेक्षा ॥ ३२-३३ ॥

अनौचित्यं कीर्तिलतां तरङ्गयति यः सदा ।

प्रसिद्ध्या विद्यया वापि विरुद्धं द्विविधं मतम् ॥ ३४ ॥

न्यस्तेयं पश्य कन्दर्पप्रतापधवलद्युतिः ।

केतकी शिखरे शम्भोर्धत्ते चन्द्रकलातुलाम् ॥ ३५ ॥

अनौचित्यमिति । अनौचित्यम् अयोग्यसम्बन्धः । कीर्तिलतायास्तरङ्गसम्बन्धाऽयोग्यत्वात् । प्रासङ्ग्येति । कविप्रसिद्धयेत्यर्थः । तेन कविप्रसिद्धिविरोध एव दोषो न लोकान्तरप्रसिद्धिविरोध इत्याशयः । विद्ययेति । शास्त्रेणेत्यर्थः । आद्योदाहरणम्—न्यस्तेति । अत्र प्रतापस्य धवलद्युतिः, कविप्रसिद्धिविरुद्धा । प्रतापद्युतिस्तु कवि-

प्रसिद्धेति लोकप्रसिद्धिविरोधेपि न दोषः । यथा वा—

जानेऽमुना कर्णलतामयेन पाशद्वयेन च्छिदुरेतरेण ।

एकाकिपाशं वरुणं विजिग्येऽनङ्गीकृतायासतती रतीशः ॥

कामस्य पाशः कविप्रसिद्धिविरुद्धः । द्वितीयोदाहरणम्— केतकीति । शम्भुशेखरे
केतकी पुराणविरुद्धा ।

विधाय दूरे केयूरमनङ्गाङ्गमङ्गना ।

बभार कान्तेन कृतां करजक्षतमालिकाम् ॥

अत्र कामशास्त्रविरोधः । एवं शास्त्रान्तरविरोध ऊह्यः । अत्र काव्यप्रकाशे
अनवीकृतत्वं दोषः । तच्च बहुशः प्रतिपाद्यस्यार्थस्यैक्योक्त्या कथनम् । यथा—

प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुष्वास्ततः किं

दत्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किम् ।

सन्तर्पिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किं

कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुमिस्ततः किम् ॥

इति । तत्तु कथितपदान्तर्गतमिति नोक्तम् ॥ ३४-३६ ॥

सामान्यपरिवृत्तिमाह—

सामान्यपरिवृत्तिः स्यात्कुण्डलच्छविविग्रहा ।

विशेषपरिवृत्तिः स्याद्द्वनिता मम चेतसि ॥ ३६ ॥

सामान्येति । अपेक्षितार्थसमर्थकसामान्यरूपोक्तित्यागेनाऽनपेक्षितविशेषोपादान-
मित्यर्थः । कुण्डलच्छवीति लक्ष्यम् । कनकालङ्कारविशेषः कुण्डलम् । विग्रहे कनक-
कान्तेर्विवक्षणेनाऽपेक्षितकनकसामान्यरूपत्यागेन विशेषरूपकुण्डलोक्तिः । यथा वा—

कल्लोलवेल्लितदृषत्पक्षप्रहारै रत्नान्यमूनि मकरालय ! मा वमंस्थाः ।

किं कौस्तुभेन विहितो भवतो न नाम याच्नाप्रसारितकरः पुरुषोत्तमोऽपि ॥

अत्र सर्वरत्नसाधारणधर्मेण कौस्तुभस्योपकारकत्वे वाच्ये कौस्तुभत्वविशेषधर्म-
णोक्तमिति सामान्यपरिवृत्तिः । 'एकेन किं न भवतो विहितो न नामेति युक्तम् ।
विशेषपरिवृत्तिरिति । अपेक्षितविशेषत्यागेनाऽनपेक्षितसामान्याभिधानमित्यर्थः ।
वनितेति लक्ष्यम् । अत्र वनितात्वसामान्येन सर्ववनितानामिच्छाविषयत्वासम्भवात्
वल्लभात्वाद्भिरूपेणापेक्षितविशेषाभिधानत्यागः । यथा वा—

इयामां इयामलिमानमानयत भोः ! सान्द्रैर्मषीकूर्चकै-

स्तन्त्रं मन्त्रमथ प्रयुज्य हरत इवेतोत्पलानां श्रियम् ।

चन्द्रं चूर्णयत क्षणाच्च कणशः कृत्वा शिलापट्टके

येन द्रष्टुमहं क्षमे दश दिशस्तद्वक्त्रमुद्राङ्किताः ॥

अत्र तमस्विन्याः इयामतया इयामीकरणासम्भवात् रात्रिविशेषो विरहिदुःखदो

वाच्यस्तत्परिवागः । एतेन काव्यप्रकाशोक्तयोः सनियमानियमपरिवृत्तिदोषयो-
रप्यत्रैवान्तर्भावः । अनियमः सामान्यं सनियमो विशेषः तत्परिवृत्तिस्तत्परिवागः । तथा
साकाङ्क्षदोषस्यापि न्यूनपदत्वेऽन्तर्भावः । तथा अनुपयुक्तस्थाने समर्पितार्थकत्वरूपा-
ऽपदयुक्तत्वमपि व्याहृतान्तर्गतमित्येते नोक्ताः ॥ ३६ ॥

द्वौ स्तः सहचराऽचारुविरुद्धान्योन्यसङ्गती ।

ध्वाङ्क्षाः सन्तश्च तनयं स्वं परं वा न जानते ॥ ३७ ॥

सरोजनेत्र ! पुत्रस्य मुखेन्दुमवलोकय ।

पालायिष्यति ते गोत्रमसौ नरपुरन्दरः ॥ ३८ ॥

द्वौ इति । सहचराचारुत्वं विरुद्धान्योन्यसम्बन्धश्चेति द्वौ दोषावित्यर्थः । सह-
चरेति भावप्रधानो निर्देशः । अचारुसाहचर्यमित्यर्थः । तच्च स्तूयमानैस्त्वष्टैः सह
निकृष्टस्य, निन्दमानैर्निकृष्टैः सहोत्कृष्टस्य चैकक्रियान्वयः । ध्वाङ्क्षा इति लक्ष्यम् ।
ध्वाङ्क्षाः काकाः । स्तूयमानैः सङ्घिः काकैः साहचर्यं निकृष्टसाहचर्यम् । यथा वा—
दुष्टसङ्गेन दौःशील्यं विपत्तिर्व्यसनेन च ।

अपश्यत्तथा व्याधिविद्याऽभ्यासेन वर्धते ॥

अयमलङ्कारदोषेऽन्तर्गतः (१) । विरुद्धसम्बन्धमुदाहरति—सरोजनेत्रेति ।
अयमेव प्रकाशितविरुद्ध इति काव्यप्रकाशोक्तिः । अत्र सरोजानामिन्दुसम्बन्धो
विरुद्धः पुरन्दरस्य गोत्रपालनं च । अत्र विध्ययुक्तत्वमनुवादायुक्तत्वं च दोषद्वयमधिक-
मुक्तं काव्यप्रकाशे, तदविमृष्टविधेयांशाद्गणप्रक्रमाद्वा न भिन्नम् । अदलीलत्वं च
नार्थदोष इत्यङ्गीकृत्य नोक्तम् ॥ ३७-३८ ॥

पदे पदांशे वाक्यांशे वाक्ये वाक्यकदम्बके ।

यथावकाशमभ्यूहदोषान् शब्दांशसंश्रयान् ॥ ३९ ॥

पद इति । पदे स्वबन्ततिष्ठन्तादौ, पदांशे प्रत्ययादौ, वाक्यांशे समासे खण्ड-
वाक्ये च, वाक्ये महावाक्ये, वाक्यकदम्बके प्रबन्धे, यथावकाशं यथासम्भव-
मित्यर्थः । श्रुतिकटुत्वं पदादिसर्वगतम् । व्युत्संस्कृतित्वासमर्थत्वनिरर्थकत्वानां पद-
निष्ठत्वमेव । *वाक्ये वाक्यभावेन अवाचकत्वमपि पदत्वेऽप्येवनिष्ठमेव*(२) । छिद्यत्वं
समासनिष्ठमेव । अविमृष्टविधेयांशत्वं विरुद्धमतिकृत्वमपि तथैव । 'न्यकारो ह्ययमेव
मे यद्वरयः' इत्यत्र वाक्यगतमविमृष्टविधेयांशत्वम् । सङ्कीर्णत्वं तु वाक्यगतमेव ।
अस्थानस्थपदत्वं पदगतमेव *न वाक्यगतम् । दूरान्वयरूपस्य पदस्य पदे 'सङ्कीर्ण'

(१) *पुत्रविन्हाङ्कितं नास्ति क-पुस्तके ।

(२) चिन्हाङ्कितोऽशो नास्ति क-पुस्तके ।

वाऽन्तर्भावाच्च (१) । एवमन्यदप्यूह्यम् । क्रमेणोदाहरणानि—वीऽलोत्सर्पन्मुखाद्वाद्भिर्बर्ही जहे कृषास्तृणम् । अत्र समासगतम् 'आद्वाद्भि'मिति, पदैकदेशगतं 'बर्ही जहे' इति । 'दैवत' इत्युदाहृतमप्रयुक्तं प्रत्ययगतमिति पदैकदेशनिष्ठम् । समासगतं तु—

स रातु वो दुश्चयवनो भावुकानां परम्पराम् ।

अनेडमूकताद्यैश्च घतु दोषैरसंमतान् ॥

अनेडमूकता मूकबधिरतेति समासोऽप्रयुक्तः । बहुधाऽन्यानि उक्तोदाहरणेष्वेव समासगतान्युदाहृतानि । तान्येव विश्लेषे पदद्वारैरेव वाक्यगतानीति न भिन्नान्युदाह्रियन्ते । वाक्यगतमविमृष्टविधेयांशं यथा—

आनन्दजाश्रुभिरनुस्त्रियमाणमार्गान्

प्राक् शोकनिर्गमितनेत्रपयःप्रवाहान् ।

चक्रे स चक्रनिभचङ्क्रमणच्छलेन

नीराजनां जनयतां निजवान्धवानाम् ॥

अत्र द्वितीयचरणार्थयोर्देह्यस्य प्राथम्यमपेक्षितमिति रचनानिष्ठो दोषः । पदांशे तु समासनिष्ठमेव । पदांशे निरर्थकं यथा—

आदावज्जनपुञ्जलिप्तवपुषां इवासानिलोच्छासित-

प्रोत्सर्पद्विरहानलेन च ततः सन्तापितानां हृशाम् ।

सम्प्रत्येव निषेकमश्रुपयसा देवस्य चेतोभुवो-

मल्लीनामिव पानकर्म कुरुते कामं कुरङ्गक्षणा ॥

अत्र 'हृशा'मिति बहुवचनमात्मनेपदं च ।

दमस्त्वद्यः सेयमुपैति तृष्णा जिह्वणोर्जगत्यग्रिमलेख्यलक्ष्मीम् ।

हृशां यद्विधस्तव नाम दृष्टिभिर्भागलोभार्तिमसौ बिभर्ति ॥

अत्र न निरर्थकम् । अवाचकं यथा—

चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी कार्सेवीर्यो विजेयः

वाञ्छान्यस्तः सदनमुदधिर्भूरियं हन्तकारः ।

अस्त्येवैतत्किमु कृतवता रेणुकाकण्ठबाधां

बद्धस्पर्धस्तव परशुना लज्जते चन्द्रहासः ॥

अत्र 'विजेय' इति कृत्यप्रत्ययः क्तप्रत्ययार्थस्यावाचकः । विरुद्धमतिक्रम्यथा—

हृशाद्द्विधी ते विधिनाऽस्ति वञ्चिता मुखस्य लक्ष्मीं तव यन्न वीक्षते ।

असावपि इवस्तदिमां नलानने विलोक्य साफल्यमुपैतु जन्मनः ॥

अत्र द्विवचनं नेत्रचतुष्टयप्रतीतिकृत् । एवमन्यान्युदाहर्तव्यानि । वस्तुतोऽप्रयुक्त-निहृतायांवाचकान्यसमर्थान्तर्गतान्येवेति न भिन्नान्युदाहर्तव्यानि ॥ ३९ ॥

इदानीमुक्तदोषाणामपवादं वक्तुं दोषाङ्कुशलक्षणमाह—

दोषमापतितं स्वान्ते प्रसरन्तं विशृङ्खलम् ।

निवारति यस्त्रेधा दोषाङ्कुशमुशन्ति तम् ॥ ४० ॥

दोषमिति । स्वान्ते आपतितं ज्ञातं विशृङ्खलं प्रसरन्तं प्रतिबन्धकाभावेनार्था-
ऽवबोधरसोत्पत्तिप्रतिबन्धेन वा दोषत्वेन निश्चितं त्रेधा प्रकार(त्रय)रूपेण निवारयति,
स दोषाङ्कुशो दोषापवाद इत्यर्थः ॥ ४० ॥

प्रकारत्रयमाह—

दोषे गुणत्वं तनुते दोषत्वं वा निरस्यति ।

भवन्तमथवा दोषं नयत्यत्याज्यतामसौ ॥ ४१ ॥

दोष इति । गुणत्वज्ञानं कविसमयकृतदोषाभावत्वज्ञानं ब्रह्मेयानुप्रासादिनिर्वा-
तयाऽऽवश्यकत्वरूपात्याज्यत्वज्ञानं वेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तत्राघोदाहरणमाह—

मुखं चन्द्रश्रियं धत्ते श्वेतश्मश्रुकराङ्कुरैः ।

अत्र हास्यरसोद्देशे ग्राम्यत्वं गुणतां गतम् ॥ ४२ ॥

मुखमिति । हास्यरसपोषकत्वाद् ग्राम्यत्वस्य गुणत्वम्, स्त्रीविदूषकाद्युक्तौ च ।
एवं कुपितोक्तौ वर्णनीये वृत्तिहादौ रौद्ररसपोषकत्वाद् श्रुतिकद्रुत्वं कष्टत्वं च गुणः ।
एवं तत्तच्छास्त्राभिज्ञे बोद्धरि वकरि वाऽप्रतीतत्वम् । एवमश्लीलं छरतगोष्ठीषु शमकथाद्य
वैराग्यजनिकाद्युक्तां शापाद्युक्तौ च गुणः । *नियतार्थप्रतिपत्तेर्याज्यत्वस्यादिपर्यवसायित्वे
सन्दिग्धं गुणः* (१) । हर्षभयादियुक्तवक्तृवाक्ये न्यूनाधिकपदत्वं वा गुणः । यथा—

ममासनार्थे भव मण्डनं, न न, प्रिये ! मद्दुत्सङ्गविभूषणं भव ।

अहं अमादालपमङ्ग ! मृष्यतां विना ममोरः कतमत्तवासनम् ॥

लाटानुप्रासेऽर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्ये विहितानुवादे च कथितपदत्वं गुणः । स्वरूपा-
क्यापको यत्रान्तिमो भावस्तत्र पतरप्रकर्षं गुणः । एवमन्यश्राप्युद्धम् ॥ ४२ ॥

द्वितीयस्य 'दोषत्वं वा निरस्यति' इत्यस्योदाहरणमाह—

तव दुग्धाब्धिसम्भूतेः कथं जाता कलङ्किता ।

कवीनां समयाद्विद्याविरुद्धोऽदोषतां गतः ॥ ४३ ॥

तवेति । चन्द्रस्य दुग्धसमु सम्भवस्य कविसमयेन दोषाभावमात्रं न गुणत्वम्,
रसादिपरिपोषकत्वाभावात् । एवं पुनरुक्तिरपि क्वचिन्न दोषः । यथा—भवतंसकुण्डल-
शेखरज्यादिपदानां कर्णावर्तसकर्णभूषणशिरोऽवतंसधनुर्ज्यावाचित्वेऽपि । 'अस्याः कर्णा-

वर्तसेन जितं सर्वं विभूषणम् ।' इत्यादौ पुनः कर्णादिपदप्रयोगे कर्णस्थितित्वरूपार्थ-
विशेषगमकतया दोषाभावः । अत एव 'ज्याबन्धनिस्पन्दभुजेने'त्यादौ न धनुरारूढत्व-
प्रत्ययः । एवं नीरसे श्रुतिकटुत्वकष्टत्वयोर्न दोषत्वम्, दूषकताबीजाभावात् । एवं
यत्रान्तिमो भागो वाक्यार्थान्तरप्रतिपत्तिकृत्, यत्र वा हेतुप्रतिपादकं विशेषणम्, तत्र
समाप्तपुनरात्तत्त्वं न दोषः ॥ ४३ ॥

तृतीयोदाहरणमाह—

दधार गौरी हृदये देवं हि—मकराङ्कितम् ।

अत्र श्लेषोदयान्नैव त्याज्यं हीति निरर्थकम् ॥ ४४ ॥

दधारेति । हिकारस्य श्लेषनिर्वाहकतया आवश्यकत्वात् । यथा वा—
पत्यौ वृते तयाऽन्यस्मिन् यदर्थं गतवानसि ।

उद्वेगेन विमानेन किमनेनापि—धावता ॥

अत्र अपि पदं 'न विद्यते पिधा यस्येति श्लेषनिर्वाहकम् । एवमप्रयुक्तनिहतार्थयो-
रपि न दोषत्वम् । यथा—

येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृता

यश्चोद्वृत्तभुजङ्गहारवलयोगङ्गां च योऽधारयत् ।

यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामाऽमराः

पायात्स स्वयमन्धकक्षयकरस्तां सर्वदोमाधवः ॥

अत्र माधवपक्षे शशिमन्धकक्षयकरशब्दावप्रयुक्तनिहतार्थौ । एवमन्यदप्युद्धाम् ।
इदमुपलक्षणम्, अनुकरणे सर्वेषां दोषाणामदूषकत्वात् । यथा—

भवहासो दीनः क्षुदुपशमहेतोः प्रक्तिदिर्न

भवान् भिक्षां देहीत्यविरतमवोचं यद्वचः ।

न तत्ते लज्जायै भवति नटतः प्रोज्झ्य वसनं

परं त्वां वा मृष्यत्यहह ! जगदम्बा कथमिव ॥

अत्र भवच्छब्दयोगे मध्यमपुरुषदच्युतसंस्कृतिरनुकरणत्वाच्च दोषः । न चाऽनुक-
रणस्य परोक्तयनुवादरूपतया नेदमनुकरणमिति वाच्यम्, लाववाढुकत्यनुवादस्यैवानु-
करणत्वात् । 'भिक्षां यच्छत्विति परमवोचमिति पाठे तु न दोषः । एवमन्यत्राप्यु-
द्धाम् । एवम् उक्तरसदोषाणां क्वचिदपवादो मूलेऽनुक्तोऽपि उधीभिरुद्धाः । कश्चित्च्यते—
अन्याङ्गत्वेन बोध्यत्वेनोक्तौ दोषो न कस्यचित् ।

कस्यचिद् व्यभिचारिणो रसस्य स्थायिभावादेः शब्देनोक्तौ न दोष इत्यर्थः । यथा—
मौत्स्येऽप्यलज्जादरमन्थरं ते प्रेङ्गुत्पदाञ्जं शयने रसेन ।

निद्राभरं मोचयितुं न्यवेशि हा ! हन्त !! तत्तन्निव ! मयैव दग्धम् ॥

अत्र व्यभिचारिभावानामौत्स्येऽप्यादीनामन्याङ्गत्वात् शृङ्गारस्य कर्णाङ्गत्वात्

करुणरसस्य बोध्यत्वेन वा शब्देनोक्तावपि न दोषो रसावबोधप्रतिबन्धाभावादङ्गिनो रसस्य पोषाच्च । एवमलङ्कारदोषा मूलेऽनुक्ता अपि स्वयमूढ्याः । केचित्सूच्यन्ते । तत्र शब्दालङ्कारदोषाः—

प्रसिद्धयभावो वैफल्यं प्रातिकूल्यं रसस्य च ।

पादहीनत्वमित्येषां शब्दालङ्कारदुष्टता ॥

यथा—

कुवेरः कूबराग्रं च चक्री चक्रे हारहरीन् ।

यस्य स्तौति, स वो दद्यात् शिवस्य स्यन्दनः शिवम् ॥

अत्रेदृशी स्तुतिरनुप्रासानुरोधेनैव कृता न तु पुराणादिषु प्रसिद्धेति प्रसिद्धयभावः । येनानुप्रासादिना वाच्यस्य चादत्त्वं न प्रतीयते स विफलः । यथोदाहरिष्यमाणे वृत्त्यनुप्रासे 'अमन्दानन्दसन्दोहस्वच्छन्दास्पन्दमन्दिद्रम् ।' इति रसप्रतिकूलवर्णव्यतिता-ऽनुप्रासादित्वं रसप्रातिकूल्यम् । यथोदाहरिष्यते ।

वीप्सोत्सर्पन्मुखाद्राद्रिं बर्ही जङ्गे कृशस्त्रणम् ।

ललना रमसं धत्ते घनाटोपे महीयसि ॥

अत्र शृङ्गारप्रतिकूलवर्णता । अनुप्रासयमकादेरेकस्मिन् पादादाववृत्तित्वं पादहीन-त्वम् । यथाऽत्रैवोत्तरार्धेऽनुप्रासहीनत्वम् । एवं यमकादिहीनत्वमवसेयम् । यथा वा—

अहह ! सह मघोना श्रीप्रतिष्ठासमाने

निलयमग्नि नलेऽथ स्वं प्रतिष्ठासप्राने ।

अपतदमरमर्दुर्भतिबद्धेव कीर्ति-

गैलङ्गलिमधुवाष्पा पुष्पवृष्टिर्नभस्तः ॥

एते च प्रसिद्धिविच्छेदाऽपुष्टार्थत्वाप्रयुक्तत्वान्तर्गता इति काव्यप्रकाशः ।

एवमर्थालङ्कारदोषाः ।

जातिप्रमाणधर्माणां न्यूनत्वाधिक्ययोरपि ।

अप्रसिद्धया च वचनलिङ्गभेदेन वा पुनः ॥

कालस्य पुंसश्च विधेर्भेदो वैरूप्यमेव च ।

उपमानस्य दुष्टत्वसुपमादिषु दुष्टता ॥

क्रमेणोदाहरणानि—

घण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम् ।

वन्दिहस्फुलिङ्गक इव भानुरस्ति प्रकाशकृत् (१) ॥

इदं न्यूनोपमम् ।

अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते ।

युगादौ भगवान् वेधा विनिर्मित्छरिव प्रजाः ॥

१ वन्दिहस्फुलिङ्ग इव भानुरयं चकास्ति—इति ख ।

पातालमिव नामिस्ते स्तनौ क्षितिधरोपमौ ।

श्रेणाद्गण्डः पुनरपि कालिन्दीपातसन्निभः ॥

इदमधिकोपमम् ।

पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्जुनच्छविं वसानमेणाजिनमञ्जनद्युति ।

कर्पूरसारद्युतिराजिष्ठश्रियं विडम्बयन्तं शितिवाससस्तनुम् ॥

अत्रोपमानस्य मौञ्जीस्थानीयो धर्मो नोक्तः, उपमेये च गौरत्वमनुक्तवैवोपमाने उक्तमिति धर्मतो न्यूनाधिकोपमत्वम् । 'सुवर्णसूत्राकलिताधराम्बरा'मिति पाठे तु न दोषः । 'चिन्तारत्नमिव च्युत' इत्यादौ लिङ्गभेदः । 'सक्तवो मक्षिता देव ! शुद्धाः कुलवधूरिव ।' इत्यादौ वचनभेदः ।

अतिरिधि नाम काकूत्स्थात्पुत्रमाप कुमुद्वती ।

पश्चिमाद्यामिनीयामात्प्रसादमिव चेतना ॥

इत्यत्र यथा चेतना प्रसादमाप्नोति तथैवं पुत्रमापेति कालभेदः । 'विभ्राजते मकरकेतनमर्चयन्ती बालप्रवालविटपप्रभवा लतेव ।' इत्यत्र 'लता विभ्राजते' इति सम्बोध्यमाननिष्ठस्थाऽसम्बोध्यमानोपमाननिष्ठतया व्यत्यासात् पुरुषभेदः । 'गङ्गेव प्रवहतु ते सदैव कीर्तिरित्यादौ 'प्रवहती'ति विधिभेदः । 'नलेन भायाः शशिना निशेव त्वया स भायाश्चिन्तया शशोव ।' इति च । 'ग्रथनामि काव्यशशिन'मित्यादौ प्रसिद्ध-भावाद्विरूपता, 'जाज्वल्यमाना इव वारिधारा' इत्यादावसम्भवात् । इत्युपमा-दोषाः । एवमुत्प्रेक्षायां साधर्म्यमात्रवाचकप्रभावनारायणाचक्रयथापदसमभिव्याहारो दोषः । बहुधा सर्वेऽप्यलङ्कारा उपमागर्भा एवेति तद्वैचैरेव सर्वेषामलङ्काराणां दोषा ज्ञेयाः । एतेषां चाऽनुचितार्थत्वन्यूनाधिकपदत्वभङ्गप्रक्रमत्वरूपतेति काव्य-प्रकाशः ॥ ४४ ॥

महादेवः सत्रप्रसुप्तमखविद्यैकचतुरः

सुमित्रा तद्भक्तिप्रणिहितमतिर्यस्य पितरौ ।

द्वितीयस्तेनासौ सुकविजयदेवेन रचिते

चिरं चन्द्रालोके सुखयतु मयूखः सुमनसः ॥ ४५ ॥

इति श्रापीयषवर्षपण्डितजयदेवविरचिते चन्द्रालोकालङ्कारे दोषविचारो नाम द्वितीयो मयूखः ।

विश्वेश्वरापराख्यस्य गागाभट्टमनीषिणः ।

चन्द्रालोकमयूखेऽभूद् द्वितीये विवृतिः शुभा ॥

इति मीमांसकागागाभट्टकृतौ चन्द्रालोकटीकार्यां राकागमे द्वितीयो मयूखः ।

तृतीयो मयूखः ।

काव्यलक्षणोद्देशक्रमेण लक्षणान्याह—

अल्पाक्षरा विचित्रार्थख्यातिरक्षरसंहतिः ।

उषाकान्तेनाऽनुगतः शूरः शौरिरयं पुनः ॥ १ ॥

अल्पाक्षरेति । बह्वर्थप्रत्यायकाल्पाक्षरवत्त्वमक्षरसंहतित्वम् । उदाहरणम्—
उषाकान्तेनेति । अनिरुद्धेनेत्यर्थः । उषाकान्तपदं बाणपुरवृत्तपौरुषस्मारकम् ।

अपायि मुनिना पुरा पुनरमायि मयांदया

व्यतारि कपिना पुरा पुनरशोषि कल्पाग्निना ।

अमन्थि मुरधैरिणा पुनरबन्धि लङ्कारिणा

क नाथ ! वसुधापते ! तव यशोऽम्बुधिः काम्बुधिः ॥

अत्र तैस्तैः पदैर्नानापुराणस्थकथानां स्मरणम् । अयं समालोक्तिभेद इति कश्चित् ॥ १ ॥

शोभा ख्यातोऽपि यदोषो गुणकीर्त्या निषिध्यते ।

मृषा निन्दन्ति संसारं कंसारिर्यत्र पूज्यते ॥ २ ॥

शोभेति । गुणकथनेन दोषतिरस्कारः शोभेत्यर्थः । यथा वा—

इयामानां खलु गोडुलेषु बरुतिः सख्यं गवामर्भकैः

किञ्च ग्राम्यजनैः समं व्यवहृतिः श्लिष्टा तथाऽश्लीलगीः ।

आसां यद्यपि दुर्धमन्धि वसनं रूपं विद्रग्धेतरं (?)

वैदग्ध्यं न, तथाप्यमूः स्मरचमू प्राया हरिभ्रमतः ॥

अभिमानो विचारश्चेदहितार्थनिषेधकृत् ।

इन्दुर्यदि कथं तीव्रः सूर्यो यदि कथं निशि ॥ ३ ॥

अभिमान इति । कविपतार्थप्रतिषेधकयुक्त्युपन्यासोऽभिमान इत्यर्थः ।

यथा वा—

न मनमथस्त्वं स हि नास्तिमूर्तिर्न चाश्विनेयः स हि नाऽद्वितीयः ।

चिन्हैः किमन्यैरथवा तवेयं श्रीरेव तान्म्यामधिको विशेषः ॥—॥ ३ ॥

हेतुस्त्यक्त्वा बहूनर्थान् यत्रैकस्यावधारणम् ।

नेन्दुर्नार्कोऽयमौर्वाग्निः सागरादुत्थितो दहन् ॥ ४ ॥

हेतुरिति । अन्यदूषणेनैकपक्षावधारणं हेतुरित्यर्थः । अत्र चन्द्रत्वस्य 'दह'ञित्य-
नेनार्कत्वस्य 'सागरादुत्थित' इत्यनेन निरासपूर्वकमौर्वत्वस्थापनम् । अयमपन्हुतिभेद
इति कश्चित् ॥ ४ ॥

प्रतिषेधः प्रसिद्धानां कारणानामनादरः ।

न युद्धेन भ्रुवोः स्पन्देनैव वीरा निवारिताः ॥ ५ ॥

प्रतिषेध इति । प्रसिद्धकारणाऽनादरेणाप्रसिद्धकारणादरः प्रतिषेध इत्यर्थः । युद्धस्य प्रसिद्धं कारणत्वं भ्रूपन्दस्य त्वप्रसिद्धम् । अयं हेत्वपन्हुत्यन्तर्गतः ॥ ५ ॥

निरुक्तं स्यान्निर्वचनं नाम्नः सत्यं तथाऽनृतम् ।

ईदृशैश्चरितै राजन् ! सत्यं दोषाकरो भवान् ॥ ६ ॥

निरुक्तमिति । नाम्नो निर्वचनमवयवार्थकथनद्वारा तदुत्पत्तिदर्शनं निरुक्तम् । तद् द्विधा—व्याकरणसाध्यं सत्यं प्रसिद्धावयवार्थकं वा, तदसाध्यं मिथ्या स्वकल्पिता-वयवार्थकं वा । ईदृशैश्चरितै । अत्र 'दोषाणामाकर' इति व्याकरणसाध्यत्वात्सत्यम् । रञ्जनाद्वाजेति व्युत्पत्तिं मनसि निधाय 'राज'ञ्जिति तदसाध्यत्वान्मिथ्या । 'राजु दीसा'विति धातो राजपदस्य निष्पत्तेः ।

यत्तव स्तवविधौ विधिरास्यैश्चातुरीं चरति तच्चतुरास्यः ।

त्वय्यशेषविदि जाप्रति शर्वः सर्वविद्भ्रुवतया श्रितिकण्ठः ॥

यथा वा—

हरिं परित्यज्य नलामिलाशुका न लज्जते वा विदुषिद्भ्रुवा कथम् ।

उपेक्षितेक्षोः करमाच्छमीरतादुहं वदे त्वां करमोह ! भोरिति ॥

इदं सत्यम् ।

यस्माच्चण्डं च मुण्डं च गृहीत्वा त्वमुपागता ।

चामुण्डेति ततो लोके ख्याता देवि ! भविष्यसि ॥

इति मिथ्या ।

यथा प्रह्लादनाचन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा ।

तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रहृतिरञ्जनाव् ॥

इति च ॥ ६ ॥

स्यान्मिथ्याध्यवसायश्चेदसती साध्यसाधने ।

चन्द्रांशुसूत्रग्रथितां नभःपुष्पस्रजं वह ॥ ७ ॥

स्यादिति । साध्यसाधनयोर्मिथ्याभूतयोः कथनं मिथ्याध्यवसायः । चन्द्रकिरण-सूत्रग्रथनं कारणमाकाशपुष्पमाला कार्यम्, इभयोरप्यसत्यत्वादित्यर्थः । तथा च—
स्वभानुप्रतिवारपारणमिलहस्तौघयन्त्रोद्भव-

श्रमालीपतयालुदीधितिघघासास्तुषारद्युतिः ।

पुष्पेष्वासनतत्प्रियापरिणयानन्दाभिषेकोत्सवे

देवः प्राससहस्रधारकलकाश्रीरस्तु नस्तुष्टये ॥—॥ ७ ॥

सिद्धिः ख्यातेषु चेन्नाम कीर्त्यते तुल्यतोक्तये ।

युवामेवेह विख्यातौ त्वं बलैर्जलाधिर्जलैः ॥ ८ ॥

सिद्धिरिति । तुल्यतासिद्धयर्थं प्रसिद्धसाहचर्येण कथनं सिद्धिरित्यर्थः । यथा वा—

दुदोह गां स यज्ञाय सस्याय मघवा दिवम् ।

सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतुर्धुवनद्वयम् ॥

अयमपि 'गुणौत्कृष्टैः समोक्त्य वचोऽन्या तुल्ययोगिते'ति तुल्ययोगितालङ्कारान्तर्गत इति कश्चित् ॥ ८ ॥

युक्तिर्विशेषसिद्धिश्चेद्विचित्रार्थान्तरान्वयात् ।

नवस्त्वं नीरदः कोऽपि स्वर्णैर्वर्षसि यन्मुहुः ॥ ९ ॥

युक्तिरिति । विचित्रकर्मकथनेनोपमानापेक्षयोपमेये चमत्काराभायकविशेषसिद्धिर्भुक्तिरित्यर्थः । नव इति । जलदान्तरादृष्टवर्णवृष्ट्या वर्णनोये नीरदापेक्षया विशेषसिद्धेः । यथा वा—

पृषा रतिः स्फुरति चेतसि कस्य यस्याः

सूते रतिं धुतिरथ त्वयि वा तनोति ।

त्रैयक्षवीक्षणखिलीकृतनिर्जरत्व-

सिद्धायुरध्वमकरध्वजसंशयं कः ॥

अथं व्यतिरेकालङ्कारभेद इति कश्चित् ॥ ९ ॥

कार्यं फलोपलम्भश्चेद् व्यापाराद्वस्तुनोऽथ वा ।

असावुदेति शीतांशुर्मानच्छेदाय सुभ्रुवाम् ॥ १० ॥

कार्यमिति । व्यापाराद्वस्तुनो वा यत्र कार्यकथनं तत्कार्यम् । असाविति ।

चन्द्रस्य स्वतः लयव्यापारेण च मानच्छेदफलजनकत्वं प्रसिद्धम् । नायके तत्फलवर्णनम् । अथं परिणामालङ्कारान्तर्गत इति कश्चित् ॥ १० ॥

इत्यादि लक्षणं भूरि काव्यस्याहुर्महर्षयः ।

स्वर्गभ्राजिष्णुभालत्वप्रभृतीव महीभुजैः ॥ ११ ॥

इत्यादीति । लक्षणं काव्यत्वज्ञापकम् । तेनैतादृशोक्तौ काव्यत्वं ज्ञेयम् ।

'शुभ्रको वृक्षस्तित्थत्यग्नेः' 'अद्रावन्न प्रज्वलत्वग्निरुचैः' इत्यादिषु न काव्यत्वम् ।

आदिना मङ्गयन्तरेणाव्युक्तिषु काव्यत्वाक्षतिः ।

इतो मियाः भूपतिभिर्वनं वनाददृशिरक्षैरटवीत्वमीयुषी ।

विजापि साऽवापि चिरात्पुनः पुरी पुनः स्वमध्यासि विलासमन्दिरम् ॥

इत्यादिषु अज्ञानादिवर्णनम् । यथा कनकतेजस्विज्जलाटादीनि राजचिन्हानि
तथा काव्यलक्षणान्यपि बहूनीत्यर्थः ॥ ११ ॥

महादेवः सन्नप्रमुखमखविद्यैकचतुरः

सुमित्रा तद्भक्तिप्रणिहितमतिर्यस्य पितरौ ।

तृतीयस्तेनासौ सुकाञ्चिजयदेवेन रचिते

चिरं चन्द्रालोके सुखयतु मयूखः सुमनसः ॥ १२ ॥

इति श्रीपीयूषवर्षपण्डितजयदेवविरचिते चन्द्रालोकालङ्कारे लक्षणविचारो नाम
तृतीयो मयूखः ।

विश्वेश्वरापराख्यस्य गागाभट्टमनोषिणः ।

चन्द्रालोकमयूखेऽभूत्तृतीये विवृतिः शुभा ॥

इति श्रीमांसकगागाभट्टकृतौ चन्द्रालोकटीकायां राकागमे तृतीयो मयूखः ।

चतुर्थो मयूखः ।

गुणान् निरूपयति—

श्लेषो विघटमानार्थघटमानत्ववर्णनम् ।

स तु शब्दः सजातीयैः शब्दैर्बन्धः सुखावहः ॥ १ ॥

उल्लसत्तनुतां नीतेऽनन्ते पुलककण्ठकैः ।

भीतया मानवत्यैव श्रियाऽऽश्लिष्टं हरिं स्तुमः ॥ २ ॥

श्लेष इति । श्लेषो द्विधा—अर्थश्लेषः शब्दश्लेषश्च । असम्भावितार्थस्य
सिद्धत्वेन कथनमाद्यः, बहूनां पदानामेकवद्भासनं द्वितीय इत्यर्थः । उभयविधसुदाहरति—
उल्लसदिति । इदं मानवत्या असम्भावितस्यालिङ्गनस्य सिद्धत्वेन कथनादाद्यो-
दाहरणम् । 'नीतेऽनन्ते श्रियाऽऽश्लिष्ट'मित्येकपदवद्भानाद् द्वितीयोदाहरणम् । इदमेवा-
नुसृत्य सरस्वतीकण्ठाभरणोऽपि श्लेषादिगुणानभिधाय,

'उक्ताः शब्दगुणा वाक्ये चतुर्विंशतिरित्यमी ॥

अथैतानेव वाक्यार्थगुणत्वेन प्रचक्ष्महे ।

तेषां श्लेष इति प्रोक्तः संविधानं सुसूत्रता' ॥

इति श्लेषस्यार्थगुणत्वमुक्तम् । न चैतस्यालङ्कारान्तर्गतः । तस्य पर्यायपदो-
पस्थाप्यपृथगर्थयोरेकोच्चारणविषयत्वरूपार्थश्लेषात् पर्यायपदानुपस्थाप्यपृथगर्थयो(१)-

(१) 'पर्यायपदानुपस्थाप्यपृथगर्थयो'रित्यत्र 'भिन्नयोः शब्दयो'रिति क-
पुस्तके ।

रेकोच्चारणविषयत्वरूपशब्दश्लेषादपि भेदेन प्रतीतेः । अर्थश्लेषो यथा वा—

उत्तिष्ठन्त्या रतान्ते भरसुरगपतौ पाणिनैकेन कृत्वा

सृत्वा चान्येन वासो विलुलितकवरीभारभूसे वहन्त्याः ।

भूयस्तत्कालकान्तिद्विगुणितछरतप्रतीतिना शौरिणा वः

शय्यामालिङ्गय नीतं वपुरलसलसद्वाह लक्ष्म्याः पुनातु ॥

साहित्यदर्पणे तु—“श्लेषः क्रमकौटिल्याऽनुज्ज्वलत्वोपपत्तियोगरूपवदना । क्रमः क्रियासन्ततिः, विदग्धचेष्टितं कौटिल्यम्, अप्रसिद्धवर्णनाभावोऽनुज्ज्वलत्वम्, उपपादकक्रिया उपपत्तिः, पतत्प्रतिपादकसन्दर्भः श्लेषः । यथा—

दृष्ट्वा कश्चित्प्रियतमे सहकासनसंस्थिते ।

निमीलय नेत्रे कस्याश्चित् चुचुम्बान्यां रसाकुलः ॥

अत्र दर्शनादयः क्रियाः, उभयसमर्थनरूपं कौटिल्यम्, लोकव्यवहारविरोधोऽनुज्ज्वलत्वम्, नेत्रनिमीलनादिकमुपपादकक्रिये”ति । इदमपि पूर्वोक्तश्लेषान्तर्गतमेव । “अल्पप्राणाक्षरबाहुल्यरूपशैथिल्याभावः श्लेषः । स च वैदर्भीरित्यामावश्यको न गडरीत्याम् । तत्रानुप्रासमात्रस्य गुणत्वात् । तेन, ‘ममालि ! मालतो माला लोलाळिकलिला यथा’ इति गौडरीत्यां काव्यमेव, वैदर्भीरित्यां तु न काव्यम् । किन्तु ‘वैदर्भी-मालतीदाम लङ्घितं अमरैरिति’ काव्यम् ।” इति काव्यादर्शः ॥ १-२ ॥

यस्मादन्तःस्थितः सर्वः स्पष्टमर्थोऽवभासते ।

सलिलस्येव सूक्तस्य स प्रसाद इति स्मृतः ॥ ३ ॥

यस्मादिति । सूक्तस्यान्तःस्थितोऽवभासते चमत्कारजनको भवति । स प्रसाद इत्यर्थः । एवं च प्रसादस्य वाक्यनिष्ठत्वमुक्तम् । अन्ये तु—“गुणानां वक्ष्यमाणरीत्या रसधर्मत्वादन्तःस्थितोऽर्थो रसो भासते तदाकारा चित्तवृत्तिर्भवतीति यावत् । तेन रसे क्षणिति प्रतीयमानत्वं क्षणिति प्रत्यायकत्वं च रचनायां स्वच्छतारूपः प्रसाद इत्यर्थः । अयं च सर्वरससाधारणः । तदुक्तम्—

समर्षकत्वं काव्यस्य यतः सर्वरसान्प्रति ।

स प्रसादो गुणो ज्ञयः सर्वसाधारणक्रियः ॥

इति । शब्दार्थयोस्तु रसव्यञ्जकतया प्रसादवत्त्वमौपचारिकमिति याहुः । दृष्ट्वा तु—“प्रसिद्धार्थत्वं प्रसादः । यथा—‘मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोती’ति कलङ्कवर्णनम् । अयं दाक्षिणात्यरीत्याम् । गौडरीत्यां तु निन्दाप्रसिद्धत्वादिवं न वर्णनम् । किन्तु ‘यथाऽनत्यर्जुनाऽञ्जन्मसहक्षाङ्को वलक्षगु(१)’रिति वर्णनं युक्तमिति याहुः ॥ ३ ॥

(१) अनत्यर्जुनं नातिश्वेतमर्थाञ्जीलम् अञ्जन्म कमलं तेन सहक्षस्तुल्योऽङ्कः कलङ्को यस्य तादृशो वलक्षगुश्चन्द्र इत्यर्थः ।

समताऽल्पसमासत्वं वर्णार्थैस्तुल्यताऽथ वा ।

श्यामला कोमला बाला रमणं शरणं गता ॥ ४ ॥

समतैति । बहुसमासाभावः समता, प्रक्रान्तप्रकृतिप्रत्ययाऽविपर्यासेनार्थस्या-
ऽविलंबादो वा समतेत्यर्थः । उभयविधस्योदाहरणं 'श्यामले'ति । यथा वा—

मही कृतार्था यदि मानवोऽसि जितं दिवा यद्यमरेषु कोऽपि ।

कुलं त्वयाऽलङ्कृतमौरगं चेन्नाघोऽपि कस्योपरि नागलोकः ॥

यद्योऽधिगन्तुं सुखमीहितुं वा मनुष्यसंख्यामतिवर्तितुं वा ।

इति । दृग्दी तु—'काव्यबन्धच्छेधा, सृष्टक्षरस्फुटाक्षरमिश्राक्षरवदितः । सृष्टुत्वं
चाल्पप्राणाक्षरत्वम्, स्फुटत्वं महाप्राणत्वम् । तत्तद्वन्धेषु वैषम्योभावः समत्वम् ।
इदमपि गौडरीत्यां नावश्यक'मित्याह ॥ ४ ॥

समाधिरर्थमहिमा लसद्भनरसात्मना ।

स्यादन्तर्विश्रुता येन गात्रमङ्कुरितं सताम् ॥ ५ ॥

समाधिरिति । येनार्थमहिम्ना लसद्भनरसात्मना प्रतिभासमाननिविडरसरूपेणा-
ऽन्तर्विश्रुता ज्ञातेन सतामालङ्कारिकाणां गात्रमङ्कुरितं रोमाञ्चवद्भवति सोऽर्थप्रहिमा
समाधिः । तेनान्यधर्मत्यान्यप्रारोपः समाधिरित्यर्थः । रसधर्मोऽन्तःप्रवेशनादिरर्थं
आरोप्यत इति । अर्थं च द्वैधा, अयोनिरन्यच्छायायोनिश्च । अयोनिरकारणकः ।
यथा—

एतद्यशःक्षीरधिपूरगाहि पतत्यगाधे वचनं कवीनाम् ।

एतद्गणानां गणनाङ्कपातः प्रत्यर्थिकीर्तीः खटिकाः क्षिणोति ॥

द्वितीया यथा—

निजनयनप्रतिबिम्बैरम्बुनि बहुशः प्रतारिता कापि ।

नीलोत्पलेऽपि विमृशति करमर्षयिहं कुष्ठमलावो ॥

'अत्र नीलोत्पलजनयनयोरतिसादृश्यं काव्येनोक्त'मिति साहित्यदर्पणः । आरोहा-
ऽवरोह रूपशब्दनिष्ठोऽपि समाधिः । आरोहावरोहश्च समासतद्भावौ । उदाहरण-
भिदमेव ॥ ५ ॥

माधुर्यं पुनरुक्तस्य वैचित्र्यं चारुतावहम् ।

वयस्य ! पश्य पश्यास्याश्चञ्चलं लोचनाञ्चलम् ॥ ६ ॥

माधुर्यमिति । पुनस्त्वर्थे । माधुर्यं तु उक्तस्य काव्यस्य चारुतावहं चित्तद्रवीभाव-
जनकं वैचित्र्यमित्यर्थः । द्रवीभावश्च—स्वाभाविककाठिन्य, मन्युक्रोधादिकृतदीप्तत्व,
हासादिकृतविक्षेपाभाव एव माधुर्यरचनाविशिष्टरत्याघाकाराऽनुविद्धानन्दोद्गोषरूपः ।
'स च शृङ्गारकरुणशान्तजन्य' इति काव्यप्रकाशः । 'द्रवीभाव एव माधुर्यं रचनाजन्यं
चे'ति दर्पणः । रचना च दवर्गं विना वर्णान्त्यानां दवर्गमूर्धस्थितिरूपा । 'वयस्ये'त्युदा-

हरणम् । अत्र 'चञ्चल'मित्यादौ जकारस्य वर्यमूर्धस्थता स्फुटैव । यद्वा पुनरुक्तस्य चारुताजनकवैचित्र्यं माधुर्यमित्यर्थः । 'पद्म पद्मये'त्युदाहरणम् । 'ग्राम्यत्वाभावो माधुर्यमिति दण्डो ॥ ६ ॥

ओजः स्यात्प्रौढिरर्थस्य संक्षेपो वाऽतिभूयसः ।

रिपुं हत्वा यशः कृत्वा त्वदसिः काशमावेशत् ॥ ७ ॥

ओज इति । अर्थनिष्ठमोजः प्रौढोक्तिरूपम् । शब्दनिष्ठं संक्षेपरूपम् । अनाश्रयस्या-
श्रयत्वेन कथनं प्रौढोक्तिः । 'रिपुं हत्वे'त्युदाहरणम् । हननकर्तृत्वाऽनाश्रयस्य खङ्गस्या-
श्रयत्वोक्तः । संक्षेपोक्तिः स्फुटैव । काव्यप्रकाशदर्पणौ तु—

‘ओजश्चित्तस्य विस्ताररूपदीप्तत्वमुच्यते ।

वीरवीभत्सरौद्रेषु क्रमेणाधिक्यमस्य तु ॥

सोऽपि रचनानिष्ठ एव । रचना च माधुर्यवर्गसहिता समासबहुला । यथा—

चञ्चलुजभ्रमितचण्डगदाभिघात—

सञ्चूर्णितोद्युगलस्य ह्योधनस्य ।

स्त्यानाऽवनद्धधनशोणितशोणपाणि-

रुत्सयिष्यति कर्चास्तव देवि ! भोमः ।”

हत्याहतः । 'समासभूयस्त्वमोज' इति दण्डो ॥ ७ ॥

सौकुमार्यमपारुह्यं पर्यायपरिवर्तनात् ।

स कथाशेषतां यातः समालिङ्ग्य मरुत्सखम् ॥ ८ ॥

सौकुमार्यमिति । अमङ्गलशब्दपरित्यागेन तत्पर्यायशब्दप्रयोगः सौकुमार्यम् ।
'स कथाशेषता'मित्युदाहरणम् । अग्नौ प्रविश्य मृत इत्यर्थस्य पर्यायेणाभिधानात् ।
वस्तुतस्त्वय(१)मबलीलत्वाभावो न गुणान्तरम् ॥ ८ ॥

उदारता तु वैदग्ध्यमग्राम्यत्वात्पृथङ् मता ।

मानं मुञ्च प्रिये ! किञ्चिल्लोचनान्तमुदञ्चय ॥ ९ ॥

उदारतेति । अग्राम्यत्वादिति, *ग्राम्यत्वाभावापेक्षया भिन्नेत्यर्थः*(२) । 'मानं
मुञ्चे'त्यादि लक्ष्यम् । 'विलोकये'त्युक्तावपि ग्राम्यत्वाभावसंरक्षे उदारताया अभावा-
न्निन्नेत्याशयः । दर्पणस्तु—“उदारता विकटत्वम्, तच्च पदानां वृत्त्यप्रायत्वम् ।
तच्चौजस्येवान्तर्गत'मित्याह । “व्यङ्ग्यात्कर्षप्रत्यायकत्वमुदारत्वम् । यथा—

अर्थिनां कृपणा वृष्टिस्त्वन्मुखे पतिताऽसकृत् ।

तदवस्था पुनर्देव ! नान्यस्य मुखमीक्षते ॥

(१) इदं नास्ति ख-पुस्तके ।

(२) चिह्नान्तर्गतः पाठो नास्ति ख-पुस्तके ।

अत्र दातुल्लेखप्रतीतेरिति दृढी ॥ ९ ॥

एवमष्टौ गुणानभिधाय वामनोक्तदशगुणान्तर्गतकान्त्यर्थव्यक्त्योरन्यत्रान्तर्भाव-
दर्शयन्नष्टौ गुणान् दृढीकरोति—

शृङ्गारे च प्रसादे च कान्त्यर्थव्यक्तिसङ्ग्रहः ।

अपी दश गुणाः काव्ये पुंसि शौर्यादयो यथा ॥ १० ॥

तिलकाद्यमिव स्त्रीणां विदग्धहृदयङ्गमम् ।

व्यतिरिक्तमलङ्कारं प्रकृतेर्भूषणं गिराम् ॥ ११ ॥

शृङ्गारे चेति । शृङ्गाररसान्तर्गतः कान्तिगुणः । अर्थव्यक्तिश्च प्रसादगुणान्तर्गते-
त्यर्थः । कान्तिरञ्जवलत्वम् । तच्च दीप्तरसत्वम् । अतो रसान्तर्गतेत्याशयः, “कान्तिः
प्रसिद्धिविरोधाभावः । निषिद्धलाक्षणिकत्वरूपनेयार्थत्वाभावोऽर्थव्यक्तिः । आद्यं यथा—

गृहाणि नाम तान्येव तपोराशिर्भवाद्दशः ।

संभावयति यान्येव पावनैः पदपांडुभिः ॥

अनयोरनवद्याङ्गि ! स्तनयोर्जृम्भमाणयोः ।

अवकाशो न पर्याप्तस्तव बाहुल्यान्तरे ॥

इति ।

‘अल्पं निर्मितमाकाशमनालोच्यैव देवसा ।

इदमेवंविधं भावि भवत्याः स्तनजृम्भणम् ॥’

इति प्रत्युदाहरणम् । इयमतिशयोक्तिरिति केचित् । द्वितीयं यथा—‘महो महा-
वराहेण लोहितादुद्धृतोदधेरिति । प्रत्युदाहरणं तु—

‘भूरिभारभरोन्मग्ना कालेन हरिणोद्धृता ।

भूः खुरक्षुण्णनागाऽसृग्गलोहितादुद्धेरिह ॥’

इति । अत्र नागलोहितपदयोरेति दृढी । उपसंहरति—अमी इति । दशेति
वामनमताभिप्रायेण । गुणालङ्कारविभागं सपादबलोकेनाह—पुंसीति । यथा शौर्य-
कातरत्वादयो नियताः पुरुषधर्मास्तथा श्लेषादयो गुणाः काव्यधर्माः । तान् विना काव्यत्वं
नास्तीत्याशयः । तिलकाद्यालङ्कारस्तु शरीरापेक्षया मित्रः सकलशरीरशोभाजनको न तु
शरीरधर्मः । एवमनुप्रासोपमादयोऽलङ्कारा इति भावः । यथा स्त्रीणां प्रकृतेः स्त्रीशरीरस्य
तथा गिरां प्रकृतेः काव्यस्येत्यक्षरार्थः । एवं च काव्यधर्मत्वं गुणत्वम्, काव्यशोभा-
धायकत्वमलङ्कारत्वमिति भेदः । काव्यप्रकाश(कृत)स्तु—“गुणा न काव्यधर्माः ।
स्वर्गप्राप्तिरनेनैव देहेन वरवर्णिनी ।

अस्या रदच्छदरसो न्यक्करोतितरां ह्यधाम् ॥

इत्यादौ गुणाभावेऽपि विशेषोक्तिव्यतिरेकालङ्कारमात्रेण काव्यपदप्रयोगात् ।

‘अद्रावत्र प्रज्वलत्यग्निरुच्चैरित्यादावोजोरणसत्पेऽपि तदप्रयोगाच्च । अतो रसधर्मत्वं

गुणत्वं काव्यधर्मत्वमलङ्कारस्वमिति भेदः । तत्रापि माधुर्योजः प्रसादाख्यास्य एव गुणाः । शृङ्गारकरणशान्तधर्मो माधुर्यम् । वीरबीभत्सरौद्ररस ओजः । सर्वरसधर्मः प्रसादः । श्लेषादयस्त्वत्रैवान्तर्गताः । केचित् समतादयस्तु दोषाभावरूपा न गुणाः” इत्याहुः ॥ ११ ॥

वैचित्र्यलक्षणं व्यासो निर्वाहः प्रौढिरौचित्ता ।

शास्त्रान्तररहस्योक्तिः सङ्ग्रहो दिक् प्रदर्शिता ॥ १२ ॥

वैचित्र्यमिति । वैचित्र्यलक्षणं वैचित्र्यज्ञापकमित्यर्थः । व्यासादयो जीर्णोक्ता न गुणाः, किन्तु वैचित्र्यज्ञापका इत्याशयः । पदार्थस्य वाक्येनाभिधानं व्यासः । यथा— चन्द्रपदार्थस्य ‘अर्कं यत्नसमुत्थं ज्योतिरिति वाक्येनाभिधानम् । निर्वाहो वर्णसमता । अन्यार्थकपदेन लक्ष्यनिर्देशः प्रौढिः । यथा—‘हृद्युरमविपुला च सेति । अत्र हृद्युमे विपुला विस्तृतेत्यर्थकेन लक्ष्यानुष्टुप्छन्दोभेदविपुलाभिधानम् । औचित्ता कविसङ्केत-प्रसिद्धया वर्णनम् । शास्त्रान्तररहस्योक्तिर्यथा—

अवादि भैमी परिधाप्य कुण्डले वयस्ययान्ध्यामभितः समन्वयः ।

त्वदाग्नेन्दोः प्रियकामजन्मनि श्रयत्ययं दौरुधरो धुरं ध्रुवम् ॥

अत्र ‘उभयस्थितैर्दुरुधरा(१)’ इति दुरुधरायोगे ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धः । सङ्ग्रहः समासः, स पदेन वाक्यार्थाभिधानम् । यथा—निदावशीतलहिसकालोष्णसुकुमार-शरीरावयवा योषिदिति वाक्यार्थे वक्तव्ये वरवर्णिनीति पदाभिधानम् । दिक् प्रदर्शिता, दिक्प्रदर्शनं सामिप्रायोक्तिविन्यास इत्यर्थः । यथा—

मनस्तु यं नोज्जति जातु यातु मनोरथः कण्ठपथं कथं सः ।

का नाम बाला द्विजराज-पाणिग्रहाभिलाषं कथयेदलज्जा ॥

अत्र चन्द्रपाणिग्रहाभिलाषतुल्यनलपाणिग्रहाभिलाष इति सामिप्रायोक्तिः । अत्र सरस्वतीकराठाभरणे चतुर्विंशतिगुणाः श्लेषादयो वाक्यनिष्ठा वाक्यार्थानष्टा-श्लोकाः ।

“उक्ताः श्लेषगुणा वाक्ये चतुर्विंशतिरित्यमी ॥

अथैतानेव वाक्यार्थगुणत्वेन प्रचक्ष्महे ।

तेषां श्लेषे इति प्रोक्तः सविधानं छसुत्रता ॥

यत्तु प्राकट्यमर्थस्य प्रसादः सोऽभिधीयते ।

अवैषम्यं क्रमवतां समत्वमिति कीर्तितम् ॥

(१) ‘रविवर्ज्यं द्वादशगरनफा चन्द्राद् द्वितीयगैः छनफा ।

उभयस्थितैर्दुरुधरा केन्द्रमसंज्ञकोऽतोऽन्यः ॥’

इति पूर्णः श्लोकः स्वल्पजातके ।

माधुर्यमुक्तमत्रापि क्रोधादावप्यतीव्रता ।
 अनिष्टदुस्त्वं यत्प्राहुः सौकुमार्यं तदुच्यते ॥
 अर्थव्यक्तिः स्वरूपस्य साक्षात्कथनमुच्यते ।
 कान्तिदीप्तरसत्वं स्याद् भूत्युत्कर्ष उदारता ॥
 भाष्यस्य य उत्कर्षस्तदुदात्तत्वमुच्यते ।
 ओजः साध्यवसायस्य विशेषोऽर्थेषु यो भवेत् ॥
 रूढाहङ्कारतौर्जित्यं प्रेयस्त्वर्थेष्वभीष्टता ।
 मदारुणार्थपर्यायो दारुणेषु सुशब्दता ॥
 व्याजावलम्बनं यत्तु स समाधिरिति स्मृतः ।
 सौन्दर्यमित्युच्यते तत्तु यत् सूक्ष्मार्थाभिदर्शनम् ॥
 शास्त्रार्थसव्यपेक्षत्वं गाम्भीर्यमभिधीयते ।
 विस्तरोऽर्थविकासः स्यात्संक्षेपस्तस्य संवृत्तिः ॥
 शब्दार्थौ यत्र तुल्यौ स्तः संमितत्वं तदुच्यते ।
 साभिप्रायोक्तिविन्यासो भाविकत्वं निगद्यते ॥
 गतिः सा स्यादवगमो योऽर्थादर्थान्तरस्य तु ।
 रीतिः सा यस्त्विहार्थानामुत्पत्त्यादिक्रियाक्रमः ॥
 उक्तिर्नाम यदि स्वार्थो मङ्गला भव्योऽभिधीयते ।
 विवक्षितार्थनिर्वाहः काव्ये प्रौढिरिति स्मृता ॥”
 इति । तेषामपि यथासन्निवेशमेवैवान्तर्भावो बोध्यः (१) ।

महादेवः सत्रप्रमुखमखविद्यैकचतुरः

सुमित्रा तद्भक्तिप्रणिहितमतिर्यस्य पितरौ ।

तुरीयस्तेनासौ सुकविजयदेवेन रचिते

चिरं चन्द्रालोके सुखयतु मयूखः सुमनसः ॥ १३ ॥

इति श्रीपीयूषवर्षपण्डितजयदेवविरचिते चन्द्रालोकालङ्कारे गुणनिरूपणाख्य-
 चतुर्थो मयूखः ।

विश्वेश्वरपराख्यस्य गागाभट्टमनीषिणः ।

चन्द्रालोकमयूखेऽभूच्चतुर्थे विवृतिः शुभा ॥

इति गागाभट्टकृतचन्द्रालोकटीकायां राकागमे चतुर्थो मयूखः ।

पञ्चमो मयूखः ।

गुणान्तिरूप्यालङ्कारान्तिरूपयितुमलङ्कारसामान्यलक्षणमाह—

शब्दार्थयोः प्रसिद्ध्या वा कवेः प्रौढिवशेन वा ।

हारादिवदलङ्कारः सन्निवेशो मनोहरः ॥ १ ॥

शब्दार्थयोरिति । शब्दानामर्थानां चालङ्कारिकतात्पर्यविषयभूतो मनोहरश्चम-
त्कारकारकः सन्निवेशः समन्वियाहारः शब्दगतोऽर्थगतश्चालङ्कारः । अप्रसिद्धोऽपि प्रौढ-
कविकल्पितोऽलङ्कारो भवतीत्याह— कवेः प्रौढीति । हारादिवदित्यनेन काव्यस्वरूप-
बहिर्भाव उक्तः । तेन गुणाद्भेदः सूचितः । शब्दत्वमलङ्कारे शब्दान्वयव्यतिरेकानुवि-
धायित्वम् । अर्थार्थं च अर्थबोधान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वम् । तेन चक्रोक्तिरुद्देश-
योर्न शब्दालङ्कारत्वम् । अर्थान्वयव्यतिरेकानुविधानतौलयात् । अर्थान्वयव्यतिरेका-
न्वयव्यतिरेका-
त्कारजनकत्वाद् युक्तं शब्दालङ्कारत्वम् । अत्रार्थबोधान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाभावे
सतीति विशेषणीयम् अन्यथा समासोक्तिपरिकरादीनामपि शब्दान्वयव्यतिरेका-
नुविधानतौलयात् स्याच्छब्दालङ्कारत्वमिति ॥ १ ॥

छेकानुप्रासं लक्ष्यलक्षणाभ्यामाह—

स्वरव्यञ्जनसन्दोहव्यूहाऽमन्दोहदोहदा ।

गौर्जगज्जाग्रदुत्सेका छेकानुप्रासभासुरा ॥ २ ॥

स्वरिति । 'वर्णसाम्यमनुप्रास' इति सामान्यलक्षणम् । साम्यं च व्यञ्जनैरेव न
स्वरैः । तेन स्वरवैसादय्येऽपि 'स्पन्दमन्दोहते'त्यादावनुप्रासत्वाक्षतिः । या गौर्वाणी,
स्वरयुक्तानि व्यञ्जनानि तेषां सन्दोहः साम्यं तस्य व्यूह आवृत्तिर्यस्यां सा, छेका
विदग्धास्तत्सम्बन्धी योऽनुप्रासो रसानुगुणे न्यासस्तेन भासुरा प्रसिद्धा, भवतीति
शेषः । किंभूता, अमन्दः सम्यक् य ऊहो ज्ञानं तदोहदरूपा तज्जनिका, जगति जाग्रत्
उत्सेक उत्कर्षो यस्य इत्यक्षरार्थः । अत्र स्वरैत्यविवक्षितम् । तेन व्यञ्जनसाम्यं
छेकानुप्रास इत्याशयः । 'दोहव्यूहे'त्यत्र स्वरवैसादय्येऽपि व्यञ्जनसाम्यात् 'दोहदोहे'-
त्यत्र स्वरव्यञ्जनसङ्घत्साम्यात् लक्ष्यमपीदमेव ॥ २ ॥

आवृत्तवर्णसम्पूर्णं वृत्त्यनुप्रासवद्वचः ।

अमन्दानन्दसन्दोहस्वच्छन्दास्पन्दमन्दिरम् ॥ ३ ॥

आवृत्तेति । आवृत्तवर्णेन पूरितं वचो वृत्त्यनुप्रासवत् । किंभूतम्, अमन्दो भूयान्
आनन्दसन्दोह आनन्दस्तोमस्तस्य स्वच्छन्दास्पन्दः स्वच्छन्दव्यवहारस्तस्य गृहम् ।
तेनाऽसद्वृत्तेकवर्णावृत्तिवृत्त्यनुप्रासः । द्वकारावृत्तेर्लक्ष्यमपि ॥ ३ ॥

वर्णानुप्रासमुक्त्वा पदानुप्रासमाह—

लाटानुप्रासभूमिन्नाभिप्रायपुनरुक्तता ।

यत्र स्यान्न पुनः शत्रोर्गर्जितं तज्जितं जितम् ॥ ४ ॥

लाटेति । यत्राभिप्रायभेदेनाभिन्नार्थकपदावृत्तिः सा लाटदेशस्थविचक्षणप्रिया-
ऽनुप्रासस्थानमित्यर्थः । यथा वा—

सत्सङ्गनिरतो वत्स ! भविष्यसि भविष्यसि ।

अथ सत्सङ्गगोष्ठीषु पतिष्यसि पतिष्यसि ॥

अभिप्रायाभेदेनाभिन्नार्थकपदावृत्तिरिति लक्षणम् । द्वितीय'जित'पदस्य साफलया-
भिप्रायकत्वाल्लक्ष्यत्वम् । अर्थं च पञ्चधा—पदस्य, पदानां, समासे, समासद्वये, समासा-
ऽसमासयोश्चेति । पदस्योक्तः । पदानां यथा—

यस्य न सविधे दयिता द्रवदहनस्तुद्दिनदीधितिस्तस्य ।

यस्य च सविधे दयिता द्रवदहनस्तुद्दिनदीधितिस्तस्य (१) ॥

समासादौ यथा—

सितकरकररुचिरविभा विभाकराकार ! धरणिधर ! कीर्तिः ।

पौरुषकमला कमला(२) सापि तवैवास्ति नान्यस्य ॥

'सितकरकरे'तिसमासे 'रुचिरविभा-विभाकराकारे'ति समासयोः, 'पौरुषकमला-
कमले'ति समासतदेकदेशयोर्वृत्त्यनुप्रासोदाहरणम् ॥ ४ ॥

इलोकस्यार्धे तदर्धे वा वर्णाट्टिचिर्यदि ध्रुवा ।

तदा मता मतिमतां स्फुटानुप्रासता सताम् ॥ ५ ॥

इलोकस्येति । अर्धे पादे तदर्धे पादार्धे । उत्तरार्धे पादान्तरगततकारसाम्येन
उत्तरार्धगतपूर्वपादार्धगततकारसाम्येन च लक्ष्यत्वम् । अर्थं च न पदनिष्ठः, किन्तु
वर्णनिष्ठः । 'अयं वृत्त्यनुप्रासभेद' इति दर्पणः ॥ ५ ॥

उपमेयोपमानादावर्थानुप्रास इष्यते ।

चन्दनं खलु गोविन्दचरणद्वन्द्ववन्दनम् ॥ ६ ॥

उपमेयेति । अत्र चन्दनवन्दनयोः समानबहुवर्णवत्पदप्रतिपाद्यत्वसाहचर्येनोपमानो
पमेयभावः । तेनार्थद्वारा 'वन्दनं चन्दनमिवे'ति वाक्ये वर्णावृत्तेः शब्दनिष्ठोऽयं बोध्यः ।
तेन शब्दालङ्कारत्वाक्षतिः ॥ ६ ॥

(१) चन्द्रः शीतलोऽपि विरहोद्दीपकतया दुःखदो विरहिणां प्रियासहचाराणां
पुनः सुखदो भवति सन्तापकरोऽपि दावाभिरिति भावः ।

(२) पौरुषेण पुरुषार्थेन सद्गुणात्प्राप्तेति भावत, यो कमला लक्ष्मीः सैव
लक्ष्मीर्वास्तविकीत्याशयः । अन्यत्सङ्गमम् ।

पुनरुक्तप्रतीकाशं पुनरुक्तार्थसन्निभम् ।

अंशुकान्तं शशी कुर्वन्नम्बरान्तमुपैत्यसौ ॥ ७ ॥

पुनरुक्तेति । भिन्नार्थकत्वे सत्येकार्थकपदवदाभासमानत्वम् । अंशुभिः कान्तं
सुन्दरमम्बरान्तमाकाशान्तमिति लक्ष्यम् । यथा वा—

भुजङ्गकुण्डली (१) व्यक्तशशिशुक्लांशुशीतलः ।

जगन्त्यपि सदाऽपायादव्याचचेतोहरः शिवः ॥

अयं चालङ्कारो वाक्यनिष्ठत्वाच्छब्दः । यद्यप्यत्रार्थबोधोपान्वयव्यतिरेकावुविधायि-
त्वादर्थालङ्कारत्वमुचितम्, तथाप्यापाततः शब्दालङ्कारत्वमुक्तमिति ध्येयम् । अयं च
शब्दश्लेष एवेति युक्तम् ॥ ७ ॥

यमकमाह—

आवृत्तवर्णस्तवकं स्तवकन्दाङ्कुरं कवेः ।

यमकं प्रथमा धुर्यमाधुर्यवचसो विदुः ॥ ८ ॥

आवृत्तेति । 'भिन्नार्थकवर्णसमूहावृत्तिर्यमक'मिति लक्षणम् । वीप्सावाराण्य
भिन्नार्थकेति । स्तवकं स्तवकं माधुर्यमाधुर्यमिति लक्ष्यम् । कवेः स्तुतिकन्दस्य काण्ड-
स्याऽहङ्कुरं प्रथमाः पूर्वं कवयो विदुः । किंभूताः, धुर्यम् आद्यं माधुर्यं यस्य तादृशं वचो
येषामित्यक्षरार्थः । यमकं च पदद्विपदचरणार्धावृत्त्या चतुर्विधम् । पदावृत्तिरूपं काञ्ची-
यमकादिभेदेनानेकविधम् । तत्र चरणान्तचरणाद्यपदयोरेकत्वे काञ्चीयमकम् । यथा—

बुबुधे जनेन स महाविषमो विषमोहवाहिविशिलप्रभटः ।

प्रभटप्रभोपरिभवद्भुवनो भुवनोपरोधनकरः समरः(२) ॥

इति ।

न वलक्षर्यं गणयसीह तनोर्न वलक्षकेशनिवहं च मनः ।

नवलक्षणं न विजहासि मनाग् नवलक्षवारमुपदिष्टमपि(३) ॥

(१) भुजङ्गः सर्पः कुण्डलं कर्णभूषणं यस्यास्तीति तादृशः । व्यक्तस्य मस्तके
विराजमानस्य कलात्मकस्य शशिनश्चन्द्रस्य शुक्लैः क्वेतैरंशुभिः किरणैः शीतलः सन्ताप-
हर इत्यर्थः । अत्राऽऽपाततोऽभिन्नरूपा इव प्रतीयमाना भुजङ्गकुण्डल्यादिशब्दाः
पौनरुक्त्यमिव दर्शयन्ति, अर्थमुखप्रेक्षितया पुनस्तत्परिहारो भवतीति तत्त्वम् ।

(२) विषमोहवाहिनो विषाक्ता मूर्च्छाकराश्च विशिखा बाणा येषां तादृशः प्रभटाः
श्रेष्ठा याद्वारो यत्र सः, प्रभटप्रभया वीरवराणां तेजसा परिभवद्भुवनो जगद्विजयकरः,
भुवनोपरोधनकरः—जगद्गदापकः अरवर्षणेन जगदाच्छादको वा, एतादृशः समरो युद्धम् ।
युद्धमिदं लौकैरितिभयङ्कुरं ज्ञातमित्यर्थः । अत्र 'परिभूयमाने'त्यर्थे कृतः 'परिभव'दिति
पदप्रयोगश्चिन्त्यः ।

(३) कुमार्गगामिनं कञ्चित्प्रति तद्धितैविणो वृद्धस्य कस्यापि वचनमिदम् ।

नवपलाशालाशवनं पुरः स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।

मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत् स छरभिं छरभिं छमनोभरैः(१) ॥

इदं द्वयं पद्यमकम् । पद्यद्वयमकं यथा—

अवलम्ब्य दिदक्ष्याम्बरे क्षणमाश्रयंरसालसं गतम् ।

स विलासवनेऽवनीभृतः फलमैक्षिष्ट रसालसङ्गतम्

श्लोकार्धगतो यथा—

वर्जयन्त्या जनैः सङ्गमेकान्ततस्तर्कयन्त्या छलं सङ्गमे कान्ततः ।

योषयप स्मराऽऽसन्नतापाङ्गया सेव्यतेऽनेकया सन्नताऽपाङ्गया(२) ॥

चरणयमकं यथा—

यथासीत्कानने तत्र विनिद्रकलिका लता ।

तथा नञ्छलासक्तिविनिद्रकलिकालता (३) ॥

शरीरस्य बलहानि न पश्यसि त्वम्, विषयलोलुपतया भवन्तमात्मनः शरीरशक्तेरपक्षय-
मुपेक्षसे इत्यर्थः । मनश्च ते बलक्षकेशानां वृद्धानां निवहः समूहो यस्मिन्स्तथाभूतं नास्ति,
त्वदीये मनसि वृद्धा अवकाशं न लभन्ते, वृद्धजनवचांसि त्वं न विचारयसीति यावत् ।
किञ्च—नवलक्षवारमनेकवारम् उपदिष्टमपि मयोपदिष्टेऽपीति यावत्, मनाक् किञ्चिदपि
नवलक्षणं नूतनं दुर्लक्षणं दुरुणान् न त्यजसि । अक्षो ! महीयान् विमोहस्तथेति भावः ।

(१) रैवतकपर्वतं गतो विहर्तुकामः श्रीहरिस्तत्र प्रादुर्भवंतं वसन्तमवलोक्या-
ञ्चक्रे । तमेव सर्वर्तुराजं वसन्तं वर्णयति माघः—नवेति । नवानि नूतनोत्पन्नानि पला-
शानि पत्राणि येषु तादृशानि पलाशवनानि किञ्चुकवृक्षकाननानि यत्र तम्, स्फुटानि
विकस्वराण्यतएव परागैरन्तर्गतै रजोभिः परागतानि व्यासानि पङ्कजानि कमलानि
यस्मिन्स्तादृशम्, मृदुला नूतनोत्पन्नतया कोमला अत एव तान्ता भातपवशान्मलानाः
लतानाम् अन्ताः प्रान्तभागाः पल्लवरूपा यत्र तादृशम्, छमनोभरैर्विकचपुष्पसमूहैः
सुरभिं छगन्धिं प्राणतर्पणम्, छरभिं वसन्तमित्यर्थः ।

(२) एकान्तत एकान्ते, कान्ततः कान्तेन । सार्वविभक्तिकोऽयं तसिः, स चात्र
क्रमेण ससम्यग्धे तृतीयार्थे च । सङ्गमे छलं तर्कयन्त्या सम्भावयन्त्या, रहसि प्रियसमा-
गमं छलकरं मन्यमानयेति यावत्, अत एव जनैः सङ्गं वर्जयन्त्या लोकसहवासं त्यजन्त्या,
स्मरेण कारणेन आसन्नतापानि सन्तप्तान्यङ्गानि शरीरावयवा यस्यास्तथा, सन्नतौ
सम्यङ्गतावपाङ्गौ नेत्रप्रान्तभागां यस्यास्तथाभूतया, अनेकया योषयेति जातावेकत्वम्,
अनेकाभिर्योषाभिः स्त्रीभिरिति यावत्, एष रैवतकपर्वतः सेव्यते । रैवतकपर्वतोऽयं
बहूनां प्रियसमागमकांक्षिणीनां स्त्रीणां विहारस्थानमस्तीति भावः ।

(३) विनिद्रा विकसिताः कलिकाः पुष्पकोरका यस्यां तादृशी लतेति जाता-
दिकवचनम् । नले नलविषये या छलासक्तिः कपटाभिनिवेशस्तत्र विनिद्रो जागरूकः
सावधान इति यावत् कलिकालः कलिसमयो यत्र तस्य भावस्तत्ता नलच्छलासक्ति-

एवमन्यानि स्वयमुद्धानि ॥ ८ ॥

चित्रकाव्येषु खड्गबन्धं श्लोकद्वयेनाह—

काव्यवित्प्रवरैश्चित्रं खड्गबन्धादि लक्ष्यते ।

तेष्वद्यमुच्यते श्लोकद्वयीसञ्जनरञ्जिका ॥ ९ ॥

कामिनीव भवत्खड्गलेखा चारुकरालिका ।

काश्मीरसेकारक्ताङ्गी शत्रुकण्ठान्तिकाश्रिता ॥ १० ॥

काव्यविदिति । सन्निवेशविशेषेण यत्र न्यस्ता वर्णाः खड्गाद्याकारं प्रकटयन्ति, तत्खड्गबन्धादि चित्रकाव्यम् । चित्रमेव तत्रालङ्कारः । करश्च अलिकं च चारु सुन्दरं यस्याः । काश्मीरसेकात् काश्मीरजलसेकेन कृताऽऽरक्ताङ्गी । अत्र मुद्देरुपर्यधोदेशे दक्षिणोत्तरयोः शाखाद्वयं लेख्यम् । तत्र खड्गसंलग्नं शाखाद्वयमधिकं लम्बं तदधः शाखाद्वयं च ह्रस्वम् । एवं खड्गो लेख्यः । तत्र खड्गसंलग्नशाखाचतुष्टयमध्ये प्राथमिकः 'का'कारो लेख्यः । तदधः खड्गदक्षिणभागे 'व्यवि'दित्यादि 'क्ष्य'कारान्तानि चतुर्दशाक्षराणि । खड्गाग्रे 'ते'कारश्च लेख्यः । ततस्तमेव 'ते'कारमादाय खड्गोत्तरभागे 'व्वाद्ये'त्यादि 'जि'कारान्तानि चतुर्दशाक्षराणि लेख्यानि । अन्तिमः 'का'कारः प्राथमिक एव । ततस्तमेव 'का'कारमादाय मुष्टिदक्षिणशाखायां 'मि'कारादीनि सप्त, उत्तरशाखायां च 'ले'कारादीनि सप्त लेख्यानि । अत्राप्यन्तिमः 'का'कारः प्राथमिक एव । ततस्तमेव 'का'कारमादाय मुष्टिवीथ्यां 'श्मी'त्यादि वर्णत्रयं लेख्यम् । तदधश्चतुष्टये 'का'कारो लेख्यः । दक्षिणशाखायां 'रक्ते'त्यादि वर्णचतुष्टयम्, उत्तरशाखायां 'श्रुकण्ठान्ति'इति वर्णचतुष्टयं लेख्यम् । 'का'कारः पुनः स एव वाचनीयः । ततः 'श्रिते'ति वर्णद्वयं मुष्ट्यग्रे लेख्यमिति । अन्येऽपि केचन बन्धा उदाह्रियन्ते—

सङ्गतानि मुदा राजन्मदनामरविद्विषाम् ।

युगलानि तदा भ्राजदुदयामरविद्विषाम्(१) ॥

अर्थं गोमूत्रिकाबन्धः । अत्रार्थयोर्युग्माक्षरैक्यमेव बीजम् ।

विकारकारिकामाङ्गा स्वाकारैकाऽभिकाऽऽसिका ।

विनिद्रकलिकालता । तद्वन्नं विकसितानां लतानामिव नलप्रतारणबद्धादरस्य कलेरपि निवासस्थानमासीदिति भावः ।

(१) राजन् विलसन् मदनः कामो येषु ते च तेऽमरविद्विषोऽसुराश्च तेषां राजन्मदनामरविद्विषाम्, भ्राजन् विराजमान उद्यो येषां तादृशोऽमरा देवास्तेषां विद्विषः क्षत्रवस्ता क्षानां भ्राजदुदयामरविद्विषाम् । कामिनां प्राणतोदयेषु देवेषु द्वेषभावमाविन्नतां चेत्युभयेषामसुराणां युग्मानि तस्मिन्प्रमये परस्परं मिलितान्यभूवन्नित्यर्थः । अत्र 'भ्राज'दिति परस्मैपदं चिन्त्यम् ।

चकार कार्मुकानीकाधिकारे कान्न कामुकान् (१) ॥

अयं षोडशद्वयमलवन्धः । मध्ये 'का'कारः, षोडशद्वये षोडशाक्षराणीति ।
अत्रापि तदेव बीजम् ।

शत्रुवीरक्षरच्छातशमीकालशतो नवः(२) ।

जानकीलक्ष्मणयुतः पातु वो रघुपुङ्गवः ॥

चक्रवन्धोऽयम् । अत्र गर्भितं वृत्तद्वयं रेखाद्वयेन चतुर्धा कृत्वा मध्यकर्णिकायां
'श'कारं लिखित्वा मध्यवीथिचतुष्टये निर्गमक्रमेण पूर्वादेषु 'श्रुवीरछामीकातोने'ति
वर्णद्वयं लिखित्वा तकारोपरि बहिर्वृत्ते छेदगृहे 'वः' इति लिखित्वा लकारतकाररकारान्
छेदगृहेषु, 'जानकी स्यादि वर्णानां त्रयं त्रयं वृत्तवीथीषु लेख्यम् ।

देवाऽऽकानिनि कावादे वाहिकास्वस्वकाहि वा ।

काकारेभभरेऽकाका ! निस्वभव्यव्यभस्वनि(३) ॥

(१) विकारकारी मनोविकारकरः कामोऽङ्कुक्षिहं यस्यास्तादृशी कामान्धेति
यावत्, स्वाकारस्य स्वीयरमणीयाकृतेः एका अद्वितीयाश्च तेषुभिका अभिलाषुकाः तेषु
आसिका स्थितिर्यस्यास्तथाभूता, स्वसौन्दर्योपासकानां कामिनां मानसे विलसन्ती
तन्मनोहारिणीति यावत्, यद्वा स्वाकारेण स्वस्वरूपेण एकाऽद्वितीया चासौ अभिका-
सिका प्रकाशमाना अद्वितीयसौन्दर्यशालिनीति यावत्, सा काचिदिति प्रकरणानुरोधा-
द्भयम्, कान् कामुकान् कामिनः, कार्मुकानीकाधिकारे, अत्र कार्मुकपदं कामघनुषोः
कान्ताञ्जवोक्षलक्षम्, तयोरनीको युद्धं च विक्षेपरूपः, तदधिकारे तद्गणे, अविक्षेपवश-
वदानित्यर्थः, न चकार, अपि तु सर्वान्कामयमानांस्तथा चकारेति सूक्ष्मं निरीक्ष्यम् ।

(२) शत्रुवीरक्षरच्छातशमीकालशतः—शत्रुषु वीराः पराक्रमवन्तो ये शराः स्व-
कीया बाणास्तैः छातानि छिन्नानि विनाशितानि शमीकालानां शमावृक्षवत्कृष्णवर्णानां
रक्षसामिति यावत् शतानि अनेकशतसंख्या येन तादृशः । नवः—उत्साही युवा वीरवर
इत्यर्थः ।

(३) युद्धक्षेत्रे युध्यमानान्निष्पौरुषान् स्वसैनिकान् प्रथमादिगणानुद्दिश्य कुमार-
कार्तिकेयस्य तन्निन्दापरं वचनमिदम् । हे अकाकाः ! काकशब्दोऽत्र निन्दाव्यञ्जकः, हे
अनिन्द्या देवाः ! उच्चजातीयत्वात्पूज्याः ! अथवा हे काकाः ! पौरुषहीनत्वात्काकवन्नित्या
वीरम्मन्याः ! देवान् आकनयितुमुद्दीपयितुं शीलमस्येति देवाकानी तस्मिन् देवगणो-
त्साहप्रदे इति यावत्, कावादे कुरिसतवाक्कुलहकारिणि, वाहिकया क्रमप्राप्तेन युद्धव्या-
पारेण वृषु सम्बन्धे अस्वकान् परान् आजिहीतेऽभियातीति वाहिकास्वस्वकाहाः तस्मि-
यथावसरं शत्रूनभिगच्छतीति यावत्, वा अपिच, कंमदजलम् आकिरन्ति स्त्रावयन्तीर्
काऽकाराः ता शानामिमानां गजानां भरः समूहो यत्र तथाभूते, निस्वा युद्धोत्साहव्य-
हीनाः भव्या युद्धोत्साहपूर्णाश्च तानुभयान् न्ययन्ति संवृण्वन्त्याक्रामन्तीति तादृशैर्न

एष सर्वतोभद्रबन्धोऽत्र पङ्क्तिचतुष्टयेन लेख्यः । अनुलोमप्रतिलोमक्रमेण चोपर्यधो-
वर्णक्रमेण च पाठः ।

भासते प्रतिभासार ! रसाभाता हताऽविभा ।

भावितात्मा शुभा वादे देवाभा बत ! ते समा(१) ॥

अयं काव्यप्रकाशोऽष्टदलपञ्चबन्धः । अत्राष्टदिवितताष्टदलं लेख्यम् । तत्र
कर्णिकामध्ये 'भा'कारः । पूर्वादिदलेषु निर्गमप्रवेशरीत्या द्वौ द्वौ वर्णौ लेख्यौ । तत्र
प्राचि दले आदौ निर्गमः, इलोकान्ते प्रवेशश्च । दक्षिणोत्तरोर्दलयोर्निर्गत्यैव प्रवेशः ।
पश्चिमदले तु प्रविश्यैव निर्गमः । आग्नेयवायव्यदलयोः प्रवेश एव । नैर्ऋत्येशानयोस्तु
निर्गम एवेति ।

सरला बहुलारम्भतरलाऽलिबलाऽऽरवा ।

वारलाबहुलाऽमन्दकरला बहुलाऽमला(२) ॥

अयं मुरजबन्धः । अत्र मुरजषट्कोत्पत्तिः । एवमन्येऽपि ह्यधीभिरुद्धाः । अन्ये च
प्रातलोम्याक्षरैकाक्षरद्वयक्षराः तालव्याक्षरगूढचतुर्धाः च्युताक्षरदत्ताक्षरान्तर्लापिका-
बहिर्लापिकाक्रियाकारकगुप्तादयोऽपि चित्रप्रकारा ग्रन्थगौरवभयात्त्रोकाः । दर्पणस्तु-

'रसस्य परिपन्थित्वाञ्जालङ्कारः प्रहेलिका ।

उक्तिवैचित्र्यमात्रं सा च्युतदत्ताक्षरादिका ।'

इत्याह ॥ ९-१० ॥

बभस्ति शोभत इति नित्वभग्यव्यभस्वा तस्मिन्नित्यर्थः । एतादृश्विशेषणविशिष्टे महा-
समरे युष्माभिरत्युन्नतमात्मनः पौरुषं परित्यक्तमित्युत्तरेण सम्बन्धः ।

(१) राजानं कञ्चिदुद्दिश्य तत्सभां प्रशंसतः कन्याप्युक्तिरियम् । हे प्रतिभा-
सार ! विकसन्ती बुद्धिः प्रतिभा तद्विषये श्रेष्ठ ! बुद्धिमत्तम ! राजन्नित्यर्थः, रसैः
आसमन्ताद् भाता शोभिता रससम्पत्तिसम्पूर्णा, हता दूरीभूता अविभा द.पत्यभावो
यस्याः सा हताऽविभा, भावितात्मा—भावित आलोचितः आत्मा परमात्मा यस्याम्
आत्मा स्वरूपं वा यस्याः, यत्र परमात्मविचारो भवति यत्स्वरूपं वाऽऽलोचयन्ति परं
ता शीतं यावत्, वादे वस्तुविचारे शुभा श्रेष्ठा, देवाभा देवसदृशी दिव्या ते समा
परिषत् भासते शोभते । बतेत्याश्रयं । विलक्षणगुणा त्वत्सभेयं विलसतीति भावः ।

(२) शरदो वर्णनमिदम् । सरला ऋतुः मेघादिकौटिल्यविरहिता, बहुलः प्रसुर
आरम्भ इद्योगः पुष्परसपानरूपो येषां तादृशा अत एव तरलाश्चञ्चला इतस्ततो मक-
रन्दलोभाद् अमन्तो येऽल्यो अमरास्तेषां बलानि सैन्यानि तेषाम् आरवा गुञ्जितानि
यस्मिन्स्तादृशा, वारलाबहुला-वारला एव वारला हंस्यस्तामिर्बहुला तद्वयान्तेति यावत्,
अमन्दा बहवः करला राजप्राज्ञभागप्राहिणो यस्यां सा, बहुलाऽमला अतिप्रसन्नेत्यर्थः ।

अथालङ्कारान्विवक्षुर्बहुशोऽलङ्कारव्यापित्वात्प्रथममुपमालङ्कारमाह—

उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुलसति द्वयोः ।

हृदये खेळतोरुच्चैस्तन्वङ्गीस्तनयोरिव ॥ ११ ॥

पूर्णा लुसा द्विधाऽऽद्या तु शाब्दं यत्र चतुष्टयम् ।

उपमानं चोपमेयं सादृश्यं धर्म एव च ॥

द्वितीयैकद्वित्रिलोपे, उभयपि पुनर्द्विधा ।

श्रौत्यार्थीति, तयोरुच्चा यस्यां सादृश्यवाचकम् ॥

यथेवेत्यादिकं, सा स्यादन्त्या सदृशवाचिनी ।

अत्रोपपत्तिविज्ञेया सादृश्यस्य प्रकारता ॥

शीघ्रं प्रतीयते श्रौत्यां द्वितीयायां विलम्बतः ।

समासे तद्धिते वाक्ये द्विधा पूर्णंति षड्विधा ॥

इवेन च समासे तु वत्यादौ तद्धिते तथा ।

एकोनविंशधा(?) लुसोपमा धर्मादिलोपतः ॥

समासगा वाक्यगा च श्रौत्यार्थीति चतुष्टयम् ।

आरुधेका तद्धिते चेति धर्मलोपेन पञ्चधा ॥

सादृश्यवाचिलोपे तु सा षोढास्य समासगा ।

विहितेन क्यचा तद्वत्कर्तृतरपदात्क्यहा ॥

कर्मकर्त्रोश्च विहितणमुला चेति भेदतः ।

आरुधेवं चोपमानस्य लोपे वाक्यसमासगा ॥

धर्मोपमावाचिलोपे क्लिप्त्वा चाऽस्य समासगा ।

धर्मोपमानयोर्लोपे वृत्तौ वाक्ये च सा मता ॥

उपमेयोपमालोपे क्यचि सैकभिदा मता ।

त्रिलोपेऽपि समासे सा पञ्चविंशतिधोपमा ॥

उपमेति । यत्र काव्ये द्वयोर्भिन्नयोः सादृश्यलक्ष्मीश्चमत्कारजनकं सादृश्यमुल-
सति वाच्यं भवति स स्वाश्रयबोधकतासम्बन्धेन काव्यनिष्ठ उपमालङ्कारः । उदाहरण-
मप्युक्तम् । अत्र द्वयोरित्युपमेयं, तन्वङ्गीस्तनयोरित्युपमानं, हृदये खेळनं साधारणधर्मः,
इवेति सादृश्यवाचकमित्युपमा । अत्र 'द्वयो'रिति 'सागरः सागरोपम' इत्याद्यनन्वय-
व्यावृत्तये । 'उलसतो'ति अलङ्कारध्वनिव्यावृत्तये । 'लक्ष्मी'रिति चमत्कारानाधायक-
वस्तुत्वप्रमेयत्वादिना सादृश्यव्यावृत्तये । तेनान्यनिरूपितमन्यांनष्टं चमत्काराधायकं
वाच्यं सादृश्यमुपमालङ्कार इत्यर्थः फलितः । न चाश्र्युपमायां सदृशस्य वाच्यतया साद-
ृश्यस्याऽवाच्यत्वेनाव्यापित्तिरिति वाच्यम्, वाक्यतावच्छेदकसादृश्येऽपि शक्तिसत्त्वेन
तस्यापि वाच्यत्वात् । केचित्तु—“न सादृश्यमुपमा, किन्तु उपमानतोपमा चका । सा च,

‘चन्द्र इव मुखं, यथा चन्द्रस्तथा मुखं, चन्द्रो मुखं च तुल्यं, चन्द्रवन्मुखमिति यादौ’(१) चन्द्रनिष्ठसाहस्यप्रतियोगित्वमुपमा । न च प्रतियोगित्वस्य संसर्गतया न शाब्दत्वम् । उपमायास्तु हवादिपदार्थतया शाब्दस्य साहस्यस्यैवोपमात्वमुचितमिति वाच्यम् । अव्ययानामन्विताभिधायित्वेन प्रतियोगित्वविशिष्टसाहस्यस्यैवादिवाच्यत्वात् । एवं ‘वटो ने’त्यत्रापि प्रतियोगित्वविशिष्टाभावो नजादिवाच्यः । अन्यथा चन्द्रघट-पदार्थयोस्त्वादिपदार्थे प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रकारतानुपपत्तेः । नामार्थयोर्भेदान्वयस्याऽऽव्युत्पत्तेः । निपाताव्ययतिरिक्तविवक्षायां मानाभावात् । किञ्च साहस्यमात्र-स्यैवादिवाच्यत्वे ‘चन्द्रस्य सहस्र’ इत्यत्रेव ‘चन्द्रस्येव घटस्य ने’त्यपि प्रयोगापत्तिः । अतः प्रतियोगित्वविशिष्टसाहस्यमेवेवादिवाच्यम् । तदेव चोपमा । अत एव—इवादी तस्याः शाब्दत्वम्, साहस्यवाचके तुल्यादिपदे तस्या अर्थत्वमिति यादौः । तत्तुच्छम् । एवमपि प्रतियोगित्वविशिष्टसाहस्ये हृतरपदार्थस्यान्वयासम्भवादेकदेशान्वयस्याऽऽव्युत्पत्तेः ।

अत्रेदमवधेयम् । उपमा द्विधा, शुद्धा दुष्टा च । द्वितीया दोषमयूखेऽभिहिता । शुद्धा द्विधा, पूर्णा लुप्ता च । उपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमावाचकपदसमभिव्याहारे आद्या । पृतेषामेकस्य द्वयोस्त्रयाणां वाऽनुपादाने लुप्ता । आद्या यथा—

इंसं तनौ सन्निहितं चरन्तं मुनेर्मनोवृत्तिरिव स्विक्कायाम् ।

ग्रहीतुकामा दरिणा शयेन यत्नादसौ निश्चलतां जगोहे ॥

अत्र दमयन्त्युपमेया, मनोवृत्तिरुपमानं, इंसंप्रहणेच्छा साधारणो धर्मः, उपमा-वाचकं चेवादिपदम्, तेषां समभिव्याहारस्य सत्त्वात् । शुद्धा चेयं शाब्दी आर्थी चेति द्विधा । तथा हि—इवयथादिशब्दानां साहस्यमात्रवाचित्वं निर्विवादम् । तुल्य-समसहसादिपदानां तु न साहस्यमात्रवाचित्वम् । किन्तु ‘कमलेन तुल्यं मुखमिति यादौ’तृतीयान्तोपमानवाचकपदसमभिव्याहारे ‘कमलनिरूपितसाहस्यवदभिनं मुखमिति बोधः । ‘मुखस्य तुल्यं कमलमिति यादौ’ षष्ठ्यन्तोपमेयवाचकपदसमभिव्याहारे ‘मुखनिष्ठसाहस्यनिरूपकभिनं कमलमिति बोधः । ‘कमलं मुखं च तुल्यमिति यादौ’ प्रथमान्तोभयवाचकपदसमभिव्याहारे उभयविशेष्यकबोधश्चानुभाविः । अतस्तेषां साहस्यविशिष्टवाचित्वम् । तत्र हृतरविशेषणतया उत्प्रतिपत्तिः । वतेस्तु ‘तत्र तस्ये-वेति सूत्रेणैवार्थे विहितस्य विशेष्यभूतसाहस्यमात्रवाचिता । ‘तेन तुल्यं क्रिया चेद् वतिरिति सूत्रेण तुल्यार्थे विहितस्य तुल्यादिपदवत् साहस्यस्य विशिष्टवाचित्वमित्यु-भयार्थत्वम् । एवं च—‘हृतरविशेषणीभूतसाहस्यमात्रप्रतिपादने शाब्दी, हृतरविशेषणी-भूतसाहस्यप्रतिपादकशब्दसमभिव्याहारे, अर्थात्साहस्यस्य विशेष्यताप्रतिपत्तेरार्थी’-ति सम्प्रदायः । अन्ये तु—‘चन्द्रेण तुल्यं मुखमाह्लादकमिति यादौ’ इति च ।

(१) इत उत्तरं ‘वाक्येभ्यो यद्यपि ‘चन्द्रप्रतियोगिसाहस्यश्रयो मुखमिति वाक्यार्थबोधस्तथापि इत्यधिकः पाठः क पुस्तके ।

चन्द्रनिष्ठता प्रतीयते, भिन्नविभक्तिकत्वात् । एवं च चन्द्रस्योपमानताप्रतीतौ विलम्बः । 'मुखस्य तुल्यश्चन्द्र आह्लादक' इत्यत्र धर्मस्योपमेयनिष्ठत्वप्रतीतौ विलम्बः । 'चन्द्रो मुखं तुल्यमाह्लादक'मित्यत्र समानविभक्तिकत्वेन शीघ्रमुभयनिष्ठत्वप्रतीतावप्युपमानोपमेयत्वप्रतीतौ प्रकरणादिसहकार्यन्तरापेक्षेत्युपमाया आर्थत्व"भाहुः । तथा च—हृवयथा-वादिशब्दानां तदर्थविहितवत्तेश्च समभिव्याहारे शाब्दी । तुल्यसमसहस्रपदानां तदर्थ-विहितवत्तेश्च समभिव्याहारे आर्थीति । उभयविधापि तद्धिते समासे वाक्ये चेति षड्विधा । शाब्दी यथा—

अदिमा पदयोः सरोजवद् वदनं चन्द्र हृव प्रकाशकम् ।

रघुनाथ ! यथव चन्द्रिका नयने शीतयति प्रियातनुः ॥

अत्र 'सरोजव'दिति वत्प्रत्ययरूपस्तद्धित इवाथ विहित इति शाब्दी तद्धितगा पूर्णा । न चायं वत्प्रत्ययस्तुल्यार्थे सम्भवति । षड्व्यन्तोपपदसत्त्वेन 'तत्र तस्येवे'त्यनेन विधानात् । 'चन्द्र इवे'ति 'इवेन नित्यसप्राप्तो विभक्त्यलोपश्चे'ति समासगा । एवं च 'हरिसाहस्य'मित्यर्थक'सहस्री'त्यव्ययीभावे 'सचन्द्र'मित्याद्यव्ययीभावेऽपि । तत्र 'अव्ययी-भावे चाकाले' इति सहस्य सभावः । न ह्येवं 'सचन्द्रं मुख'मिति प्रयोगापत्तिः । इष्टा-पत्तेः । एवम् 'अनुगङ्गा वाराणसी'त्यव्ययीभावेऽपि गङ्गावदायतेत्यर्थः । अत्र आयाम एव साहस्यं न त्वन्यदिति संक्षेपः । द्वितीयाधे वाक्यगेति । आर्थी यथा—

कठोरोऽशानिवन्धापः पञ्चतुलयः करो मृदुः ।

राम ! ते चपले नेत्रे खञ्जनाभ्यां समे मते ॥

अत्र वतित्तुल्यार्थे 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति'रिति विहित इत्यार्थी तद्धितगा । 'पञ्चतुलय' इति समासगा । द्वितीयाधे वाक्यगेति । लुप्ता धर्मवाचकपदलोपे पञ्चधा । वाक्यगा शाब्दी आर्थी च, एवं समासगा । तद्धितगा त्वाधेय । यथा—

सुखमिन्दुर्यथा पाणिः पल्लवेन समः प्रिये ! ।

वाचः सुधा हृवौष्ठस्ते बिम्बतुल्यं मनोऽवभवत् ॥

अत्र यथेत्यन्ता श्रौती वाक्यगा, 'सम' इत्यन्ता वाक्यगार्थी 'सुधा इवे'ति समा-सगा श्रौती, 'बिम्बतुल्य'मिति समासगा आर्थी, 'अवभव'दिति तद्धितगाऽऽधेय । एवं 'विषकल्पं मनो वेत्सी'ति ईषदसमाप्त्यर्थककल्पप्रत्ययेऽपि तद्धितगाऽऽर्थीति । यथा वा—

बालकेलिषु तदा यदलावीः खर्परीभिरनिहत्य तरङ्गान् ।

माविबाणभुजभेदनलीलासूत्रपात इव पातु तदस्मान् ।

अत्र यत्तच्छब्दनिर्देश्यधात्वर्थकवमसुपेयं, सूत्रपात उपमानम् । क्रमिकत्वं साधा-रणो धर्मस्तु नोक्तः । न च धात्वर्थस्याऽसत्त्वतया लिङ्गसंख्यानव्यायोग्यत्वेन यत्तच्छब्द-निर्देश्यत्वं न सम्भवतीति वाक्यम्, 'यत्करोषि यदन्नासी'त्यादिवदगत्या तन्निर्देशो-पपत्तेः । यथाकथञ्चित्तत्र कर्मनिर्देशसम्भवेऽपि प्रकृते तदसम्भवात् । तरङ्गानां निर्देशक-वचनानुपपत्तेः । अत एव न जज्ञादिकर्मान्तरकरपनापि । अतोऽत्र धात्वर्थकवमस्यैवो-

पमेयत्वम् । एतेन 'यत्करोषी'त्यादावपि कर्मनिदशोक्तिः परास्ता ।

हृद्य तस्य यन्मन्त्रयते रहस्त्वां तद् व्यक्तमामन्त्रयते मुहं यत् ।

तद्वैरिपुष्पायुधमित्रचन्द्रसख्यौचितौ सा खलु तन्मुखस्य ॥

इत्यादौ क्रियानिर्देशं विनाप्युपपत्तेश्च । वाचकलुप्ता षोढा- समासगम्या । उप-
मानवाचककर्माधारोभयोपपदाचारार्थविहितक्यच्प्रत्ययगम्या । 'धातोः कर्मणः' 'सुप
आत्मनः क्यच्' इत्यनुवृत्तिविशिष्टम् 'उपमानादाचारे' इति पाणिनिसूत्रम्, 'अधिकरणा-
च्चेति वक्तव्यमिति वार्तिकं च विधायकम् । उपमानवाचककर्त्रुपपदाचारार्थविहितक्यङ्-
प्रत्ययगम्या । 'उपमाने कर्मणि चे'तिसूत्रेणोपमानवाचककर्तोरंतरविहितणमुल्लगम्या ।
साहसकत्रुपपदोत्तरणमुल्लगम्या चेति । यथा-'पल्लवस्निग्धपाटले'ति समासगम्या ।
'पुत्रीयति गुरुः शिष्यम्' 'वनीयति छ्वागृहे' इति कर्माऽऽधारयोः क्यचि ।

यद्यशो राजहंसस्य ब्रह्माण्डं पञ्जरायते ।

प्रासक्षोरायते चास्य पुरस्तात्क्षोरवारिधिः ॥

इति क्यञ्चि ।

गुह्णाति विकुरग्राहं तमःस्तोमं दिवाकरः ।

प्रातः स भीमसञ्चारं सञ्चरत्यतिभीषणः(१) ॥

इति णमुलि । उपमानलोपे वाक्ये समासे चाश्वेवेति द्विधा । यथा-'सदृशं उत-
वाक्यस्य किञ्चिज्जास्ति मनोहरम् ।' इयं वाक्यगार्थी । 'न चन्द्रसदृशं तेजो भिन्नमस्ति
प्रकाशकम् ।' इति समासगार्थी । इयं तद्धितगा न सम्भवति । उपमाप्रतिपादकस्य
तद्धितस्य वतिकल्पबादेरुपमानादेव विधानेन तदनुपदानेऽसम्भवात् । न वा श्रौती,
हृवादीनामुपमानमात्रान्विततया तदनुपदाने तेषामप्यनुपादानात् । 'त्वमिव कोऽपि परा-
ऽपकृतौ कृती न ददृशे न च मन्मथ ! शुश्रुवे ।' इत्यादावपि 'हृवे'त्यस्य तुल्यार्थकतया
आर्थीत्वाऽविवात इति सम्प्रदायः । 'तवेव महिमा राम ! न कल्याप्यत्र दृश्यते ।'
इत्यादौ श्रौत्यपि सम्भवतीति युक्तं प्रतीमः । 'अत्रोपमानस्यैवाभावाच्चोपमात्वसम्भवः,
तेन चिन्त्यमेत'दिति काव्यप्रदीपः । उपमानाऽभावबोध एव (२) उपमानलुपोपमेति
युक्तम् । धर्मोपमावाचिपदद्वयलोपवती किङ्गा समासगा च द्वेषा । किङ्गा यथा—

कासारन्ति पयोधयो विषधराः कूर्परहारन्ति च

श्रीखण्डन्ति दवानला मदगजाः सारङ्गशावन्ति च ।

दासन्त्युद्धटशाश्रवः किमपरं पुष्पन्ति वज्राण्यपि

श्रीदामोदरसोदरे ! भगवति ! त्वत्पादनिष्ठात्मनाम् ॥

(१) 'अत्र विकुरग्राह'मिति कर्मणि 'भीमसञ्चार'मिति च कर्तरि णमुल्लप्रत्ययः ।

(२) साहस्यभावज्ञाने सति, अर्थादसमत्वप्रतीतौ सत्यामित्यर्थः । साहस्य-
भावज्ञानमेवोपमानलुसात्वद्वयबहारप्रयोजकमिति भावः । तत्त्वं तु-अत्राऽसमत्वे पर्य-
वसानम्, कल्पनीयं बोपमानं किञ्चिदुत्कृष्टमिति ।

सविता विधवति विधुरपि सवितरति तथा दिनन्ति यामिन्यः ।
यामिनयन्ति दिनानि च सुखदुःखवशीकृते मनसि ॥

समासगा यथा—

अयं क इत्यन्यनिवारकाणां गिरा मुहुर्द्वारि विभुज्य कण्ठम् ।
हशं ददे विस्मयनिस्तरङ्गां स लङ्घितायामपि राजसिंहः ॥

अत्र 'राजसिंह' इति । उपमानधर्मवाचिपदद्वयलोपवती वाक्यगा समासगा चार्थी ।
आद्या यथा—'न तस्मुखस्य प्रतिमा चराचरे' इति ।

'अमर ! अमता दिगन्तराणि कचनाऽऽसादितमीक्षितं श्रुतं वा ।
वद सत्यमपास्य पक्षपातं, यदि जातीकुष्ठमानुकारि पुस्पम् ॥'

इति समासगा । उपमोपमेयवाचिपदद्वयलोपे यथा—'कृपाणोदप्रदोर्दण्डः स
सहस्रायुधीयति ।' अत्र 'सहस्रायुधमिवात्मानमाचरती'त्युपमेयस्यात्मनोऽनुपादाना-
दिवादेशनुपादानाच्च । एवमष्टादश भेदाः । 'ईसायते' इत्यादौ क्यञा कर्तुरेवो-
पमेयत्वोपादानेन द्विलोपवत्या इदमप्युदाहरणम् । यद्यपि उपमानोपमेयोरुपमाने-
वाघोर्लोपेनान्यदपि भेदद्वयं द्विलोपवत्याः सम्भवति, तथापि तत्रोपमायाः प्रसङ्ग
एव नास्तीति नोदाहृता । उपमेयभिन्नत्रितयवाचिपदलोपे समासगा यथा—'मृग-
नयना हरते मुनेर्मन' इति । अत्र 'ससम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्चे'ति
वार्तिकेन समासो विहितः । तस्य चायमर्थः—सप्तम्यन्तमुपमानं च पूर्वपदं यस्य
तस्य समासस्य पदान्तरेण बहुव्रीहिः पूर्वसमासावयवस्य चोत्तरपदस्य लोप इति ।
'हस्ते स्थितं धनं यस्य स हस्तधनः' 'मृगनयनमिव नयनं यस्याः सा मृगनयने'-
त्युदाहरणे । न चात्र मृगस्योपमानत्वाभावात्कथमुपमानपूर्वपदत्वमिति वाच्यम् ।
अवयवधर्मेण समुदायव्यपदेशात् । एवं च मृगनयनस्योपमानस्यानुपादानात् त्रितय-
लोपः । यदा तु मृगपदमेव लक्षणया तन्नयनपरं, मृग एव वा चञ्चलतयोपमानं,
'मृगस्येव नयने यस्या' इति वा समासः, तदा द्विलोप एव पूर्वोक्तो ज्ञेयः । अन्ये तु—
'उपमेयधर्मोपमावाचकपदलोपेन 'अयःशूलसदृशदुराचारेच्छावा'निति बोधात् त्रिलोप-
वत्या उदाहरणम् 'आयःशूलिक' इति । अत्र हि 'अन्विच्छती'त्यनुवृत्तौ 'अयःशूल-
दण्डाजिनाभ्यां ठक्ठवा'विति ठकि 'अयःशूलेनान्विच्छति आयःशूलिक' इति ।
अत्रायःशूलपदलक्षितदुराचार उपमेयः । तेनात्रोपमेयवाचिधर्मवाच्युपमावाचिपदत्रय-
लोप' इत्याहुः । 'अध्यवसानप्राधान्येनातिशयोक्तिरूपत्वाज्ञेयमुपमे'ति काठ्यप्रकाशः ।
तेन पूर्णोपमाभेदैः सह पञ्चविंशतिरुपमाभेदाः ।

इदमप्यवधेयम्—साधारणो धर्मः क्वचिदेकः, क्वचिद्भिन्नोऽप्येकवाचकानुप्रवेशेनैकवद्
भासमानः, क्वचिद् भिन्नपदोपात्तोऽपि विम्बप्रतिबिम्बभावेनैक्यमापाद्यमानो भासते ।
यथोक्तोदाहरणे दमयन्त्यां मनोवृत्तौ च निश्चलताया ऐक्यम् । द्वितीयस्तु—'ईसीव
कृष्ण ! ते कीर्तिः स्वर्गङ्गामवगाहते' इत्यत्राकाशगङ्गावगाहनस्य स्वर्गपृथिव्यवगाह-

नस्य च वस्तुतो भिन्नत्वेऽप्येकवाचकानुप्रदेशेनैकवद्भानम् । तृतीयस्तु—

‘गुणदोषौ बुधो गृह्णन्निन्दुक्षेत्राविश्वेश्वरः ।

शिरसा श्लाघते पूर्वं परं कण्ठे नियच्छति ॥’

इत्यत्र भिन्नपरोपात्तयोरपि गुणेन्दोर्दोषक्षेत्रयोश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावं प्रकल्प्य साजात्येनैक्यम् । भिन्नयोरपि धर्मयोः कल्पितसादृश्येनोपादानं बिम्बप्रतिबिम्बभाव इति दिक् ।

बहूनामुपमानानामेकस्मिन्नुपमेयके ।

अभिन्ने वाथ भिन्ने वा धर्मे मालोपमा मता ॥

अनयेनेव नृपतिर्घाष्त्रोनेव कुलाङ्गना ।

कार्पण्येनेव धर्मात्मा कल्पो (१) मर्षेण दूष्यते ॥

पीयूषमिव सुस्वादुर्भास्वानिव विबोधकृत् ।

ज्ञानीव तत्त्वनिष्णातः सतां वचनविस्तरः ॥

यत्र यात्युपमानतत्त्वमुपमेयं यथोत्तरम् ।

सा भिन्नेनाप्यभिन्नेन धर्मेण रशनोपमा ॥

साधोर्धोवत् तता विद्या विद्यावहोषहा क्रिया ।

क्रियावत्प्रोतिक्कृद्वाणी वाणीवत्कीर्तिश्छ्वला ॥

यस्यास्ति विमलं शास्त्रं तद्द्विचं तथा मनः ।

मनोवद् व्याहृतिः(२)स्तद्वद्यशो विद्वन्नयोमुदे ॥

‘एते उपमान्तर्भूता एव नालङ्कारान्तरा’मिति मूलकारः । यथा वा—

अङ्गे विदमैन्द्रपुरस्य अङ्गे न संसर्भौ नैव तथा समाजः ।

यथा पयोराशिरगस्त्यहस्ते यथा जगद्वा जठरे सुरारेः ॥—॥ ११ ॥

अनन्वयालङ्कारमाह—

उपमानोपमेयत्वे यत्रैकस्यैव जायतः ।

इन्दुरिन्दुरिवेत्यादौ भवेद्यमनन्वयः ॥ १२ ॥

उपमानेति । यत्रैकस्यामुपमितौ उपमानोपमेययोरभेदस्तत्रानन्वय इत्यर्थः । एकस्यामिति विशेषणादुपमेयोपमायां रशनोपमायां च नातिव्याप्तिः । ‘इन्दुरिन्दुरिवे’ति लक्ष्यम् । यथा वा—

आघूर्णितं पक्ष्मलमक्षियुग्मं प्रान्तघृतिवैत्यजितामृतांशु ।

अस्या इवास्याश्चलदिन्द्रनीलगोलामलद्वयामलतारतारम् ॥

अत्रानन्वयसदृशत्वप्रतिपिपादयिषयोपमानोपमेयभावो वैवक्षिकः । न केवं द्वितीयेन्दु-पदस्यान्यसदृशव्यवच्छेदतात्पर्यकत्वाच्छाटानुप्रासान्तर्गतितिरिति वाच्यम् । ‘इन्दुश्चन्द्र इवे’त्यत्र लाटानुप्रासाभावेऽप्यनन्वयालङ्कारसम्भवात् । अत एवानन्वये तु शब्दैक्य-

मौचित्यादानुषङ्गिकमित्युक्तम् । न चाऽपर्यायप्रवृत्तोपमेयोपमायामतिव्याप्तिः, उपमितिः क्रियाया एकत्वादिति वाच्यम् । अनुगामिना साधारणधर्मोपमितेर्विशेषणीयत्वात् । न ह्युपमेयोपमायामनुगामी साधारणधर्मः किन्तु बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नः । अत एव—
 'धर्मार्थकामेषु समं प्रपदे यथा तथैवाऽवरजेषु वृत्तिम् ।' इत्यादौ अवरजविषया वृत्ति-
 र्धर्मार्थकामविषयवृत्तिसदृशीति वृत्तेरुपमानोपमेयत्वेऽप्यनुगामिना धर्मेण नेयमुपमा,
 कन्त्ववरजानां धर्मादीनां च बिम्बप्रतिबिम्बभावेनेति न तत्रानन्वयप्रसक्तिः । एवञ्च—
 उपमानतावच्छेदकोपमेयतावच्छेदकसाधारणधर्मावच्छेदकैक्यविशिष्टा यत्रैकोपमिति-
 क्रिया तत्रानन्वय इति तत्त्वम् । व्यङ्ग्यानन्वयो यथा—

श्रीराम ! ताटकान्तक ! तव दर्शनसम्भवोऽद्य मे हर्षः ।

भाग्येन पुनर्भविता समये त्वदर्शनेनैव ॥

अत्र 'त्वदर्शनमभा प्रीतिः पुनरपि बहुना कालेन त्वदर्शनेनैव भवेन्नान्येनेत्युक्ति-
 भङ्ग्या 'त्वदर्शनजन्यप्रीतेः सैव सदृशी न त्वितरप्रभवेति व्यज्यते ॥ १२ ॥

उपमेयोपमामाह—

पर्यायेण द्वयोस्तच्चेदुपमेयोपमा मता ।

धर्मोऽर्थ इव पूर्णश्रीरर्थो धर्म इव त्वयि ॥ १३ ॥

पर्यायेणेति । अनन्वये द्वितीयसदृशव्यवच्छेदः उपमेयोपमार्थां तृतीयसदृशव्यव-
 च्छेदः फलम् । इयं च पर्यायप्रवृत्ता अपर्यायप्रवृत्ता चेति द्विधा । आद्यामुदाहरति—
 धर्म इति । यथा वा—

अमलेव मतिर्मतिरिव कमला तनुरिव विभा विभेव तनुः ।

धरणीव घृतिर्घृतिरिव धरणी सततं विभाति बत ! यस्य ॥

द्वितीया यथा—

तद्वस्त्रगुना युगपदुन्मिषितेन ताव—

त्सद्यः परस्परतुलामचिरोहतां द्वे ।

प्रस्पन्दमानपरुषेतरतारमन्त—

श्चक्षुस्तव प्रचलितभ्रमरं च पद्मम् ॥

अत्र सादृश्यस्यैकेन व्यापारेणोपादानात् । अत्राप्युपमावत्पूर्णादिभेदा उन्नेयाः १३ ॥

प्रतीपोपमामाह—

विख्यातस्योपमानस्य यत्र स्यादुपमेयता ।

इन्दुमुखमिवेस्यादौ स्यात्प्रतीपोपमा तदा ॥ १४ ॥

विख्यातस्येति । विख्यातस्येतिविशेषणात् स्वकल्पितोपमानस्योपमेयत्वे न
 प्रतीपोपमालङ्कारः । 'इन्दुमुखमिवे'ति लक्ष्यम् । इयं च वक्ष्यमाणप्रतीशापेक्षया भिन्ना,
 उपमाया वाच्यत्वात् ॥ १४ ॥

ललितोपमामाह—

उपमाने च लीलादिपदाढ्ये ललितोपमा ।

त्वन्नेत्रयुगलं धत्ते लीलां नीलाम्बुजन्मनोः ॥ १५ ॥

उपमाने चेति । उपमानं यत्र लीलादिपदेनाढ्यं सम्पन्नमित्यक्षरार्थः । अन्यलीला-
मन्यः कथं वहेदिति लीलादिपदसमिग्याहतोपमानवाचकपदेन यत्रोपमेये उपमानधर्मा-
रोपकल्पनं तत्र ललितोपमेत्याशयः (१) । 'त्वन्नेत्रे'ति लक्ष्यम्, नेत्रयुगले नीलकमलगत-
लीलापदारोरोपात् । यथा वा—

राजौ द्विजानामिह राजदन्ताः संविभ्रति श्रोत्रियविभ्रमं यत् ।

उद्वेगरादिमृजावदाताश्चत्वार एते तद्वैमि मुक्ताः ॥

इयं चोपमेय (२) धर्मारोपेणापि । यथा—

रे सारङ्गा ! वनवसतयस्तत्रवमाख्यात यूयं

कुत्राधीतं त्रिभुवनमनोहारि चाञ्चलयमद्गोः ।

आं ! जानीमो गमनसमये हन्त ! कान्तारसीम-

न्येकाकिन्याः कुचलयदृशो लुण्ठिता लोचनश्रीः ॥

इयं च पदार्थवृत्तिनिदर्शनेत्याहुः ॥ १५ ॥

स्तवकोपमामाह—

अनेकार्थस्य युगमस्य सादृश्ये स्तवकोपमा ।

श्रितोऽस्मि चरणौ विष्णोर्भृङ्गस्तामरसं यथा ॥ १६ ॥

अनेकेति । अत्र भृङ्गेण स्वस्य तामरसेन चरणयोर्नोपमा, किन्तु विशिष्टस्येति
स्तवकोपमात्वम् । यथा वा—

लक्ष्मीविलासवसतेः सुमनःसु मुरुया-

दस्माद्विकृष्य भुवि लब्धगुणप्रतिद्विम् ।

स्थानान्तरं तदनु निन्दुरिमां विमान-

वाहाः पुनः सरभितामिव गन्धवाहाः ॥—॥ १६ ॥

सम्पूर्णोपमामाह—

स्यात्सम्पूर्णोपमा यत्र द्वयोरपि विधेयता ।

पद्मानीव विनिद्राणि नेत्राण्यासन्नहर्षुस्त्रे ॥ १७ ॥

स्यादिति । द्वयोरिति सप्तमी । उपमानोपमेययोर्यत्रैकस्य धर्मस्य विधेयता

(१) एतदनन्तरञ्च—'तेनोपमानोपमेययोरन्यतरत्र धर्मारोपे ललितोपमा । अत
एव न रूपकेऽतिव्याप्तिः, तस्य तादात्म्यारोपरूपतया भेदात्' इत्यधिकं क-पुस्तके ।

(२) चोभय-इति क ।

वाच्यता अज्ञातज्ञाप्यता, तत्रेत्यर्थः । एकधर्मवस्त्रेनोपमानोपमेयभावो यत्रेत्याशयः । विनिर्द्भवलक्षितविकासस्योभयसाधारण्यालक्ष्यत्वम् । इयं च पूर्वोक्तपूर्णापमातो भिन्ना । तत्रोपमानधर्मत्वेन ज्ञातस्योपमेयनिष्ठत्वबोधः । इह तु श्लेषेणैकदैवोभयनिष्ठत्व-
बोध इति । 'अयं चोपमेयोपमाभेद' इति केचित् ॥ १७ ॥

रूपकमाह—

यत्रोपमानचित्रेण सर्वथाप्युपरज्यते ।

उपमेयमयी भित्तिस्तत्र रूपकमिष्यते ॥ १८ ॥

यत्रेति । उपमानरूपचित्रेणोपमेयरूपा भित्तिः सर्वथा स्वतादात्म्येनैवोपरज्यते आहार्यनिश्चयविषयीक्रियते यत्र, तत्र रूपकमित्यक्षरार्थः । उपमानाभिन्नत्वेनापमेयस्या-
ऽऽहार्यनिश्चयो रूपकमिति फलितार्थः । उपमाने चित्रतादात्म्यारोपालक्ष्यमपीदमेव । अत्रेदं बोध्यम्— रूपकं त्रिधा, सावयवं निरवयवं परम्परितं च । अवयवो धर्मः । आद्यं समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति चेति द्विधा । द्वितीयमपि शुद्धं मालारूपं चेति द्विधा । तृतीयमपि शुद्धं मालारूपं चेति द्विधेति । आरोप्यारोपविषयारोपणीयधर्माणां च शाब्दत्वे समस्तवस्तुविषयम् । अन्यतरस्य सामर्थ्यलभ्यत्वे एकदेशविवर्ति । आरोप्या-
रोपविषययोरेव शाब्दत्वे शुद्धम् । एकस्मिन्ननेकारोपे मालारूपकं चतुर्थम् । आरोप्या-
रोपविषययोर्धर्माणां चैकवाचकानुप्रवेशेन प्रकृतरूपकनिर्वाहकं यदप्रकृतरूपकं तत्परम्परि-
तम् । एवंदर्शनं रूपकमिति । यथा—

तद्विदियं क्षणलोचनगोचरा मम रहस्यमिधं हृदि वर्तते ।

किमपि वेद्मि हृगन्तनिरोक्षणान्मनसि रागलता मयि वर्धते ॥

इदं सावयवभेदद्वयस्य निरवयवशुद्धस्य चोदाहरणम् । अत्र प्रथमचरणे आरोप्या-
रोपविषयारोपणीयधर्माणां शाब्दत्वात्समस्तवस्तुविषयं सावयवम् । इदं चात्र दृश्य-
सादृश्यरूपकमिति मूले उक्तम् । द्वितीयचरणे रहस्यत्वारोपेण हृदये मञ्जूषात्वारोपस्या-
र्थत्वात्तत्र स्थापनादिधर्माणामर्थलभ्यत्वादेकदेशविवर्ति सावयवम् । इदं च रूपितरूपक-
मित्यत्रोक्तम् । उत्तरार्धे रागे लतात्वारोपस्य शाब्दत्वाद्धर्मारोपाभावाच्च शुद्धम् । इदं
चानासरूपकमित्यत्रोक्तम् । यथा वा—

सेयं मृदुः कौसुमचापयष्टिः स्मरस्य सुष्टिप्रहणाहंमध्या ।

तनोति नः श्रीमदपाङ्गमुक्तां मोहाय या हृदिशरौववृष्टिम् ॥

अत्र दमयन्त्यां चापयष्टितादात्म्यम् । यथा वा—

केशान्धकारादथ दृश्यभालस्यलार्धचन्द्रा स्फुटमष्टमीवम् ।

एनां यदासाद्य जगज्जयाय मनोभुवा सिद्धिरसाधि साधु ॥

न चात्र 'केशा अन्धकारा इव, भालमर्धचन्द्र इव, इयमष्टमीवेत्युपमासन्देहसङ्करा-
लङ्कारोऽस्तिवति वाच्यम् । दमयन्त्यामष्टमीतादात्म्यारोपे सिद्धे तदुत्तरमेव धर्मत्व-

सिद्धया तदारोपात् । द्वितीयं यथा—

वेलामतिक्रम्य पृथुं सुखेन्दोरालोकपीयूषरतेन तस्याः ।

नलस्य रागाम्बुनिधौ विवृद्धे तुङ्गौ कुचावाभ्रयतः स्म दृष्टी ॥

अत्र रागे समुद्रत्वारोपः श्लाब्दः । तेन कुचयोः कलशत्वारोपो दृष्टयोर्मज्जमान(?)

स्त्रीतादात्म्यारोपश्चार्थं इति । माला यथा—

चातुर्थस्य खनिर्नानागुणलीलास्रधागृहम् ।

मम विश्रामधरणी शृङ्गाराब्धिरियं प्रिया ॥

यथा वा—

अध्याहारः स्मरहराभिरश्रन्दशेषस्य शेष-

स्याहेर्म्यः फणसमुच्चितः काययष्टीनिकायः ।

दुग्धाम्भोधेर्मुनिचुलुकनम्रासनाशाम्युपायः

कायव्यूहः क जगति न जागर्त्यदःकीर्तिपुरः ॥

परम्परितं यथा—

तरङ्गिणी भूमिभृतः प्रसूता जानामि शृङ्गाररसस्य सेयम् ।

लावण्यपूरोऽजनि यौवनेन यस्यां तथोच्चैःस्तनता-घनेन ॥

अत्र 'भूमिभृदेव भूमिभृत्, घन एव घनः, उच्चैःस्तनतैव उच्चैःस्तनता' इति धर्माणा-
मेकवाचकानुप्रवेशेन बलेषेण च परम्परितम् । तात्पर्यवशात्समासविह्वानामपि श्लिष्टपदा-
दुपस्थितौ तद्रूपनिरूपणात् । तस्य प्रकृतरूपकनिर्वाहकत्वात् । आरोप्यारोपविषययोः
प्रकृताप्रकृतयोरेकवाचकानुप्रवेशेन परम्परितं यथा ।

पुरो हठाक्षिप्ततुषारपाण्डुरच्छदा वृतेर्वीरधि बद्धविभ्रमाः ।

मिलिन्निमीलं सञ्जुर्विलोकिता नभस्वतस्तं कुष्ठमेषु-केलयः ॥

अत्र 'कुष्ठमेषु केलय एव कुष्ठमेषुकेलय' इति रूपकेण लतायां स्त्रीरूपकनिर्वाहः ।
अत इदमेकदेशविवर्त्यपि । एवमन्यदप्युच्यते । केचिन्तु—“रूपकं द्विविधम्, अमेदरूपकं
ताद्रूप्यरूपकं च । आरोप्यारोपविषययोरेदपर्यवसायि प्रथमम् । भेदे प्रतीयमान एव
तदीयधर्मारोपमात्रपर्यवसितं द्वितीयम् । द्विविधमपि विषयिणोऽधिकन्यूनत्वानुभक्त्या
च षड्विधम् । यथा—

विना पतत्रं विनतातनूजैः समीरणैरीक्षणलक्षणीयैः ।

मनोभिरासीद्वनणुप्रमाणैर्न लङ्घिता दिक्कतमा तदश्वैः ।

यथा वा—

शम्भुविश्वमवत्यद्य स्वीकृत्य समदृष्टिताम् ।

अयमास्ते विना शम्भुस्तार्तीयिकं विलोचनम् ॥

अयं हि धूर्जटिः साक्षाद्येन दग्धाः पुरः क्षणात् ।

इदमभेदरूपकं त्रिविधम् ।

अस्या मुखेन्दुना लब्धे नेत्रानन्दे किमिन्दुना ।

साध्वीयमपरा लक्ष्मीरसृष्ट्यासागरोदिता ॥

अयं कलङ्किनश्चन्द्रान्मुखचन्द्रोऽतिरिच्यते ।

इदं त्रिविधं ताद्रूप्यरूपकं मित्याहुः । अत्र न्यूनत्वाधिकत्वोक्तौ कथमभेदभानम् । प्रतीपव्यतिरेकाभ्यां चास्य को विशेष इत्यपि चिन्त्यम् (१) । तस्मादाद्यमेकदेशविवर्ति रूपकम् । अन्यच्च विशेषोक्तयत्युक्तिप्रतीपव्यतिरेकालङ्कारान्तर्गतमिति युक्तम् । एवञ्च 'एकगुणहानौ गुणसाध्याधिक्ययोर्विशेषोक्तिरिति वामनोक्तिरपि सङ्गच्छते । अत एव,

किमसुभिर्गर्लपितैर्जड ! मन्यसे मयि निमज्जतु भीमसुतामनः ।

मम किल श्रुतिमाह तदधिकां नलमुखेन्दुपरां विबुधः स्मरः ॥

इत्यत्र प्रसिद्धचन्द्रो न निर्माणकालिकमनःप्रवेक्षतात्पर्यविषयः, किन्तु नलमुखचन्द्र एवेति व्यतिरेकालङ्कार एव ।

एतत्तदस्तदृषि ! राजति राजजम्दूः

स्थूलोपलानिव फलानि विमृश्य यस्याः ।

सिद्धस्त्रियः प्रियमिदं निगदन्ति दन्ति-

ग्रूथानि केन तरुमारुहः पथेति ॥

इत्यादाविव रूपकव्यञ्जको वेति कृतमप्रसक्तचिन्तनया ॥ १८ ॥

समानधर्मयुक्तसाध्यारोपात्सोपाधिरूपकम् ।

उत्सिक्तक्षितिभृल्लक्षपक्षच्छेदपुरन्दरः ॥ १९ ॥

समानेति । समानधर्मयोगेन साध्यो यत्र प्रकृतारोपस्तत्सोपाधिरूपकम् । प्रकृता-
रोपनिर्वाहकोऽप्रकृतारोपो यत्रेत्याशयः । उत्सिक्तेति । अत्र 'क्षितिभृत एव क्षिति-
भृतः, पक्ष एव पक्ष' इत्यप्रकृतारोप एकवाचकानुप्रविष्टः प्रकृतपुरन्दरत्वारोपनिर्वाहकः ।
एतदेव परम्परितम् ॥ १९ ॥

पृथक्कथितसादृश्यं दृश्यसादृश्यरूपकम् ।

उल्लसत्पञ्चशाखस्ते भ्राजते भुजभूरुहः ॥ २० ॥

पृथगिति । आरोप्यारोपविषयारोपणीयधर्माणां शाब्दत्वे इत्यर्थः । उल्लसदिति ।

(१) न्यूनत्वाधिकत्वोक्तिस्थलेऽवपकर्षोत्कर्षयोर्विभावनमपि तद्व्यतिरिक्तसकल-
गुणसाधारण्यप्रतीतेरभेददाढ्यापादकत्वेन चमत्कारातिशयमुत्पादयति । प्रतीपव्यति-
रेकयोश्च सादृश्यगमितत्वात्सादृश्यस्यापि भेदवदितत्वाद्भेद एव पर्यवसानम्, अभेद-
रूपके त्वापाततः सादृश्यप्रतीतौ सत्यामपि तन्मूलकाऽभेदप्रतीतेरेव प्राधान्यमित्यभेद
एव पर्यवसानम् । अर्थमेव च ताभ्यामेतस्य विशेषः स्रष्ट एवेति सर्वं स्रष्टम् ।

भुजे वृक्षत्वारोपोत्तरमेव पञ्चाङ्गलीषु शाखात्वस्यारोपपम्भवात् । इदमेव समस्तवस्तु-
विषयं सावयवम् ॥ २० ॥

स्यादङ्गयष्टिरित्येवंविधमाभासरूपकम् ।

अङ्गयष्टिधनुर्वल्लीत्यादि रूपितरूपकम् ॥ २१ ॥

स्यादिति । इदमेव निरवयवं शुद्धम् । सावयवैकदेशविवर्ति अङ्गयष्टीति । अत्राङ्ग-
यष्ट्यां धनुर्वल्लीत्वारोपः शाब्दोऽङ्गे धनुष्टयारोप आर्थ इति । रूपितेनारोपेण रूपक-
मारोप इति योगः । यथा 'गुणसिन्धु'रित्यादौ गुणे जलत्वारोप आर्थ इति । माला-
रूपकं रत्नारूपकं च 'नालङ्कारान्तराण्यमी' इति वक्ष्यमाणत्वान्न लक्षितम् ॥ २१ ॥

परिणामोऽनयोर्यस्मिन्नभेदः पर्यवस्यति ।

कान्तेन पृष्ठा रहसि मौनमेवोत्तरं ददौ ॥ २२ ॥

परिणाम इति । अनयोरारोप्यमाणारोपविषयोः, पर्यवस्यति क्रियान्वये
फलितो भवतीत्यर्थः । आरोप्यस्यारोपविषयात्मनैव क्रियान्वय इति भावः ।
कान्तेनेति । मौनस्य उत्तरवचनात्मनैव दानक्रियान्वयात् । यथा वा—

प्लुष्टः स्वैश्चापरोपैरपि सह मकरेणात्मभूः केतुनाऽभू-

द्वृत्तां नस्त्वत्प्रसादादथ मनविजतां मानसां नन्दनः सन् ।

भ्रूम्यां ते तन्वि ! धन्वी भवतु तव सितैर्जैत्रभल्लः स्मितैः स्ता-

दस्तु त्वन्नेत्रचञ्चत्तरशफरयुगाधीनमीनध्वजाङ्गुः ॥

अत्र श्रुवो धनुरात्मनैव क्रियान्वयः । यथा वा—'प्रसन्नेन दृगब्जेन वीक्षते मदिरे-
क्षणा' इत्यत्राब्जस्यैवारोप्यमाणास्यारोपविषयदृगात्मना वीक्षणान्वयो न तु अब्जा-
त्मना दृशोः, 'मयूरव्यंसकादयश्चे'ति समासेनोत्तरपदार्थप्राधान्यावगमात् । यद्यप्ययमुप-
मितसमासः स्यात् पूर्वपदप्राधान्यं च, स तु न सम्भवति । प्रसन्नेनेति साधारणधर्म-
वाचकपदप्रयोगात् । उपमितसमासस्यो'पमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोग' इत्यनु-
शासनेन साधारणधर्मवाचकपदप्रयोगे विज्ञानात् । एवं चात्र परिणाम एव । अयमपि
रूपकवग्न्यूनाधिकधर्मविशिष्टो ज्ञेयः । यथा वा—

वनेचराणां वनितासखानां दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः ।

भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः छरतप्रदीपाः ॥

अत्रौषधीनां दीपत्वेन छरतोपयोग्यन्धकारनाशे उपयोगः । अतैलपूरत्वेनाधिक्यं
च । 'अस्य रूपकान्तर्गति'रिति काव्यप्रकाशः ॥ २२ ॥

उल्लेखालङ्कारमाह—

बहुभिर्बहुधोल्लेखादेकस्योल्लेखता मता ।

स्त्रीभिः कामः प्रियैश्चन्द्रः कालः शत्रुभिरैक्षि सः ॥ २३ ॥

बहुभिरिति । एकस्मिन्नारोपविषयेऽनेककर्तृकोऽनेकरूपारोप उल्लेख इत्यर्थः ।

तेन रूपकपरिणामादिषु नातिदयासिः । क्वचिदयं भ्रान्तिगर्भोऽपि । यथा—
 अस्य क्षोणिपतेर्विहायसि यशोराशौ चमत्कुर्वति
 द्राक् कपूरजोभ्रमेण वणिजो वीथीमुपस्कुर्वते ।
 चञ्चुं चञ्चलयन्ति चन्द्रकिरणभ्रान्त्या चकोराः, पयो—
 बुद्ध्या व्योम्नि नियोजयन्ति कलश्रीमाभीरवामश्रुवः ॥

अन्यत्र—

एकेन बहघोलेखेऽप्यसौ विषयभेदतः ।
 गुरुर्वचस्यर्जुनोऽयं कीर्तो भीष्मः क्षारासने ॥
 अक्लशं कुचयोः क्लशं वलगने विपुलं चक्षुषि विस्तृतं नितम्बे ।
 अरुणाधरमाविरस्तु चित्ते करुणाशालि कपालिभागधेयम् (१) ॥
 प्रसूनता तत्करपल्लवस्थितैरुडुच्छविष्योमविराजिभिः पथि ।
 मुखेऽमराणामनले रदावलेरभाजि लाजैरनयोज्जितैर्धुतिः ॥

तथा—

तथा प्रतिष्ठाहुतिधूमपदतिर्गता कपोले सृगनाभिःशोभिताम् ।
 ययौ दृशोरञ्जनतां श्रुतौ श्रिता तमाललीलामलिकेऽलकायिता ॥

अत्र काव्यप्रकाशः—‘उपमेये उपमानतादात्म्यारोपरूपरूपक एवान्तर्भावा-
 न्मालारूपकादिवन्नेदमलङ्कारान्तर’मित्याह । यथा वा—

अलसं वपुषि इलथं दुकूले चपलं चेतसि धूसरं कपोले ।

चकितं नयने स्तने विलोळं तव नामश्रवणं तनदरीणाम् ॥

पूर्वोदाहरणेषु ग्राह्यगतधर्मभेदः, इह तु गृहीतगतधर्मोरोपेण ग्राह्यभेद इति विवेकः २३
 अपहृत्यलङ्कारमाह—

अतथ्यमारोपयितुं तथ्याऽपास्तिरपहृतिः ।

नायं सुधांशुः किं तर्हि व्योमगङ्गासरोरुहम् ॥ २४ ॥

अतथ्यमिति । तथ्यधर्मनिषेधपूर्वकाऽतथ्यधर्मोरोपोऽपहृतिरित्यर्थः । निषेधः
 पूर्वकत्वेव रूपकाद्भेदः । नायमिति । तथ्यचन्द्रत्वनिषेधपूर्वमतथ्यसरोरुहत्वा-
 रोपात् । तथ्यत्वं चात्र न प्रमाविषयत्वं, किन्तु निश्चयविषयत्वम् । तेन कविकल्पित-
 धर्मनिषेधेनान्यधर्मोरोपोऽपहृत्यलङ्कारः । यथा—

अनवगतविभेदं सन्दरं वस्तु किञ्चि-

ज्जडमतिरिह कश्चिन्मोक्ष इत्याचक्षे ।

मम तु मतमनङ्गस्मेरतारुण्यघूर्ण-

म्मदकलमदिराक्षानीविमोक्षो हि मोक्षः ॥

(१) पद्यमिदं क्ष पुस्तके नास्ति ।

यथा वा—

द्विजपतिप्रसनाद्वितपातकप्रभवकुष्ठसितोद्भूतविग्रहः ।

विरहिणीवदनेन्दुजिघत्सया स्फुरति राहुरयं न निशाकरः ॥

निषेधश्च क्वचिच्छब्दतः क्वचिदर्थतोऽपि । तेन—

यदस्य यात्रासु बलाद्धतं रजः स्फुरत्प्रतापानलधूममञ्जिम ।

तदेव गत्वा पतितं सधाम्बुधौ दधाति पङ्क्रीभवदङ्कतां विधौ ।

इत्यत्र 'तदेव'त्येवकारेण कलङ्कनिषेधस्यार्थत्वेनापङ्कृतिरलङ्कारः । यथा वा—

साक्षात्सुधांशुसुखमेव भैम्या दिवि स्फुटं लाक्षणिकः शशाङ्कः ।

एतद्भ्रुवौ मुख्यननङ्गचापं पुष्पं पुनस्तद्गुणमात्रवृत्त्या ॥

अत्रापि निषेध आर्थः ॥ २४ ॥

पर्यस्तापङ्कृत्यलङ्कारमाह—

पर्यस्तापङ्कृतिर्यत्र धर्ममात्रं निषिध्यते ।

नायं सुधांशुः किं तर्हि सुधांशुः प्रेयसीमुखम् ॥ २५ ॥

पर्यस्तेति । धर्ममात्रं, धर्मिणि धर्मनिषेध इत्यर्थः । धर्मिणि धर्मनिषेधपूर्वक-
तद्धर्मस्यान्यत्रारोपः पर्यस्तापङ्कृतिः । पूर्वमन्यधर्मारोपः अत्रान्यत्र धर्मारोप इति भेदः ।
नायमिति । सति चन्द्रे चन्द्रत्वनिषेधेन कामिनीमुखे चन्द्रत्वारोपात् । यथा वा—

जानेऽतिरागादिदमेव बिम्बं बिम्बस्य च व्यकमितोऽधरत्वम् ।

द्वयोर्विशेषावगमाऽक्षमाणां नाग्नि भ्रमोऽभूदनयोर्जनानाम् ॥

अत्राधरेऽधरबिम्बत्वनिषेधपूर्वो बिम्बफले हेतूपन्यासपुरःसरोऽधरबिम्बत्वारोपः ।

अन्यत्र तु—

स एव युक्तिपूर्वश्चेदुच्यते हेत्वपङ्कृतिः ।

नेन्दुस्तीव्रो न निश्चर्कः सिन्धोरौर्वोऽयमुत्थितः ॥

स एव, निषेध एवेत्यर्थः ।

अपङ्कृतः स्वेद्भरः करे तयोन्नपाञ्जुषोदानज्जलैर्मिलन्मुहुः ।

हशोरपि प्रसृतमस्तु सात्त्विकं धनैः समाधीयत धूमलङ्घनैः ॥

अर्थ 'हेतुस्त्यक्त्वा बहूनर्थान् यत्रकस्यावधारणम् ।' इतिलक्षणान्तर्गतो नालङ्कारः
इत्याह कश्चित्(१) ॥ २५ ॥

भ्रान्तापङ्कृत्यलङ्कारमाह—

भ्रान्तापङ्कृतिरन्यस्य शङ्कया तथ्यनिर्णये ।

तापं तनोति सोत्कम्पं ज्वरः किं न सखि ! स्मरः ॥ २६ ॥

भ्रान्तेति । अत्र तापस्य ज्वरसाधारण्यात् भ्रान्तसख्या 'ज्वरः किमिति पृष्टे 'न सखि ! स्मर' इति सत्यकथनेन भ्रान्तिवारणम् । इयं च सम्भवज्ञान्तिपूर्विका कवि-
कल्पितभ्रान्तिपूर्विका चेति द्विधा । आद्योदाहृता । द्वितीया यथा—

जटा नेयं वेणीकृतचकलापो, न गरलं

गले कस्तूरीयं, शिरसि शशिलेखा न कुलमम् ।

इयं भूतिनाङ्गे प्रियविरहजन्मा धवलिमा

पुराऽरातिभ्रान्त्या कुलमभार ! किं मां प्रहरसि ॥

'इयं च तस्वारुयानोपमे'ति दण्डी ॥ २६ ॥

छेकापह्नुतिमाह—

छेकापह्नुतिरन्यस्य शङ्कया तथ्यनिह्वे ।

प्रजल्पन्मत्पदे लग्नः कान्तः किं नहि नूपुरः ॥ २७ ॥

छेकेति । अन्येन श्रुतायां रहस्योक्तौ तात्पर्यान्तरकथनेन निह्वे छेकापह्नुतिः
नर्मसर्षी प्रति 'प्रजल्पन्मत्पदे लग्न' इति निवेद्यमाने 'कान्तः किमित्यन्यया पृष्टे 'न हि
नूपुर' इति निह्वनः । यथा वा—

वदन्ती जारवृत्तान्तं पत्यौ धूर्ता सखीधिया ।

पतिं बुद्ध्वा 'सखि ! ततः प्रबुद्धास्मी'त्यपूरयत् ॥—॥ २७ ॥

कैतवापह्नुत्यलङ्कारमाह—

कैतवं व्यज्यमानत्वे व्याजाद्यैर्निह्वेतेः पदैः ।

निर्यान्ति स्मरनाराचाः कान्ताद्वक्पातकैतवात् ॥ २८ ॥

कैतवमिति । आदिना छलादिपदम् । न्याजादिपदैश्च निह्वुतिर्व्यज्यते तत्र
कैतवापह्नुत्यलङ्कारः । यथा वा—

अस्या यदास्येन पुरस्तिरश्च तिरस्कृतं शीतरुचान्धकारम् ।

स्फुटस्फुरद्भङ्गकचच्छलेन तदेव पश्चादिदमस्ति बद्धम् ॥

अत्र केचित्—'इयं सर्वापि स्वरूपापह्नुतिरुदाहृता । क्वचिद्वेत्त्वपह्नुतिः । यथा—।

आस्तामनङ्गीकाणाङ्गवेन हृदयः स्मरो नेति पुरांगवाणी ।

तत्रैव देहं श्रितया श्रियेति नवस्तु वस्तु प्रतिभाति वादः ॥

अत्र स्मराद्वक्त्रत्वे भवकर्तृको दाहो न हेतुः, किन्तु तव शोभेति श्लेषेण हेत्व-
पह्नुतिः । क्वचित्फलापह्नुतिर्यथा—

यदि मधुमयन ! त्वदङ्घ्रिसेवां हृदि विदधाति जहाति वा विषेकी ।

तदखिलमपि दुःकृतं त्रिलोक्यां कृतमकृतं न कृतं कृतं च सर्वम् ॥

अत्र कृतस्याकृतत्वं तत्फलापह्नुतिः । एवमन्यदप्युद्धम् । निषेधस्यापि शाब्दत्वा-
र्थत्वकृतद्वैविध्येन भेदोऽपि ज्ञेयः' इत्याहुः ॥ २८ ॥

उत्प्रेक्षालङ्कारमाह—

उत्प्रेक्षोन्नीयते यत्र हेत्वादिनिर्द्घृतिं विना ।

त्वन्मुखश्रीकृते नूनं पद्मैर्वैरायते शशी ॥ २९ ॥

उत्प्रेक्षेति । उन्नीयते, अन्यधर्मसम्बन्धेनान्यतादात्म्येन सम्भाव्यते उत्कट-
कोटिकसन्देशविषयीक्रियते । आदिना फलस्वरूपे । निष्कृतिं विना, अन्यधर्मनिषेधं
विनेत्यर्थः । एवं च—उपमानतादात्म्यसम्भावमुत्प्रेक्षा हेतुफलस्वरूपविषया त्रिधा ।
त्रिविधाया उदाहरणं त्वदिति । अत्र स्वाभाविकचन्द्रपद्मविरावे मुखकान्तिरूपेणा
न हेतुरिति तत्र तद्धेतुत्वेन सम्भावना हेतुत्प्रेक्षा, कान्तावदनकान्तिप्राप्तेरफलस्यापि
फलत्वेनोत्प्रेक्षणादियमेव फलोत्प्रेक्षापि, वस्तुतो वैराकर्तृत्वं वैरकर्तृतादात्म्योत्प्रेक्षा
स्वरूपोत्प्रेक्षा चेति त्रैविध्यम् । यथा वा—

कल्प्यमानममुनाऽऽचमनार्थं गाङ्गमम्बु चुलुकोदरचुम्बि ।

निर्मलत्वमिलितप्रतिबिम्बद्यामयच्छदुपनीय करे बु ॥

अत्र प्रतिबिम्बिता द्यौर्द्वयत्वेनोत्प्रेक्षिता, अम्बु च दानकर्तृत्वेनोत्प्रेक्षितम् ।
ननु चारुयातवाच्यस्य कर्तृभावप्राधान्यबोधकस्त्वुत्प्रेक्षा धात्वर्थोपसर्जनतयान्वयेनान्यत्रो-
पमानतयाऽन्वयासम्भवः । तदुक्तम्—

कर्ता यद्युपमानं स्यान्नन्यगभूतोऽसौ क्रियापदे ।

स्वक्रियासाधनव्यथो नालमन्यद्वयपेक्षितुम् ।

इति चेत्, अत्रागत्या उभयथोभयत्वेनान्वयाङ्गीकारात् । यद्वा न ह्यत्रोपमानत्वे-
नान्वयः । किन्त्वपह्नुताविवार्थिक उपमानभावः । अस्तु वा 'चन्द्र इवे'त्यादाविवार्थ-
विशेषणस्यापि चन्द्रस्योपमानत्वेनान्वय इति दिक् । अन्ये तु—“नेयं कर्तृतादात्म्यो-
त्प्रेक्षा, किन्तु क्रियातादात्म्योत्प्रेक्षारूपा स्वरूपोत्प्रेक्षैव । कमलसङ्कोचनस्योपमेयस्य
वैरतादात्म्येनोत्प्रेक्षणात् । अत्र चोपमेयं कमलसङ्कोचनादि कल्प्यते । एवं 'लिम्पतीव
तमोऽङ्गानी'त्यादौ व्यापनादिरूपमुपमेयं कल्प्यते । एवं च—वैरमिव करोतीति विवरणं
न वैरं करोतीवेति । अत एवेयमनुपात्तोपमेयोत्प्रेक्षे'त्याहुः । इयं शाब्दी आर्थी
चेति द्विधा ।

मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः ।

उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥

इत्युत्प्रेक्षाव्यञ्जकशब्दसत्त्वे शाब्दी, असत्त्वे आर्थीति । इयं च गूढोत्प्रेक्षेत्युदा-
हरिष्यते । पूर्वस्या उदाहरणान्तराणि—

पद्माङ्गुसन्धानमवेक्ष्य लक्ष्मीमेकस्य विऽणोः श्रयणात्सपत्नीम् ।

आस्येन्दुमस्या भजते जिताब्जं सरस्वती तद्विजिगीषया किम् ॥

अत्र दमयन्तीमुखे सरस्वतीवासे विजिगीषा हेतुत्वेनोत्प्रेक्षिता ।

पुराकृतस्त्रैणमिमां विधातुमभूद्विधातुः खलु हस्तलेखः ।

येयं भद्रङ्गाविपुरन्ध्रिसृष्टिः साऽस्यै यन्नास्तज्जयजं प्रदातुम् ॥

अत्र पूर्वकृतपुरन्ध्रिसृष्टेर्दमयन्तीनिर्माणहेतुत्वेन भाविपुरन्ध्रोसृष्टिनिर्माणं दमयन्ती-
निर्माणफलत्वेनोत्प्रेक्षितम् ।

स्मरेन्धने वक्षसि तेन दत्ता संवर्तिका शैवलवह्निचित्रा ।

चकास्ति चेतोभवपावकस्य धूमाविला कीलपरम्परेव ॥

अत्र स्वरूपोत्प्रेक्षा । अन्ये तु—“स्वरूपोत्प्रेक्षा उक्ताऽनुक्तविषयत्वेन । इक्ष्वा । उप-
मेयाकावुक्तविषया अनुक्तावपरा । हेतुत्प्रेक्षा फलोत्प्रेक्षा च प्रसिद्धाऽप्रसिद्धविषयत्वेन
द्विविधे”त्याहुः । यथा—

विवस्वताऽनायिषतेव मिश्राः स्वगोसहस्रेण समं जनानाम् ।

गावोऽपि नेत्रापरनामधेयास्तेनेदमान्ध्वं खलु नान्धकारैः ॥

अत्राऽसदेव लोचननयनमान्ध्वहेतुत्वेनोत्प्रेक्षितम् ।

पूरं विधुर्वर्धयितुं पयोधेः शङ्खेऽयमेणाङ्कमणिं कियन्ति ।

पयांसि दोग्धिं प्रियविप्रयोगसशोककोकीनयने कियन्ति ॥

अत्र समुद्रवृद्धिदचन्द्रकृतकोकीनयनवाष्पावणस्य फलत्वेनोत्प्रेक्षिता । एवमन्य-
दूहम् ॥ २९ ॥

गूढोत्प्रेक्षामाह—

इवादिपदाभावे गूढोत्प्रेक्षां प्रचक्षते ।

यत्कीर्तिर्विभ्रमश्रान्ता विवेश स्वर्गनिम्नगाम् ॥ ३० ॥

इवेति । इवादिकेत्यादिनोत्प्रेक्षावाचकानां ‘मन्ये शङ्खे’ इत्यादीनां ग्रहणम् ।
इयमपि पूर्ववत्त्रिधा । उदाहरणे असती भ्रान्तिर्हेतुत्वेनोत्प्रेक्षिता । वेशनकर्तृतादात्म्यो-
त्प्रेक्षा फलोत्प्रेक्षा च पूर्ववत् । यथा वा—

रविश्चिक्चामोकारेषु स्फुटामलबिन्दुतां

गमयितुममूर्च्छीयन्ते विहायसि तारकाः ।

स्वरबिरचनायाऽऽसामुच्चैरुद्धात्तया हताः

शिशिरमहसो विम्बादस्मादसंशयमंशवः ॥

अत्र उत्तरभावित्वसामान्येन रविकान्त्युदयस्तारकाऽस्तफलत्वेनोत्प्रेक्षितः, चन्द्र-
निष्प्रभता च सूर्यकिरणाधिक्यहेतुत्वेनोत्प्रेक्षिता, तारकास्वरूपं च वर्तुलत्वसामा-
न्येन बिन्दुस्वरूपत्वेनोत्प्रेक्षितमिति । इयं क्वचिद्वपहुतिगर्भापि । यथा—

अनङ्गलीलाभिरपाङ्गधाविनः कनीनिकानीलमणेः पुनः पुनः ।

तमिन्नवशप्रभवेन रश्मिना स्वपद्धतिः सा किमरक्षि नाञ्जनैः ॥

कान्यप्रकाशस्तु—“गूढोत्प्रेक्षा नालङ्कारान्तरम्, इवादिपदाभावे सम्भावन-
बोधाभावेन गूढरूपकस्याप्यलङ्कारान्तरत्वापत्ते”रित्याह ॥ ३० ॥

स्मृतिभ्रान्तिसन्देहालङ्कारानाह—

स्यात्स्मृतिभ्रान्तिसन्देहैस्तदेवाऽलङ्कृतित्रयम् ।

पङ्कजं पश्यतः कान्तामुखं मे गाहते मनः ॥ ३१ ॥

अयं प्रमत्तमधुपस्त्वन्मुखं वेद पङ्कजम् ।

पङ्कजं वा सुधांशुर्वेत्पस्माकं तु न निर्णयः ॥ ३२ ॥

स्यादिति । उपमानोपमेयभावकल्पकसदृशदर्शनेन सदृशान्तरस्मरणकथनं स्मरणालङ्कारः । आरोपविषयज्ञानतिराधानविशष्टारोप्यारोपो भ्रान्त्यलङ्कारः । तेन न रूपकेऽतिव्याप्तिः । तत्रारोपविषय(ज्ञान)तिरोधानाभावात् । सादृश्यज्ञानफलकैर्वाश्रितैक-धर्मिकाऽनेकविरुद्धधर्मवत्ताकथनं संशय इत्यर्थः । एकाश्रितेत्युक्ते नोल्लिखितातिप्रसङ्गः । त्रितयोदाहरणानि क्रमेणाह—पङ्कजमिति । गाहते स्मरतीत्यर्थः । यथा वा—

एतेन ते स्तनभरेण छरेभकुम्भौ

पाणिद्वयेन दिविषदद्भुमपल्लवानि ।

आस्येत स स्मरतु नीरधिमन्थनोत्थं

स्वच्छन्दमिन्दुमपि सुन्दरि ! मन्दराद्रिः ॥

क्वचिदयं व्यतिरेकमुखः । यथा—

श्रियौ नरेन्द्रस्य निरीक्ष्य तस्य स्मरामरेन्द्रावपि न स्मरामः ।

वासेन तस्मिन् क्षमयोश्च सम्यग्बुद्धौ न दभमः खलु शेषबुद्धौ ॥

‘अत्र त्रय’मिति केचित्(१) । ‘क्वचिद्वैसादृश्येनायमलङ्कारः । यथा—

सीता यदा यदा दुःखं प्रपेदेऽरण्यवतिनी ।

तदा सस्मार शर्माणि गलद्रुवाप्पो रघूत्तमः ॥”

इति केचित् । अयं तु सादृश्यगर्भो बोध्यः । तेन,

प्रसादमासाद्य छरैः कृतं सा सस्मार सारस्वतसृक्सिद्धेः ।

देवा हि नान्यद्विस्तरन्ति किन्तु प्रसद्य ते साधु धियं ददन्ते ॥

इत्यत्र न स्मरणालङ्कारः । अयमिति भ्रान्त्युदाहरणम् । अयं क्वचिन्निश्चयान्तः ।

यथा—

वामे करे निहितवामकपोलपालिः

सा चित्रितेति रघुवीर ! मयाऽनुमेने ।

श्वसैरथो विरहिणीकुलबालिकेति

हा ! राववेति वचनादथ जानकीति ॥

यथा वा—

पुनः पुनः काचन कुर्वती कचच्छटाधिया धूपजधूमसंयमम् ।
सखीस्मितैस्तकिततन्निजभ्रमा बबन्ध तन्मूर्धजचामरं चिरात् ॥
तच्छायसौन्दर्यनिपीतधैर्याः प्रत्येकमालिङ्गदम् रतीनाः ।
रतिप्रतिद्वन्द्वितमासु नूनं नामुषु निर्णीतरतिः कथञ्चित् ॥

इति व्यतिरेकमुखः । पङ्कजं वेति सन्देहोदाहरणम् । अयं च शुद्धो निश्चयान्त-
क्षेति द्वेषा । यथा—

पदे विधातुर्यदि मन्मथो वा ममामिषिच्येत मनोरथो वा ।
तदा घटेतापि न वा घटेत प्रतिप्रतीकाऽद्भुतरूपशिल्पम् ॥

अयं शुद्धः ।

किं घनस्य जलधेरथवैवं नैव संशयितुमप्यलभन्त ।

स्यन्दनं परमदूरमपश्यन्निःस्वनश्रुतिसहोपनतं ते ॥

अयं निश्चयान्तः । केचित्तु—“संशयलक्षणेऽनेकधर्मप्रकारकर्त्तृ न विवक्षणीयम् ।
किन्तु विशेषधर्माप्रकारकसामान्यधर्मप्रकारकत्वमेव विवक्षणीयम् । तेन 'कोऽयं किमि-
द'मित्यादिज्ञानानामपि संशयत्वम् । यथा—

कान्ते स्वान्ते मदीये निवसति भवती सर्वदेति श्रुवाणे
प्रेम्णा पत्यौ सहासं स्फटिकछविमलं (?)वीक्ष्य वक्षस्तदीयम् ।

प्रामाण्यादस्य वाचां प्रतिफलितमपि स्वोद्यमत्येति मत्वा

स्वात्मानं तर्कयन्ती किमिदमिति मुहुः पार्वती त्वां पुनातु ॥

अत्र 'किमिद'मित्येककोटिकः संशयः' इत्याहुः । काव्यप्रकाशस्तु—“ससन्देह-
स्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ तु संशयः ।' इति संशयसन्देहयोर्भेदमाह । 'ससन्देह इत्येकं
पदम्, तेन भेदोक्तौ सन्देहवदलङ्कारोऽग्रिमस्तु संशयालङ्कार' इति व्याचक्षते । 'अयं
भेदकातिशयोक्तिव्यतिरेको वे'त्यपि केचित् ॥ ३१-३२ ॥

मीलितालङ्कारमाह—

मीलितं बहुसादृश्याद् भेदवच्चेन्न लक्ष्यते ।

रसो नालक्षि लाक्षयाश्ररणे सहजारुणे ॥ ३३ ॥

मीलितमिति । भेदवत् उपमानम् । समानधर्मोपादानेनोपमानस्वरूपाज्ञानपूर्वक-
मुपमेयवर्णनं मीलितमित्यर्थः । रस इति लक्ष्यम् । यथा वा—

गौर्याः शिवस्यापि विलोक्य वक्त्रमाह्लादकं चन्द्रपरागपाण्डु ।

नालक्षि रूपं खलु भालबालजैवानुक्तस्यापि सखीसमाजैः ॥

यथा वा—

काशमीरजाङ्गरागश्रम्पकगौराङ्ग ! हृदयते नैव ।

किमिति वृथाज्ञनरेखामिन्दोवरलोचने ! कुरुषे ॥

(१) सुविनाश—इति ख ।

काव्यप्रकाशे तु—

समेन लक्ष्मणा वस्तु वस्तुना यन्निगूहते ।

निजेनागन्तुना वापि तन्मीलितमिति स्मृतम् ॥

कृत्रिमेणाकृत्रिमेण वा साधारणेन धर्मेण किञ्चिद्वस्तु वस्त्वन्तरगोपकं वर्णयते यत्र तत्र मीलितालङ्कारः । यथा—

स्वभावचपले नेत्रे मयादवांक्षरं वचः ।

मदः कृतपदस्तन्व्यामाभ्यामपि न लक्ष्यते ॥

अत्र चपलत्वं स्वाभाविकम् अर्धाक्षरत्वमागन्तुकम्, उभयमपि मदसाधारणम् । तेन मदस्य तिरोधानमिति युक्तम् ॥ ३३ ॥

सामान्यालङ्कारमाह—

सामान्यं यदि सादृश्याद् भेद एव न लक्ष्यते ।

पद्माकरप्रविष्टानां मुखं नालक्षि सुभ्रुवाम् ॥ ३४ ॥

सामान्यमिति । किञ्चिद्वर्मासादृश्येन्नेपमानभेदाज्ञानेनोपमेयवर्णनं सामान्यालङ्कार इत्यर्थः । पद्माकरेति लक्ष्यम् । यथा वा—

मैमीविनोदाय मुदा सखीभिस्तदाकृतीनां भुवि कल्पितानाम् ।

नातर्कि मध्ये स्फुटमप्युदीतं तस्यानुबिम्बं मणिवेदिकायाम् ॥

अत्र भिन्नव्यक्तज्ञानेऽपि तद्गतभेदाज्ञानात्सामान्यम् । एवं चोपमानस्वरूपतिरोधानं मीलितं व्यावर्तकधर्माज्ञानकृतभेदतिरोधानं सामान्यमिति फलितम् । अन्ये तु—
‘उपमानाज्ञानं मीलितम् उपमेयाज्ञानं सामान्यमित्याहुः । काव्यप्रकाशे तु—

“प्रस्तुतस्य यदन्येन गुणसाम्यविवक्षया ।

ऐकात्म्यं बध्यते योगात्तत्सामान्यमिति स्मृतम् ॥

अपरित्यक्तस्वगुणस्याप्रस्तुतपदार्थेन सम्बन्धादप्रस्तुततया निबन्धनं सामान्यालङ्कारः । अत्र तद्गुणालङ्कारव्यावृत्तये अपरित्यक्तेति, मीलितालङ्कारव्यावृत्तये अप्रस्तुततयेति । यथा—

कनकद्रवगौराङ्गी चञ्चलाचपला सखे ! ।

अविभाव्याऽभिन्नतया प्रियाङ्गणमुपायथौ ॥

अत्र नायिकाविद्युतोरभेदभान”मित्युक्तम् ॥—३४ ॥

उन्मीलितालङ्कारमाह—

हेतोः कुतोऽपि वैशिष्ट्यात् स्फूर्तिरुन्मीलितं मतम् ।

लक्षितान्युदिते चन्द्रे पद्मानि च मुखानि च ॥३५॥

हेतोरिति । उपमानादुपमेयोत्कर्षज्ञानाघायकहेतुकथनमुन्मीलितमित्यर्थः । कस्मादपि हेतोरुपमेयस्य वैशिष्ट्यादुपमानाधिक्यात् स्फूर्तिज्ञानमित्यक्षरार्थः ।

लक्षितानीत्युदाहरणम् । चन्द्रोदये कमलानां सङ्कोचान्मुखानामसङ्काचान्मुखनिष्ठ-
वैशिष्ट्यज्ञानम् । यथा वा—

बालेषु सरयूतीरे समं खेलत्तु धूलिषु ।

याचके गाधिजे ज्ञातो रामः साकेतवासिभिः ॥—॥३५॥

अनुमानालङ्कारमाह—

अनुमानं च कार्यादेः कारणाद्यवधारणम् ।

अस्ति किञ्चिद् यदनया मां विलोक्य स्मितं मनाक् ॥ ३६ ॥

अनुमानमिति । कार्योक्त्या कारणज्ञानं यत्र तत्रानुमानालङ्कारः । आदिना
सम्बन्धिपरिग्रहः । अस्तीति लक्ष्यम् । अत्र हास्येन कार्येणान्तःस्थितोऽभिलाषः कारण-
मनुमीयते । यथा वा—

नीबाराः शुक्रगर्भकोटरमुखभ्रष्टास्तरूणामधः

प्रस्निग्धाः क्वचिदिद्भुदीफलमिदः सूच्यन्त एवोपलाः ।

विधासोपगमादभिन्नगतयः शब्दं सहन्ते मृगा-

स्तोयाधारपथाश्च वल्कलबिखानिष्यन्दरेखाङ्किताः ॥

अत्र ऋष्याश्रमनैः कञ्चमनुमीयते । प्रदीपस्तु—“पक्षसम्बन्धः सपक्षवृत्तित्वं विपक्ष-
व्यावृत्तिरिति रूपत्रयवान् हेतुः । व्यापकत्वेनाभिमतस्य पक्षेऽयोगव्यवच्छेदस्तदुभय-
वचनमनुमानम् । यथा—

मृगीहशो यत्र निपातयन्ति हशं स्मरस्यापि च तत्र बाणाः ।

पतन्ति यद्वक्रितचापहस्तो मारस्तदासां कुपितः पुरोऽस्ति ॥

अत्र ‘पताः पुरो मनोभुवः निपतद्बाणफलकह्रव्यापारवत्त्वात्’ इति प्रयोगः’
इत्याह । अर्थं व्यतिरेकादपि । यथा—

स्मरः स्वं सर्वस्वं कुचकलशयोः पङ्कजहशो-

धूर्ध्वं धत्वा मुद्रामकृत मुखयोर्नीलिममिषात् ।

न चेदित्थं व्यर्थं कथय कथमेताविह नरं

स्मरन्तं पश्यन्तं प्रहरति शरैरेष विषमैः ॥

कचिच्छब्दः । यथा—

न तूणादुद्धारे न गुणघटने नाश्रुतिशिल्पं

समाकृष्टौ दृष्टिर्न वियति न लक्ष्ये न च भुवि ।

वृणां पश्यत्यस्य कचन विशिखान् किन्तु पतित-

द्विषद्वक्षःशञ्जैरनुमितिरमून् गोचरयति ॥—॥ ३६ ॥

अर्थापत्यलङ्कारमाह—

अर्थापत्तिः स्वयं सिध्येत्पदार्थान्तरवर्णनम् ।

स जितस्वन्मुखेनेन्दुः का वार्ता सरसीरूहाम् ॥ ३७ ॥

अर्थापत्तिरिति । यत्रैकस्य सिद्धावर्थान्तरमर्थात्सिध्यतीति वर्ण्यते, तत्रार्थापत्त्य-
लङ्कारः । चन्द्रे जिते तजितपद्मानां जयोऽर्थात्सिद्ध इति । यथा वा—

अयि ! ममैष चकोरशिष्टुर्मुनेर्ब्रजति सिन्धुपिबस्य न शिष्यताम् ।

अशितुमब्धिमर्धातवतोऽस्य वा शशिकराः पिबतः कति शीकराः ॥

यथा वा—

यशः पदाङ्गुष्ठनखौ मुखं च विभर्ति पूर्णेन्दुचतुष्टयं वा ।

कलाचतुःषष्टिरुपैतु वासं तस्यां कथं छभ्रुवि नाम नाऽस्याम् ॥—॥३७॥

काव्यलिङ्गालङ्कारमाह—

स्यात्काव्यलिङ्गं वागर्थो यत्र हेतुसमर्थकः ।

जितोऽसि एन्द ! कन्दर्प ! मच्चित्तेऽस्ति त्रिलोचनः ॥३८॥

स्यादिति । यत्र वाच्य एव वाक्यार्थः पदार्थो वा प्रस्तुतवाक्यार्थे हेतुभूतस्तत्र
काव्यलिङ्गालङ्कारः । चित्ते त्रिलोचनसस्वरूपवाक्यार्थस्य कन्दर्पदाहकतृतीयलोचनत्वा-
भिप्रायगर्भतया कन्दर्पजयरूपवाक्यार्थं हेतुत्वात् । *यथा वा—

मन्येऽमुना कर्णलतामयेन पाशद्वयेन च्छिदुरेतरेण ।

एकाकिपाशं वरुणं विजिग्येऽनङ्गीकृतायासतती रतीशः ॥

अत्र पाशद्वयेनेति पदार्थो वरुणजयरूपवाक्यार्थे हेतुः* (१) । यथा वा—

भ्रुश्चित्रलेखा च तिलोत्तमाऽस्या नासा च रत्नमा च यदूरसृष्टिः ।

दृष्टा ततः प्रयतीयमेकाऽनेकाप्सरःप्रेक्षणकौतुकानि ॥—॥३८॥

पारकरालङ्कारमाह—

अलङ्कारः परिकरः साभिप्राये विशेषणे ।

सुधांशुकलितोत्तंसस्तापं हरतु वः शिवः ॥ ३९ ॥

अलङ्कार इति । सुधेति विशेषणस्य शैत्यप्रतीतिद्वारा तापनिवारणरूपवाक्यार्थो-
पयोगित्वम् । यथा वा—

मनसि सन्तमिव प्रियमीक्षितुं नयनयोः स्पृहयाऽन्तरुपेतधोः ।

ग्रहणशक्तिरभूदिदमीययोरपि न संमुखवास्तुनि वस्तुनि ॥

अत्रान्तर्गतस्वविशेषणस्य चक्षुःसंयोगाभावद्वारा प्रकृतवाक्यार्थोपयोगित्वम् ।
काव्यलिङ्गपरिकरयोः साभिप्रायपदार्थोक्तिरूपतया साम्येऽप्ययमेव भेदो, यत्काव्य-
लिङ्गे पदार्थो वाक्यार्थो वा साक्षाद्वाक्यार्थोपयोगी, परिकरे तु प्रस्तुतवाक्यार्थोपयो-
ग्यर्थान्तरप्रतिपादनद्वारा विशेषणं प्रकृतवाक्यार्थोपयोगीति । अत्र केचित्—‘इदं
नालङ्कारान्तरम्, किन्तु निष्प्रयोजनविशेषणत्वरूपापुष्टत्वदोषाभाव एवेत्याहुः । अन्ये तु—
‘अपुष्टस्य श्लेषादौ दोषत्वाभावात्तत्र साभिप्रायविशेषणत्वस्यालङ्कारत्व’मित्याहुः ॥ ३९ ॥

साभिप्राये विशेष्ये तु भवेत्परिकराङ्कुरः ।

चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्भुजः ॥ ४० ॥

साभिप्राय इति । अत्र 'देवश्चतुर्भुज' इति विशेष्यं पुमर्थचतुष्टयदानसामर्थ्याभिप्रायम् । यथा वा—

स ज्यत्यरिसार्थसार्थकीकृतनामा किल भीमभूपतिः ।

यमवाप्य विदभंभूः प्रभुं हसति घामपि शक्रभर्तृकाम् ॥

अत्र भीम इति विशेष्यं शक्रजयोपयोगि ॥ ४० ॥

अतिशयोक्त्यलङ्कारमाह—

अक्रमातिशयोक्तिश्चेद्युगपत्कार्यकारणे ।

आलिङ्गन्ति समं देव ! ज्यां शराश्च पराश्च ते ॥४१॥

अक्रमेति । कार्यकारणयोर्योगपद्यकथनमक्रमातिशयोक्तिः । बाणमौर्वीसन्धानस्य कारणस्य कार्यस्य शत्रुक्षितिनिपातस्य साहित्योक्तेः ॥ ४१ ॥

अत्यन्तातिशयोक्तिस्तु पौर्वापर्यव्यतिक्रमे ।

अग्रे मानो गतः पश्चादनुनीता प्रियेण सा ॥ ४२ ॥

अत्यन्तेति । कार्यकारणयोः पौर्वापर्यकथनमत्यन्तातिशयोक्तिः । 'अग्रे मान' इति प्रियानुनयमाननाशयोदैपरीत्येनोक्तेः ॥ ४२ ॥

चपलातिशयोक्तिस्तु कार्ये हेतुप्रसक्तिजे ।

यामीति प्रियपृष्ठाया वलयोऽभवदूर्मिका ॥ ४३ ॥

चपलेति । हेतुप्रसक्तिर्भावित्वेन सम्भावना, तस्यां कार्योत्पत्तिकथने चपला-
ऽतिशयोक्तिः । ऊर्मिका बाहुभूषणम् । वियोगस्य कारणस्य सम्भावनयैव कार्यस्य
काश्चर्यस्योत्पत्तिकथनात् । यथा वा—

स्वद्रूपसम्पदवलोकनजातशङ्का

पादाब्जयोर्निजकराङ्गुलिलालनेन ।

भूयाच्चिराय कमला कलितावधाना

निद्रनुबन्धमनुरोधयितुं धवस्य ॥

अत्र दमयन्त्यासक्तेः स्वानादरशङ्कया तत्प्रयोज्यजागरणप्रतिबन्धकनिद्रानुकूल-
व्यापारकथनात् । अन्ये—तु 'स्वविरोधिकार्यशङ्कया स्वोक्तावपि चपलातिशयोक्तेरिद-
मुदाहरणमित्याहुः । यथा वा—

यामि प्रेयसि ! वारिदागमदिने जामोहि मामागतं

चिन्तां चेतसि मा विधेहि कथयत्येवं सबाष्पे मयि ।

निःश्वासैः पवनायितं वरतनोरङ्गैः कदम्बायितं

कान्त्या केतकपत्रकायितमहो ! दृग्भ्यां पयोदायितम् ॥

सम्बन्धातिशयोक्तिः सा तदभावेऽपि तद्रूचः ।

पश्य सौधाग्रसंसक्तं विभाति विधुमण्डलम् ॥ ४४ ॥

सम्बन्धेति । असम्बन्धे सम्बन्धकथनं सम्बन्धातिशयोक्तिः । सौधाग्राणामस-
त्यपि विधुमण्डलसम्बन्धे तत्कथनात् ॥ ४४ ॥

भेदकातिशयोक्तिश्चेदेकस्यैवान्यतोच्यते ।

अहो ! अन्यैव लावण्यलीला बालाकुचस्थले ॥ ४५ ॥

भेदकेति । असति भेदे भेदकथनं लोकप्रसिद्धपदार्थापेक्षया चमत्काराभिधायकं
भेदकातिशयोक्तिः । लोकप्रसिद्धलावण्याभेदेऽपि भेदकथनात् । यथा वा—

तस्मिन्नियं सेति सखीसमाजे नलस्य सन्देहमथ व्युदस्यन् ।

अपृष्ट एव स्फुटमाचक्षे स कोऽपि रूपातिशयः स्वयं ताम् ॥

इदं च पूर्वोक्तसर्वातिशयोक्तौनामुदाहरणम् । 'व्युदस्यन्नाचक्षे स' इति सन्देह-
व्युदासाराध्यानयोः कार्यकारणयोर्योगपद्यस्य पौर्वापर्यस्याप्युक्तः, अपृष्ट एवेत्यनेन प्रदनस्य
सम्भावनाकल्पनात् कर्तृत्वासम्बन्धे सम्बन्धकथनाच्च । भेदकं तु स्पष्टमिति ॥ ४५ ॥

रूपकातिशयोक्तिश्चेद्रूप्यं रूपकमध्यगम् ।

पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वान्निःसरन्ति श्रिताः शराः ॥४६॥

रूपकेति । आरोप्यारोपविषयशारोप्यरूपात्मनैव कथनं रूपकातिशयोक्तिः ।
आरोपविषयनेत्रकटाक्षशारोप्यकमलशरत्स्वरूपेण आरोपविषयनिगरणेनारोप्यप्रतिपत्ति-
रिति यावत् । इयं च निर्गीर्णव्यवसानातिशयोक्तिरिति काव्यप्रकाशे कथिता ।
यथा वा—

विहायसि विहारिणी भवतु नाम सौदामिनी

छमेहशिखराद्धः पततु नाम मन्दाकिनी ।

इदं तु महदद्भुतं यद्यमेत्य भूमीतलं

नमन्नमृतदीधितिः कमलसारमाकर्षति ॥

अत्र चन्द्रत्वकमलत्वाभ्यामारोपविषययोर्मुखयोरध्यवसानम् । इयं च रूपकगर्भेति
रूपकभेदैर्भेदोऽवसेयः । या तु काव्यप्रकाशे यद्यर्थोक्तिलिपितातिशयोक्तिरुक्ता,
सा वक्ष्यमाणसम्भावनान्तर्गतेति नोक्ता ।

अलङ्कारसर्वस्वे तु—

यद्यप्यहवगर्भेत्वं सैव सापहवा मता ।

त्वत्सूक्तिषु छुवा राजन् ! आन्ताः पश्यन्ति तां विभ्रौ ॥

इत्यपह्नुतिगर्भातिशयोक्तिरुक्ता । तेनापह्नुतिभेदभिन्नाप्यतिशयोक्तिरवसेया ॥ ४६ ॥

प्रौढोक्त्यलङ्कारमाह—

प्रौढोक्तिस्तदशक्तस्य तच्छक्तत्वाऽवकल्पनम् ।

कलिन्दजातीररुहाः श्यामलाः सरलद्रुमाः ॥ ४७ ॥

प्रौढोक्तिरिति । तत्राऽसमर्थस्य तत्र सामर्थ्यवर्णनं प्रौढोक्तिरित्यर्थः । यमुनातट-
रोहस्य नैल्यहेतुत्वाभावेऽपि तद्धेतुत्वेन कथनात् । यथा वा—

याभिरनङ्गः साङ्गीकृतः स्त्रियोऽस्त्रीकृताश्च ता येन ।

वाम्याचरणप्रवणौ प्रणमत तौ कामिनीकामौ ॥—॥ ४७ ॥

सम्भावनालङ्कारमाह—

सम्भावनं यदीत्थं स्यादित्युहोऽन्यप्रसिद्धये ।

सिक्तं स्फटिककुम्भान्तःस्थितिश्चेतीकृतैर्जलैः ॥ ४८ ॥

मौक्तिकं चेल्लतां मूते तत्पुष्पैस्ते समं यशः ।

सम्भावनमिति । यदीत्थं स्यात्तदान्यत्कार्यं स्यादित्यर्थबोधकसमभिव्याहारः
सम्भावनेत्यर्थः । सिक्तमिति लक्ष्यम् । स्फटिकवटान्तःस्थितपयःसिक्तमौक्तिकाङ्कुर-
विवृद्धलतापुष्पसमं ते यश इति । यदि तत्पुष्पं स्यात्तदा तत्साम्येन ते यशोवर्णनं
स्यादिति । (१) कलिन्दजेत्यस्य क्वचित्पुस्तके पाठाभावात्, स्फटिककुम्भान्तःस्थिते-
र्जलश्चेतीकरणसामर्थ्याभावेऽपि तदुक्त्यैतदेवोदाहरणं प्रौढोक्तिरपि बोध्यम् । योगविभागेन
सम्भावनस्यापीदमेवोदाहरणम् । यथा वा—

यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्तस्याः समासिर्घदि नायुषः स्यात् ।

पारेपरार्धं गणितं यदि स्याद् गणयेनिःशेषगुणोऽपि स स्यात् ॥

यथा वा—

विधाय मूर्धानमधश्चरं चेन्मुञ्चेत्तपोभिः स्वमसारभावम् ।

जाड्यं च नाञ्चेत्कदलीतरुर्धत्तदा यदि स्यादिदमूरुचारुः ॥

अयं क्वचिद् व्यतिरेकमुखोऽपि—

निजौजसोज्जासयितुं जगद्द्रुहामुपाजिहीथा न महीतलं यदि ।

समाहितैरप्यनिरूपितस्ततः पदं दृशः स्याः कथमीश ! मादृशाम् ॥

‘अयमतिशयोक्तिभेद’ इति काव्यप्रकाशः ॥ ४८ ॥

प्रहर्षालङ्कारमाह—

बाञ्छितार्थाधिकप्राप्तिर्यद्यन्येन प्रहर्षणम् ॥ ४९ ॥

दीपमुद्द्योतयेद्यावत् तावदभ्युदितो रविः ।

(१) इत आरभ्य ‘सम्भावनस्यापीदमेवोदाहरण’मित्यन्तं चास्ति ख.पुस्तके ।

वाञ्छितेति । इच्छाविषयाधिकप्राप्तिबोधकपदसमुदायो यत्र, तत्र प्रहर्षालङ्कार
इत्यर्थः । दीपमिति लक्ष्यम् । तदधिकप्रकाशप्राप्तेः । यथा वा—

भेकैः कोटशायिभिर्मृतमिव क्षमाऽन्तर्गतं कच्छपः

पाषाणैः पृथुपङ्कपीठलुठनाद्यस्मिन्सुहुर्मूर्च्छितम् ।

तस्मिन्नेव सरस्यकालजलदेनागत्य तच्चेष्टितं

यत्राकण्ठनिमग्नवन्यकरिणां यूथैः पयः पीयते(१) ॥

अन्यत्र—

उत्कण्ठितार्थसंसिद्धिर्विना यत्नं प्रहर्षणम् ।

तामेव ध्यायते तस्मै विसृष्टा सैव दूतिका ॥

यत्नमनपेक्ष्येत्यर्थः(२) । यथा वा—

परवति ! दमयन्ति ! त्वां न किञ्चिद्ददामि

द्रुतमुपनम किं मामाह सा शंस इंस ! ।

इति वदति नलेऽसौ तच्छर्वासोपनमः

प्रियमनु स्रक्तं हि स्वस्पृहाया विलम्बः ॥

यत्नादुपायसिद्धयर्थात्साक्षात्क्षान्तः फलस्य च ।

सिद्धाञ्जनौषधौमूलं खनताऽऽसादितो निधिः ॥-॥४९॥

विषादालङ्कारमाह—

इष्यमाणविरुद्धार्थसम्प्राप्तिस्तु विषादनम् ॥५०॥

दीपमुद्द्योतयेद्यावत् तावन्निर्वाण एव सः ।

यथा वा—

यत्प्रत्युत त्वन्मृदुबाहुवलिलस्मृतिन्नजं गुम्फति दुर्विनीता ।

तता विषत्तेऽधिकमेव तापं तेनाश्रिता कौत्यगुणा मृणाली ॥

यथा वा—

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति छप्रभातं

भास्वाजुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजभाः ।

इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे

हा ! हन्त ! हन्त ! नलिर्नो गज उज्जहार ॥-॥५०॥

तुल्ययोगितालङ्कारमाह—

क्रियादिभिरनेकस्य तुल्यता तुल्ययोगिता ॥ ५१ ॥

सङ्कुचन्ति मरोजानि स्वैरिणीवदनानि च ।

प्राचीनाचलूहाप्रचुम्बिबिम्बे सुधाकरे ॥ ५२ ॥

क्रियादिभिरिति । क्रियथा गुणेन वा प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वा तुल्यधर्मयोगित्वं
तुल्ययोगितेत्यर्थः । सुखानां कमलानां च चन्द्रोदये वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतत्वादुदाहरणम् ।
यथा वा—

अपि लोकयुगं दृष्ट्वापि श्रुतदृष्टा रमणीगुणा अपि ।
श्रुतिगामितया दमस्वसृष्ट्यतिभाते सुतरां धरापते ! ॥

अप्रस्तुतानां यथा—

लोकोत्तरां सृगाक्ष्या निरीक्ष्य नेत्रश्रियं तस्याः ।
खञ्जनसरोजमीना मन्यन्ते स्वीयमफलत्वम् ॥

अत्राप्रस्तुतानां खञ्जनादानामेकधर्मकथनम् (१) । एवञ्च—प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां
वैकधर्मकथने तुल्ययोगितेति सिद्धम् । अन्यत्र तु—

हिताहिते वृत्तितौल्यमपरा तुल्ययोगिता ।
प्रदीयते परा—भूतिर्मित्रज्ञानवयोस्त्वया ॥

अत्र भूतिदानस्य पराभवदानस्य च इल्लेषेणाभेदाध्यवसायाद्वृत्तितुल्यत्वम् ।
करठाभरणे तु—

गुणोत्कृष्टैः समीकृत्य वचोऽन्या तुल्ययोगिता ।
लोकपालो यमः पाप्मी श्रीदः शक्रो भवानपि ॥

अत्र वर्णनीये राजनि लोकपालत्वेन यमादिसाम्यवर्णनात्तुल्ययोगिता । ‘अस्या-
स्तुल्ययोगितायाः ‘सिद्धिः ख्यातेषु चेन्नाम कीर्त्यते तुल्यतोक्तये ।’ इत्युक्त‘सिद्धि-
लक्षणगुणान्तर्गति’रिति कश्चित् ॥ ५१-५२ ॥

दीपकालङ्कारमाह—

प्रस्तुताप्रस्तुतानां च तुल्यत्वे दीपकं मतम् ।

मेधां बुधः सुधामिन्दुर्विभर्ति वसुधां भवान् ॥ ५३ ॥

प्रस्तुतेति । अत्रापि क्रियादिभिरित्यनुषज्यते । तेन प्रकृताप्रकृतानामर्थादुप-
मानोपमेयानामन्येषां वा क्रियादिरूपैकधर्मकथनं यत्रकपदेन, तत्र दीपकमित्यर्थः ।
प्रस्तुताप्रस्तुतानामित्यनेन तुल्ययोगिताव्यावृत्तिः । ‘एकस्यैव धर्मस्य समस्ते वाक्ये
दीपवदन्वयाद् दीपकमिति नामयोगः । ‘मेधां बुध’ इति लक्ष्यम् । अत्र धारणरूप-

(१) इतोऽनन्तरञ्च—

‘अबलस्वकुलाशिनो क्षयान् निजनीडद्रुमपोडिनः खगान् ।
अनवद्यतुणार्दिनो मृगान् मृगयाऽधाय न भूधृतां झराम् ॥’
इत्युपलभ्यते पद्यमचिकं क-पुस्तके ।

क्रियायाः प्रकृतराजवसुधयोरप्रकृतबुधेन्दुमेघाद्यधानां धर्मस्य सकृत्तुः । यथा वा (१)

स्थितस्य रात्रावधिशप्य शय्यां मोहे मनस्तस्य निमज्जयन्ती ।

आलिङ्ग्य या चुम्बति लोचने सा निद्राऽधुना न त्वद्वतेऽङ्गना वा ॥

अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतदमयन्तीनिद्रयोर्लोचनचुम्बकत्वादिनानन्ददायकत्वधर्मोक्तिः ।

यथा वा—

अबलस्वकुलाशिनो क्षपान् निजनीडद्रुमपीडिनः खगान् ।

अनवघत्तुणादिनो मृगान् मृगयाऽन्वाय न भृशुतां व्रताम् ॥

अन्यत्र तु—‘अनेकाद्य क्रियाद्य स्याद्दीपकः कारकान्वये ।’ अनेकाद्य क्रियास्वेक-
कारकान्वये दीपकम् । यथा—

इतः कयाचित्पथि कन्दुकेन सङ्गृह्य भिन्नः करजैः कयापि ।

कयाचनाऽक्तः कुचकुङ्कुमेन सम्मुक्तकल्पः स बभूव तामिः ॥

एकस्यैकक्रियाद्य यथा—

प्रणमति पश्यति चुम्बत्याश्लिष्यति पुलकमुकुलितैरङ्गैः ॥

प्रियसङ्गाय स्फुरितां वियोगिनी वामबाहुलताम् ॥

अत्रैकवियोगिनीरूपकारकस्यानेकक्रियाद्य उक्तिः । यथा वा—

शोभायशोभिर्जितशैवशैलं करोषि लज्जागुस्मौलिमैलम् ।

दृष्टौ हृत्श्रीहरणादुदृष्टौ कन्दर्पमप्युज्जितरूपदर्पम् ॥—॥१३ ॥

आवृत्तिदीपकमाह—

आवृत्ते दीपकपदे भवेदावृत्तिदीपकम् ।

दीप्त्याग्निर्भाति भातीन्दुः कान्त्या भाति रविस्तिवषा ॥१४॥

आवृत्त इति । प्रस्तुताप्रस्तुतोपमानोपमेयनिष्ठक्रियारूपैकधर्मवाचकपदस्य कारक-
वाचकपदस्य कारकरूपार्थस्य वा यत्रावृत्तिस्तत्रावृत्तिदीपकमित्यर्थः । द्विविधस्यो-
दाहरणमाह—दीप्त्येति । अत्र भातीति क्रियावाचिपदस्यावृत्तेर्दीप्तिकान्तिरूप-
कारकायावृत्तेश्च । कारकपदावृत्तेरुदाहरणं नार्थार्थस्येते । ‘अयमुपमानोपमेयनिष्ठधर्मस्य
तद्बोधकवाक्यधोभिन्नपदान्यां कथनरूपप्रतिवस्तूपमालङ्कारान्तर्गत’ इति काव्य-
प्रकाशः ॥ १४ ॥

प्रतिवस्तूपमालङ्कारमाह—

वाक्ययोरर्थसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता ।

तापेन भ्राजते सूरः शूरश्चापेन राजते ॥ १५ ॥

वाक्ययोरिति । उपमानोपमेयबोधकवाक्यद्वयैकक्रियारूपसाधारणधर्मस्य पृथक्-

निर्देशे प्रतिवस्तूपमा । तेन नावृत्तिदोषकान्तर्गतिः । 'उपमा सादृश्यं प्रतिवस्तु प्रति-
वाक्यार्थं यस्याभिमिति नामयोगः । तत्र च पदावृत्तौ कथितपदत्वापत्त्या पदभेदेन तदुक्ति-
र्बोध्या । तापेनेति । 'राजते' इत्येकस्य धर्मस्य पृथक्पदाभ्यां निर्देशालक्षयत्वम् ।
यथा वा—

त्वयि वीर ! विराजते परं दमयन्तीकिलकिञ्चितं किल ।
तरुणीस्तन एव दीप्यते मणिहारावलिरामणीयकम् ॥

यथा वा—

कवयः परितुष्यन्ति नेतरे कविसुक्तिभिः ।

न ह्यकृपारवस्कृपा वर्धन्ते विद्युक्कान्तिभिः ॥

अत्र तोषाभावबुद्धयभावधर्मनेतरकृपयोरुपमा । वैधर्म्येण यथा—

वृत्पद एव नितान्तं सम्प्रति सहकारसौरभाभिज्ञः ।

न हि भेकमीनपङ्क्तिः कमलाऽऽमोदं विजानाति ॥

'ब्रह्मावृत्तावेव आवृत्तिदोषकम्, अर्थावृत्तौ तु प्रतिवस्तूपमे'त्याहुः ॥ ६६ ॥

दृष्टान्तालङ्कारमाह—

चेद् बिम्बप्रतिबिम्बत्वे दृष्टान्तस्तदलङ्कृतिः ।

स्यान्मल्लप्रतिमल्लत्वे सङ्ग्रामोद्दामहुङ्कृतिः ॥ ५६ ॥

दृष्टान्तश्चेद्भवन्मूर्तिस्तन्मृष्टा दैवदुर्लिपिः ।

जाता चेत्प्राक् प्रभा भानोस्तर्हि याता विभावरी ॥ ६७ ॥

चेदिति । धर्मसहितस्योपमानस्य धर्मसहितस्योपमेयस्य च बिम्बप्रतिबिम्ब-
भावबोधकसमभिव्याहारे साधारणधर्मोपमानोपमेयत्वानां सर्वेषां बिम्बप्रतिबिम्बभाव-
प्रणिधानगम्यत्वे वा दृष्टान्तालङ्कारः । साधारणधर्मसहितस्येति विशेषणात्तुल्ययोगिता-
दोषकप्रतिवस्तूपमानां व्यावृत्तिः । मल्लप्रतिमल्लत्वे सङ्ग्रामसम्बन्धिनी उद्दामहुङ्क-
कृतिः स्यात् । अत्र पूर्ववाक्यार्थोत्तरवाक्यार्थयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावालक्ष्यमपीदमेव ।
मल्लप्रतिमल्लत्वे यथा सङ्ग्रामोद्दामहुङ्कृतिः स्यात्तथा बिम्बप्रतिबिम्बत्वे दृष्टान्ता-
लङ्कृतिः स्यादिति पदाश्रयः । दृष्टान्तसहितस्य बिम्बप्रतिबिम्बत्वस्य हुङ्कृतिसहि-
तस्य मल्लप्रतिमल्लत्वस्य बिम्बप्रतिबिम्बभावः । अन्ये तु—'साधारणधर्मयोः
मानयोः उपमेयोश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावो न तु विशिष्टस्ये'त्याहुः । अस्य किलदृष्ट्वा-
द्विक्लिष्टमुदाहरणान्तरमाह—दृष्टेति । अन्तर्हृदये भवन्मूर्तिर्दृष्टा तदा दबदुर्लिपिर्दृष्टा,
प्राक् प्राक्वां यदि भानोः प्रभा जाता तदा रात्रिर्गतेति । अत्र स्पष्टः साधारणधर्मादीनां
बिम्बप्रतिबिम्बभावः । यथा वा—

वेलातिगस्रैर्गुणाब्जिधवेजिर्न योगयोग्यासि नलेतरेण ।

संभ्रम्यते धर्मगुणेन मल्लामाला न मृद्वी मृद्वककंशेन ॥

यथा वा—

तथाहवे साहसकर्मशर्मणः पाणिं (करं) कृपाणान्तिकमानिनोषतः ।

भटाः परेषां विशाराकतामगुर्वधत्यबाते स्थिरतां हि पांसवः ॥— ५७ ॥

निदर्शनामाह—

वाक्यार्थयोः सदृशयोरैक्यारोपो निदर्शना ।

यदातुः सौम्यता सेयं सुधांशोरकलङ्कता ॥ ५८ ॥

वाक्यार्थयोरिति । उपमानोपमेयभावकल्पनाफलको वाक्यार्थयोरार्थात्तादात्म्यारोपो निदर्शनेत्यर्थः (१) । यदातुरिति लक्ष्यम् । दातृसौम्यतारूपवाक्यार्थस्य चन्द्रा-
ऽकलङ्कत्वरूपवाक्यार्थस्य च यत्तच्छब्दाभ्यामैक्यारोपात् । अत एव दृष्टान्तवैल-
क्षण्यम् , तत्रैक्यारोपाभावात् । यथा वा—

यत्प्रदेयमुपनीय वदान्धैर्दीयते सलिलमर्थिजनाय ।

साऽर्थनोक्तिविफलत्वविषाङ्कान्नासमूर्छदपमृत्युचिकित्सा ॥

न च निदर्शना रूपकान्न भिन्ना, तादात्म्यारोपरूपत्वादिति वाच्यम् । पदार्थ-
तादात्म्यारोपरूपत्वेन वाक्यार्थतादात्म्यारोपरूपत्वेन च तयोर्भेदात् । अन्यत्र तु—

‘अभवन् वस्तुसम्बन्ध उपमापरिकल्पकः ।

स्वस्वहेत्वन्वयस्योक्तिः क्रियधैव हि सा परा ॥’

इति निदर्शनाद्वयम् । आद्या यथा—

स्वप्रकाश ! जड एष जनस्ते वर्णनं यदमिलस्यति कर्तुम् ।

चन्वहर्षतिमहः प्रति स स्यान्न प्रकाशनरसस्तमसः किम् ॥

द्वितीया यथा—

उन्नतं पदमुपैति यो लघुहँल्लयैव स पतेदिति ध्रुवम् ।

शैलशेखरगतो हृष(तः पृष)त्कणश्चारुमारुतद्युतः पतत्यधः ॥

अत्र पातक्रियाया उन्नतपदप्राप्तिरूपकारणस्य तद्धेतोर्लाववत्य च सम्बन्धः । इय-
मेव मालारूपा यथा—

कणे चन्द्रमादत्ते दोर्म्यां तरति सागरम् ।

मेरुं लङ्घयते, यस्ते गुणान् गदितुमिच्छति ॥

अन्यत्र तु—‘अपरां बोधनं प्राहुः क्रियाऽसत्सदर्थयोः ।’ विशिष्टक्रियया सतोऽसतो
वार्थस्य बोधके समभिध्याहारेऽन्या निदर्शनेत्यर्थः । यथा—

मयि स्थितिर्नम्रतथैव लभ्यते दिगेव तु स्तब्धतया विलङ्घयते ।

इतीव चापं दधदाशुगं क्षिपन्नर्थं नर्थं सम्यगुपादिषाट् द्विषाम् ॥

(१) इत्युक्ते ‘इयं च द्विधा, सम्बन्धनिबन्धना असम्बन्धस्तुसम्बन्धनिबन्धना
च । दातृसौम्यतासम्बन्धस्य सम्भवात् (?)’ इत्यधिकं वर्तते क-पुस्तके ।

अत्र इषुषेपधनुर्धारणरूपक्रियेष्टानिष्टजनकार्यावबोधनात् ॥ ५८ ॥

व्यतिरेकालङ्कारमाह—

व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः ।

शैला इवोन्नताः सन्तः किन्तु प्रकृतिकोमलाः ॥५९॥

व्यतिरेक इति । यत्रोपमानापेक्ष्योपमेयस्याधिक्यप्रतिपादनं तत्र व्यतिरेकालङ्कार इत्यर्थः । तत्रोपमेयाधिक्यप्रतिपादनेनोपमानन्यूनत्वप्रतिपादनेनोभयप्रतिपादनेन चेति । त्रिधाप्युपमानोपमेयभावे शाब्दे अर्थे चेति षोढा । आद्योदाहरणं शैला इवेति । उपमायाः शान्दत्वात् प्रकृतिकोमला इत्युपमेयाधिक्यप्रतिपादनात् । 'अर्थं कलङ्किताचन्द्रादकलङ्को विशिष्यते ।' इत्यादि द्वितीयाद्युदाहरणं बोध्यमिति प्राञ्चः । 'उपमानन्यूनताप्रतिपादने प्रतीपाख्यमलङ्कारान्तरमिति मूलाशयः । केचिच्चु—'हनूमदाद्यैर्षशासा मया पुनर्द्विषां हसदूर्त्यपथः सितोकृतः ।' 'मयासं रामत्वं कुशलवद्यता न त्वधिगता' इत्यादौ उपमानापेक्ष्योपमेयस्य न्यूनत्वप्रतिपादनेऽपि व्यतिरेकालङ्कार' इत्याहुः 'अस्य व्यतिरेकालङ्कारस्य चतुर्विंशतिभेदाः । उपमेयाधिक्यप्रतिपादकविशेषणोक्तौ उपमानन्यूनताप्रतिपादकविशेषणोक्तौ उभयोक्तावुभयानुक्तौ चेति चत्वारः । चत्वार उपमायां शाब्द्याम् आशब्दां व्यङ्ग्यायां चेति द्वादश । एवं श्लेषे द्वादशे' इति काव्यप्रकाशः । तन्न, उभयानुक्तौ उपमेयाधिक्यरूपव्यतिरेकज्ञानाऽसम्भवात् ॥५९॥

सहोक्त्यलङ्कारमाह—

सहोक्तिः सहभावश्चेद्भासते जनरञ्जनः ।

दिगन्तमगमयस्य कीर्तिः प्रत्यर्थिभिः सह ॥६०॥

सहोक्तिरिति । उपमानोपमेयभावकल्पकसहत्वोक्तौ सहोक्त्यलङ्कार इत्यर्थः । दिगन्तेति लक्ष्यम् । अत्र साहित्यबलेनैव कीर्तिनिष्ठदिगन्तगमनस्य वैरिनिष्ठत्वप्रतीतेरुपमानोपमेयभावकल्पनम् । अस्य साहित्यस्य 'वैरिणोऽपि दिगन्ते गता' इति वपर्थ-निष्ठाऽतिपौरुषरूपचमत्काराघायकत्वात् । यथा वा—

क्षणदधैष क्षणदापतिप्रभः प्रभञ्जनाऽव्येयजवेन वाजिना ।

सहैव तामिर्जनदृष्टिवृष्टिभिर्बहिः पुरोऽभूत् पुरुहूतपौरुषः ॥

(१) अत्र राजनिष्ठपुरबहिर्भावंस्य दृष्टिनिष्ठताप्रत्ययेन कल्प्यसादृश्येनान्वविषया-ऽदर्शनादिरूपचमत्काराघानात् । अर्थं च श्लेषगर्भोऽपि । यथा—

अनेन साध' तव यौवनेन कोटि परामच्छिदुरोऽव्यरोहत् ।

प्रेमाऽपि तन्वि ! त्वयि वासवस्य गुणोऽपि चापे घमनःशरस्य ॥

अत्र 'कोटिपद्व्यास्यन्ताधिक्यधनुःकोटिपरत्वात् श्लेषः ॥ ६० ॥

(१) इत आरभ्य 'प्रेमापि' इत्यन्तः पाठः स-पुस्तके नास्ति ।

विनोक्तिमाह—

विनोक्तिश्चेद्विना किञ्चित्प्रस्तुतं हीनमुच्यते ।

विद्या हृद्यापि साऽवद्या विना विनयसम्पदा ॥ ६१ ॥

विनोक्तिरिति । यद्भावोक्त्या वर्णनीयसदसत्त्वापादनं, तादृशोक्तौ विनोक्त्य-
लङ्कार इत्यर्थः । उदाहरणं विद्येति । वर्णनीयविद्याया विनयाभावेऽसत्त्वप्रतिपादनात् ।
यथा वा—

तव रूपमिदं तथा विना विफलं पुष्पमिवाऽवकेशिनः ।

इयमृद्धधना वृथाऽवनी स्ववनी संप्रवदत्पिकाऽपि का ॥

अत्र वृथाशब्दकाकृत्तभ्यामसत्त्वोक्तिः । 'विना खलैर्विभात्येषा राजेन्द्र ! भवतः
सभा' इति सत्त्वप्रतिपादनम् ॥ ६१ ॥

समासोक्त्यलङ्कारमाह—

समासोक्तिः परिस्फूर्तिः प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य चेत् ।

अयमैन्द्रीमुखं पश्य रक्तश्चुम्बति चन्द्रमाः ॥ ६२ ॥

समासोक्तिरिति । प्रस्तुते श्लिष्टैरश्लिष्टैर्वा पदार्थैर्वर्ण्यमाने चमत्काराधायका-
ऽप्रस्तुतार्थप्रत्ययः समासोक्तिः । 'समासः सङ्क्षेपस्तेनोक्ति'रित्यक्षरार्थः । अयमिति
लक्ष्यम् । अत्र मुखशब्दः प्रारम्भवदनयोः, रक्तशब्दश्चाऽरुणकामुकयोः, चुम्बतिशब्द-
श्चुम्बनसम्बन्धयोः श्लिष्ट इति, ऐन्द्रीशब्दप्रतिपादितेन्द्रसम्बन्धिस्त्रीप्रतीतेः पुंलिङ्गचन्द्रमः-
शब्दप्रतिपादितपुमन्तरप्रतीतेश्च परनायिकासक्तपुरुषान्तरवृत्तान्तः प्रतीयत इति
श्लेषेणोदाहरणम् । यथा वा—

वरुणरमणामाशामासाद्यन्तमसुं हवी-

निचयसिचयांशांशभ्रंशक्रमेण निरंशुकम् ।

तुहिनमहसं पश्यन्तीव प्रसादमिषादसौ

निजमुखमितः स्मेरं घत्ते हरेर्महिषी हरित् ॥

अत्र महतोऽन्यस्त्रीनिषेवणे, वस्त्रादेराच्छिद्य ग्रहणेन विपद्प्रस्तुतत्वदर्शने चान्यस्त्रीणां
हास्यमित्यादिप्रतीतेः ॥ ६२ ॥

खण्डश्लेषमाह—

खण्डश्लेषः पदानां चेदेकैकं पृथगर्थता ।

उच्छलद्भूरिकीकालः शुशुभे वाहिनीपतिः ॥ ६३ ॥

खण्डश्लेष इति । श्लेषो द्विधा शब्दश्लेषोऽर्थश्लेषश्च । विजातीयोच्चारणयोग्य-
त्वेन भिन्नयोः शब्दयोरैकोच्चारणविषयत्वं शब्दश्लेषः । सोऽष्टधा, वर्णपदलिङ्गभाषा-
विभक्तिप्रकृतिप्रत्ययवचनभेदात् । वर्णभेदेन विरूपयोः पदयोरादेशाद्विचित्रैकैकरूप्ये वर्ण-
श्लेषः । यथा—चन्द्रादृष्टवाचकविधुविधिपदयोः 'विधा'विति सप्तम्यन्तम् । न्यूनाधिक-

तथा भिन्नार्थयोः पदयोर्मिथोमेलनादेकार्थप्रतिपादकत्वं पदश्लेषः । यथा—‘पृथुकार्तस्वर-
पात्र’मिति । अत्र महत्स्रवर्णपात्रवत्त्वं पृथुकार्थं य आर्तस्वरस्तस्य स्थानम् (इत्यर्थः) ।
विभिन्नलिङ्गार्थप्रतिपादकयोर्व्याकरणवशेनैकरूप्यं लिङ्गश्लेषः । यथा—‘रामयो’रिति ।
भिन्नार्थयोः प्राकृतसंस्कृतयोरैकरूप्यं भाषाश्लेषः । यथा—

महदेष्टरसंघम्मे तमवसमासंगमागमाहरणे ।

हरबहुसरणं तं वित्तमोहमवसरउमे सहसा ॥

‘मम देहि रसं घमें तमोवशामाशां गमागमाद्हर नः, हरवधु ! शरणं त्वं
चित्तमोहोऽपसरतु मे सहसा’ इति प्राकृतार्थः । ‘महं वदाति सा महदा, उत्सवदात्रि !
सुरसन्धं घुरान् सन्दधाति वशीकरोतीति सुरवशीकारिणं समासङ्गं सम्यगभ्यासम् अव-
रक्ष (हे आगमाहरणे !) बहुसरणं बहुविस्तारिणं वित्तमोहम् अवसरे समये उमे !
पार्वति ! हर दूरीकुरु’ इति संस्कृतार्थः । भिन्नयोर्विभक्त्योर्नाम्नो धातोश्चैकरूप्यं
विभक्तिश्लेषः । यथा—‘हरा’दिपदे सुप्तिङन्तत्वम् । भिन्नधात्वोः प्रत्ययवशेनैकरूप्यं
प्रकृतिश्लेषः । यथा—‘वह प्रापणे’ ‘वच परिभाषणे’ इति धात्वोर्‘र्वक्ष्यती’ति ।
भिन्नयोरपि तुज्भाप्रप्रत्यययोरैकरूप्यं प्रत्ययश्लेषः । यथा—‘नन्दिने’ति । नदिधातो-
र्नन्दिनो बलीवर्दस्य भावो नन्दिता, आनन्दाश्रय इति च । द्व्येकार्थप्रतिपादकयो-
र्व्याकरणवशेनैकरूप्यं वचनश्लेषः । यथा—‘कुरुता’मिति परस्मैपदप्रथमपुरुषद्विवचने
आत्मनेपदकवचने च । अयमष्टविधः सभङ्गश्लेषः । पर्यायशब्दानुपस्थाप्यार्थद्वयोपस्था-
पकाऽभिन्नशब्दत्वमभङ्गशब्दश्लेषत्वम् । यथा—

क्षोणीभृतामनुलकर्कशविग्रहाणा-

मुद्दामदर्पहरिकुञ्जरकोटिभाजाम् ।

पक्षच्छिदामयमुदप्रबलो विधाय

त्रासाब्धिमग्नमखिलं जगदुज्जहार ॥

इत्यादौ वात्पर्यग्रहेणोभयोपस्थाकृत्वात् । पर्यायशब्दोपस्थाप्यार्थद्वयोपस्थापक-
शब्दवत्त्वमर्थश्लेषः । यथा—

स्ताकेनोन्नतिमायाति स्ताकेनायात्यधोगतिम् ।

अहो ! स्रसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च ॥

अत्र ‘अल्पेनोर्ध्वं समायाती’ति पाठेऽप्यर्थद्वयप्रतिभानस्य तुल्यत्वात् । न च
श्लेषस्योपमानज्ञानज्ञाप्यतयोपमाया एव तत्रालङ्कारतया न श्लेषस्यालङ्कारत्वमिति
वाच्यम् । श्लेषज्ञानात्पूर्वं सादृश्यज्ञानाभावेन श्लेषस्योपमानज्ञानज्ञाप्यत्वाभावात् ।
प्रथमोपस्थितिष्वयतया श्लेषस्यैव तत्रोपमाज्ञापकतयाऽलङ्कारत्वात् । एवम्—यत्र
श्लेषज्ञानज्ञाप्यो विरोधालङ्कारोऽलङ्कारान्तरं वा तत्रापि श्लेष एवालङ्कारो, मुख्य-
त्वात् । ‘एतस्य शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायिज्ञानविषयत्वाच्छब्दालङ्कारत्व’मिति

कादयप्रकाशः । 'अर्थालङ्कारत्वमिति जीर्णाः । न चैतस्य गुणमध्यपाठाङ्गालङ्कारत्व-
मिति वाच्यम् । गुणान्तर्गतदलेपस्य विसन्धित्वाभावरूपत्वात् ; कालालेति ।
कीलालालपदेन जलरुचिरप्रवाहकूपार्थद्वयपरत्वात् , वाहिनीपतिपदस्य सेनापतिनदी-
पतिरूपार्थद्वयपरत्वाल्लक्ष्यत्वम् । अर्थं चाभङ्गश्लेषः । पर्यायशब्दानुपस्थाप्यार्थद्वयप्रति-
पादकशब्दवत्त्वात् । यथा वा—

अत्याजि लब्धविजयप्रसरस्तवया किं
विज्ञायते रुचिपदं न महीमहेन्द्रः ।
प्रत्यर्थिदानवशताहितचेष्टयासौ
जीमूतवाहनधियं न करोति कस्य ॥ ६३ ॥

सभङ्गशब्दश्लेषमाह—

भङ्गश्लेषः पदस्तोमस्यैव चेत्पृथगर्थता ।
अजरामरता कस्य नायोष्येव पुरी प्रिया ॥ ६४ ॥

भङ्गश्लेष इति । अर्थद्वयप्रतिपादकपदद्वयस्य मेलनादेकार्थप्रतिपादकत्वे सभङ्ग-
श्लेष इत्यर्थः । अजरेति लक्ष्यम् । अत्र 'अजरामरते'ति द्वन्द्वोत्तरभावप्रत्ययस्योभयत्र
सम्बन्धादजरामरतेत्यस्य 'अजश्च रामश्चे'ति द्वन्द्वगर्भषष्ठीतत्पुरुषेण 'अजरामविषयक-
प्राप्तिमती'त्यर्थस्यापि प्रतिपादनात् ॥ ६४ ॥

अर्थश्लेषमाह—

अर्थश्लेषोऽर्थमात्रस्य यद्यनेकार्थ आश्रयः ।
कुटिलाः श्यामला दीर्घाः कटाक्षाः कुन्तलाश्च ते ॥ ६५ ॥

अर्थश्लेष इति । अर्थमात्रस्य न तु शब्दविशिष्टस्य । तेन पर्यायशब्दोपस्था-
प्यत्वमुक्तम् । अनेकार्थं उपमानोपमेयरूपः यदि आश्रयत्वेन कथ्यते तत्रेत्यर्थः । तेन
पर्यायशब्दोपस्थाप्यार्थद्वयोपस्थापकपदवत्त्वमर्थश्लेषः । कुटिलादिपदोपस्थाप्यार्थस्य
वक्रादिपदैरप्युपस्थितेर्लक्ष्यत्वम् ॥ ६५ ॥

अप्रस्तुतप्रशंसामाह—

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात्सा यत्र प्रस्तुतानुगा ।
कार्यकारणसामान्यविशेषादेरसौ मता ॥ ६६ ॥
कमलैः कमलावासैः किं किं नासादि सुन्दरम् ।
अध्यम्बुधेः परं पारं प्रयान्ति व्यवसायिनः ॥ ६७ ॥

अप्रस्तुतेति । चमत्कारकारककार्योपस्थापककारणकथने तद्विशकारणोपस्थापक-

कार्यकथने तादृशसामान्योपस्थापकविशेषकथने तादृशविशेषोपस्थापकसामान्यकथने सद्दशोपस्थापकसद्दशकथने अप्रस्तुतप्रदं सालङ्कार इत्यर्थः । कार्येति । आदिना तुल्यार्थ-ग्रहणम् । अप्राकरणिकश्चार्थः कार्यरूपो हेतुरूपः सामान्यरूपो विशेषरूपः सद्दशवस्तुरूप-श्चेति पञ्चविध इत्यर्थः । तदुक्तम्—

‘कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति ।

तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा ॥’

इति । निमित्ते कारणे तदन्यस्य कारणादेस्तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्य यद्वचनमित्यर्थः । कमलैरिति । ‘कमलः छन्दरम् आसादी’त्यन्वयः । अत्र कमलानां जलकार्यत्वात्कारणो-भूतजलनिष्ठसौन्दर्यस्योपस्थितिः । ‘कमलावासैः किं किं नासादी’त्यन्वयः । अत्र कमला-वासरिति करणोक्त्या सधर्मनोहरकार्योपस्थितिः । अप्यनुधेरिति । अत्र ‘अम्बुधेः पारमिति विशेषोक्त्या परदेशगमनाद्युद्योगसामान्योपस्थितिः । ‘व्यवसायिन’ इति सामान्योक्त्या प्रकृतकार्यविशेषोपस्थितिः । तुल्येन तुल्योपस्थितिरपि प्रकृतवाक्यार्थ-ज्ञानोत्तरं समासोक्त्या जायत इति । यथा वा—

स्मारं ज्वरं धोरमपत्रपिण्णोः सिद्धागदङ्कारचये चिकित्सौ ।

निदानमौनाद्विशद्विशाला साङ्क्रामिकी तस्य रुज्व लज्जा ॥

अत्र नलनिष्ठलज्जारूपकार्योक्त्या कारणोभूतदमयन्तीविषयानुसरणोपस्थितिद्वारा स्मरेणवेद्यं थाजना कृतेति प्रकृतोपपत्तिः ।

पत्तगेन मया जगत्पतेरुपकृत्यै तव किं प्रभूयते ।

इति वेद्यि, न तु त्यजन्ति मां तदपि प्रत्युपकर्तुमर्तयः ॥

अत्र प्रत्युपकारेच्छारूपकारणोक्त्या प्रकृतगमनोपस्थितिः ।

क्रमेलकं निन्दति कोमलेच्छुः क्रमेलकः कण्टकलम्पटस्तम् ।

प्रीतौ तयोरिष्टभुजोः समार्था मध्यस्थता नैकतरोपहासः ॥

अत्र ‘कोमलेच्छुःक्रमेलका नोपहसनीयौ’ इति विशेषोक्त्या ‘सर्वोऽपि स्वेष्टेच्छु-नोपहसनीय’ इति सामान्योपस्थितिः ।

नित्यं नियत्या परवत्यशेषे कः संविदानोऽप्यनुयोगयोरन्यः ।

अचेतना सा च न वाचमहेद्वक्ता तु वक्तृश्रमकर्म भुङ्क्ते ॥

अत्र अनुयोगकर्तृत्वसामान्योक्त्या तादृशसखीविशेषोपस्थितिः । तुल्योक्त्या तुल्योपस्थितिस्त्रिधा, श्लेषेण समासोक्त्या सादृश्यमात्रेणेति । यथा—

ध्वनिरतिमधुरः शुचित्वमुच्चैर्जनिरपि शङ्क ! मदीनतस्तथाभूत् ।

अवगतमखिलं बहिस्तदेतत् कुटिलतरं पुनरन्तरं न विद्यः ॥

समासोक्त्या यथा—

आगच्छतामपूर्णानां पूर्णानां प्रतिगच्छताम् ।

यद्वर्धनि न सद्बद्धो घटानां, तद् वृथा सरः ॥

साहचयेन यथा—

यत्कस्यामपि भानुमान् ककुभि स्थेमानमालम्बते

जातं यद् धनकाननैकशरणं प्राप्तेन दावाग्निना ।

पृथैतद्भुजतेजसा विजतयोस्तावत्तयोरौचित्ति

धिक् तं वाडवमम्भसि द्विषि भिया येन प्रविष्टं पुनः ॥

आरोपितसाहचयेन यथा—

अन्यस्ता पदशृङ्खला, न गणिताऽप्याधोरणाऽधोगतिः

तोढा कापि सृणिष्यथा, परिजनाः प्राणोपमा विस्मृताः ।

वृत्तो वाचि तृणच्छदस्तदपि नो कञ्चित्पुंर मना—

गेषा कुक्षिदरीति सम्प्रति पुनर्वाञ्छामि तत्काननम् ॥

एवमन्यान्युदाहरगान्युद्धानि । प्रायेण सर्वेऽप्यन्यापदेशा उदाहरणम् । अत्र वाच्यार्थस्याप्रस्तुतत्वेनाऽवर्णनीयतया तत्राभिधायामपर्यवसितायां तेन प्रस्तुतार्थाभिव्यक्तिः । समासोक्त्यादौ प्रस्तुतस्य वर्णनीयत्वेनाभिधायार्थपर्यवसितायामर्थसौन्दर्यबलेनाप्रस्तुतार्थभानमिति । अन्यत्र तु—‘अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादप्रकाण्डे तु या स्तुतिः’ । स्तुतिरित्युपलक्षणं निन्दया अपि । तेन यत्राप्रस्तुतस्य स्तुत्या निन्दया वा प्रस्तुतस्य स्तुतिर्निन्दा वा प्रतीयते तत्राप्यप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । न च तत्र व्याजस्तुत्यलङ्कार इति वाच्यम् । निन्दास्तुत्योरेकविषयत्व एव व्याजस्तुत्यलङ्काराङ्गीकारात् । यथा—

ये किल नाऽऽज्ञादासाः सरसि सदा ये कृतावासाः ।

पानीयपानमुदितास्त एव धन्याः परं भीनाः ॥

अत्राप्रकृतमीनस्तुत्या प्रकृतराजसेवकानां निन्दा ।

उपचीयमानमनिशं बहुतरदुरितं कृतं तेन ।

यः खलुनितान्तकुटिलं सेवति (?) तरलं धराबीजम् ॥

अत्र सेवकनिन्दया प्रकृतोदासीनस्तुतिः ॥ ६७ ॥

अर्थान्तरन्यासमाह—

भवेदर्थान्तरन्यासोऽनुषक्तार्थान्तराभिधा ।

हनुमान्धिमतर्दू दुष्करं किं महात्मनाम् ॥ ६८ ॥

भवेदिति । अनुषक्त उपपादकः । यत्र प्रस्तुतस्य सामान्यरूपस्य विशेषरूपस्य चार्थस्योपपादनार्थं विशेषरूपस्य सामान्यरूपस्य चार्थस्याभिधानं तत्रार्थान्तरन्यासालङ्कार इत्यर्थः । अतश्चोक्तकाव्यलिङ्गालङ्काराद्भेदः । हेतुरूपार्थसमर्पकत्वस्य काव्यलिङ्गत्वात् । न ह्यत्र सामान्यरूपो विशेषरूपो वार्थो हेतुः, अपितुपपादकः । उपपादकं च निश्चयविषयत्वरूपदृढीकरणम् । काव्यलिङ्गे तु व्याप्तिपक्षधर्मेतावलेनोपपादनमिति

भेदः । न चैवमनुमानात्काव्यलिङ्गस्य को भेदः ? उपपादनीयार्थोक्त्यनुक्तिभ्यां तयो-
र्भेदात् । ह्यनुमानित्युदाहरणम् । 'महात्मनां सर्वं सुकर'मिति सामान्यार्थस्याधिस्तरण-
रूपविशेषेणोपपादनात् । विशेषस्य च सामान्येणोपपादनात् । उपपादनं च सादृश्येन
वैधर्म्येण वा । अधिस्तरणस्य दुष्करस्य च सादृश्यात् । यथा वा—

त्वया निषेया न गिरो मर्त्याः क्रुधा कद्रुष्णे हृदि नैषधस्य ।

पित्तेन दूने रसने सितापि तिक्तायते ईसकुलावतंस ॥

अत्र 'क्रुद्धे नले मदीया वार्ता न वक्तव्ये'ति विशेषाभिधानस्योपपादकः पुष-
सामान्यस्य दोषेणान्यथावस्थितार्थस्यान्यथाभानरूप उक्तः ॥ ६८ ॥

विकस्वरालङ्कारमाह—

यस्मिन् विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्वरः ।

स न जिग्ये महान्तो हि दुर्धर्षाः क्षमाधरा इव ॥ ६९ ॥

यस्मिन्निति । उपन्यस्तस्य विशेषस्य समर्थनार्थं सामान्योपन्यासे कृते तावता
परितोषाभावात्पुनरुपमानभूतार्थविशेषोपन्यासेन तत्समर्थने विकस्वरालङ्कार इत्यर्थः ।
उदाहरणं स्र इति । अत्र 'स न जित' इति विशेषरूपेणाभिधानोत्तरं 'महान्तो हि
दुर्धर्षा' इति सामान्यरूपेणाभिधाने कृते 'क्षमाधरा इवे'ति पुनरुपमानभूतविशेषरूपा-
भिधानम् । यथा वा—

अलं विलम्ब्य त्वरितुं हि वेला कार्ये किल स्थैर्यसहे विचारः ।

गुरुपदेशं प्रतिभेव तीक्ष्णा प्रतीक्षते जातु न कालमर्तिः ॥

अत्राद्यचरणेन कार्यविशेषे विलम्बवारण उपन्यस्ते सामान्येन च तत्समर्थने कृते
पुनरुपमानीभूतविशेषोपादानम् ॥ ६९ ॥

पर्यायोक्त्यलङ्कारमाह—

कार्याद्यैः प्रस्तुतैरुक्ते पर्यायोक्तिं प्रचक्षते ।

तृणान्यङ्कुरयामास विपक्षनृपसङ्गमु ॥ ७० ॥

कार्याद्यैरिति । प्रकर्षेण स्तुतैः स्तुतिविषयैः कार्याद्यैरुक्ते गम्ये वक्तव्यार्थे इति
शेषः । कार्यादीत्युपलक्षणं कारणसम्बन्ध्यादेरपि । एवञ्च—गम्यस्य विवक्षितस्वरूपा-
दतिचमत्कारजकसाधारणधर्मेणाभिव्यञ्जने पर्यायोक्तिरित्याशयः । तृणानीति लक्ष्यम् ।
य इत्यध्याहृत्य सोऽस्त्योत्यादिना वाक्यार्थः पूरणीयः । अरिभवननिष्ठतृणाङ्कुरोत्पादक-
तथा प्रस्तुतस्य राज्ञो गम्यत्वात् । यथा वा—

यस्तन्निव ! भर्ता ह्युत्प्रेष सायं दिशः समालम्बनकौतुकिभ्याः ।

आज्ञापयतिस्ते दम्यन्ति ! सोऽपि स्मरेण दासीभविर्तुं न्यदेति ॥

यथा वा—

विद्यासन्ध्योदयोद्वेकादविधारजनीक्षये ।

यदुदेति नमस्तस्मै कस्मैविद्विष्वतस्त्विषे ॥

अत्र सूर्यस्तकालीनोदयकर्म (कर्तृ)त्वेनासाधारणेन रूपेणामिहितः । यथा वा—

येन त्रिःसप्तकृत्वो नृपबहलवसामांसमस्तिष्कपङ्क-

प्रारभारेऽकारि भूरिच्युतरुधिरसरिद्वारिपूरऽभिषेकः ।

यस्य स्त्रीबालवृद्धावधिनिधनविधौ निर्दयो विश्रुतोऽसौ

राजन्योर्चासकृत्कथनपटुरटङ्गोरधारः कुठारः ॥

अक्ष गम्यः परशुराम एकविंशतिवारक्षत्रियक्षयकारणत्वेन कुठारसम्बन्धित्वेना-
मिहितः । यथा वा(१)—

तीर्णः किमर्णोनिधिरेष नैव सुरक्षितेऽभूदिह यत्प्रवेक्षः ।

फळं किमेतस्य तु साहसस्य न तावदद्यापि विनिश्चिनोमि ॥

अत्र 'किमर्थमागतोऽस्ती'ति गम्यं भङ्ग्यन्तरेणामिहितम् । एवञ्च—गम्यस्यार्थस्य
भङ्ग्यन्तरेणामिधानं पर्यायोक्तिरिति सम्प्रदायः । भिन्नकारकप्रकारकयोर्वाच्यव्याञ्ज-
निकयोरर्थयोरैक्यं पर्यायोक्तिः ।

यं प्रेक्ष्य चिररूढापि निवासप्रोतिरुज्झिता ।

मदनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः ॥

अत्र मदमानयोः प्रेक्षणप्रोत्यसम्भवादुक्तकारकप्रकारेण तात्पर्याभावाद्वाच्यानामेव
मदमानैरावणेन्द्राणां कारकान्तरप्रकारेण व्यङ्ग्यता । मदमानहीनत्वरूपोऽर्थ उभयत्रा-
प्येक एव । यथा निर्विकल्पकसविकल्पकयोर्विशेषणविशेष्यभेदसंस्पर्गाविषयकतद्विषय-
कयोर्विषयैक्यम् । 'अत्र 'पेरावणशक्री मदमानमुखौ जाता'विति व्यङ्ग्यम्' । इति काव्य-
प्रकाशः । यथा वा—'स्ववृत्तितत्तज्जनयन्त्रणार्तिविश्रान्तिमायुः ककुभां विभागाः ।'
अन्यत्र तु—'पर्यायोक्तं तदप्याहुर्दं व्याजेनेष्टसाधनम् ।' यथा—

विमातृपुत्रस्य करस्थकेतकीपुष्पं जिघृक्षुः शिशुरेष रोदिति ।

हसन्तु सर्वे विकिरन्तु कण्टकानुच्चैस्तरं, यामि तथापि तद्वनम् ॥

अत्र वनगमनव्याजेन स्वैरविहार इष्टः प्रतीयते ॥ ७० ॥

व्याजस्तुल्यलङ्कारमाह

उक्तिवर्जास्तुतिनिन्दास्तुतिभ्यां स्तुतिनिन्दयोः ।

कस्ते विवेको नयसि स्वर्गं पातकिनोऽपि यत् ॥ ७१ ॥

उक्तिरिति । निन्दया स्तुतेः स्तुत्या च निन्दाया उक्तिव्याजस्तुतिरित्यर्थः ।

'कस्ते विवेक' इति निन्दया 'पापिनोऽपि स्वर्गं' नयसी'ति स्तुतिः ।

(१) 'यथा वा' इत्यारभ्य 'भङ्ग्यन्तरेणामिहितम्' इत्यन्तं नास्ति ख-पुस्तके ।

अपहाय निखिलकृत्यं विहाय निद्रामपि त्वरया ।
 प्रातर्यदागतोऽसि प्रभो ! तदुन्नीयते महद्भाग्यम् ॥
 इयं च स्तुतिमुखी निन्दा । अत्र स्तुतिनिन्दयोरेकविषयत्वं बोध्यम् । 'अन्य-
 स्तुतिनिन्दाभ्यामन्यस्तुतिनिन्दयोरप्रस्तुतप्रशंसे'ति केचित् । अन्यत्र--

स्तुत्या स्तुतेरभिव्यक्तिव्याजस्तुतिरुदाहृता ।
 निन्दाया निन्दया व्यक्तिव्याजनिन्देति गीयते ॥
 इयं च विषयभेदे यथा—

बहुरूपकशालभञ्जिकामुखचन्द्रेषु कलङ्कुरङ्कवः ।
 यदनेककसौधकन्धराहरिभिः कुक्षिगतीकृता इव ॥
 अत्र शालभञ्जिकामुखचन्द्रे निष्कलङ्क(त्व)स्तुत्या नगरीस्तुतिः ।
 त्वमुचितं नयनार्चिषि शम्भुना भुवनशान्तिकहोमहविः कृतः ।
 तव वयस्यमपास्य मधुं मधुं हतवता हरिणा बत ! किं कृतम् ॥
 अत्र पूर्वार्धे महादेवस्तुत्या कामनिन्दा । उत्तरार्धे विष्णुनिन्दया कामनिन्दा ७१ ॥
 आक्षेपालङ्कारमाह—

आक्षेपस्तु प्रयुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात् ।

चन्द्र ! सन्दर्शयात्मानमथवाऽस्ति प्रियामुखम् ॥ ७२ ॥

आक्षेप इति । प्रयुक्तस्य उपमानत्वेन संमतस्य, विचारणात् 'उपमेयमेतत्कार्य-
 क्षममिति विचारेण प्रतिषेध आनर्थक्यकथनम् आक्षेपालङ्कार इत्यर्थः । प्रियामुखे
 जयिनि सति नोचितं तद्दर्शनमिति प्रतिषेधाल्लक्ष्यत्वम् । यथा वा—

तदोजसस्तथशसः स्थिताविमौ ब्रूयेति चित्ते कुर्वते यदा यदा ।

तनोति भानोः परिवेषकैतवात्तदा विधिः कुण्डलनां विधोरपि ॥

यद्वा प्रयुक्तस्येत्युपलक्षणम् । उक्तवक्ष्यमाणविषयको युक्तिपूर्वको वस्तुतः प्रतिषेधो
 यः स्तुतिनिन्दाव्यञ्जकः, स आक्षेपः ।

स्तुतौ मधोनस्त्यज साहसिकथं वक्तुं कियत्तं यदि वेद वेदः ।

ब्रूयोत्तरं साक्षिणि हृत्छ नगामज्ञातृविज्ञापि ममापि तस्मिन् ॥

(१) 'प्रतीपं द्विविधम्, उपमानस्य वैयर्थ्यकथनमुपमेयत्वकथनं च । तेन प्रतीपा-
 न्तर्गतोऽप्यमिति क्राव्यप्रकाशः । अन्यत्र तु—

वस्तुतो वक्तुमिष्टस्य विशेषप्रतिपत्तये ।

निषेधाभासमाक्षेपं बुधाः केचन मन्वते ।

प्राधान्येन वक्तुमिष्टस्याशक्यवक्तव्यत्वात्प्रसिद्धत्वज्ञानफलको योऽवभासते निषेधः,

(१) इत आरभ्य 'क्राव्यप्रकाशः' इत्यन्तं नास्ति ख-पुस्तके ।

स आक्षेप इत्यर्थः । यथा—

द्वारि स्तम्भनिषण्णया मलिनया वक्रीकृतघोषया
नासाप्रागतबाष्पबिन्दुनिकरैः संसिच्यमानाङ्गया ।
मन्युस्तम्भितकण्ठगद्गिरा प्रोक्षारिताघाक्षरं
सन्दिष्टं तव कान्तया पथिक हे ! वक्तुं न तत्पार्यते ॥

अत्र 'मरिच्यति' इत्यस्याशक्यवक्तव्यत्वम् । अयमुक्तविषयः । वक्ष्यमाणविषयः—
कथ्यते न कतमः स इति त्वं मां विवक्षुरसि किं चलदोष्टः ।
अर्धवर्त्मनि रुणत्सि न पृच्छां निर्गमेण न परिश्रमयैनाम् ।

अतिप्रसिद्धत्वज्ञानफलको यथा—

किं ब्रूमः शशिनो भाग्यं हरस्य शिरसि स्थितिः ।
अभाग्यमपि किं ब्रूमस्तत्राप्यपरिपूर्णता ॥

इति । यथा वा—

ब्रूमः किमस्य वरवर्णिनि ! वोरसेनो-
द्भूतिं द्विषद्वलविजित्तरपौरुषस्य ।
सेनाचरीभवदिभाननदानवारि-

वासेन यस्य जनिता सुरभी रणश्रीः ॥—॥ ७२ ॥

गूढाक्षेपालङ्कारमाह—

गूढाक्षेपो विधौ व्यक्ते निषेधे चाऽस्फुटे सति ।

हर सीतां सुखं, किन्तु चिन्तयाऽन्तकढौकनम् ॥ ७३ ॥

गूढाक्षेप इति । यत्र विधिनिषेधो वा स्फुटो निषेधो विधिश्चास्फुटस्तत्र गूढा-
क्षेपः । हरेति रावणं प्रति मारीचोक्तिः । सुखमिति क्रियाविशेषणम् । किन्तु अन्त-
कस्य ढौकनं गतिं चिन्तय । 'ढौक गता'विति घातुः । 'अन्तकगतिं चिन्तये'त्यनेन
मृत्युप्रदर्शनेन निषेधस्यास्फुटत्वाद्बोध्यत्वम् । आद्यं यथा—

गच्छ गच्छसि चेतकान्त ! पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।
ममापि जन्म तन्नैव भूयाद् यत्र गतो भवान् ॥

द्वितीयं यथा—

मार्गं मा गा मुरारेर्ब्रजकुलजवधूमार्गवज्राभिवार्तं
तास्ताः साध्व्योऽपि वधवः कति कति वनिता अंशितास्तेन मार्गात् ।
मन्त्रं तन्त्रं न केषामपि न च मनुते तस्य वंशीनिनादः
संसारे हन्त ! तासां निपतति सलिलं यामिरालोक्तोऽसौ ॥

व्यङ्ग्याक्षेपो यथा—

लोकाः स्तुवन्तु भुवि भूधरधारणेन

कर्माऽद्भुतं भगवता विहितं स्वयं यत् ।

लज्जामहे वयमतीव यदस्य भृत्यै-

राकाशवर्त्मनि घृता गिरयोऽतिकायाः ॥-॥ ७३ ॥

विरोधालङ्कारमाह—

विरोधोऽनुपपत्तिश्चेद् गुणद्रव्यक्रियादिषु ।

अमन्दचन्दनस्यन्दः स्वच्छन्दं दन्दहीति माम् ॥ ७४ ॥

विरोध इति । आदिना जातिः । गुणद्रव्यक्रियाजातीषां सम्बन्धानुपपत्तिकथने विरोधालङ्कारः । तत्र जातेर्गुणद्रव्यक्रियाजातिभिः, गुणस्य गुणद्रव्यक्रियाभिः, क्रियायाः क्रियाद्रव्याभ्यां, द्रव्यस्य द्रव्येणेति दश प्रकाराः । अमन्देति लक्ष्यम् । तन्नामन्दता गुणः, चन्दनत्वं जातिः, चन्दनं द्रव्यम्, स्यन्दः प्रसवणा क्रिया, तेषां दाहकत्वविरोधात् । इदं चतुर्णां क्रियाविरोध उदाहरणम् । यथा वा—

निन्दामि किं मलयचन्दनगन्धवाहं

किं वा स्रधाकिरणधाम तिरस्करोमि ।

चूतः स्वहस्तसलिलैः परिषिञ्चितो(?)स्यं

मां पापिर्नो दहति हन्त ! नवाङ्कुरेण ॥

अर्थं द्रव्यस्य । गुणक्रिययोर्थथा—

मूर्त्या नाम्ना च कृष्णस्तदुपरि यमुनाकूलनीरे विहारः

किञ्च इयामाभिराभिः कुचलयदलहरबललीभिः प्रसङ्गः ।

कुञ्जे ध्वान्तैकपुञ्जे तदपि विहरणं केशभूषा शिखण्डै-

स्तस्मादस्माकमन्तस्तिमिरततिहति वक्ति वेदोऽपि चित्रम् ॥

पुवमन्यान्यप्युदाहरणानि बोध्यानि ॥ ७४ ॥

विरोधाभासमाह—

श्लेषादिभूर्विरोधश्चेद्विरोधाभासता मता ।

अप्यन्धकारिणा तेन जगदेतत्प्रकाश्यते ॥ ७५ ॥

श्लेषादीति । श्लेषेण विरोधपरिहारफलकविरोधमाने विरोधाभास इत्यर्थः । अप्यन्धकारिणेति लक्ष्यम् । अत्रान्धकारवता जगत्प्रकाशनस्य विरुद्धत्वाद्विरोधमानम् । अन्धकरिपुत्वेन महादेवमाने तत्परिहारः । यथा वा—

प्रतीपभूपैरिव किं ततो मिया विरुद्धधर्मैरपि भेत्तुतो जिज्ञाता ।

अमिन्नजिन्मिन्नजिदोजसा स यद् विचारहकू चारहगप्यवर्तत ॥

अत्र शब्देन विरोधपरिहारे विरोधाभासः, तदभावे शुद्धो विरोधालङ्कारः ।
काव्यप्रकाशदर्पणयोस्तु विरोधाभास एवोक्तो न विरोधालङ्कारः ॥ ७५ ॥

असम्भवालङ्कारमाह—

असम्भवोऽर्थनिष्पत्तावसम्भाव्यत्वर्णनम् ।

को वेद गोपिशिशुकः शैलमुत्पाटयिष्यति ॥ ७६ ॥

असम्भव इति । अर्थनिष्पत्तौ सत्यां तस्या असम्भावितत्वेन कथनेऽसम्भवा-
लङ्कारः । को वेदेति लक्ष्यम् । यथा वा—

कमठपृष्ठकठोरमिदं धनुर्ललितमूर्तिरसौ रघुनन्दनः ।

कथमधिज्यमनेन विधीयतामहह ! तात ! पगस्तव दारुणः (१) ॥

यथा वा—

उल्लास्यतां स्पृष्टनलाङ्गमङ्गं तासां नलच्छायपिबाऽपि दृष्टिः ।

अहमैव रत्यास्तदनर्ति पत्या छेदेऽप्यबोधं यदहर्षि लोम ॥— ७६ ॥

विभावनालङ्कारमाह—

विभावना विनापि स्यात्कारणं कार्यजन्म चेत् ।

पश्य लाक्षारसाऽसिक्तं रक्तं त्वच्चरणद्वयम् ॥ ७७ ॥

विभावेनेति । कारणेन विना कार्योत्पत्तिकथने विभावनालङ्कारः । लाक्षारसेन
असिक्तमिति समासः । लाक्षारसस्यैकरूपकारणं विनैव रक्तत्वरूपकार्यकथनम् । यथा वा—

अस्माकं सखि ! वाससी न रुचिरे ग्रैवेयकं नोज्ज्वलं

नो वक्रा गतिरुद्धतं न हसितं नैवास्ति कश्चिन्मदः ।

किन्त्वन्धेऽपि जना वदन्ति 'सुभगोऽप्यस्याः प्रियो नान्यतो

दृष्टिं निक्षिपती'ति विश्वमियता मन्यामहे दुःस्थितम् ॥

अन्यत्र—'हेतूनामसप्रत्वे कार्योत्पत्तिश्च सा मता ।' इयं विशेषोक्तिरिति द्रष्टव्यी ।

'कार्योत्पत्तिस्तृतीया स्यात्सत्यपि प्रतिबन्धके ।' यथा—

धनिनोऽपि निरुन्मादा युवानोऽपि न चञ्चलाः ।

प्रभवोऽप्यप्रमत्तास्ते कियन्तः सन्ति भूतले ॥

यथा वा—

तमोमयीकृत्य दिक्षः परागैः स्मरेषवः शक्रदृशां दिशन्ति ।

कुहूगिरश्चञ्चुपुटं द्विजस्य राकारजन्यामपि सत्यवाचम् ॥

अत्र राकारजनिः प्रतिबन्धिका । 'अकारणात्कार्यजन्म चतुर्थी स्याद्विभावना ।'

यथा—शाङ्खाद्वीणानिनोऽयमुदेति महदवभृत्तम् । 'विरुद्धात्कार्यसम्पत्तिर्दृष्टा काचिद्

विभावना ।' यथा—

उदयति स्म तदद्भुतमालिभिर्धरणिभृद्भुवि तत्र विमृश्य यत् ।

अनुमितोऽपि च बाष्पनिरीक्षणाद् व्यभिवचार न तापकरोनलः ॥

‘कार्यात्कारणजन्मापि दृष्टा काचिद्विभावना ।’ यथा—

जाता लता हि शैले जातु लतायां न जायते शैलः ।

सम्प्रति तद्विपरीतं कनकलतायां गिरिद्वयं जातम् ॥

काव्यप्रकाशे त्वेतेषामतिशयोक्तिमध्येऽन्तर्भावः कृतः ॥ ७७ ॥

विशेषोक्त्यलङ्कारमाह—

विशेषोक्तिरनुत्पत्तिः कार्यस्य सति कारणे ।

नमन्तमपि धीमन्तं न लङ्घयति कश्चन ॥ ७८ ॥

विशेषोक्तिरिति । कारणे सति कार्यानुत्पत्तिकथनं विशेषाक्त्यलङ्कारः । नमन्त-
मिति लक्ष्यम् । नमनरूपकारणे सत्यपि लङ्घनरूपकार्याभावः । इयम् उक्तेहेतुरुक्तेहेतु-
रचिन्त्यहेतुश्चेति त्रिधा । अनुक्तेहेतुर्मूले चोदाहृता । उक्तेहेतुर्यथा—

न ब्रूयततां चरतु वा भुवनेषु राज-

हंसस्य च प्रियतमा कथमस्य कीर्तिः ।

चित्रं तु यद् विशदिमाऽद्वयमादिशन्ती

क्षीरं च नाम्बु च मिथः पृथगातनोति ॥

अचिन्त्यहेतुर्यथा—

निपततापि न मन्दरभृभृता त्वमुदधौ शशलाञ्छन ! चूर्णितः ।

अपि मुनेर्जठराचिषि जीर्णतां बत ! गतोऽसि न पीतपयोनिधेः ॥

यत्तु दृश्ये—‘विभावनाविशेषोक्तयोः शुद्धोदाहरणं मृग्यमित्युक्तम्, तच्चिन्त्यम् ७८

असङ्गत्यलङ्कारमाह—

आख्याते भिन्नदेशत्वे कार्यहेत्वोरसङ्गतिः ।

त्वद्भक्तानां नमसङ्गं भङ्गमेति भवक्लमः ॥ ७९ ॥

आख्यात इति । कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वकथनमसङ्गत्यलङ्कारः । नमनाऽधिष्ठा-
नस्य भङ्गौचित्यात्संसारक्षमनिष्ठभङ्गस्य व्यधिकरणत्वात् । यथा वा—

गर्जति वारिदपटले वर्षति नयनारविन्दमबलायाः ।

भुजवह्निमूलसेको विरहलतापल्लवं सूते ॥

अन्यत्र तु—

‘अन्यत्र करणीयस्य सतोऽन्यत्र कृतिश्च सा ।

अन्यत्कर्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकृतिस्तथा ॥’

असङ्गत्यलङ्कार इति शेषः । उभयमपि यथा—

हृदि विदुर्भभुवः प्रहरन् शरै रतिपतिर्निषयाधिपतेः कृते ।

कृततदन्तरगस्वदृढव्यथः फलदनीतिरमूर्च्छदलं खलु ॥—॥ ७९ ॥

विषमालङ्कारमाह—

विषमं यद्यनौचित्यादनेकान्वयकल्पनम् ।

क्वाऽतितीव्रविषाः सर्पाः क्वासौ चन्दनभूरुहः ॥ ८० ॥

विषममिति । अनुरूपयोः सम्बन्धकथनं विषमम् । यथा भुजगचन्दनयोः ।
यथा वा—

कथं विधातर्मथि पागिपङ्कजात्तव प्रियाशक्त्यमृदुत्वशिलिपनः ।

‘वियोक्ष्यसे वल्लभये’ति निर्गता लिपिलंकाटंतपनिष्टुराऽक्षरा ॥

अन्यत्र तु—‘विरूपकार्यस्योत्पत्तिरपरं विषमं मतम् ।’ यथा—

आश्रयमस्य ककुभामवधीनवाप-

दाजानुगाद्भुजयुगादुदितः प्रतापः ।

व्यापत्सदाशयविसारितसप्ततन्तु-

जन्मा चतुर्दश जगन्ति यशःपटश्च ॥

‘अनिष्टस्याऽप्यवापितश्च तदिष्टार्थसमुद्यमात् ।’ इष्टप्राप्त्यर्थमनिष्टपरिहारार्थं वा
प्रवृत्तस्यानिष्टप्राप्तिरित्यर्थः । यथा—

अथं क्षाराम्भोधेः पतिरिति गवां पालक इति

श्रितोऽस्माभिः क्षीरोपनयनधिया नन्दतनयः ।

अनेन प्रत्यूहो व्यरचि स तथा, येन जननी-

स्तनादप्यस्माकं पुनरपि पयो दुर्लभमभूत् ॥

अनिष्टपरिहारार्थमुद्यतस्याऽनिष्टप्राप्तिरूपं यथा—

रविरक्षितसदेहः सरसि गतो गजपतिस्तरसा ।

पङ्के तथा निमग्नो वंशोऽपि यथा न दृश्यते तस्य ॥—॥ ८० ॥

समालङ्कारमाह—

सममौचित्यतोऽनेकवस्तुसम्बन्धवर्णनम् ।

अनुरूपं कृतं सद्य हारेण कुचमण्डलम् ॥ ८१ ॥

सममिति । उचितसम्बन्धवस्तुद्वयकथने समालङ्कारः । उचितत्वं च परस्परसोभा-
जनकत्वम् । हारकुचयोः सोभासम्बन्धस्योचितत्वात् । तेन विषमप्रतिपक्षं सममिति
सिद्धम् । इदञ्च अनुरूपसम्बन्धरूपविषमप्रतिपक्षम् । ‘सारूप्यमपि कार्यस्य कारणेन
समं विदुः ।’ इदं द्वितीयविषमप्रतिपक्षम् । यथा—

सितांशुवर्णैर्बधति स्म तद्गुणैर्माहासिवेन्नः सहकृत्वरी ब्रह्मम् ।

दिगङ्गनाङ्गावरणं रणाङ्गणे यशःपटं तद्भट्चातुरी तुरी ॥

विनाऽनिष्टं च तत्सिद्धिर्यदर्थं कृत उद्यमः ।

या लताऽन्विष्यते सैव लग्ना सम्प्रति पादयोः ॥

अनिष्टं स्वस्य परस्य च । इदं तृतीयविषमप्रतिपक्षम् ॥ ८१ ॥

विचित्रालङ्कारमाह—

विचित्रं चेत्प्रयत्नः स्याद्विपरीतफलप्रदः ।

नमन्ति सन्तस्त्रैलोक्यादपि लब्धुं समुन्नतिम् ॥ ८२ ॥

विचित्रमिति । (१) विपरीतफलेहेतुप्रयत्नवर्णने विचित्रालङ्कारः । अत्र फलम् इष्टरूपं बोध्यम् । तेन न तृतीयविषमान्तर्गतिः । यथा नमनस्योन्नतिहेतुत्वम् ॥ ८२ ॥

अधिकालङ्कारमाह—

अधिकं बोध्यमाधारादाधेयाधिक्यवर्णनम् ।

यथा व्याप्तं जगत्तस्यां वाचि मान्ति न ते गुणाः ॥ ८३ ॥

अधिकमिति । महान्तमाधारमुपक्रम्य तदपेक्षया आधेयाधिक्यवर्णनेऽधिका-
ऽलङ्कारः । वागूपाधारापेक्षया गुणरूपाधेयाधिक्यकथनात् । आधिक्यं परिमाणेन
सङ्गयया च । यथा वा—

आस्ते दामोदरीयामियमुदरदरीं याऽवलम्ब्य त्रिलोकी

संमातुं शक्तिमन्ति प्रथिमभरवशादत्र नैतद्यशांसि ।

तामेतां पूरयित्वा निरगुरिव मधुधर्वसिनः पुण्डरीक-

च्छन्नापन्नानि तानि द्विपदशनसनाभीनि नाभीपथेन ॥

यथा वा—

पतत्पुरःपठदपञ्चमबन्दिवृन्द-

वारहम्बरैरनवकाशतरेऽम्बरेऽस्मिन् ।

उत्पत्तुमस्ति पदमेव न तत्पदाना-

मर्थोऽपि नार्थपुनरुक्तिषु पातुकानाम् ॥

अन्यत्र तु—‘पृथ्वाधेयाद् यदाधाराधिक्यं तदपि तन्मतम् ।’ यथा—

किमधिकमस्य वदामो महिमानं वारिधेर्हरिर्ध्रुव ।

अज्ञात एव शेते कुक्षौ भुवनानि निक्षिप्य ॥

अलपालङ्कारोऽयन्यत्र—‘अल्पं तु सूक्ष्मादाधाराद् यदाधेयस्य सूक्ष्मता ।’ यथा—

यत्पथावधिरणुः परमः सा योगिधीरपि न पश्यति यस्मात् ।

बालया निजमनःपरमाणौ ह्रीदरीशयहरीकृतमेनम् ॥—॥ ८३ ॥

(१) इत आरभ्य ‘विषमान्तर्गतिः’ इत्यन्तं नास्ति ख-पुस्तके ।

अन्योन्यालङ्कारमाह—

अन्योन्यं नाम यत्र स्यादुपकारः परस्परम् ।

त्रियामा शशिना भाति शशी भाति त्रियामया ॥ ८४ ॥

अन्यान्यमिति । प्रसिद्धपरस्परुपकारकथने अन्योन्यालङ्कारः । चन्द्रनिक्षयोः परस्परशोभाजनकत्वात् । यथा वा—

नलेन भायाः शशिना निशेव त्वया स भायान्निक्षया शशीव ।

पुनः पुनस्तद्युग्युग्ं विधाता योग्यामुपास्ते तु युवां युयुक्षुः ॥—॥ ८४ ॥

विशेषालङ्कारमाह—

विशेषः ख्यातमाधारं विनाप्याधेयवर्णनम् ।

गतेऽपि सूर्ये दीपस्थास्तमश्छिन्दन्ति तत्कराः ॥ ८५ ॥

विशेष इति । प्रसिद्धाधारं विना आधेयवर्णने विशेषालङ्कारः । अत्र सूर्ये विना तत्किरणवर्णनम् । यथा वा—

रोमावलीञ्जकुसुमैः स्वमौर्वीचापेषुभिर्मध्यललाटमूर्ध्नि ।

व्यस्तैरपि स्यात्सुभिरेतदीयैर्जैत्रः स चित्रं रतिजानिधोरः ॥

अन्यत्र तु—

‘विशेषः साऽपि यद्येकं वस्त्वनेकत्र वर्णयते ।

किञ्चिदारम्भतोऽन्वयवस्त्वन्तरकृतिश्च सः ॥’

यथा—

त्वं हृद्रता भैमि ! बहिर्गतापि प्राणायिता नासिकयास्वगत्या ।

न चित्तमाक्रामति तत्र चित्रमेतन्मनो यद्भवदेकवृत्ति ॥

तथा,

विभिन्दता दुष्कृतिर्नो मम श्रुति दिगिन्द्रदुर्वाचिकसूचिसञ्चयैः ।

प्रयातजीवामिव मां प्रति स्फुटं कृतं त्वयाऽप्यन्तकदूतवोचितम् ॥—॥ ८५ ॥

व्याघातालङ्कारमाह—

स्याद् व्याघातोऽयथाकारि वस्त्वन्याक्रियमुच्यते ।

यैर्जगत्प्रीयते हन्ति तैरेव कुसुमायुधः ॥ ८६ ॥

स्यादिति । अन्यजनकत्वेन लोकप्रसिद्धस्य विरुद्धकार्यजनकत्वकथने व्याघाता लङ्कार इत्यर्थः । प्रीतिजननसमर्थैः कुसुमैर्मारणक्रियावर्णनम् । अन्यत्र तु—

‘यद् यथा साधितं केनाप्यपरेण तदन्यथा ।

तथैव तद्विधीयेत स व्याघात इति स्मृतः ॥’

यथा—

दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुमो वामलोचनाः ॥

‘सौकर्येण निबद्धापि क्रिया कार्यविरोधिनी ।’ कार्यनिष्पादकत्वेन सम्भाव्यमान-
विरोधित्वेन सम्भावनमपि व्याघात इत्यर्थः । यथा—

हृदय एव तवास्ति स वल्लभस्तदपि किं दमयन्ति ! विषीदसि ।

हृदि परं न बहिः खलु वर्तते खलि ! यतस्तत् एव विषद्यते ॥—॥८६॥

कारणमालालङ्कारमाह—

गुम्फः कारणमाला स्याद् यथाप्राक्प्रान्तकारणैः ।

नयेन श्रीः श्रिया त्यागस्त्यागेन विपुलं यशः ॥ ८७ ॥

गुम्फ इति । उत्तरोत्तरकारणभूतपूर्वपूर्वैः पूर्वपूर्वकारणभूतोत्तरोत्तरैर्वा वस्तुभिः
कृतो गुम्फः कारणमालेत्यर्थः । नयेनेति । नयश्रीत्यागयज्ञासुत्तरोत्तरकारणत्वात् ॥ ८७ ॥

एकावल्यलङ्कारमाह—

गृहीतमुक्तरीत्यर्थश्रेणिरैकावली मता ।

नेत्रे कर्णान्तविश्रान्ते कर्णौ दोर्मूलदोलिनौ ॥ ८८ ॥

गृहीतेति । गृहीता च मुक्ता च रीतिर्विशेष्यत्वं विशेषणत्वं च येषामर्थानां तेषां
श्रेणिः पङ्क्तिः, तत्कथने एकावल्यलङ्कार इत्यर्थः । नेत्रे इति लक्ष्यम् । तत्र विशेषण-
त्वेन गृहीतयोः कर्णयोर्विशेषणत्वत्यागेन विशेष्यत्वोक्तेः । यथा वा—

सरो विकसिताम्भोजमम्भोजं भृङ्गसङ्गतम् ।

भृङ्गा यत्र ससङ्गीताः सङ्गीतं सस्मरोदयम् ॥

विशेष्यस्य विशेषणत्वेऽप्ययमेवालङ्कारः । यथा—

वाप्यो भवन्ति विमलाः स्फुटन्ति कमलानि वापोषु ।

कमलेषु पतन्त्यलयः करोति सङ्गीतमलिषु छलम् ॥

अर्थं व्यतिरेकेणापि । यथा—

न तज्जलं यन्न स्रुचरुपङ्कजं न पङ्कजं तद् यदलीनषट्पदम् ।

न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥—॥८८॥

मालादीपकालङ्कारमाह—

दीपकैकावलीयोगान्मालादीपकमिष्यते ।

स्मरेण हृदये तस्यास्तेन त्वयि कृता स्थितिः ॥ ८९ ॥

दीपकेति । उक्तदीपकालङ्कारस्य एकावल्यलङ्कारयोगे मालादीपकं भवतीत्यर्थः ।
स्मरेणेति लक्ष्यम् । तेन हृदयेनेत्यर्थः एवञ्च—एकक्रियायोगेन पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरगुणत्वे
मालादीपकमिति भावः । यथा वा—

त्वयि सङ्गरसम्प्राप्ते धनुषाऽऽसादिताः शराः ।

शरैररिंशिरस्तेन भूस्तथा त्वं त्वया यशः ॥—॥ ८९ ॥

सारालङ्कारमाह—

सारो नाम पदोत्कर्षः सारताया यथोत्तरम् ।

सारं सारस्वतं तत्र काव्यं तत्र शिवस्तवः ॥ ९० ॥

सार इति । नाम त्वथ । सारालङ्कारस्तु सारताया यथोत्तरं पदोत्कर्षः अस्यन्तो-
त्कर्ष (१) *इत्यक्षरार्थः । सारमिति । संसार इति शेषः । सारस्वतं वाङ्मयम् ।
यथोत्तरमुत्कर्षः*कथने सारालङ्कार इति भावः । सारस्वतकाव्यशिवस्तवानां यथोत्तर-
मुत्कर्षकथनात् । यथा वा—

लाकजि धौर्दिवि चादितेया अप्यादितेयेषु महान्महेन्द्रः ।

किङ्कतुर्मयी यदि साऽपि रागात्, जागर्ति कक्षा किमतः पराऽपि ॥

यथा वा—

त्वल्लोलोन्मीलितेऽस्मिञ्जगति चरमिदं सारमत्रापि मर्त्य—

स्तत्र श्रैवर्णिकोऽभूदपि धरणिहरस्तत्र वेदप्रवीणः ।

तत्राऽप्यभ्यस्तसाह्यस्तदपि च घनिजाचारचातुर्यसुम्बु—

स्तत्रापि श्रीपते ! त्वत्पदभजनपरस्तत्परं नैव किञ्चित् ॥

अयं च इलाव्यगुणोत्कर्षकथनेन अइलाव्यगुणोत्कर्षकथनेन च द्विविधो बोध्यः ।
द्वितीयो यथा—

पृथ्वी तावत् त्रिकोणा नगनगरवनप्रामरुद्धं तदध

तत्राप्यर्धं युवत्यः शिशुगतवयसा दूषितं तस्य चार्धम् ।

तत्र त्याज्यैः स्वपुत्रदवशुरगुरुजनैर्दूषितं तस्य चार्धं

मिथ्यावादोऽङ्गनानां सुखरमुखरवः पुंश्रली पुंश्रलीति ॥—॥ ९० ॥

उदारसारालङ्कारमाह—

उदारसारश्चेद्भाति भिन्नोऽभिन्नतया गुणः ।

मधुरं मधुं पीयूषं तस्मात् तस्मात्कवेर्वचः ॥ ९१ ॥

उदारेति । उत्कर्षाघायकोत्तरोत्तरगुणस्य भिन्नत्याप्यभेदप्रत्यायकशब्दसममि-
व्याहारे उदारसारालङ्कारः । मधुरमिति लक्ष्यम् । अत्र मध्वपेक्षया काव्यनिष्ठमाधुर्य-
मधिकं कथ्यमानं रसनाप्राह्यश्रोत्रप्राह्यत्वेन वस्तुतो भिन्नमपि मधुरशब्दमहिम्नैकमेव
भासते ॥ ९१ ॥

यथासङ्ख्यालङ्कारमाह—

यथासङ्ख्यं द्विघार्थाश्चेत् क्रमादेकैकमन्विताः ।

शत्रुं मित्रं द्विषत्पक्षं जय रञ्जय तर्जय ॥ ९२ ॥

(१) चिह्नान्तर्गतं ख-पुस्तके न विद्यते ।

यथासङ्ख्यमिति । द्विधार्थाद्वेत् क्रमादेकैकमन्विताः, अर्थाः क्रियाकारकरूपाः
द्विविधा अर्थाः इत्यर्थः । तेन कारकाणां क्रियाणां वा क्रमेण कारकेषु क्रियास्य वाऽन्वये
यथासङ्ख्यालङ्कारः । शत्रुमिति लक्ष्यम् । शत्रुमित्रद्विषत्पक्षाणां जयादिषु यथासङ्ख्येना-
ऽन्वयात् । यथा वा—

सानन्दं तनुजाविवाहनमेहे भीमः स भूमीपति-

वैदर्भीनिषधेश्वरौ नृपजनाऽनिष्टोक्तिनिर्मृष्टये ।

स्वानि स्वानि धराधिपाश्च शिबिराण्युद्दिश्य यान्तः क्रमा-

देको द्वौ बहवश्चकार सृजतः स्मातेनिरे मङ्गलम् ॥

अन्यत्र तु—'यथासङ्ख्यमनूद्देश उद्दिष्टानां क्रमेण यत् ।' यथा वा—

उन्मीलन्ति नखैर्लुनीहि, वहति स्नीयाञ्जलेनावृणु

क्रोडाकाननमाविशन्ति वलयकाणैः समुत्प्रासय ।

इत्थं वञ्जुलदक्षिणानिलकुङ्कुण्ठीषु साङ्केतिक-

व्याहाराः उभग ! त्वदीयविरहे तस्याः सखीनां मिथः(१)॥—॥९२॥

पर्यायालङ्कारमाह—

पर्यायश्चेदनेकत्र स्यादेकस्य समन्वयः ।

पद्मं मुक्त्वा गता चन्द्रं कामिनीवदनोपमा ॥ ९३ ॥

पर्याय इति । अत्रापि क्रमेणेत्यनुषज्यते । तेन विशेषालङ्कारव्यावृत्तिः । अने-
कत्र क्रमेणैकान्वये पर्यायालङ्कारः । पद्ममिति लक्ष्यम् । पद्मचन्द्रयोः क्रमेणोपमाया
आधारत्वेनान्वयात् । यथा वा—

हित्वा दैत्यरिपोरुरः स्वभवनं शून्यत्वदोषस्फुटा-

सोदन्मर्कटकीटकृत्रिमासतच्छत्रीभवत्कौस्तुभम् ।

उज्जित्वा निजसद्य पद्ममपि तद् व्यक्तावनद्धीकृतं

लूतातन्मुभिरन्तरद्य भुजयोः श्रोरस्य विश्राम्यति ॥

यथा वा—

प्रतिप्रतीकं प्रथमं प्रियायामथान्तरानन्दव्यासमुद्रे ।

ततः प्रमोदाश्रुपरम्परायां ममज्जतुस्तस्य हृशौ नृपस्य (२) ॥

अन्यत्र तु—'एकस्मिन्नप्यनेकं वा पर्यायः सोऽपि संमतः ।' यथा—

(१) पद्येऽस्मिन्पूर्वाधे 'वञ्जुला (वेतसा अशोका वा) उन्मीलन्ति, मलया-
निलो वहति, कुङ्कुणव्यः (कोकिलाः) क्रोडाकाननं विशन्ति' इत्यर्थयोजना ।

(२) पदत्पद्यादनन्तरञ्च—'मुखे हारावाप्तिर्नयनयुगले कङ्कुणमरा नितम्बे पत्राली
सतिलकमभूर्त्पार्णिकमलम् । इत्यादावपि इलेषेण ।' इत्येतावदधिकं वर्तते क-पुस्तके ।

विचरन्ति विलासिन्धो यत्र श्रोणिभरालसाः ।

वृककाकशिवास्तत्र धावन्त्यरिपुरे तव ॥

अयं च सङ्कोचपर्यायो विकासपर्यायश्चेति । यथा—

जगदाश्लिष्य समन्तात् ततोऽपि गगने विकम्ब्यार्यः ।

अस्ताद्य वाहणीमयमधुना श्रोतांशुरापतति ॥

यथा वा—

प्रौढप्रत्यर्थिपृष्ठवीपतिनृपपृतनापाटनप्रौढशस्त्रं

प्रागासीच्चन्द्रबिम्बानुकृति नरपते ! युद्धकाले यशस्ते ।

पश्चादेतत् क्षणेन प्रसृमरमधुना दृश्यते क्षमातलेऽस्मिन्

पातालेऽब्धौ विज्ञाले दिशि दिशि गगने किञ्च लोकत्रयेऽपि ॥

यथा वा—

भङ्गाऽकीर्तिमधीमलीमसतमप्रत्यर्थिसेनाभट-

श्रेणीतिन्दुककाननेषु विलसत्यस्य प्रतापानलः ।

तस्मादुत्पतिताः स्फुरन्ति जगदुत्सङ्गे स्फुलिङ्गाः स्फुटं

भालोद्भूतभवाऽक्षभानुहुतभुग्जम्भारिदम्भोलयः ॥-॥९३॥

परिवृष्यलङ्कारमाह—

परिवृत्तिर्विनिपयो न्यूनाभ्यधिकयोर्मिथः ।

जग्राहैकं शरं मुक्त्वा कटाक्षान् शत्रुयोषितः ॥ ९४ ॥

परिवृत्तिरिति । न्यूनेनाधिकग्रहणकथने अधिकेन न्यूनग्रहणकथने परिवृष्य-
लङ्कारः । इदमुपलक्षणं समेन समग्रहणकथनस्यापि । 'जग्राहे'ति न्यूनेनाधिकग्रहणो-
दाहरणम् । यथा वा—

पदं शतेनाप महैर्धेदिन्द्रस्तस्मै स ते याचनत्वादुकारः ।

कुरु प्रसादं तदलङ्कुरुष्व स्वीकारकृद्भ्रून्टनश्रमेण ॥

समन्धूनोदाहरणं यथा—

दृषवा कटाक्षमेणाक्षी जग्राह हृदयं मम ।

मया तु हृदयं दृषवा गृहीतो मदनञ्चरः ॥

अत्र पूर्वाधे समेन समम्, उत्तरार्धेऽधिकेन न्यूनम् । अयं व्यतिरेकमुल्लोऽपि । यथा—

वराटिकोपक्रियथापि लभ्यान्नेभ्याः कृतज्ञानथवाद्वियन्ते ।

प्राणैः पणैः स्वं निपुणं भगन्तः क्रीणन्ति तानेव तु हन्ति ! सन्तः ॥

अत्र पूर्वाधे निषेधमुखेन अल्पेनाधिकग्रहणकथनात् । उत्तरार्धे समेन । विनिमय-
ति व्यत्ययस्याप्युलक्षणम् । प्रामादिकग्रहणं व्यत्ययः । बुद्धिपूर्वहणं विनिमयः । तेन,

लोचनाधरकृताऽऽहतरागा वासिताननविशेषितगन्धा ।

वारुणी परगुणात्मगुणानां व्यत्यर्थं विनिमयं नु वितेने ॥

इत्यादौ परिवृत्तिगर्भः सन्देहालङ्कारः ॥ ९४ ॥

परिसङ्ख्यालङ्कारमाह—

परिसङ्ख्या निषिध्यैकमन्यस्मिन्वस्तुयन्त्रणम् ।

स्नेहस्त्वयं प्रदीपेषु न, स्वान्तेषु नतभ्रुवाम् ॥ ९५ ॥

परिसङ्ख्येति । एकत्राभावकथनपूर्वमन्यत्र वस्तुनियन्त्रणे परिसङ्ख्येत्यर्थः । स्नेहस्य प्रदीपेषु निषेधपूर्वकं कान्ताचित्ते व्यवस्थापनात् । 'स्नेहक्षय' इति वा पाठः । तत्र स्वान्ते निषेधः । यथा वा—

दहनजा न पृथुर्दवथुव्यथा विरहजैव पृथुर्यदि नेहसम् ।

दहनमाशु विशान्ति कथं स्त्रियः प्रियमपासुपासितुमुद्दुराः ॥

इयं च—प्रश्नपूर्विका तदपूर्विका च, अन्यनिषेधोऽपि शाब्द आर्थश्चेति चतुर्धा परिसङ्ख्या । अप्रश्नपूर्विका शाब्दनिषेधा पूर्वमुक्ता । यथा वा—

याचमानजनमानसवृत्तेः पूरणाय वत ! जन्म न यस्य ।

तेन भूमिरतिभारवतीयं न द्रुमैर्न गिरिभिर्न समुद्रैः ॥

प्रश्नपूर्विका आर्थनिषेधा यथा—

किमाराध्यं सदा पुण्यं कः सेव्यः सत्समागमः ।

को ज्येयो भगवान् विष्णुः किं कार्यं परमं तपः ॥

अप्रश्नपूर्विका आर्थनिषेधा यथा—

अस्यासिर्भुजगः स्वकोशस्यिराकृष्टः स्फुरत्कृष्णिगमा

कम्पोन्मीलदराललीलवलनस्तेषां भिये भूभुजाम् ।

सङ्ग्रामेषु बिजाङ्गुलीमयमहासिद्धौषधीवीरुधः

पर्वास्ये विनिषेधय जाङ्गुलिकता यैर्नाम नालम्बिता ॥

'अन्येषां नेत्यार्थो निषेधः । प्रश्नपूर्विका शाब्दनिषेधा यथा—

किं भूषणं स्रष्टमत्र यशो न रत्नं, किं कार्यमार्थचरितं स्रक्तं न दोषः ।

किं चक्षुरप्रतिहतं विषणा न नेत्रं, जानाति कस्त्वदपरः सदसद्विवेकम् ॥

वयं तु—

“अनेकगुणसम्प्रासाधे(कस्मिन्ने)कवाधने ।

आर्थो विधिनिषेधश्चेत् परिसङ्ख्या च सा परा ॥

आर्थो विधिनिषेधश्चेति वारह्वयं सम्बध्यते । तेनेर्दं परिसङ्ख्याद्वयम् । आथा यथा—

प्रियास्ते बभूवुर्भुजङ्गः कलङ्की पशुनिम्नगा किञ्च नक्तञ्जरेन्द्रः ।

गुणेष्वेष्टु विष्वेश ! नूनं किमूनं मयि स्वामिनो यत् कृपाया विलम्बः ॥

द्वितीया यथा—

केयूरः क्व कचन तिलकं काऽङ्गदं क्वैव मुक्ता-

हारः कण्ठस्थितिरपि तथा कङ्कणं क्वैव काञ्ची ।

मञ्जीरोऽभ्यः प्रणयकुपितप्रेयसीप्रेमशंसी

को वा कुर्यात्पुलकमुकुलाऽलङ्कृतां गान्धयष्टिम् ॥

अत्रोभयत्रार्थो विधिनिषेधश्चेति ब्रूमः ॥ ९६ ॥

विकल्पालङ्कारमाह—

विकल्पस्तुल्यबलयोर्विरोधश्चातुरीयुतः ।

कान्त ! चित्तेऽधरे वापि कुरु त्वं वीतरागताम् ॥ ९६ ॥

विकल्प इति । विरुद्धकार्यद्वयव्यञ्जकस्य युगपत्कर्तुमशक्यस्य कार्यद्वयस्य कथने विकल्पालङ्कारः । कान्तेति खण्डितोक्तिः । चित्ते मप्यनुरागस्य, अधरेऽप्यन्य-दत्तरक्तिमन्श्च युगपन्निषेधोक्त्या नाधिकयोर्दुर्गपदनुरागासम्भवव्यञ्जनात् । यथा वा—

आराधि वदनपङ्क्त्या यथा पिनाकी क्षपाचरस्वामिन् ! ।

त्यज तामानीतां वा श्रीगृहबन्धोः कुलवधूटीम् ॥

यथा वा—

युद्ध्वा वाभिमुखं रणस्य वरणस्यैवादसीयस्य वा

बुद्ध्वाऽन्तः स्वपरान्तरं निपततामुन्मुच्य बाणावलीः ।

छिन्नं वाऽवनतीभवन्नजभियः खिन्नं भरेणाथवा

राज्ञाऽनेन हठाद्विलोठितमभूद् भूमावरीणां शिरः ॥ —॥९६ ॥

समुच्चालङ्कारमाह—

भूयसापेकसम्बन्धभाजां गुम्फः समुच्चयः ।

नश्यन्ति पश्चात्पश्यन्ति भ्रश्यन्ति च तव द्विषः ॥ ९७ ॥

भूयसामिति । अनेकक्रियाणामनेकेषां वा गुणानामनेकेषां वा कारकाणां योगः समुच्चालङ्कारः । नाशदर्शनशानां क्षत्राद्युत्तेर्लक्ष्यत्वम् । यथा वा—

तेषु तद्विधवधूवरणाहं भूषणं स समयः स रथाध्वा ।

तस्य कुण्डनपुरं प्रतिसर्पन् भूपतेर्व्यवसितानि शशंसः ॥

अत्र भूषणादीनामेकक्रियान्वयः । अत्र व्यधिकरणत्वं सामानाधिकरण्यं च न विवक्षणीयम् । तेन,

पथि पथि सहकाराः कोरकाली विचित्रा

द्विषि द्विषि पवमानो वीरुषां लासकश्च ।

नरि नरि किरति द्राक् सायकान् पुष्पधन्वा

पुरि पुरि च निवृत्ता मानिबीमानवर्चा ॥

इत्यादौ समुच्चयः । अत्र योगस्त्रिधा । सद्योगः असद्योगः सदसद्योगश्चेति । तत्र सद्योगो मूले षष्ठः । असद्योगो द्वितीयोदाहरणे । सदसद्योगो यथा—

शशो दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी
सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः ।

प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सञ्जनो

नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥

अत्र शशिप्रभृतीनां शोभनत्वं खलल्याऽशोभनत्वमिति सदसद्योगः । यद्वा शशि-
प्रभृतीनां स्वतः शोभनत्वं धूसरत्वादीनां त्वशोभनत्वमिति । 'अहंप्रथमिकाभाजामेक-
कार्यान्वयेऽपि सः ।' समुच्चय इत्यर्थः ॥ ९७ ॥

समाध्यलङ्कारमाह—

समाधिः कार्यसौकर्यं कारणान्तरसन्निधेः ।

उत्कण्ठतां च कलयन् जगामाऽस्तं च भानुमान् ॥ ९८ ॥

समाधिरिति । कार्योंत्पत्तिक्षमकारणसत्त्वेऽप्यविलम्बेन कार्योंत्पादककारणान्तर-
कथने समाधिः । तेन समुच्चयाद्भेदः । उत्कण्ठारूपकारणसत्त्वेऽपि सूर्यास्तकथनात् ।

प्रत्यनीकालङ्कारमाह—

प्रत्यनीकं बलवतः शत्रोः पक्षे पराक्रमः ।

जैत्रनेत्रानुगौ कर्णावुत्पलाभ्यामधः कृतौ ॥ ९९ ॥

प्रत्यनीकमिति । शत्रुपराभवाऽक्षमेण शत्रुसम्बद्धपराभववर्णने प्रत्यनीकालङ्कारः ।
नेत्रजयाशक्तकमलैर्नेत्रानुगकर्णपराभवकथनात् । यथा वा—

जितस्त्वदास्थेन विधु स्मरः श्रिया कृतप्रतिज्ञौ मम तौ वधे कुतः ।

तवेति मत्वा यदि तज्जितं मया न मोघसङ्कल्पधराः किलाऽमराः ॥

वयं तु—'शत्रुपक्षीयेण शत्रुपक्षीयस्यानिष्टकारणेऽपि प्रत्यनीकालङ्कारः । यथा—

हृत् तस्य यन्मन्त्रयते रहस्त्वां तद् व्यक्तमामन्त्रयते मुखं यत् ।

तद्वैरिपुष्पायुधमिन्त्रचन्द्रसख्यौचितौ सा खलु तन्मुखस्य ॥'—॥ ९९ ॥

प्रतीपलङ्कारमाह—

प्रतीपमुपमानस्य हीनत्वमुपमेयतः ।

दृष्टं चेद् वदन् तस्याः किं पद्मेन किमिन्दुना ॥ १०० ॥

प्रतीपमिति । उपमेयापेक्ष्योपमानस्य हीनताकथने प्रतीपमित्यर्थः । किं पद्मेनेति
लक्ष्यम् । काकुना कार्याभावकथनेन हीनताकथनात् । यथा वा—

अर्काय पत्ये खलु तिष्ठमाना भृङ्गैर्मितामक्षिमिस्तुकेलौ ।

मैभीमुखैस्त्व श्लिचमम्बुजिःषो याचन्ति विस्तारितपद्महस्ताः ॥

अन्यत्र तु—

‘अन्योपमानलाभेन वर्ण्यस्याऽनादरश्च तत् ।
अलं गर्वेण ते वक्तुः कान्त्या चन्द्रोऽपि तादृशः ॥
वर्ण्योपमेयलाभेन तथान्यस्याप्यनादरः ।
कः क्रौर्यदर्पस्ते मृत्यो ! त्वत्तुल्याः सन्निः हि स्त्रियः ।
वर्ण्येनान्यस्योपमाया अनिष्पत्तिवचश्च तत् ।
मुधाऽपवादो मुग्धाक्षि ! त्वन्मुखाभं किलाम्बुजम् ॥’

अत्रोपमानहीनत्वकथनम्, प्रतीपोपमायां तूपमानस्योपमेयत्वकथनमिति तयो-
र्भेदः ॥ १०० ॥

उल्लासालङ्कारमाह—

उल्लासोऽन्यप्राहिम्ना चेद्दोषो ह्यन्यत्र वर्ण्यते ।
तद्भाग्यं धनस्यैव यन्नाश्रयति सज्जनम् ॥ १०१ ॥

उल्लास इति । अन्यप्राहिम्ना अन्यगुणेनाऽन्यत्र दोषवर्णनमुल्लासः । इदमुपलक्षणम् ।
अन्यदोषेणान्यगुणकथने दोषेण दोषकथने गुणेन गुणकथने च उल्लासालङ्कार इत्यपि
ज्ञेयम् । आद्योदाहरणं मूले । सज्जनमहिना धनस्य तदनाश्रयणं दोषः । द्वितीयोदा-
हरणम्—‘लाभोऽयमेव भूपालसेवकानां न चेद्द्वेषः ।’ राज्ञः क्रौर्यदोषेण सेवकानां वचा-
भावा गुणः । यथा वा—

सानन्दमेव मकरन्दमिहारविन्दे
विन्देत षट्पद्युवेति जनैरटङ्गि ।
दैवादकाण्डपरिमुद्रितपुण्डरीक-
कोशादभूदहह ! निःसरणं पुमर्थः ॥

अत्र निःसरणे गुणत्वज्ञानं कमलदोषपूर्वकम् । तृतीयस्य—
काठिन्यं कुचयोः स्त्रुं वाळ्वन्त्यः पादपद्मयोः ।
निन्दन्ति च विधातारं त्वद्दाटीष्वरियोषितः ॥

अत्र पलायनार्थमपेक्षितं पादयोः कठिन्यमहृत्वा कुचयोः काठिन्यं कृतवतो विधेः
पद्मार्दवदोषेण दोषः । चतुर्थं तु—

परदारपरद्रव्यपरद्रोहपराङ्मुखः ।
गङ्गा ब्रूते कदाऽऽगत्य मामर्थं पावयिष्यति ॥—॥१०१॥

तद्गुणालङ्कारमाह—

तद्गुणः स्वगुणत्यागे स्वस्मिन्परगुणोदयः ।
पद्मरागारुणं नासामौक्तिकं तेऽधराश्रितम् ॥ १०२ ॥

तद्गुण इति । स्वगुणस्यागेन अन्यगुणसम्बन्धकथने तद्गुणालङ्कारः । नासा-
मौक्तिकेऽधरगुणसम्बन्धेन पञ्चरागत्ववर्णनात् । यथा वा ।

यदतिविमलीलवेकमरन्मिभ्रमरितभाः शुचिसौधवस्त्रवद्धिः ।

अलभत ज्ञानस्वयः शिशुत्वं दिवसकराङ्कतले चला लुठन्ती ॥—॥१०२॥

पूर्वरूपतामाह—

पुनः स्वगुणसम्प्राप्तिर्विज्ञेया पूर्वरूपता ।

हरकण्ठांशुलिप्तोऽपि शेषस्त्वद्यशसा सितः ॥ १०३ ॥

पुनरिति । अन्यगुणसम्बन्धकथनपूर्वकं पुनः स्वगुणसम्बन्धकथनं पूर्वरूपालङ्कारः ।
हरकण्ठांशुविति पुनः स्वगुणकथनात् । यथा वा—

भूशकस्य यशांसि विक्रमभरेणोपार्जितानि क्रमा—

देतस्य स्तुमहे महेभदशनस्पधीनि कैरक्षरैः ।

लिम्पद्भिः कृतकं कृतोऽपि रजतं राज्ञां यशःपारदै—

रस्य स्वर्णगिरिः प्रतापदहनैः स्वर्णं पुनर्निर्मितः ॥—॥१०३॥

पूर्वरूपतां प्रकारान्तरेणाह—

यद्गस्तुनोऽन्यथारूपं तथा स्यात्पूर्वरूपता ।

दीपे निर्वापिते ह्यासीत् काञ्चीरत्नैरहर्महः ॥ १०४ ॥

यदिति । वस्तुनाशकथनपूर्वं वस्त्वन्तरेण तद्गुणकार्यकथनं पूर्वरूपतालङ्कारः ।
पुनरित्यध्याहारः । अन्यथा नष्टं रूपं पुनस्तथा स्यादित्यन्वयः । दीप इति लक्ष्यम् ।
निर्वापित इति नाशाभिधानात् ॥ १०४ ॥

अतद्गुणालङ्कारमाह—

सङ्गताऽन्यगुणानङ्गीकारमाहुरतद्गुणम् ।

विशन्नपि रवेर्मध्यं शीत एव सदा शशी ॥ १०५ ॥

सङ्गतेति । सम्बन्धेऽपि सम्बन्धिगुणाऽग्रहणकथनेऽतद्गुणालङ्कारः । शशिना सूर्य-
गुणाऽग्रहणकथनात् । यथा वा—

गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं कञ्जलाभमुभयत्र मञ्जतः ।

राजहंस ! तव सैव शुभ्रता चोपते न च न चाऽपचीयते ॥

प्राक्सिद्धयलङ्कारमाह—

प्राक्सिद्धिः स्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसन्निधेः ।

कर्णोत्पलानि दधते कटाक्षैरपि नीलताम् ॥ १०६ ॥

प्रागिति । परसन्निधानात् स्वगुणोत्कर्षकथने प्राक्सिद्धयलङ्कारः । अवतंसीकृत-
नीलोत्पलेषु कटाक्षसन्निधानेन गुणोत्कर्षकथनात् । यथा वा—

सृष्टाऽतिविश्वं विधिर्नैव तावत्ततोऽपि नीतोपरि यौवनेन ।

वैदग्ध्यमध्याप्य मनोभुवेयमवापिता वाक्पथपारमेव ॥—॥१०६॥

अवज्ञालङ्कारमाह—

अवज्ञा वर्धते वस्तु गुणदोषाऽक्षमं यदि ।

म्लायन्ति यदि पद्मानि का हानिरमृतद्युतेः ॥ १०७ ॥

अवज्ञेति । अन्यगुणदोषान्यामन्यगुणदोषयोरनारोपणीयत्वकथनमवज्ञालङ्कारः ।

‘म्लायन्ती’ति पद्मदोषेण चन्द्रे दोषालाभकथनात् । यथा वा—

विधिलिखितनियोगयोगतोऽयं कुमुदसुदे समुदेति शीतरश्मिः ।

अपि यदि नलिनी स्वदैवदोषादपि मलिनीभवति क्रियेत किं कैः ॥

अत्र चन्द्रे कुमुदसन्तोषेण न गुणो न वा कमलिनीमालिन्येन दोष इति ॥१०७॥

प्रद्वनोत्तरालङ्कारमाह—

प्रद्वनोत्तरं क्रमेणोक्तौ स्यूतमुत्तरमुत्तरम् ।

यत्रासौ वेतसी पान्थ ! तत्रेयं सुतरा सरित् ॥ १०८ ॥

प्रश्नेति । उक्तौ प्रद्वनोत्तरयोः उत्तरमुत्तरं प्रद्वनरूपमुत्तरम् वा यत्र स्यूतं संलग्नम् आक्षेपगम्यमिति यावत्, तत्र प्रद्वनोत्तरालङ्कार इत्यर्थः । तेन प्रद्वनेन उत्तरकल्पने उत्तरेण वा प्रद्वनकल्पने प्रद्वनोत्तरालङ्कारः । उदाहरति—यत्रेति । अत्र पान्थस्य ‘कुत्र सरित्तरणमार्ग’ इत्याक्षेपलभ्यः प्रद्वनः । ‘यत्रासौ वेतसो’ति कामयमानाया उत्तरम् । ‘वेतसोकुञ्जे स्वाच्छन्द्य’मिति भावः । अत्रैव कामयमानस्य काकृत्स्या प्रद्वनेऽङ्गीकार-रूपमुत्तरं कल्पयम् । नेदमनुमानान्तर्गतम्, साधननिर्देशाभावात् । नापि काव्यलिङ्गम्, उत्तरस्य प्रद्वनं प्रत्यजनकत्वात् ॥ १०८ ॥

पिहितालङ्कारमाह—

पिहितं परवृत्तान्तज्ञातुरन्यत्र चोष्टितम् ।

प्रिये गृहागते प्रातः कान्ता तल्पमकल्पयत् ॥ १०९ ॥

पिहितमिति । परवृत्तान्तज्ञानपूर्वं तदनुरूपक्रियाकथनं पिहितालङ्कारः । ‘रात्रा-वन्यत्र श्रान्तोऽसी’ति हृदयम् ॥ १०९ ॥

व्याजोक्त्यलङ्कारमाह—

व्याजोक्तिः शङ्कमानस्य छद्मना वस्तुगोपनम् ।

सखि ! पश्य गृहारामकेसरैरस्मि धूसरा ॥ ११० ॥

व्याजोक्तिरिति । अन्यथा शङ्कमानं प्रत्यन्यथाकथनद्वारा वस्तुगोपने व्याजोक्तिः

रलङ्कारः । गृहाराभेत्यादिकथनेन छुरतगोपनम् । क्वचित्तु—

‘व्याजोकिरन्यहेतुकस्या यदाकारस्य गोपनम् ।

कस्य वा न भवेद् रोषः प्रियायाः सन्ननेऽधरे ।

समृद्धं पद्ममाग्रासीवीरितापि मयाऽधुना ॥’

इति पाठः । इदं चान्येन खण्डिताधराया नायिकायाः समीपमागच्छन्तं सरोरुं प्रियं प्रति छुरतगोपनार्थं सखीवाक्यम् । ‘अयं छेकापङ्क्त्यन्तर्गत’ इति केचित् । ‘अपङ्क्तिर्वचनस्यान्यथानयनम्, आकारगोपनं व्याजोकिरिति भेद’ इत्यन्ये । अन्यत्र तु—

‘गूढोकिरन्योद्देश्यं चेद् यद्द्वयं प्रति कथ्यते ।

वृषाऽपेहि परक्षेत्रादायाति क्षेत्ररक्षकः ॥—॥ ११० ॥

वक्रोक्त्यलङ्कारमाह—

वक्रोक्तिः श्लेषकाकुभ्यां वाच्यार्थान्तरकल्पनम् ।

मुख्य मानं दिनं प्राप्तं, मन्द ! नन्दी हरान्तिके ॥ १११ ॥

वक्रोक्तिरिति । शब्दार्थश्लेषोभ्यां काकृत्या वा वाच्यार्थपेक्षयार्थान्तरकल्पने वक्रोक्त्यलङ्कारः । मुख्य मानमिति लक्ष्यम् । ‘नन्दिनं बलीवर्दं मा मुच्येत्यर्थकल्पनेन ‘मन्द मूर्ख ! नन्दी बलीवर्दो महादेवसमीपेऽस्ति, अत्र नास्तीत्युत्तरं शब्दप्रलेपेण । अर्थश्लेषेण यथा—

अङ्गुल्या कः कपाटं घटयति कुटिलो माधवः किं वसन्तो

नो चक्री किं कुलालो न हि धरणिधरः किं द्विजिह्वुः फणीन्द्रः ।

नाहं धोराहिमर्दो खगपतिरसि किं नो हरिः किं कपीन्द्र

इत्येवं सत्यभामाप्रतिवचनयुतः पातु वक्त्रकपाणिः ॥

काकृतौ यथा—

अधीतिबोधाचरणप्रचारणैर्दशाश्रतज्ञः प्रणयन्नुपाधिभिः ।

चतुर्दशत्वं कृतवान् कुतः स्वयं न वेदि विद्या उ चतुर्दशस्वयम् ॥—॥ १११ ॥

स्वभावोक्त्यलङ्कारमाह—

स्वभावोक्तिः स्वभावस्य स्वजात्यादिषु वर्णनम् ।

कुरङ्गैरुत्तरङ्गाक्षैः स्तब्धकर्णैरुदीक्ष्यते ॥ ११२ ॥

स्वभावोक्तिरिति । जात्यनुरूपस्वभावकथने स्वभावोक्त्यलङ्कारः । कुरङ्गैरिति लक्ष्यम् । स्तब्धकर्णैरिति जातिस्वभावः । यथा वा—

आकुञ्चिताभ्यामथ पक्षतिभ्यां नभोविभागात्तरसाऽवतीर्थं ।

विश्वेऽत्रैवावतधृतपक्षः पपात भूमावुपभमि हंसः ॥—॥ ११२ ॥

भाविकालङ्कारमाह—

भाविकं भूतभाव्यर्थसाक्षादर्शनवर्णनम् ।

अलं विलोकयाद्यापि युध्यन्तेऽत्र सुरासुराः ॥ ११३ ॥

भाविकमिति । भूताश्च भाविनश्चार्थाः तेषां दर्शनं साक्षात्कारकथनं भाविका-
लङ्कारः । भावः कवेरभिप्रायोऽत्रास्तीति योगः । अलमिति रणभूमिवर्णनम् । युध्यन्त
इति वर्तमानस्य युद्धस्य विलोकनकथनम् । यथा वा—

आसीदङ्गमत्रेति पश्यामि तव लोचने ।

भाविभूषणसम्भारां साक्षात्कुर्वे तवाकृतिम् ॥

अत्र आद्याद्यं भूतस्य द्वितीये भाविनो दर्शनम् । नायमद्भुतो रसः, विस्मयं
प्रत्यस्त्याऽहेतुत्वात् । नातिशयोक्तिः, अव्यवसायाभावात् ॥ ११३ ॥

भाविकच्छविरलङ्कारमाह—

देशात्मविप्रकृष्टस्य दर्शनं भाविकच्छविः ।

त्वं वसन् हृदये तस्याः साक्षात्पञ्चेषुरीक्ष्यसे ॥ ११४ ॥

देशेति । देशे आश्रयोत्कर्षवशेन विप्रकृष्टस्य साक्षादर्शनकथने भाविकच्छविरल-
ङ्कारः । त्वमिति लक्ष्यम् । अन्यहृदयनिष्ठतया विप्रकृष्टस्य कामस्य दर्शनोक्तेः ॥ ११४ ॥

उदात्तालङ्कारमाह—

उदात्तमृद्धिश्चरितं श्लाघ्यं चान्योपलक्षणम् ।

सानौ यस्याभवद्युद्धं तद्दूर्जटिकिरीटिनोः ॥ ११५ ॥

उदात्तमिति । श्लाघ्या ऋद्धिः श्लाघ्यं चरितं चान्योपलक्षणत्वेन कथ्यते यत्र,
तत्रोदात्तालङ्कारः । सानाविति लक्ष्यम् । भवानुनयुद्धविशिष्टशिखरस्व पर्वतोपलक्षण-
त्वात् । यथा वा—

तद्दिग्मरण्यं यस्मिन् दशरथवचनानुपालनव्यसनात् ।

निवसन् बाहुसहायश्रकार रक्षःक्षरं रामः ॥

यथा वा—

यस्मिन्नासन् कुलमतरवस्तत्र जानेऽश्वोथं

यत्रारण्यं वसति भवनान्येव जातानि तत्र ।

तीर्थं मार्गं समभवद्यो तीर्थदेशेऽपि पन्थाः

किन्स्वप्नेदं तदिति विषणां पर्वताग्रं करोति ॥

आद्यं यथा—

मुक्ताः केलिविसृष्टहारगलिताः संमार्जनीभिर्हृताः

प्रातः प्राङ्गणसीम्नि मन्थरचक्रालाढत्रिलाक्षाङ्गाः ।

दूराद्वाडिमबीजशङ्खितधियः कर्षन्ति केलीशुका

यद्विद्वद्भवनेषु, भोजनूपतेस्तत्यागलीकायितम् ॥

न चोदात्तस्यासम्बन्धकथनरूपतया सम्बन्धातिशयोक्तावन्तर्भावः । दिव्यलोक-
गतसम्पत्समृद्धिवर्णने केवलस्योदात्तालङ्कारस्य सम्भवात् । अत्रार्थिकसमावेदादेकेना
ऽपरस्याऽनुस्थाप्यत्वाच्च नाङ्गाङ्गिभावः । तस्मादतिशयोक्तिसम्भावेऽप्युदात्तालङ्कारोऽपि
सम्भवतीति । अन्यत्र तु—‘आशयस्य य उतर्षस्तदुदात्तत्वमुच्यते ।’ यथा—

पात्रे पुरोवर्तिनि विह्वरूपे क्षोदीयसि क्षमाबलये च देये ।

श्रीबाल्मित्तं तस्य तद्वा तदासीच्चमत्कृतो येन स एव देवः ॥

तस्य बलेः ॥ ११५ ॥

अत्युक्त्यलङ्कारमाह—

अत्युक्तिरद्भुताऽतथ्यशौर्यौदार्यादिवर्णनम् ।

त्वयि दातरि राजेन्द्र ! याचकाः कल्पशाखिनः ॥ ११६ ॥

अत्युक्तिरिति । अद्भुताऽनन्यसाधारणशोभादानादिवर्णनमत्युक्तिः । ‘कल्पवृक्षा
अपि त्वां याचन्त’ इति ‘तव याचकाः कल्पवृक्षतुल्यदातारो जाता’ इति वात्र अत्यु-
क्तिः । यथा वा—

अनेन सर्वाधिकृतार्थताकृता ह्युत्तार्थिनौ कामगवीछरद्भुमौ ।

मिथः पयःसेचनपल्लवाशने प्रदाय दानव्यसनं समाप्नुतः ॥

पुतावन्तोऽत्रालङ्काराः । ग्रन्थान्तरे त्वन्येऽप्युक्ताः । ते च—

क्लिञ्चिन्मिथ्यात्वसिद्धयर्थं मिथ्यार्थान्तरकल्पनम् ।

मिथ्याव्यवसितिवैश्यां वशयेत् स्वप्नं वहन् ॥

प्रस्तुते वर्ण्यवाक्याथे प्रतिबिम्बस्य वर्णनम् ।

ललितं निर्गते नीरे सेतुमेषा चिकीर्षति ॥

दोषस्याभ्यर्थनाऽनुज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात् ।

विपद्ः सन्तु नः शत्रवद् याद्य सङ्कीर्त्यते हरिः ॥

यथा वा—

नो ददासि यदि तस्वधियं मे यच्छ मोहमपि तं रघुवीर ! ।

येन राज्ञणचमूर्त्युधि मूढा त्वन्मयं जगदपश्यदशेषम् ॥

‘केवाः स्याद्दोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनम् ।’ दोषे गुणत्वकल्पनं गुणे दोषत्वकल्पनं
च केशालङ्कारः ।

अस्त्रिलेषु विद्वद्गेषु हन्त ! स्वच्छन्दवारिषु ।

शुक ! पञ्जरबन्धस्ते मधुराणां गिरां फलम् ॥

अत्र गुणो दोषत्वेन वर्णितः ।

अनङ्गतापप्रशमाय तस्य कदर्थमाना सुहुरामृणालम् ।

मधौ मधौ नाकनदीनलिन्यो वरं वहन्तां शिशिरेऽनुरागम् ॥

अत्र शिशिरेऽनुरागो दोषोऽपि गुणत्वेन । 'सूत्रार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः ।' वर्णनीयपदेन नामसूचनं मुद्रालङ्कारः । यथा—नितम्बगुर्वी तरुणी हरयुग्मविपुला च सा ।' इदं छन्दःशास्त्रनाम्नोऽपि सूचनीयत्वेनानुष्टुप्छन्दोभेदस्य त्रियुलेति नाम । नायिका-वर्णनं च पदेन सूच्यते ।

क्रमिकं प्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं विदुः ।

सूक्ष्मं पराशयाभिज्ञेतरसाकृतचेष्टितम् ॥

मयि पश्यति सा केशैः सीमन्तमणिमावृणोत् ।

युक्तिः परामिसन्धानं क्रियया मर्मगुप्तये ।

त्वामालिखन्ती हृष्ट्वाऽन्यं धनुः पौरुषं करेऽलिखत् ।

लोकप्रवादानुकृतिर्लौकोक्तिरिति भण्यते ॥

सहस्र कविचिन्मासान् मीलयित्वा विलोचने ।

छेकोक्तिर्ध्रुव लोकोक्तेः स्यादर्थान्तरगर्भता ।

भुजङ्ग एव जानीते भुजङ्गचरणं सखे ! ॥

इति । अलङ्कारशेखरे तु—

'अपमारूपकोत्प्रेक्षा समालोक्तिरपङ्कतिः ।

समाहितं स्वभावश्च विरोधः सारदीपकौ ॥

सहोक्तिरन्यदेशत्वं विशेषोक्तिर्विभावना ।

एवं स्युरथालङ्काराश्चतुर्दश न चापरे ॥'

इति । एतेषामेवालङ्कारत्वं नान्येषामत्युक्त्यादीनाम् । तेषां तु वस्तुत्वमात्र-मित्युक्तम् ॥ ११६ ॥

आलङ्कारिकैकवेधानन्यान् सप्तालङ्कारानाह बलोकहृद्येन—

रसभावतदाभासभावशान्तिनिबन्धना ।

रसवत्प्रेयज्जस्विसमाहितमयी मिदा ॥ ११७ ॥

भावानामुदयः सन्धिः शबलत्वमिति त्रयः ।

अलङ्कारानिमान् सप्त केचिदाहुर्मनीषिणः ॥ ११८ ॥

रसभावेति । केचिदिति पूजार्थं न निषेधार्थम् । यत्र रसो रसान्तरस्य भावस्य वाङ्मत्वेन कथ्यते तत्र रसवदलङ्कारः । निवेदादित्रयस्त्रिंशद्भेदो भावो गुरुत्पदेवतादिविषय-रतिरूपो भावश्च यत्र पराङ्मत्वेन कथ्यते तत्र प्रयोऽलङ्कारः । अनौचित्यप्रवृत्तौ रसभावो

रसाभासभावाभासत्वेन प्रसिद्धौ यत्र पराङ्गत्वेन कथ्येते तत्रोर्जस्वयलङ्कारः । भावस्य प्रशाम्यदवस्था भावशान्तिस्त्वेन प्रसिद्धा यत्र पराङ्गत्वेन कथ्यते तत्र समाहितालङ्कारः । भावस्याधिक्यमुद्यः, द्वयोर्भावयोः परस्परस्पर्धा भावसन्धिः, बहूनां भावानां पूर्वोपमदनोत्पत्तिः शबलता, पृथेषामितराङ्गत्वेन कथने त्रयः । पूर्वं ससालङ्कारा इत्यर्थः । क्रमेणोदाहरणानि—

येनोन्नमय्य चिबुर्कं तव कम्बुकण्ठ !
 प्रोन्मार्जितं पुलकचास कपोलयुग्मम् ।
 तैर्नैव देवहस्तकेन करेण मेऽद्य
 दग्धासि किञ्च सलिलाञ्जलिरप्यदायि ॥

अत्र करणस्याङ्गं शृङ्गारः ।

कदाप्यनवलोकितं निभृतमङ्गमङ्गं मुदा
 विलोकयति सादरं सरभसं सरागे मयि ।
 स कोऽपि भविता क्षणो मदनसङ्करश्रान्तया
 दुकूलमनुकूलया सशपथं मुहुः प्रार्थ्यते ॥

अत्र शृङ्गारो 'भविते'तिपदसूचितचिन्ताख्यव्यभिचारिभावस्य उत्कण्ठाख्यस्य वा अङ्गम् । यथा वा—

प्रार्थी प्रयाते विरहादर्थं ते तापाच्च रूपाच्च शशाङ्कुशङ्की ।
 परापराधेर्निदधाति भानौ रुषारुणं लोचनवृन्दमिन्द्रः ॥

अत्र वियोगरूपशृङ्गारः कोपरूपभावस्याङ्गम्, अतोऽत्र रसवदलङ्कारः । प्रेयो यथा—
 स्वधं हृष्ट्वा वल्लभतीं सशैलाम्भोधिकाननाम् ।
 गतास्ततो रामभुजं हृष्ट्वा मौनं समाश्रिताः ॥

अत्र रामविषयवृत्तिभावस्य वल्लभतीविषयवृत्तिभावाऽङ्गम् । यथा वा—

आदौ नक्तञ्चरचरणयोर्मत्प्रणामप्रसङ्गः
 पश्चादीनां ! त्वदनुविधये सादरं मच्छिरोऽस्तु ।
 येनानीतं दशरथकुले ब्रह्म साकारभावं
 श्रीरामारुच्यं जगति रचितो ध्यानयोगाय पन्थाः ॥

अत्र रामस्तेः रावणरतिभावोऽङ्गम् । रसाभासभावाभासयो रत्यङ्गत्वेन कथने ऋजस्वि । यथा—

कटाक्षैरक्तिभिश्चचेतो हरस्त्वो वनचारिणाम् ।
 भवन्ति वनचारिण्यः स्त्रियः श्रीराम ! चिद्विषाम् ॥

अत्रानेककामुकविषयवृत्तिरूपरसाभासः प्रभुविषयवृत्तिभावस्याङ्गम् ।

त्वयि लोचनगोचरं गते सफलं जन्म नृसिंहभूपते ! ।

अजनिष्ट ममेति सादरं युधि विज्ञापयति द्विषां गणः ॥

अत्र प्रभुविषयरतिभावस्य तद्विषयद्विषद्गणरतिरूपो भावाभासोऽङ्गम् । तेनात्रा-
ऽप्यूर्जस्वयलङ्कारः । समाहितं यथा—

तस्याः सान्द्रविलेपनस्तनयुगप्रदलेपमुद्राङ्कितं

किं वक्षश्चरणाऽऽनतिव्यतिकरठयाजेन गोपाय्यते ।

इत्युक्ते क्व तदित्युदीर्यं सहसा तत्सम्प्रमाष्टुं मया

श्लिष्टा सा रभसेन तत्सखदक्षात्तन्वया च तद्विस्मृतम् ॥

अत्र शृङ्गारस्याङ्गं कोपशान्तिः । भावोदयो यथा—

तद्य विभ्रम्य दयालुरेधि मे दिनं निनीषामि भवद्विलोकिनी ।

नलैः किलाख्यायि विलिख्य पक्षिणा तवैव रूपेण समः स मरिप्रयः ॥

अत्रौत्सुक्यरूपभावोदयः शृङ्गाराङ्गम् । भावसन्धिर्यथा—

उतिसक्तस्य तपःपराक्रमनिधेरन्यागमादेकतः

सत्सङ्गप्रियता च वीररभसोत्फालश्च मां कर्षतः ।

वैदेहीपरिरम्भ एष च मुहुश्चैतन्यमामीलय—

ज्ञानन्दी हरिचन्दनेन्दुबिशिरस्निग्धो रुणद्धयन्यतः ॥

अत्र आवेगहर्षयोः सन्धिः शृङ्गाराङ्गम् । यथा वा—

इति प्रियाकाकुभिरुन्मिषन् भृशं दिगीशदूत्येन हृदि स्थिरीकृतः ।

नृपं स योगेऽपि वियोगमन्मथः क्षणं तमुद्भ्रान्तमचीकरत्पुनः ॥

अत्र धैर्यौत्सुक्यसन्धिर्मोहरूपभावाङ्गम् । शबलता यथा—

क्वाऽकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा

दोषाणां प्रज्ञामय मे श्रुतमहो ! कोपेऽपि कान्तं सुखम् ।

किं वक्ष्यन्त्यपकलमषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा

चेतः ! स्वात्स्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं चास्यति ॥

अत्र वितर्कौत्सुक्यमतिस्मरणशङ्कादैन्यघृतिचिन्तानां शबलता विप्रलम्भशृङ्गारा-
ङ्गम् । यथा वा—

पश्येत्कश्चिच्चल चपल ! रे का त्वराऽहं कुमारी

हस्ताळम्बं वितर हृहहा ! व्युत्क्रमः क्वासि यासि ।

इत्थं पृथ्वीपरिवृढ ! भवद्विद्विषोऽरण्यवृत्तेः

कन्या कञ्चित् फलकिसलयान्याददानाऽभिघत्ते ॥

अत्र शङ्काऽस्याघृतिस्मृतिभ्रमदैर्न्यविबोधौत्सुक्यानां शबलता राजविषयरतिभाव-
स्याङ्गमिति । एतेऽप्यलङ्कारा इति भावः । "अत्र केचिदित्यस्वरसबीजं तु बलङ्काराणां

शब्दार्थनिष्ठोपकारजननद्वारा रसोपकारकत्वम् । रसस्तु व्यङ्ग्यतया सर्वप्रधानीभूत इति तस्यान्योपकारकत्वासम्भवात्तलङ्कारत्वं सम्भवती”त्याहुः(१) । ध्वनिकारस्तु-
 “अलङ्काराणां रसोपकारकत्वे शब्दार्थनिष्ठचमत्कारजननमेव तद्द्वारम् । मानाभावात्, रूपकादौ सतोऽपि तत्पार्थिकतया अप्रयोजकत्वाच्च । किन्तु यथाकथञ्चिद्रसोपकारकत्व-
 मात्रं साक्षात्परम्परासाधारणम् । तेन रसादीनामपि रसोपकारकत्वे भवत्येवालङ्कारत्वम् ।
 यथाहुः—

प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गं तु रसादयः ।

काव्ये तस्मिन्नलङ्कारो रसादिरिति मे मतिः ॥

अत एतेषां युक्तमलङ्कारत्व”मित्याह । अन्ये—तु ‘अत्र रसाद्युपकारकत्वमात्रेणा-
 लङ्कारशब्दप्रयोगो भाक्त’ इत्याहुः ॥ ११७-११८ ॥

संसृष्ट्यादीनामलङ्कारान्तरत्वं निरास्यति—

शुद्धिरेकप्रधानत्वं तथा संसृष्टिसङ्कारौ ।

एतेषामेव विन्यासान्नालङ्कारान्तराण्यमी ॥ ११९ ॥

शुद्धिरिति । शुद्धो यत्रैक एवालङ्कार एकप्रधानत्वम्, सैव शुद्धिरित्युच्यते । द्वयो-
 रलङ्कारयोः परस्परानुपपादकयोर्द्वयप्रधान्यं संसृष्टिः । अलङ्कारयोरङ्गाङ्गिभावः सङ्कारः ।
 अङ्गाङ्गिभावाभावेन प्रधानयोरलङ्कारयोः सन्देहो द्वितीयः सङ्कारः । अलङ्कारद्वयस्यैक-
 पदप्रतिपाद्यत्वं तृतीयः सङ्कारः । तदुक्तम्—

अविश्रान्तिजुषामात्मन्यङ्गाङ्गित्वं तु सङ्कारः ।

एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादनिश्चयः ॥

व्यवस्थितिरलङ्कृत्योः पदक्यानुप्रविष्टयोः ।

उत्तरार्धयोः ‘सोऽपि सङ्कार’ इत्यनुषङ्गः । तत्रतेषामेव प्रसिद्धानामलङ्काराणां
 विज्ञानान्न संसृष्ट्यादीनामलङ्कारान्तरत्वमित्यर्थः । यथा—

यद्गारचटाऽदृक्कुश्मिन्नवदिन्दूपलनुन्दिलापया ।

सुमुचे न पतिव्रतौचिती प्रतिचन्द्रोदयमग्नगङ्गया ॥

अत्र हि कुट्टिमानामत्युच्चत्वचन्द्रकान्तनिर्मितत्वप्रतिपादनद्वारा सम्पत्समृद्धियोग-
 रूप उदात्तालङ्कारोऽतिशयोक्तिश्चेति द्वावपि प्राधान्येन प्रतीयेते । तयोरुपपादकः
 पदार्थहेतुकाव्यलिङ्गालङ्कारो ‘यद्गारे’त्यादिविशेषणस्य ‘अग्नगङ्गयेति विशेष्यस्य च
 सामिप्रायत्वरूपपरिकरपरिकराङ्कुरालङ्कारौ च । पतिव्रतेति समुद्रवृद्धयनुमानादनुमाना-
 लङ्कारः । सर्वैश्रोदात्तालङ्कारस्य चास्ता प्रतीयेते । तेन परस्पोपपादकत्वम् । ‘आतांते

(१) अत्र केचित्—‘रसस्य व्यङ्ग्यतया सर्वप्रधानीभूतस्यान्योपकारकत्वाः
 सम्भवात्तलङ्कारत्वं सम्भवतीत्याहुः’ इति ख-पुस्तके पाठः ।

सुदिते दृष्टे'त्यन्यपतिव्रतावृत्तान्तप्रतीतिः समासोक्त्यलङ्कारोऽपि ! सोऽपि च उदात्ता-
लङ्कारपरिष्कारकः । एवमुदाहरणान्तराणि स्वर्गभिरुच्यन्ति । अत्र सर्वत्र तदलङ्कारबुद्ध्य-
नपायान्नालङ्कारान्तरत्वमित्याशयः ॥ १९९ ॥

सर्वेषां च प्रतिद्वन्द्वप्रतिच्छन्दभिदाभृताम् ।

उपाधिः क्वचिदुद्भिन्नः स्यादन्यत्रापि सम्भवात् ॥ १२० ॥

सर्वेषामिति । एवं सति सर्वेषामन्येषामप्यलङ्काराणां न्यूनाधिकरूपतया
विसदृशानामलङ्कारान्तरत्वापत्तिः । यथा-रूपकस्य पृथक्कथितसादृश्यरूपस्याधिक्यात्
इवादिपदाभावे लुप्तोपमाया न्यूनत्वात् । अतस्तत्र रूपकोपमातो भेदाभावादुक्त-
स्थलेऽपि न भेद इति तात्पर्यार्थः । अक्षरार्थस्तु-(१)प्रतिद्वन्द्वतया विरोधितया प्रति-
च्छन्द आधिक्यं तेन भेदभाजामन्येषामलङ्काराणामुद्भिन्नः कथित उपाधिः प्रकारो-
ऽन्यत्रापि सम्भवन् योजनीयः स्यात्तस्याप्यलङ्कारान्तरत्वं स्यादिति ॥ १२० ॥

माला परम्परा चैषां भूयसामनुकूलके ।

मनुष्ये भवतः क्वापि ह्यलङ्काराङ्गतां गते ॥ १२१ ॥

मालेति । भूयसामलङ्काराणामुक्तानामेपासुपमादीनां माला मालाकारेण विन्यासः
परम्परा रशनाद्याकारेण विन्यासश्च अनुकूलके, स्वाथे कः, चमत्कारजनके भवतः । हेतु-
गर्भविशेषणम्-यतोऽलङ्काराङ्गतां गते अलङ्कारोपकारकत्वं प्राप्ते । मनुष्य इवेति दृष्टान्त-
वशात्काव्ये इत्यध्याहर्तव्यम् । एवञ्च- मनुष्ये यथालङ्काराणां माला परम्परा चानुकूले
शोभाजनके भवतः, तथा काव्येऽप्यलङ्काराणां माला परम्परा च चमत्कारजनके
भवतः । मालोपमारशनोपमामालारूपकादीनामपि नालङ्कारान्तरत्वम् । यथा—

अनवरतकनकवितरणजलसम्भृतकरतरङ्गिताधिततेः ।

मणितिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टा चेष्टेव कीर्तिरतित्रिमला ॥

इयं च साधारणघर्मेण रशनोपमा ।

मतिरिव मूर्तिर्मथुरा मूर्तिरिव समा प्रभावयुता ।

तस्य सभेव जयश्रीः शक्या जेतुं नृपस्य न परेषाम् ॥

इयं च घर्मभेदेन । एवम् ,

किसलयकरैर्लतानां करकमलः कामिनां मनो जयति ।

नलिनीनां कमलमुखमुत्तेन्दुभिर्योषितां मदनः ॥

इति रशनारूपकम् ।

अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्त्रय ! ।

स्तूयते देव ! सद्दशमुक्कारत्नं न कैर्मवान् ॥

इति मालारूपकम् । तत्र नालङ्कारान्तरत्वमित्याशयः । अलङ्कारान्तरत्वबुद्ध्य-

(१) 'प्रतिच्छन्देन स्वादेन (१)मयादयेति यावत्. भेदभाजा०' इति ख-पुस्तके ।

भावात्तदलङ्कारस्त्वबुद्ध्यनपायाच्चेति हृदयम् ॥ १२१ ॥

परेषां मत्तमुपन्यस्यति श्लोकद्वयेन—

शब्दे पदार्थे वाक्यार्थे वाक्यार्थस्तत्रके तथा ।

एते भवन्ति विन्यासाः स्वभावातिशयात्मकाः ॥ १२२ ॥

कस्याप्यतिशयस्योक्तिरित्यन्वर्थविचारणात् ।

प्रायेणामी अलङ्कारा भिन्ना नातिशयोक्तिः ॥ १२३ ॥

शब्दे इति । शब्देऽनुपास्यमकादीनां, पदार्थे उपमादीनां, वाक्यार्थे दृष्टान्तादीनां, वाक्यार्थस्तत्रके निर्देशनादीनां विन्यासातिशयात्मकानां सर्वेषामतिशयोक्त्यलङ्कार-
रूपत्वमेव भेद उक्तः । अतिशयोक्तिरिति योगस्य सर्वेषु सम्भवात् । अतः सर्वेषामति-
शयोक्त्यलङ्कारान्तर्भाव इत्याशयः ॥ १२२—१२३ ॥

स्वमतमाह—

अलङ्कारप्रकारेषु दधानेष्वपि साम्यताम् ।

वलक्षण्यं प्रतिव्यक्ति प्रतिभाति मुखेष्विव ॥ १२४ ॥

अलङ्कारेति । अतिशयोक्तिस्त्वेनालङ्कारत्वेन वा समेष्वपि उपमादिप्रातिस्विकं
मुखेष्विव प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानं वैलक्षण्यमस्तीत्यर्थः ॥ १२४ ॥

अलङ्कारेषु तथ्येषु यद्यनास्था मनीषिणाम् ।

तदर्वाचीनभेदेषु नाम्नां नाऽऽस्नाय इष्यताम् ॥ १२५ ॥

अलङ्कारेष्विति । रसिकैरालङ्कारिकैः स्वानुभवैकवेद्य एतेषां भेद इत्याशयः ।
अनुभवैकवेद्यभेदेष्वलङ्कारेषु यद्यनादरः, तदा उपमारूपकादिनाम्नामनादरोऽस्तु ।
विजातीयबुद्धिकृतविषयभेदस्तु ब्रह्मणापि तुर्विवार इत्यर्थः । अनुभवैकसिद्धोऽलङ्कारभेद
इत्याशयः ।

महादेवः सत्रप्रमुखमस्रविद्यैकचतुरः

सुमित्रा तद्भक्तिप्रणिहितमतिर्यस्य पितरौ ।

चतुर्थः सैकोऽयं सुकविजयदेवेन रचिते

चिरं चन्द्रालोके सुखयतु मयूखः सुमनसः ॥ १२६ ॥

इति श्रीपीयूषवर्षपण्डितजयदेवकृते चन्द्रालोकालङ्कारेऽलङ्कार-

निरूपणाख्यः पञ्चमो मयूखः ।

विश्वेश्वरापराख्येन गागाभट्टेन धीमता ।

चन्द्रालोकस्य विवृतिर्मयूखे पञ्चमे कृता ॥

इति श्रीमांसकगागाभट्टविरचितचन्द्रालोकटीकायां राकागमाख्यायां पञ्चमो मयूखः ।

षष्ठो मयूखः ।

रीतिनिरूपणस्य रसनिरूपणोपक्रमोऽकारणानुपपत्त्या आदां रसात्रिरूपयितुं विभावानुभावव्यभिचारिभावैराहिणोऽकवेत्तव रसाधिभावस्य रसत्वात्तदुपोद्धातत्वेन विभावादीनभिधत्ते—

आलम्बनोद्दीपनात्मा विभावः कारणं द्विधा ।

कार्योऽनुभावो भावस्तु सहायो व्यभिचार्यपि ॥ १ ॥

आलम्बनेति । रसमात्रे आलम्बनविभावे ऽर्हीपनविभावश्च कारणम् । यद्यप्युद्दीपकस्य न जनकत्वं तथाप्युद्दीपनं विनाऽऽस्वादायोगाद्भ्रमत्वाजुपपत्तेरत्कर्षाधायकत्वेन जनकता विवक्षिता । अनुभावः कार्यम् । व्यभिचारिभावः सहकारीत्यर्थः । एते प्रतिरसं भिन्ना वक्ष्यन्ते ॥ १ ॥

गलद्वेद्यान्तरोद्भेदं हृदयेऽप्यजडात्मनाम् ।

मिलन्मलयजालेषु इवाह्लादं विक्रासयन् ॥ २ ॥

काव्ये नाट्ये च कार्ये च विभावाद्यैर्विभावितः ।

आस्वाद्यमानैकतनुः स्थायी भावो रसः स्मृतः ॥ ३ ॥

गलदिति । रत्यादिः स्थायी भाव एव रसः । विभावाद्यैर्विभावितो रसो न सूक्ष्मावस्थापन्नः । काव्यनाटकभोगेषु आस्वादनस्वरूपो ज्ञानस्वरूपः । ज्ञानमप्यनन्यविषयमिति गलद्वेद्यान्तरोद्भेदमिति क्रियाविशेषणेनोक्तम् । अजडात्मनां तत्तद्रस-परिशीलनाभ्यासपाठववताम् । अतएव न शान्ताभासे ऋङ्गाराभिव्यक्तिः । 'हृदयेषु अजात्मना'मिति पाठे तु जडहृदये यथा मलयजालेषु आह्लादं विक्रासयतीति दृष्टान्ते योज्यम् । अयमाशयः—ऋङ्गारवीरकक्षणहास्याऽद्वुभुतभयानकराद्रवीभत्सशान्तानां रसानां रत्युत्साहशोकहासविल्समयभयद्वेषजुगुप्साप्रशमाः क्रमेण स्थायिभावाः । तिष्ठन्तीति स्थायिनः स्थिरा इत्यर्थः । यतः सर्वा जीवः ध्रुवसक्तो रिरंसते, स्वहृितायोत्सहते, स्वेष्टक्षतिशङ्कया शोचति, हसति, वैचित्र्यदर्शनाद्विल्सयते, विभेति, परस्मै कुप्यति, परं जुगुप्सते, वैराग्येण किञ्चित्पक्कामः प्रशमं भजते । न हि सुकावस्थातः पूर्वमेभि-र्नवमिश्रित्तव्यापारैः शून्यः कदाचित्कश्चित् संसारेऽवतिष्ठते । एवञ्च—वासनारूपतया स्थितान् विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैरतिरस्कृतप्रवाहान् रत्यादीन् विभावयन्ति आस्वाद्योग्यान् जनयन्ति ते विभावाः । अनुभावयन्ति तत्रैवोत्कर्षाधानं कुर्वन्ति तेऽनुभवाः । विशेषेणाभितः स्थायिनः शरीरे चारयन्ति ते व्यभिचारिभावाः । तथाच—'अभिव्यक्त-स्थायिभाव एव रस' इति सम्प्रदायः ।

भट्टलोल्लटस्तु—“ललनादिभिरालम्बनविभावैस्तपादित उद्दीपनविभावैश्चन्द्रा-ऽऽरामप्रासादादिभिरुद्दीपितोऽनुभावैः कटाक्षादिभिः प्रतीतियोग्यः कृतो व्यभिचारिभिः

त्कण्ठादिभिः पोषितो रामाद्यनुकार्यं नटे रसः, स एव तत्तुल्यरूपतानुसन्धानबला-
दारोप्यभागः सामाजिकानां चमत्कारहेतु”रित्याह ।

श्रीशङ्करस्तु—“विभावादिभिः स्थायिनोऽनुमितिरूपा चमत्कारप्रतीतियां
सामाजिकानां जायते, स रसः । तथा हि—चित्रनुरगवद्भावोऽप्यमिति ज्ञातो नटः पक्षः ।
तत्र विभावादित्रयेण स्थाय्यनुमीयते । गुह्यबिम्बेण कृतातिशयिताभ्यासेन रोमाञ्चा-
द्यमिनयद्वारेण,

‘सौवस्थले चरन्तो चरणसमालोलवारमञ्जरीरा ।

कापि कमनीयमूर्तिः कनकशलाकेव कामिनो दृष्टा ॥’

इत्यालम्बनाभिष्यक्तौ,

‘वाता मलयजा वान्ति मेघैः श्यामं तथाम्बरम् ।

भूमिर्नैवाहङ्कुरलीनां का गतिर्ललनां विना ॥’

इत्युद्दीपनव्यक्तौ तदनुभावस्य रोमाञ्चादेर्दर्शनीयस्याविभावेन व्यञ्जनीयस्यो-
त्कण्ठादेस्तत्कार्यप्रकटनेन च प्रकाशनात् । यद्यपि ते कृत्रिमास्तथापि कृत्रिमत्वेनाऽज्ञातैः
स्थायिभावस्य रत्यादेरनुमितिः । न च साक्षात्कार एव चमत्कारो नानुमितिः । अन्यथा
स्वर्गानुमितिरपि स स्थायिदिति वाच्यम् । वस्तुसौन्दर्यबलाद्गसनीयत्वेन स्थाय्यनुमानस्या-
ऽन्यानुमानवैलक्षण्यात् । न च तथापि स्थायिनो नऽसत्त्वाद् बाधावतारेणानुमित्य-
सम्भव इति वाच्यम् । स्थायितया सम्भाव्यमानत्वेनाभावनिश्चयाभावात् । अनिश्चये
त्विष्टेव रसानुत्पत्तिः । अतोऽनुमितिविषयीभूतः स्थायिभाव एव रसः । अत एव नटे
न रस” इत्याह ।

भट्टनाथकस्तु—“नोत्पद्यते नानुमीयते किन्तु विभावादिभिः स्थायिनो रत्यादे-
भोगः । तथा हि—शब्दात्मनः काव्यस्य त्रयो व्यापाराः । अभिधा भावकत्वं भोक्तृत्वं च ।
अभिधा निरन्तरा सान्तरा च । निरन्तरा शक्तिरूपा सान्तरा लक्षणरूपा । भावकत्वं
साधारणीकरणम् । तेन हि व्यापारेण विभावादयो रत्यादिः स्थायी च साधारणी-
क्रियते । साधारणीकरणं च राधादिविशेषागमालम्बनविभावानां कामिनीत्वादि-
सामान्येनोपस्थितिः (१) । स्थाय्यनुभावादोनां सम्बन्धविशेषानवच्छिन्नत्वम् । नाट्ये-
ऽपि द्वितीयव्यापारेण साधारणीकृतैर्विभावादिभिस्तुतीयव्यापारसाहित्येन तथा कृत
एव स्थायी भुज्यते । भोगश्च—सत्त्वादिगुणोद्रेकात्प्रकाशते य आनन्दस्तत्स्वरूपाऽनन्या-
लम्बना या संवित् तत्स्वरूपो लौकिकदृष्टानुभवविलक्षणः । उद्रेकश्च इतराभिभवेना-
ऽवस्थिति”रिति साङ्ख्यसिद्धान्तानुयायी स्वमतपरिष्कारमाह ।

आचार्याभिनवगुप्तपादास्तु—“रसो विभावादिभिर्नोत्पद्यते नानुमीयते न
भुज्यते किन्त्वभिष्यज्यते । तथा हि—धूमेन वन्यनुमानानभ्यासवतां नैयायिकानामिव

(१) ‘साधारणीकरणं च’ इत्यारभ्य ‘० सामान्येनोपस्थितिः’ इत्यन्तोऽज्ञा-
स्य-पुस्तके न दृश्यते ।

कलनोद्यानकटाक्षरोमाञ्जादिभिः स्थायिरस्याद्यनुनानाम्वासवासनावासितान्तःकरगाना-
मालङ्कारिकाणां सामाजिकानां पूर्वमुत्पन्नः सूक्ष्मत्रयान्तः स्थिरो रस्यादिः स्थायी
भावो विभावादिभिरभिव्यज्यते । एवञ्च येषां पूर्वं रस्यादिनीत्यत्रस्तेषां नास्त्येव रसामि-
व्यक्तिः । अन्यनिष्ठानामपि विभावादीनां सञ्चन्निविष्टेषोयस्येनाप्रतीतो लघोयत्वा-
संलगांस्रहाटसाधारण्येन प्रतीतो साधारण्येनैव प्रमातृविशेषसंलगांस्रहाटसाख्येग स्थायी
अभिव्यज्यते । अभिव्यक्तिरेव चर्चणा । तेन—‘विभावादीनां समूहालम्बनातिमक्राभिव्यक्तो
रस’ इति सिद्धम् । अभिव्यक्तिविशिष्टश्च स्थायी विभावादिज्ञानपर्यन्तमभिव्यक्तो-
ऽभिव्यक्तिनाशोत्पत्तौ नाशोत्पत्तिप्रतीतिविरयो भवति । न चेवं विभावादिस्मूहा-
लम्बनात्मिकायां रसव्यक्तौ विभावादीनां पृथक् प्रतीतिप्रउद्ग इति वाच्यम् । पानकरज-
न्यायेन चर्चणात् । पानके हि कर्पूराद्यंशो न पार्थक्येन प्रतीयते, एवमत्रापि विभावाद्यंशो
न पृथक् प्रतीयते, किन्तु रस्याकारतयैव तत्प्रतीतिः । अतोऽभिव्यज्यत एव रस’
इत्याहुः ।

एतच्च सर्वमभिप्रेत्य ‘विभावित’ इत्युक्तम् । विभावितः, उत्पादितोऽनुमितो भुक्तो-
ऽभिव्यक्त इति मतभेदादर्थः । आस्वाद्यमानैकतनुरिति रसशब्दे रस्यत इति योगः प्रद-
क्षितः । विभावाद्यैरित्यनेन मिलितानामेवाभिव्यञ्जकत्वं न प्रत्येकमित्युक्तम् । एकैकस्य
व्यञ्जकत्वे व्यभिचारात् । तथा हि—व्याघ्रादयो विभावा भयानकस्येव रौद्रानुत-
वीरानाम्, अश्रुयतादयोऽनुभावाः शृङ्गारस्येव क्लग्नभयानकयोः, चिन्तादयो व्यभि-
चारिणः शृङ्गारस्येव वीरक्लग्नभयानकानाम् । न च तत्रैकेन तत्तद्भाभिश्यकिः । अतो
मिलितानामेवाभिव्यञ्जकत्वम् । यत्र चैकेन रसामिव्यक्तिसत्रत्रान्यतरेणान्यस्याप्याद्ये-
पात् । यथा—

वियदलिमलिनाम्बुगर्भमेघं मधुकरकोकिलकृजितैर्दिशां श्रीः ।

धरणिरभिभवहङ्कुराङ्कटङ्का प्रणतिपरे दयिते प्रसीद सुग्धे ! ॥

अत्र विभावेनानुभावव्यभिचारिभावयोः,

परिमृदितमृणालीम्लानमङ्गं प्रवृत्तिः

कथमपि परिवारप्रार्थनाभिः क्रियाद्य ।

कलयति च हिमांशोर्निष्कलङ्कस्य लक्ष्मी-

माभनवकरिदन्तच्छेदपाण्डुः कपोलः ॥

अत्रानुभावेन विभावव्यभिचारिभावयोः,

दूरादुत्सुकमागते विवळितं सम्भाषिणि स्फारितं

संश्लिष्यत्यरुणं गृहीतवसने कोपाञ्जितभ्रूलतम् ॥

मानिन्याश्ररणानतिव्यतिकरे बाष्पास्त्रुपूर्णक्षणं

चक्षुर्जातमहो ! प्रपञ्चवतुरं जातागसि प्रेयसि ॥

अत्र औत्सुक्यव्रीडादिभिर्व्यभिचारिभावैर्विभावानुभावयोरारोपे इति दिक् ॥ २-३ ॥

इलोकद्वयेन शृङ्गारमाह—

रत्याख्यस्यायिभावात्मा वल्लभादिविभावितः ।

आलस्येष्याञ्जुगुप्साभ्यो विना सञ्चारिभिर्युतः ॥ ४ ॥

अनुभावैः कटाक्षाद्यैरुन्मादाद्यैर्यथाक्रमम् ।

संयोगो विप्रलम्भश्च शृङ्गारो द्विविधो रसः ॥ ५ ॥

रत्याख्येति । मनोऽनुकूलविषयं सुखात्मकं संवेदनं रतिः । रत्याख्यस्यायिभावात्-
त्मको वल्लभादिविभावितस्तत्तन्निष्ठस्तद्विषय इति यावत् । आलस्यादीनां कहरौरौ-
वीभत्सव्यभिचारित्वात् । स शृङ्गारो द्विधा, संयोगो वियोगश्च । तावपि प्रच्छन्नप्रकाश-
रूपौ द्विधा । तदुक्तम्—

‘जायापत्योर्मिथो रत्यावृत्तिः शृङ्गार उच्यते ।

संयोगो विप्रलम्भश्चेत्येष तु द्विविधो मतः ॥

तौ तयोर्भवतो वाच्यौ बुधैर्युक्तवियुक्तयोः ।

प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च पुनरेष द्विधा मतः ॥’

इति । द्विविधस्यापि संयोगस्य स्वैदाश्रुतोमाञ्जकम्पदवसितकेशवन्धांशुकशयन-
पुष्पमाल्यादिसम्यङ्निवेशचाटुप्रमृतयोऽनुभावाः । वियोगद्वये असन्तोषकृशतादीन-
वचनजागरविलापलेखलेखनवाचनवार्ताप्रशनमरणोद्यमसन्देशादयोऽनुभावाः । आलस्ये-
ष्याञ्जुगुप्सावर्जिताः संयोगद्वयेऽपि हर्षादयो व्यभिचारिणः । वियोगद्वये बाङ्गामदग्लानि-
निवेदमरणादयो व्यभिचारिणः । वियोगश्च—

पूर्वानुरागमानात्मप्रवासकरुणात्मकः ।

विप्रलम्भश्चतुर्धा स्यात् पूर्वपूर्वो ह्ययं गुरुः ॥

इति । अयमेवाभिलाषविरहेष्यांप्रवासशापहेतुक इति गीयते । तत्र प्रच्छन्न-
संयोगो यथा—

अमद्भुङ्कुटि सस्मितं नमितकन्धरं प्रोल्लस-

त्कपोलपुलकावलि इवसितकम्पितोरोजकम् ।

उदञ्चितभुजायुगग्रथितकेशपार्श्वं पुरो

गुरोरपि हृदिः सुखं सपदि राषयाऽऽलोकयते ॥

संयोगानामवलोकनालिङ्गनचुम्बनादीनामनेकरूपत्वादवलोकनरूपः शृङ्गारः । तस्य
च राधिकानिष्ठस्मितादयो राधिकानिष्ठस्य रत्याख्यस्यायिभावस्य कार्यत्वादनुभावाः ।
कृष्णनिष्ठरत्याख्यस्यायिभावस्योद्दीपकत्वादुद्दीपनविभावा अपि भवन्ति । न चोद्दीपन-
विभावानां कारणरूपत्वादनुभावानां कार्यरूपत्वादुद्दीपनरूपत्वं विरुद्धमिति वाच्यम् ।
अन्यनिष्ठरतिकार्यस्यान्यनिष्ठरतिकारणत्वे बाधकाभावात् । वियोगरूपशृङ्गारानुभाव-
नोक्त्या करुणसंस्थापित्वमिव । प्रकाशो यथा—

सहस्रगोपीनां पदनतिपरागां परिवृतो

वरं वृन्दारण्ये घनरसरसालारूपद्रसे ।

समालिङ्गं चुम्बन् सुहुरपि कटाश्लेः परिमृशं-

स्तथा गायन्त्यन् रसवति रक्ष्म्यं यदुपतिः ॥

प्रच्छन्नवियोगो यथा—

समानकुलशीलयोः समरुचोः परायत्तयोः

परस्परविलोकनाकुलितचेतसोः प्रेयसोः ।

तनुत्वमधिविन्दतोर्द्विविधं विधिं निन्दतो-

रशक्यविनिवेदना विरहवेदनं वर्धते ॥

यथा वा—

अपङ्गुवानस्य जनाय यन्नितमधीरतामस्य कृतं मनोभुवा ।

अबोधि तज्जागरदुःखसाक्षिणी निशा च शय्या च शशाङ्गकोमला ॥

प्रकाशो यथा—

अपसारय घनसारं कुरु हारं दूर एव किं कमलैः ।

अलमलमालि ! मृणालैरिति वदति दिवानिहं बाला ॥

नायिकानायकभेदेन संयोगविप्रयोगभेदा ग्रन्थगौरवभयाच्चोदाह्रियन्ते ॥४-६॥

हास्यरसमाह—

हासस्थायी रसो हास्यो विभावार्थैर्यथाक्रमम् ।

वैरूप्यफुल्लगण्डत्वावहित्थाद्यैः समन्वितः ॥ ६ ॥

हासेति । अङ्गक्रीडादिजन्मा चेतोविकारो हासः, स स्थायी यस्येति बहुव्रीहिः ।

आलम्बनविभावो नायको नायिका च । उद्दीपनविभावो वैरूप्यादिः । अनुभावः फुल्ल-

गण्डत्वादिः । व्यभिचारी अवहित्थादिरित्यर्थः । तदुक्तम्—

हासमूलः समाख्यातो हास्यनामा रसो बुधैः ।

चेष्टारूपेष्वैकृत्याद् बाह्यहासरसोज्ज्वलः ॥

कपोलाक्षिकृतोल्लासो भिन्नोष्ठः स महात्मनाम् ।

विदीर्णास्यश्च मध्यानामधमार्नां सशब्दकः ॥

उत्तममध्यमाधमभेदेन हास्यरसस्त्रिधेत्यर्थः । परं त्वर्थं हास्यरसः सङ्क्रमणरूपः ।

यतः, परस्य हासं दृष्ट्वाऽन्योऽपि हसति । यथाऽम्लदाडिमरसात्वादः पादार्थस्थमुखे

लालां करोति । न त्वन्यरसानां सङ्क्रमणरूपत्वम् । न च स्वामिशोकेन शृत्यशोका-

त्स्यापि सङ्क्रमणरूपत्वमिति वाच्यम् । शृत्यशोकस्य स्वामिशोकनिमित्तकरसरसा-

न्तरत्वात् । यथा—

गताः केचित्प्रबोधाय स्वपरतं कुम्भकर्णकम् ।

तदधःपवतोत्सङ्गादुद्दीप्य पतिताः कश्चित् ॥

यथा वा—

वीराग्नेसर ! कृष्णरामनृपते ! हसा रणप्राङ्गणे

कृत्ताः केचन पारसीकपतयः प्राप्ताः पुरीमामरीम् ।

ओस्तादेति गुरौ, बलद्विवि सुलत्तानेति, शक्त्यां पुन-

बीबीति, प्रणतौ सलामिति धरान् स्मेराननान् कुर्वते ॥—॥६॥

करुणमाह—

अभीष्टविप्रयोगाऽश्रुपातग्लान्यादिभिः क्रमात् ।

विभावाद्यैद्युतः शोकस्थायी स्यात् करुणो रसः ॥ ७ ॥

अभीष्टेति । इष्टनाशादिजनितं चित्तवैकल्यं शोकः । इष्टवियोगोऽनिष्टसंयोग-
श्लोहीपनः । अश्रुपातोऽनुभावः । ग्लान्यादयो व्यभिवारिणः । अनेन क्रमेण विभावा-
दयः । शोकः स्थायी यस्येत्यर्थः । तदुक्तम् ।

शोकोत्थः करुणो ज्ञेयस्तत्र भूपातरोदने ।

वैवण्मोहनिर्द्वेषप्रलापाश्रुणि कीर्तयेत् ॥

यथा—

सीतामपास्य त्रपया नतास्यं समागतं लक्ष्मणमानिरीक्ष्य ।

बभूव बाष्पाम्बुधिमधयलीनो दृगन्तमीनो रघुनन्दनस्य ॥

यथा वा—

मदर्थसन्देहामृणालमन्थरः प्रियः कियद्दूर इति त्वयोदिते ।

विलोकयन्त्या हृदतोऽथ पक्षिणः प्रिये ! स कीदृग् भविता तव क्षणः ॥—॥७॥

रौद्रमाह—

क्रोधस्थायी रसो रौद्रो विभावाद्यैः समन्वितः ।

मात्सर्यहस्तनिष्पेषसंमोहाद्यैर्यथाक्रमम् ॥ ८ ॥

क्रोधेति । प्रतिकूलतत्पक्षस्य द्वेषः क्रोधः स्थायी यस्येति विग्रहः । मात्सर्यादि-
रहीपनविभावः । मात्सर्यं च दारापहारज्ञातिविधादौ पराभवाद् भवतीति । एवञ्च-
पराभवादीनामप्युद्दीपकत्वम् । हस्तनिष्पेषादिरनुभावः । संमोहादित्थं भिचारी । स
रौद्ररस इत्यर्थः । तदुक्तम्—

क्रोधात्मको भवेद् रौद्रः क्रोधश्चाऽरिपराभवात् ।

भीष्मवृत्तिर्भवेद्दुःखः सामर्षस्तत्र नायकः ॥

स्वांसाऽऽघातस्वस्त्रोपक्षेपभ्रूकुटयस्तथा ।

अत्रारातिजनाक्षेपो दलनं चोपवर्णते ॥

यथा—

केथं माता पिन्नाची, क इव स जनको, आतरः केऽत्र कीटा

वक्ष्योऽयं बन्धुवर्गः, कुटिलपिटसहृच्चेष्टिता ज्ञातयोऽमी ।

आगर्भे यावदेषां कुलमिदमखिलं नैव निःश्लेषयामि

स्फूर्जन्तः क्रोधवह्नेर्न दधति विरति तावदेते स्फुलिङ्गाः ॥-॥ ८ ॥

वीरमाह—

उत्साहाख्यस्थायिभावः प्रभावादिविभावभूः ।

वीरोऽनुभावैः स्वैर्याद्यैर्भावेर्गर्वादिभिर्युतः ॥ ९ ॥

उत्साहेति । कार्याग्मभ आदर उत्साहः स्थायी । प्रभावबलमद्वेषाद्योदिरुद्दीपन-
विभावः । स्वैर्यादिरनुभावः । आदिपदात् धैर्यवीर्यादिवचनानादयः । गर्वादिर्व्यभिचारी-
त्यर्थः । आदिना—

अमर्थः प्रतिबोधश्च वितर्कोऽथ मतिधृतिः ।

क्रोधास्ये च संमोह आवेगः क्रोकहर्षणम् ॥

गर्वो मदस्तथोप्रदं भावा वीरे भवन्त्यमी ।

अन्यत्र तु—

उत्साहात्तमा भवेद्वीरस्त्रेषा धर्माऽऽजिदानतः ।

नायकोऽत्र भवेत्सर्वैः श्लाघ्यैरधिगतो गुणैः ॥

तेन धर्मयुद्धदानरूपविषयभेदेन वीररसस्त्रियेत्यर्थः । यथा—

सङ्ग्रामाङ्गणमागते दशमुखे सौमित्रिणा विस्मितं

सुग्रीवेण विचिन्तितं हनुमता ज्यालोलमालोकितम् ।

श्रीरामेण परन्तु पीनपुलकस्फूर्जत्कपोलश्रिया

सान्द्रानन्दरसालसा निदधिरे बाणासने दृश्यः ॥

अर्थ युद्धवीरः । दानवीरो यथा—

मीयतां कथमभीप्सितमेषां दीयतां द्रुतमयाचितमेव ।

तं धिगस्तु कलयन्नपि वाञ्छामर्थिवागवसरं सहते यः ॥-॥ ९ ॥

अयानकरसमाह—

व्याघ्रादिभिर्विभावैस्तु वेपिताद्यनुभावभृत् ।

भावैर्मोहादिभिर्युक्तो भयस्थायी भयानकः ॥ १० ॥

व्याघ्रेति । क्रूरदर्शनजनितं चित्तवैकल्यं भयं स्थायिभावः । व्याघ्रादिरुद्दीपन-
विभावः । कम्पितादिरनुभावः । मोहादिर्व्यभिचारी । तादृशो भयानकरस इत्यर्थः ।

तदुक्तम्—

अयानको भवेद्भीतिप्रकृतिर्घोरवस्तुनः ।

स च प्रायेण वनितानीचबालेषु वास्यते ॥

दिगालोकाऽऽस्यक्षोषाङ्गकम्पगद्गदसम्भ्रमाः ।

इवासववर्ण्यसम्मोहा वर्ण्यन्ते विबुधैरिह ॥

यथा—

स्फूर्ज्वभुजाविज्ञातिकं समन्तात् समुच्छ्वसन्नीषणवृक्षपङ्क्तिम् ।
दृष्ट्वैव रौद्रं दग्धवक्त्रदेहं सीताऽतिभीता बत ! मूर्च्छितासीत् ॥

यथा—

कालियरूढे शालिनि वनमालिनि हा ! विभावयन्तीमिः ।
व्यालीमिः करतालीहृतबक्षोमिश्र कम्पितं भूयः ॥—॥ १० ॥

बीमस्तरसमाह—

स्थायी जुगुप्सा बीभत्सो विभावाद्यैर्यथाक्रमम् ।

अनिष्टेक्षणानिष्टयूतिमोहाद्याः संमताः क्रमात् ॥ ११ ॥

स्थायीति । दोषदर्शनात्पदार्थे गहां जुगुप्सा स्थायिभावः । अनिष्टेक्षणादिरुहीपन-
विभावः । निष्टीवनादिरनुभावः । मोहाद्या व्यभिचारिणः । ईदृशो बीभत्सरसः । तदुक्तम्—

बीभत्सः स्याज्जुगुप्सातः सोऽहृद्य(१)श्रवणेक्षणात् ।

निष्टीवनास्यभङ्गादि स्यादन्न महतां न च ॥

उत्समानां व्यभिचार्यनुभावा नेत्यर्थः । यथा—

अन्त्रैः कल्पितमङ्गलप्रतिसराः स्त्रीहस्तरकोत्पल-

व्यभोत्तंसमृतः पिनह्य सहसा हृत्पुण्डरीकस्रजः ।

तत्तच्छोणितपङ्कुकुम्भजुषः सम्भूय कान्तैः पिब-

न्त्यस्त्रिभस्नेहसुराः कपालघषकैः प्रीताः पिशाचाङ्गनाः ॥

यथा वा—

फेत्कारकृत्फेदभिरङ्घ्रिकृष्टं इवमिर्विलुब्धैरपि अर्घपृष्टम् ।

आ पक्षिमिर्भक्षितसर्वनासमासीद्वपुस्तद्वशकन्धरस्य (२) ॥—॥ ११ ॥

अद्भुतरसमाह—

अद्भुतो विस्मयस्थायी मायादिकविभावभूः ।

रोमाञ्चाद्यनुभावोऽयं स्तम्भादिव्यभिचारिकः ॥ १२ ॥

अद्भुत इति । लोकसीमातिक्रान्तपदार्थविषयकचित्तविकारो विस्मयः स्थायी ।
मायादिरुहीपनविभावः । रोमाञ्चादिकमनुभावः । स्तम्भादिव्यभिचारी । अयमद्भुत-
रस इत्यर्थः । तदुक्तम्—

विस्मयात्माऽद्भुतो ज्ञेयः स चाऽसम्भाव्यवस्तुनः ।

दर्शनात् श्रवणाद्वापि प्राणिनामुपजायते ॥

तत्र नेत्रविकासः स्यात्पुलकः स्वेद एव च ।

(१) सः बीभत्सः । अहृद्यमसुन्दरम्, अनिष्टमिति यावत् ।

(२) बङ्गहरण्प्रन्तरमिदं श्व-पुस्तके नास्ति ।

यथा—

दिव्यहरेर्मुखकुहरे विस्तीर्णे पर्णति व्योम ।

चूर्णति चन्द्रः क्रमुकति कनकगिरिः खदिरसारति दिनेशः ॥—॥ १२ ॥

शान्तरसमाह—

निर्वेदस्थायिकः शान्तः सत्सङ्गादिविभावभूः ।

क्षमादिकाऽनुभावोऽयं स्तम्भादिव्याभिचारिकः ॥१३ ॥

निर्वेदेति । निर्वेदश्च तत्त्वज्ञानजिहोर्षादिभिः स्वावमानः । सत्सङ्गादिभिर्द्वीपन-
विभावैः क्षमादिभिरनुभावैः स्तम्भादिव्याभिचारिभावैरभिव्यक्तो निर्वेदः शान्तरस
इत्यर्थः । तदुक्तम्—

सम्यग्ज्ञानसमुत्थानः शान्तो निःस्पृहनायकः ।

गर्वेभ्यांदिपरित्यागात्सम्यग्ज्ञानस्य चोद्भवः ॥

अन्वे तु—“शान्तस्य निखिलविषयपरिहारजनिततात्ममात्रविश्रामोबन्धुरूपतया न
तस्य निर्वेदः स्थायिभावः सद्भवति । तस्य विषयेऽप्यसत्प्रत्ययरूपतयाऽऽत्मावमानन-
रूपतया सर्वचित्तवृत्तिविरोधरूपतया वा स्थायित्वासम्भवात् । तेन क्षमोऽस्य स्थायी ।
स च निरीहावस्थायामानन्दः” इत्याहुः । यथा—

अक्षीमहि वयं भिक्षामाशावासो बसीमहि ।

शशीमहि महीपृष्ठे कुर्वीमहि किमीश्वरैः ॥—॥ १३ ॥

भावानाह—

रतिर्देवादिविषया सन्ति च व्यभिचारिणः ।

वेद्यमाना निगद्यन्ते भावाः साहित्यवेदिभिः ॥ १४ ॥

रतिरिति । देवादिविषयिणी रतिर्भावः । आदिना नृपमुनिगुरुभ्रातृसुतविषयापि ।
तथा वक्ष्यमाणा निर्वेदादयो व्यभिचारिभावाः यदा वेद्यमानाः प्राधान्येन प्रकाशयमानाः
काव्यव्यङ्ग्या भवन्ति, तदा तेऽपि भावपदवाच्याः प्रधाना भवन्तीत्यर्थः । तदा च
रस्यादीनां स्थायित्वम्, किन्तु भावज्ञानवाच्यत्वमित्याशयः । यथा—

मातर्भवानि मम पूर्वभवानि यानि पापानि तानि तव दर्शनतो गतानि ।

एतावदेव मम देवि ! परन्तु भूयाच्चिं मुरारिचरणे स्थिरतामुपेयात् ॥

नृपविषया यथा—

कामनीयकमघःकृतकामं काममक्षिभिरवेक्ष्य तदीयम् ।

कौञ्चिकः स्वमखिलं परिषयन् मन्यते स्म खलु कौञ्चिकमेव ॥

मुनिविषया यथा—

तद्विमृश्य मम संशयक्षिप्ति स्फीतमत्र विषये सहसाऽवम् ।

भूयतां भगवतः श्रुतिसारैरेथ वाग्भिरवमर्षंजन्मभिः ॥

गुरुविषया यथा—

पुरुषायुषजीविन्यो निरातङ्गा निरीतयः ।
यन्मदीयाः प्रजास्तत्र हेतुस्त्वद्ब्रह्मवर्चसम् ॥

भ्रातृविषया यथा—

देशे देशे कलत्राणि देशे देशे च बान्धवाः ।
तं तु देशं न पश्यामि यत्र भ्राता सहोदरः ॥

सुप्तविषया यथा—

अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण स्पृष्टस्य गात्रेषु सुखं मनैवम् ।
कां निर्वृतिं चेतसि तस्य कुर्याद् यस्याऽयमङ्गात्कृतिनः प्रकृतः ॥

व्यभिचारी प्रधानो यथा—

यावत्सखे ! प्रियां स्वप्ने प्रार्थये मानिनीमहम् ।
तावच्छटेन विधिना निद्रैवाऽपहृता मम ॥

अत्र विधिं प्रत्यसूया प्राधान्येन व्यज्यते । एवमन्येऽपि ज्ञेयाः ॥ १४ ॥

तानेव व्यचारिभावानाह—

निर्वेदग्लानिशङ्काख्यास्तथाऽसूयामदकृमाः ।

आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोहो धृतिः स्मृतिः ॥ १५ ॥

व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा ।

गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्राऽपस्मार एव च ॥ १६ ॥

सुप्तं विबोधाऽमर्षश्चाप्यवहित्या तथोग्रता ।

मतिर्व्याधिस्रथोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥ १७ ॥

त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः ।

त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः ॥ १८ ॥

निर्वेदेति । पतेषां स्वरूपाणि— स्वावमानो निर्वेदः । ग्लानिः कार्याक्षमत्वम् ।

अनिष्टचिन्तनं शङ्का । असहिष्णुता असूया । आनन्दजो मोहो मदः । रत्यादिजनितः

सेदः श्रमः । इष्टाऽनादर आलस्यम् । शरीरमालिन्धकारको मनोविकारो दैन्यम् ।

चिन्ता ध्यानम् । दुःखानुचिन्तनजन्यं भयं मोहः । ज्ञानाऽजननमित्यर्थः (१) ।

सम्पूर्णफलानामीप्सा धृतिः । अनुभूतार्थविषयकं संस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिः । मनः-

सङ्कोचो व्रीडा । मात्सर्यादिकृताऽनवस्थितिश्चपलता । स्तुत्यादिकृतो मनःप्रसादो

हर्षः । राजगजादिकृतं भयमावेगः । कर्तव्यमूढत्वं जडता । विद्यादिकृतमदजनितः

संमोहो गर्वः । हपायाभावज्ञानजनिता बलहानिविषाद् । इष्टावाप्तौ कालक्षेपा-
ऽसहिष्णुता औत्सुक्यम् । श्रमादिना नयनोन्मोहनं निद्रा । आविद्विषेपोज्वरश्चा-
ऽपस्मारः । स्वप्नगतो विषयानुभवः सुप्तम् । विद्रापगमजन्यनतःप्रसादो विबोधः ।
निन्दादावमिनिवेशोऽमर्षः । लज्जादिना हर्षाद्याकारमोपनमवहित्या । अपमानादि-
कृतश्चित्तक्षोभ उग्रता । नीतिशास्त्रेणार्थनिश्चयो नतिः । वातादिकृतो ज्वरो व्याधिः ।
कामादिकृतश्चित्तविभ्रम उन्माद् । दास्यादिकृतः प्राणवियोगो मरणम् । इदं तु मरणं
व व्यभिचारिभावः, रसविच्छेदेहेतुत्वेन तस्याऽऽवर्णनीयत्वात् । किन्तु मरणेच्छैव ।
विष्टुदादिकृतं भयं त्रासः । सन्देहजन्यो विकारो वितर्कः ॥ १९-१८ ॥

इदानीं रसाभासभावाभासानाह—

सर्वसाधारणप्रेमप्रश्रयादिस्वरूपया ।

अनौचित्या रसाभासा भावाभासाश्च कीर्तिताः ॥ १९ ॥

सर्वेति । एकस्या नाधिकाया अनेकनायकविषयाबलोकनादिवर्णनयाऽनेकविषय-
प्रेमकथनमनौचित्यं, तथा रसोऽपि रसाभासां भवति । एवमेकस्यानेकदेवताद्विविधय-
रस्यादिवर्णनया रतिकथने भावाभास इत्यर्थः । प्रश्रयो नम्रता नतिरिति यावत् ।
यथा—

सम्भावितास्त्वया के तरुणि ! न नयनाञ्जलेन संवलता ।

स्मितस्रग्धयाऽऽहितगौरवमधुना वचनं श्रवःस्रग्धया केषाम् ॥

अयं रसाभासः । भावाभासो यथा—

अन्यैः समोऽसि वरदो देवैरपि जगत्पते ! ।

तथापि त्वामहं वन्दे कालकूटस्य धारणात् ॥

एवं गुर्वादिविषयाण्युद्धानि ॥ १९ ॥

भावस्य शान्तिरुदयः सन्धिः शबलता तथा ।

काव्यस्य काञ्चनस्येव कुङ्कुमं कान्तिसम्पदे ॥ २० ॥

भावस्येति । भावस्य व्यभिचारिभावादेः शान्तिर्नाशः, उदय आधिक्यम्, भाव-
द्वयस्य क्रमेण कथनं सन्धिः, बहुनां कथनं शबलता । एतान्यपि काव्यस्य कान्ति-
सम्पदे, कान्तिः सरसत्वम्, तत्सम्पदे भवन्तीत्यर्थः । शोभाजनकानोत्पाद्ययः । अत्र
‘पर्यायप्रवृत्तौ सन्धिरपर्यायप्रवृत्तौ शबलते’ति केचित् । उदाहरणान्युक्तानि ॥ २० ॥
रीतीराह—

आचतुष्टयमासप्त यथेष्टैरष्टमादिभिः ।

समासः स्यात् पदैर्न स्यात् समासः सर्वथाऽपि च ॥ २१ ॥

पाञ्चालिकी च लाटीया गौडीया च यथारसम् ।

वैदर्भी च यथासङ्ख्यं चतस्रो रीतयः स्मृताः ॥ २२ ॥

आचतुष्टयमिति । द्वित्रिचतुःपदानां समासे पाञ्चाली, पञ्चषट्सप्तपदानां समासे लाटीया, अष्टमादियथेष्टपदानां समासे गौडीया, सर्वथा समासाभावे वैदर्भीति । यथारसमिति । शृङ्गारे वैदर्भी रौद्रवीरयोगौडीया अन्यत्र पाञ्चाली लाटीयेत्यर्थः । एवञ्च-रसानुगुणत्वेन रसाऽङ्गतोक्तेः शब्दालङ्काराणां वर्णधर्मत्वेन तद्वैलक्षण्यं लभ्यते । क्रमेणोदाहरणानि—

मदननृपतियात्राकालविज्ञापनाय

स्फुरति जलधिमध्ये ताम्रपात्रीव मानुः ।

अयमपि पुरुहूतप्रेयसीमूर्ध्नि पूर्णः

कलश इव स्रधांशुः सायुस्त्रालसीति ॥

इयं पाञ्चाली—

अस्ताद्रिलम्बिरविबिम्बतयोदयाद्रि-

चूढोन्मिषत्सकलचन्द्रतया च सायम् ।

सन्ध्याप्रनृत्तहरहस्तगृहीतकांस्य-

सालङ्घयेव समलक्ष्यत नाकलक्ष्मीः ॥

इयं लाटीया ।

एतद्वत्ताऽसिवात्स्रवदसृगसृहृद्वंशसार्द्रैन्धनैतद्-

दोर्दण्डोघत्प्रतापज्वलदनलमिलद्भूमधूमभ्रमाय ।

एतद्विजैत्रयात्रासमसमरभरं पश्यतः कस्य नासी-

देतन्नासीरवाजिभ्रज्जुरजरजोराजिराजिस्थलीषु ॥

इयं गौडीया ।

निबिम्बते यदि शूकशिखापदे सृजति सा कियतीमिव न व्यथाम् ।

स्रुतनोर्वितनोत् कथं न तामवनिभृत्तु निविदय हृदि स्थितः ॥

इयं वैदर्भी ॥ २१-२२ ॥

मधुराप्रौढापक्षाललिताभद्राख्याः पञ्च वृत्तीर्लक्षयति—

मधुरायां समाक्रान्ता वर्गस्थाः पञ्चमौर्निजैः ।

लकारश्च लसंयुक्तो ह्रस्वव्यवहितौ रणौ ॥ २३ ॥

मधुरायामिति । यत्र काव्ये कवर्गादिस्थितान्यक्षराणि निजैः पञ्चमैर्लकाराद्यैः समाक्रान्तानि तथा लकारो लकारेणैव संयुक्तो रकारणकारौ ह्रस्वाक्षरव्यवहितौ भवतः, सा मधुरा वृत्तिरित्यर्थः । वक्ष्यमाणमुदाहरणम्—‘अङ्गभङ्गोलसल्लीला तरुणी स्मर-
तोरणम् ।’ इति । अत्र लकाराद्यः स्यौ गकारौ लकारेण संयुक्तो लकारो रकारणकारयोश्च लक्ष्यक्षरान्तरित्वमिति ॥ २३ ॥

रेफाक्रान्ता वर्ग्ययणाष्टवर्गात्पञ्चमाद् ऋते ।

कपाक्रान्तस्तवर्गः स्यात् प्रौढायां च कर्मुर्वता ॥ २४ ॥

रेफेति । यत्र काठ्ये टवर्गे पञ्चमाक्षराणि च वर्जयित्वाऽन्यानि वर्गाक्षराणि यकाकारणकारौ च रेफाक्रान्तानि, तवर्गश्च ककारपकारान्यामाक्रान्तः, तकारश्च ककार-
स्पोर्ध्वमुच्चार्यते, तत्र प्रोदेत्यर्थः । कर्मूर्धता, ककारस्य मूर्धनि तकारो यस्यामिति
विग्रहः । वक्ष्यत उदाहरणम्—‘तर्कवानुर्धपूर्णोक्तिप्रातोत्कटाधिया वृथा ।’ अत्र ककार-
यकारणकारा रेफाक्रान्ताः, तकारः ककारपकारान्यामाक्रान्तः, उत्कटेत्यत्र ककारस्य
मूर्धनि तकार इति ॥ २४ ॥

सर्वैरुर्ध्वैः सकारस्य सर्वे रेफस्य सर्वथा ।

रहौ द्वेषा तु संयोगः परुषायां शर्षा स्वतः ॥ २५ ॥

सर्वैरिति । यत्रान्ये वर्णाः सकारस्योर्ध्वम्, अन्ये वर्णाश्च रस्योपर्थधोभावमापन्नाः,
रकारहकारौ परस्परमुपर्थधोभावमापन्नौ, शकारश्चकारौ च स्वतन्त्रौ वर्णान्तरासंयुक्तौ,
तत्र परुषेत्यर्थः । सर्वथा उपर्थधोभावेन, द्वेषा उपर्थधोभावेन, स्वतः असंयोगेने-
त्यक्षरार्थः । वक्ष्यत उदाहरणम्—‘वीप्सोत्सर्पन्मुखाग्रार्द्रं बर्ही जह्रे कृशस्तृषम् ।’
अत्र सकारोर्ध्वं पकारतकारौ पकारगकारदकाराश्च रकारस्योपर्थधःस्वधायिनो रकार-
हकारौ च परस्परमुपर्थधोभावमापन्नौ शकारश्चकारौ च स्वतन्त्रौ, अतः परुषेति ॥ २५ ॥

लकारोऽन्यैरसंयुक्तो लघवो घभघा रसाः ।

ललितायां तथा शेषा भद्रायामिति वृत्तयः ॥ २६ ॥

लकार इति । यत्र लकारोऽन्यैर्धैरसंयुक्तो षकारभकारश्चकारेफसकारा लघव
उच्चार्यन्ते, तत्र ललितेत्यर्थः । वक्ष्यमाणमुदाहरणम्—‘ललना रभसं घत्ते घने’ति । अत्र
लकारोऽन्यैरसंयुक्तो रेफभकारसकारश्चकारश्चकाराश्च लघव उच्चार्यन्त इति । अत्र अन्यै-
रिति कथनाल्लकारस्य लकारेण संयोगेऽपि न दोषः । लघुत्वं चात्रासंयुक्तत्वम् । तेने-
दाहरणे सकारश्चकारयोर्गुत्वेऽपि न क्षतिः । तथा शेषा इति । षकारादयोऽन्यैः
संयुक्ता असंयुक्ता वा यत्रोच्चार्यन्ते सा भद्रेत्यर्थः । वक्ष्यत उदाहरणम्—‘टोपे महीयसी’-
ति । अत्र सर्वेषामसंयुक्तत्वात् ॥ २६ ॥

अङ्गभङ्गोललसललीला तरुणी स्मरतोरणम् ।

तर्ककर्मशपूर्णोक्तिमाप्तोत्कटाधियां वृथा ॥ २७ ॥

अङ्गभङ्गेति । तर्ककर्मशबुद्धीनां कामतोरणरूपा तरुणी वृथा, न सुखाय ।
साहित्यपरिशीलनसरसानामेव सुखदेति भावः ॥ २७ ॥

वीप्सोत्सर्पन्मुखाग्रार्द्रं बर्ही जह्रे कृशस्तृषम् ।

ललना रभसं घत्ते घनाटोपे महीयसि ॥ २८ ॥

वीप्सेति । घनानां मेवानाम् आटोपे विस्तारे बर्ही मयूरः, वीप्सया वारंवारम्
हत्सर्पत्र यन्मुखाग्रं तदारं यथा स्यात्तथा तृपं जह्रे अत्यजत, ललना तु रभसं मुर्दं घत्ते

दधातीत्यर्थः । काव्यप्रकाशे तु—“उपनागरिकापरुषाकोमलेति वृत्तित्रयमभिधाय, एतासामेव वैदर्भीगौडीपाञ्चालीति संज्ञात्रयं वामनादिभिरुक्तमतो वृत्तीनां रीतीनां च न भेदः” इत्युक्तम् । अत्र तु ‘रीतीनां समासव्यङ्ग्यत्वं वृत्तीनां तु वर्णानुपूर्वीव्यङ्ग्यत्व-’ मिति भेद उक्तः ॥ २८ ॥

महादेवः सन्नप्रमुखमखविधैकचतुरः

सुमित्रा तद्भक्तिप्रणिहितमतिर्यस्य पितरौ ।

मयूखस्तेनासौ सुकविजयदेवेन रचिते

चिरं चन्द्रालोके महति ऋतुसङ्घयः सुखयतु ॥ २९ ॥

इति श्रीपीयूषवर्षपण्डितजयदेवकृते चन्द्रालोकालङ्कारे रसरीति-
वृत्तिविचारो नाम षष्ठो मयूखः ।

विश्वेश्वरापक्षरुणेन गागामट्टेन धीमता ।

चन्द्रालोकस्य विवृतिर्मयूखेऽङ्गसमे कृता ।

इति गागामट्टकृतचन्द्रालोकटीकायां राकागमे षष्ठो मयूखः

सप्तमो मयूखः ।

रसस्वरूपं निरूप्य तस्य व्यञ्जनैकगम्यतया व्यञ्जनां निरूपयति श्लोकद्वयेन—

वृत्तिभेदैस्त्रिभिर्युक्ता स्रोतोभिरिव जाह्नवी ।

भारती भाति गम्भीरा कुटिला सरला क्वचित् ॥ १ ॥

साम्मुख्यं विदधानायाः स्फुटमर्थान्तरे गिरः ।

कटाक्ष इव लोलाक्ष्या व्यापारो व्यञ्जनात्मकः ॥ २ ॥

वृत्तिभेदैरिति । व्यञ्जनावृत्त्या गम्भीरा, लक्षणया कुटिला, शक्त्या सरलेत्यर्थः ।

शक्यलक्ष्यान्यतरप्रतीत्युत्तरप्रतीतिजनकत्वं गम्भीरत्वम् । शक्यार्थस्य त्यागेनाऽत्यागेन वाऽर्थान्तरप्रतीतिजनकत्वं कुटिलत्वम् । अविलम्बेनार्थप्रत्यायकत्वं सरलत्वम् । स्रोत-
स्स भगाघटवक्रत्वक्रजुत्वानि । साम्मुख्यमिति । अर्थान्तरे शक्यलक्ष्यार्थभिन्नेऽर्थे,
विषयत्वं सप्तम्यर्थः, साम्मुख्यं प्रतीतिं विदधानायाः तद्विषयकप्रतीति कुर्वतः शब्दस्य
यो व्यापारः, स व्यञ्जना । पुंसि साम्मुख्यमभिलाषं कुर्वत्या लोलाक्ष्याः कटाक्षो यथे-
त्यर्थः । अयमाशयः—‘मङ्गायां घोष’ इत्यादौ शैत्यपावनत्वादि,

मुखं विकसितस्मितं वसितवक्रिमप्रेक्षितं

समुच्छलितधिभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मतिः ।

उरो मुकुलितस्तनं जवनमंभवन्नोद्धरं

बतेन्दुवदनातनौ तरुगिमाद्गमो मोदते ॥

इत्यादौ विकासार्दानां पुष्पादिधर्मत्वेन स्मितादावनुपपत्तेः 'विकसितवशितसमु-
च्छलिताऽपास्तसंस्था मुकुलितोद्धरमोदते' शब्दैः प्रस्तुतत्वाऽऽयतत्वोच्छलितत्वाऽनेक-
विषयकसञ्चारित्वोद्भिन्नत्ववाच्यत्वाऽनियन्त्रितत्वलक्षणया रमणीयतातिशययुक्ताऽनुरा-
गित्वसकलवशीकारित्वाऽनुरागातिशयप्रातिङ्गनयोग्यस्वरमणीयत्वसंपृहणीयत्वानि काव्य-
वासनापरिपक्वबुद्धिभिः सहृदयैः प्रतीयन्त इति निर्दिवादम् । तत्प्रतीतिश्च शब्दान्तरेण
वृत्त्यन्तरेण वाऽसम्भावितो तस्यैव शब्दस्य वृत्त्यन्तरं कल्पयति । सा वृत्तिर्द्वयञ्जना ।
तथा हि—न तत्र शक्तिः सम्भवति, सङ्केताऽग्रहात् । 'गङ्गायास्तीरं' इत्यादावपि तत्प्रतीत्या-
पत्तेः । 'गङ्गा पावनी'त्यादावन्यतरवैयर्थ्यापत्तेश्च । नापि लक्षणा, अन्वयानुपपत्तेस्तात्पर्या-
ऽनुपपत्तेर्वाऽभावेन तद्वीजस्याभावात् । तटादेशुल्लेख्यत्वाभावेन तद्वाधाद्यभावाच्च । न हि तदं
गङ्गापदस्य मुख्योऽर्थः, न वा गङ्गानिष्ठशैत्यपावनत्वादि तीरसम्बन्धि, न वा शैत्यादि-
प्रतीतिः प्रयोजनवतीति न किमपि लक्षणाबीजमस्ति । प्रयोजनान्तरकल्पनार्थां शैत्या-
दिप्रतीतेः प्रयोजनत्वं न स्यात् । न चास्तु शैत्यादिविशिष्टतीरे लक्षणेति वाच्यम्,
गङ्गानिष्ठशैत्यादिविशिष्टतीरप्रतीतेर्लक्षणाफलत्वेन तद्विशिष्टतीरत्वस्य पूर्वमज्ञातत्वेन
लक्ष्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तेः । न च पावनत्वादिवैशिष्ट्यस्यान्यत्रावगतस्य लक्ष्यतावच्छे-
दकत्वमस्तिवति वाच्यम् । तद्विशेषप्रतीत्यनापत्तेः । अतस्तत्र व्यञ्जनैव वृत्त्यन्तरमिति ।
किञ्च—व्यञ्जनाऽनङ्गीकारे 'काव्यं रसयती'त्यनुभवसिद्धायाः काव्याज्जायमानाया रस-
प्रतीतेः शाब्दत्वं न स्यात् । न हि रसो रसपदेन शृङ्गारादिपदेन वाऽभिधीयते । तत्प्र-
योगेऽपि विभावाद्यप्रयोगे रसस्याप्रतीतेः । तदप्रयोगेऽपि विभावादिप्रयोगे प्रतीयमान-
त्वाच्च । नापि विभावादिपदेन लक्षणीयः, मुख्यार्थभावाभावात् । अतो विभावाद्यभि-
धानेन प्रतीयमानो रसो व्यङ्ग्य एव । किञ्च—अर्थश्लेषादौ प्रकरणादिना शब्देर्निव-
न्त्रितत्वेन अनभिधेयार्थान्तरं तदसम्भवात्तस्य तेन सहोपमादेः शक्त्या लक्षणया वा
प्रतीत्यसम्भवाद् व्यञ्जनयैव तत्प्रतीतिः । किञ्चोत्तमादिकाव्येषु क्वचिद्विधिनियेधाद्दयो
व्यङ्ग्याः । तत्र शक्तिलक्षणयोरसम्भवादावश्यकौ व्यञ्जना ।

ननु शाब्दबोधमात्रे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुताकल्पनया सर्वत्रोपपत्तेरलं व्यञ्जनावृत्त्य-
न्तरेण । तथा हि—'अस्माच्छब्दाद्वाक्याद्वाऽयमर्थो बोद्धव्य' इतीच्छा तात्पर्यम् ।
तच्च अज्ञाततात्पर्यकवाक्याद् बोधाऽनुपपत्त्या शाब्दबोधमात्रे हेतुः । ईद्वरतात्पर्य-
मादाय च शुकादिवाक्यजन्यबोधे न व्यभिचारः । एवं च यावच्छब्दात्प्रतीयते तस्य
शब्दार्थत्वकल्पनान्न व्यञ्जनायाः प्रयोजनमिति चेन्न, शब्दजन्यप्रतीतिविषयमात्रे
शक्तिकल्पनार्थां 'पूर्वो धावती'त्यादवपरस्यापि शब्दार्थत्वापत्तेः । 'पुत्रस्ते जात'
इत्यादिवाक्येन जायमानवृत्तस्यापि वाच्यतापत्तेश्च । मन्त्रनिष्ठयोग्यताज्ञानद्वारेण
प्रतीयमानविनियोगस्य शाब्दतया श्रौतविनियोगतुल्यतापत्तेश्च । किञ्चैवम्, लक्ष्येऽपि

शक्तिकल्पनाल्लक्षणोच्छेदापत्तिः । किञ्च-व्यङ्ग्यं द्विविधम्, रसरूपं वस्त्वलङ्काररूपं च । तत्र रसरूपस्य तु न वाच्यता । रसशृङ्गारादिपदप्रयोगे तदज्ञानात् । विभावादि-प्रयोगे तज्ज्ञानाच्च । अतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभावाद्यभिधानेनैव प्रतीयत इति न कस्यापि वाच्यः । मुख्यार्थवाधादिलक्षणगाहेत्वभावान्नो लक्षणयोगोऽपि । अर्थान्तर-सङ्कमितास्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोर्व्यङ्ग्यं लक्षणगामलकमेवेति तस्य वस्तुरूपस्यापि न वाच्यत्वसम्भवः । एवं शब्दशक्तिमूलेऽपि व्यङ्ग्यस्यार्थान्तरस्य तेन सहोपमादे-रलङ्कारस्य वा शक्तिनियमननेनैव न वाच्यत्वसम्भवः । अर्थशक्तिमूलेऽभिहितान्वय-वादिमते आकाङ्क्षादिवशात् प्रतीयमानोऽन्वयविशेषरूपो वाक्यार्थोऽपि न वाच्यः । तत्र तदुत्तरप्रतीयमानस्य व्यङ्ग्यस्य(?) कथं वाच्यत्वसम्भावना । अन्विताभिधान-वादेऽपि व्यवहारादिसङ्केतविषयस्यैव प्रतिभासनादसङ्केतितस्य पदार्थस्य वाक्यार्थस्य तद्विशेषस्य वा 'निःशेषच्युते'त्यादावर्थान्तररूपस्य विषयादेर्व्यङ्ग्यभूतस्य कथं वाच्यत्व-सम्भावना । किञ्च-न व्यङ्ग्यस्य वाच्यत्वं सम्भवति । तस्य वाक्यार्थविरुद्धत्वात् । 'गच्छ गच्छसि चे'त्यादौ विधिरूपो वाक्यार्थो निषेधरूपं व्यङ्ग्यम् ।

मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्थाः समयाद्गुदाहरन्तु ।

सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणामुत स्मरस्मेरविलासिनीनाम् ॥

इत्यादौ संज्ञयरूपो वाक्यार्थः । शान्तशृङ्गारान्यतरगतनिश्चयगतं व्यङ्ग्यम् ।

कः शूरताऽनुज्ञाय एष रणेऽरयो यत्

शैवापर्णी धुरममी निहता वहन्ति ।

यच्चेदशैरपि भिदां गमितः पुरस्ते

मन्तुर्भवत्कुलधुरन्धर एव भानुः(२) ॥

इत्यादौ वाक्यार्थो निन्दा, व्यङ्ग्यता च स्तुतिरिति । एवम्, वाक्यार्थप्रतीत्युत्तरकाले व्यङ्ग्यप्रतीतेः कालभेदेन तस्या न वाच्यत्वसम्भवः । एवम्, वाक्यार्थस्य पदमात्र-बोधयत्वम्, व्यङ्ग्यस्य तु पदलदेकदेशपदार्थवर्णवटनाप्रकरणादिसहायकृतबुद्धिविशेष-गम्यत्वमिति निमित्तभेदश्च । वाच्यस्य बोध्यमात्रप्रतीतिः कार्यम्, व्यङ्ग्यस्य च विदग्धचमत्कार इति कार्यभेदः । किञ्च-वाक्यार्थः सर्वान्प्रति एक एव नियतः, व्यङ्ग्यस्तु 'गतोऽस्तमर्क' इत्यादावनेक इति सङ्ख्याभेदः । एवम्, विषयभेदादिनापि स्पष्टे भेदे

(१) पावनत्वस्य-इति क-पुस्तके ।

(२) शैवापर्णी शिवा (शृगाली) पदसम्बन्धिनोम्, मन्तुः पूज्यं ज्ञातुः मानयितुरिति यावत् । राजन् ! स्वकीयशूरताविषये किमित्येवं पश्चात्तप्यते भवता, यत्—'समेरु निहताः शत्रवो मांसलुब्धशृगालीपदाक्रमणभारदौःस्वयं वहन्तोऽपि सूर्यं मे मूलपुरुषं भिरवा स्तो' इति । सकलमेतच्चेष्टितं तवैवेति भावः ।

कथं व्यङ्ग्यस्य वाच्यत्वसम्भावना । किञ्च—

वाणोरकुहंगुहृङ्गीगसडगिकोलाहलं सुणन्तीष्ट ।

घरकम्मवानडाए बहुए सीअन्ति अङ्गाहं(१) ॥

इत्यादौ सङ्केतस्थानागमनरूपो व्यङ्ग्यार्थः । अङ्गाऽवसादरूपवाच्यार्थो मध्यम-
काव्यतत्कार्यभूतसम्भोगादिस्थप्रतोपमानः शक्तिलक्षणयोरविषयः कस्य व्यापारस्य
वाच्यनियतसम्बन्धस्य अनियतसम्बन्धस्य सम्बन्धसम्बन्धस्य च व्यङ्ग्यस्य प्रतीत्य-
सम्भवाद् विषयः । न च सर्वोऽपि व्यङ्ग्यो लक्षणाविषयः, लक्षणाया वाच्यनियत-
सम्बन्धविषयत्वेन मुखार्थावाघादित्रयसापेक्षत्वेन च, विवक्षितान्यपरवाच्ये ध्वनौ
व्यङ्ग्यप्रतीत्यसम्भवापत्तेश्च । लक्षणायाः शब्दनिष्ठत्वेन व्यञ्जनायाः शक्यत्वस्यार्थ-
भिन्नादिनिष्ठत्वेन विरुद्धधर्मतया लक्षणात्वासम्भवाच्च । नत्वनुमानेन अर्थापत्त्या वा
व्यङ्ग्यप्रतीतिः । तेन व्यञ्जनाख्यो व्यापारः कल्प्यते ।

बालकैः परिवृतो निजाङ्गणे कलिमाचर रघुसम ! स्वयम् ।

निष्कृष्टेषु वसताऽधुना हरेः पोतकेन शुनको निपातितः ॥

इत्यादौ बहि(२)र्भ्रमणस्य मयकारणनिर्देशाद् भ्रमणनिवृत्तिर्व्यङ्ग्या । अतो
व्यञ्जना वृत्तिरावश्यकीति दिक् ।

सा च व्यञ्जना द्विधा । शक्तिमूला लक्षणांमूला च । आद्या नानार्थशब्दवदित-
वाक्यात् प्रकरणादिसहकारेणैकवाक्यार्थबोधेऽर्थान्तरबोधस्य प्रकरणादिनियन्त्रित-
शक्त्याऽसम्भवान्मुख्यार्थबाधाद्यभावेन लक्षणाया अप्यसम्भवाद् व्यञ्जनैवोपपत्ति-
रावश्यकी । यथा—

मद्रात्मनो दुरधरोहतनोर्विशाल-

वंशोन्नतेः कृतशिलीमुखसङ्ग्रहस्य ।

यस्याऽनुपप्लुतगतेः परवारणस्य

दानाम्बुसेकसभगः सततं करोऽभूत् ॥

इति । यत्र तु द्वयोः प्रकरणं तत्रोभयशक्तिः । यथा पञ्चनलीवर्णने । यत्रापि श्रुता-
ऽन्यथानुपपत्त्या अर्थद्वयभानं तत्रापि शक्तिः । यथा—

प्रियास्ते बभूवुर्भुजङ्गः कलङ्गी पशुनिम्नगा किञ्च नक्तञ्चरेन्द्रः ।

गुणेष्वेषु विब्वेश ! नूनं किमूनं मयि स्वामिनो यत्कृपायां विलम्बः ॥

अत्र सर्पत्वादिभानोत्तरं 'किमून'मित्यस्यान्यथानुपपत्त्या विदत्त्वादिभानम् ।

(१) वानोरकुओकुीनशकुनिकोलाहलं शृण्वत्याः ।

गृहकर्मव्यापृताया वध्वाः सोदन्त्यङ्गानि ॥

इति संस्कृतम् ।

(२) भीहभ्रमणस्य—इति च—पुस्तके ।

द्वितीया तु 'मुखं विकसिते'त्यादावुक्तैव । सापि द्विधा, गूढव्यङ्ग्या अगूढव्यङ्ग्या च ।
 आद्या 'मुखं विकसिते'त्यादौ । परा 'उपदिशति कामिनोनां यौवनमद एव ललितानि'
 इत्यत्र वाक्यप्रयोक्तृत्वरूपोपदेशकत्वासम्भवादाविष्कारलक्षणयाऽनायासेन शिक्षादानं
 व्यज्यत इति । परन्तु गूढव्यङ्ग्यानां क्वचिद् व्यङ्ग्यतावच्छेदकमानाऽमानान्यां द्वैविध्यं
 बोध्यम् । वस्त्वलङ्कारभावाविव्यङ्ग्येषु तद्भानम्, रसव्यङ्ग्ये तद्भानमिति । न हि व्यङ्ग्ये
 रसादौ शृङ्गारत्वादिभानम् । विगलितवेद्यान्तरत्वरूपभङ्गापत्तेः । अत एव भावानामिव
 न रसानां सन्धिभावकते इति दिक् ॥ १-२ ॥

एवं व्यञ्जनां निरूप्य तत्प्रयोजनभूतध्वनिभेदानाह दशभिः—

अविवासितवाच्यस्य द्वौ भेदौ, वाच्यमेव चेत् ।

अर्थान्तरे सङ्क्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ॥ ३ ॥

द्वौ विवासितवाच्यस्य लक्ष्यालक्ष्यक्रमात्मकौ ।

चत्वारिंशद् युतैकैव भेदाः षट् चानयोः क्रमात् ॥ ४ ॥

त्रिधा शब्दार्थतद्युग्मशक्तिजन्मा स्फुटक्रमः ।

रसभावतदाभासप्रमुखस्त्वस्फुटक्रमः ॥ ५ ॥

वस्त्वलङ्कारयोर्व्यक्तिः शब्दाद् द्वौ शब्दशक्तिजौ ।

अर्थशक्तिसमुत्थस्य भेदा द्वादश, तद् यथा ॥ ६ ॥

चत्वारो वस्त्वलङ्कारमलङ्कारस्तु वस्तु यत् ।

अलङ्कारमलङ्कारो वस्तु वस्तु व्यनक्ति यत् ॥ ७ ॥

वक्तुः कविनिबद्धस्य कवेर्वा प्रौढिनिर्मितः ।

स्वसिद्धो वा व्यञ्जकोऽर्थश्चत्वारस्त्रिगुणास्ततः ॥ ८ ॥

शब्दार्थोभयभूरेकः स च वाक्यैकसंश्रयः ॥

पदैकदेशरचनावर्णवाक्यपदेष्वपि ॥ ९ ॥

प्रबन्धे चेति षोढाऽसौ रसाद्याख्याऽस्फुटक्रमः ।

एषु सप्तदशस्वेकं परित्यज्याऽस्फुटक्रमम् ॥ १० ॥

ये षोडशाद्या द्विगुणास्ते स्युर्वाक्यपदाश्रयात् ।

प्रबन्धेऽपि द्वादश स्युरर्थशक्तिभुवो भिदः ॥ ११ ॥

द्वात्रिंशद् द्वादशैकः षट्, सर्वे सङ्कलिता ध्वनेः ।

भेदाः स्युरेकपञ्चाशत् संभिन्नास्तु सहस्रशः ॥ १२ ॥

अविवक्षितेति । ध्वनिद्वेषा, अविवक्षितवाच्यो विवक्षिताऽन्यपरवाच्यश्च । अविवक्षितं वाच्यं यस्मिन्, लक्षणामूलव्यङ्ग्य इत्यर्थः । तस्य च—शक्यतावच्छेदकप्रकारेण विशेष्यतया क्रियान्वये तात्पर्यविषयत्वाभावः । अस्ति चेद्मू—‘छत्रिणो यान्ति’ ‘कुन्ताः प्रविशन्ति’ ‘गङ्गायां घोषः’ ‘सिंहो देवदत्त’ इत्यत्र । छत्रिसमुदायत्वेन क्रियान्वयात् कुन्तानां प्रवेशान्वयोक्तैः पुरुषविशेषगतत्वेन तदन्वयात् । स द्वेषा, अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्च । अर्थान्तरसङ्क्रमितत्वं लक्ष्यार्थपरिणतत्वम् । यथा—

त्वामस्मि वक्षिं विदुषां समुदायोऽत्र तिष्ठति ।

आत्मीयां मतिमास्थाय युक्तमत्र विधेहि तत् ॥

‘अस्मी’त्यहमर्थे । अत्र ‘वक्ष्मी’ति स्वकर्तृककथनस्य सुखाद्वचननिःसारणादेव सिद्धे-
रनुपयुक्तं सामान्यविशेषभावसम्बन्धेन ‘उपदिशामी’त्यर्थे लक्षणया परिणतम् । द्वितीयं
यथा—

उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते सृजनता प्रथिता भवता चिरम् ।

विदधदीदृशमेव सदा सखे ! सुखितमास्त्व ततः शरदां शतम् ॥

अत्र ‘उपकृत’मित्यपकारिणि-बाधितं विरोधसम्बन्धेनाऽपकारित्वलक्षकम् । एवञ्च—
अजहत्स्वार्थलक्षणामूलव्यङ्ग्यमाद्यं जहत्स्वार्थलक्षणामूलव्यङ्ग्यं द्वितीयमिति फलितम् ।
तेन लक्षणामूलव्यङ्गनाद्वैविच्येन लक्षणामूलध्वनिद्वेषेति भावः । विवक्षितान्यपर-
वाच्यस्य ध्वनेर्भेदमाह—द्वारिविति । लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमोऽलक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमश्चेत्यर्थः । लक्ष्यो
ज्ञायमानो व्यङ्ग्यस्य क्रमः शब्दार्थशक्तिज्ञानक्रमो यस्मिन्निति विग्रहः । चत्वारिंश-
दिति । अनयोः लक्ष्यालक्ष्यक्रमयोः । एकेन युता चत्वारिंशत् षट् च, सप्तचत्वारिंशद्
भेदा इत्यर्थः । वक्ष्यमाणैकपञ्चाशद्भेदमध्ये अविवक्षितवाच्यस्य भेदचतुष्टयं त्यक्त्वा
सप्तचत्वारिंशद् भवन्तीत्याशयः । एतदेव प्रपञ्चयति—त्रिधेति । स्फुटक्रमः लक्ष्य-
व्यङ्ग्यक्रमः । शब्दशक्त्युद्भवोऽर्थशक्त्युद्भव उभयशक्त्युद्भवश्चेति त्रिधेत्यर्थः । रसे-
ति । रसादिव्यङ्ग्यकः अस्फुटक्रमः, अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य इत्यर्थः । शब्दशक्त्युद्भवस्य भेद-
द्वयमाह—वस्तिवति । वस्तुव्यङ्ग्यः अलङ्कारव्यङ्ग्यश्च शब्दशक्त्युद्भवो द्विधेत्यर्थः ।
अर्थशक्त्युद्भवस्य द्वादश भेदानाह—अर्थेति । अर्थरूपेण वस्तुना यत्रालङ्कारो
व्यज्यते वस्तु वा व्यज्यते, अर्थरूपेणालङ्कारेण अलङ्कारो वस्तु वा व्यज्यते इति
चत्वारो भेदा इत्यर्थः । एतेषां चतुर्णामर्थत्रैविच्येन त्रैविच्यमाह—वक्तुरिति । स्व-
रसिद्धः, स्वतः सम्भवीत्यर्थः, कविप्रौढोक्तिनिर्मितः, कविकल्पितवक्तृप्रौढोक्तिनिर्मितो-
ऽर्थत्रिधेत्यर्थः । शब्दार्थेति । उभयशक्त्युत्थो वाक्यमात्रनिष्ठत्वेनैकविध इत्यर्थः ।
अस्फुटक्रमस्य षट् भेदानाह—पदैकदेशेति । पदैकदेशः प्रकृतिप्रत्ययरूपः, रचना
भानुपूर्वी, वर्ण उपग्रहः(?) उत्तमपुरुषादिश्च, प्रबन्धो वाक्यसमूहः । तद्गतत्वेन षड्विध
इत्यर्थः । एष्विति । अविवक्षितवाच्यस्य द्वौ भेदौ, शब्दशक्त्युद्भवस्य द्वौ भेदौ अर्थ-

शक्त्युद्भवस्य द्वादश अस्फुटक्रमव्यङ्ग्यइवेति सप्तदशस्त्वित्यर्थः । तेष्वस्फुटक्रमव्यङ्ग्यं विहाय षोडशानां पदवाक्यगतत्वेन द्वात्रिंशत्स्वमित्यर्थः । अर्थशक्त्युद्भवस्याऽन्यानपि द्वादश भेदानाह—प्रबन्धेऽपीति । सर्वान् ध्वनिभेदान् उपसंहरति—द्वात्रिंशदिति । सङ्कलिता मिलिताः । सम्भिन्ना इति । अयं ध्वनिरयं ध्वनिर्वायमिति संवायविषयत्वेन प्रकृत्यमाणत्वप्रकर्षकस्वरूपानुग्राह्यानुग्राहकत्वेन एकव्यञ्जकानुपवेशेन च त्रिविधेन सङ्कुरेण परस्परनिरपेक्षया संसृष्टया च प्रस्तारः सम्भेदः । अनेन सहस्रशः वेदखाण्डिविय-
चन्द्राः (१०४०४) एतावन्तो भेदा भवन्ति । इत्थं चात्र गगना—पदगतार्थान्तरसङ्क्रमिताऽविवक्षितवाच्यध्वनेः स्वेनाभ्येश्च पञ्चाशद्विभेदैः प्रत्येकं त्रिविधसङ्कुरे संसृष्टौ च तस्य ध्वनेश्चतुरधिकद्विंशत्स्वरूपत्वम् । एवं रीत्यो एकपञ्चाशतां गणन उक्तसङ्ख्या स्फुटा । न च प्रथमस्यकपञ्चाशता सह चातुर्विधे गणिते द्वितीयस्य प्रथमेन सह चातुर्विध्यं पूर्वगणनायामेव गणितमिति द्वितीयस्य पञ्चाशत्तत्र सह चातुर्विध्यं गणनीयम् । एवम्, तृतीयादेरपि पूर्वपूर्वस्यागेनैव चातुर्विध्यगणनायां चतुरधिकत्रिंशतोत्तरपञ्च-
सहस्राण्येव भवन्ति । यथा—

‘जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्विरुद्धा स्याद् गुणैश्चिभिः ।

क्रिया द्वाभ्यामथ द्रव्यं द्रव्येणैवेति तद्वश ॥’

इति विरोधालङ्कारस्य दशविधत्वमिति वाच्यम् । प्रतियोगिभेदेन भेदस्य भिन्न-
तया तत्तत्सङ्कुरसंसृष्टया दिङ्कृतभेदानामपि भिन्नत्वात् ।

अविवक्षितवाच्यो विवक्षिताऽन्यपरवाच्यश्च । आद्यो द्विधा, अर्थान्तरसङ्क्रमित-
वाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्च । द्विरूपोऽपि स पदगतो वाक्यगतश्च । यत्रैकमेव पदं परिवृत्त्यसहं तदर्थव्यञ्जकम्, तत्र पदगतः । तादृशपदवत्त्वेनैव तत्काव्यस्य ध्वनित्वम्, एकदेशस्थितभूषणेन कामिनीव । यत्रानेकपदानि परिवृत्त्यसहानि तदर्थव्यञ्जकानि, तत्र वाक्यगतः । एवमाद्यस्य चत्वारो भेदाः । द्वितीयोऽपि असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यइवेति द्विधा । आद्यः—रसभावतदाभासभावोदयभावशान्तिभाव-
सन्धिभावशबलत्वविषयो नामधातुरूपप्रकृतिभागसप्तविह्वरूपविभक्तिभागोपसर्गादिरूप-
पदैकदेशपदवाक्यप्रबन्धवर्णरचनानिष्ठतया षड्विधः । द्वितीयस्तु—उभयशक्त्युत्थः शब्दशक्त्युत्थोऽर्थशक्त्युत्थ इति त्रिधा । शब्दशक्त्युत्थत्वम्, यत्र तेनैव शब्देन तदर्थप्रतीतिर्न पर्यायान्तरेण । तेन ‘मद्गात्मन’ इत्यादावभिधामूलव्यञ्जकेऽप्यर्थभेदो ज्ञेयः । यत्र पर्यायान्तरेणापि तदर्थप्रतीतिः, तत्रार्थशक्तिमूलकत्वम् । यत्रोभयरूपेण तदर्थप्रतीतिः, तत्रोभयशक्तिमूलकत्वम् । शब्दशक्त्युत्थोऽपि, व्यङ्ग्यस्य वस्तुरूपतया-
ऽलङ्काररूपतया च द्वैविध्येन द्विधा । सोऽपि पूर्ववत् पदगतो वाक्यगतश्चेति चतुर्धा । अर्थशक्त्युत्थोऽपि, अर्थस्य त्रैविध्येन त्रिधा । औचित्येन सम्भाव्यमान एकोऽर्थः । असन्नपि कविप्रौढोक्तिसिद्धो द्वितीयः । कविकल्पितवस्तुप्रौढोक्तिसिद्धस्त्वीयः । त्रिविधोऽपि वस्तुरूपोऽलङ्काररूप इति द्वैविध्येन द्वेवेति षोढा । षोढापि व्यञ्जकार्थ-

भेदेन द्वादशधा । द्वादशविधाऽपि पदवाक्यप्रबन्धगत इति षट्त्रिंशत्प्रकारः । प्रबन्धश्च सङ्कल्पस्थितनानावाक्यसमुदायः । उभयशक्त्युत्थो वाक्यगत एक एव । एतेषां मेलनेन एकपञ्चाशद् भेदाः । तेषां परस्परं योजनं चतुर्धा । 'अयं वाऽयंवे'ति संशयरूपमेकम् । परस्परमङ्गाङ्गिभावरूपं द्वितीयम् । एकव्यञ्जकानुपवेशरूपं तृतीयम् । एतत्त्रितयरूपं सङ्कुरपदवाच्यम् । उक्तप्रकारतया भिन्नप्रकारेण संयोगः संसृष्टिः । एवमेकपञ्चाशतो भेदानामेकपञ्चाशता भेदैर्योजनेन तावद्गुणे सहस्रद्वयमेकाधिका षट्शती च । संयोजनं च संसृष्ट्यादिचतुःप्रकारैरिति तावतां चतुर्गुणे दशसहस्राणि चतुरधिकानि चत्वारि शतानि भवन्ति । न चैकपञ्चाशद्भेदेष्वेकस्य पञ्चाशता योजनेऽपि स्वस्य स्वेन कथं योजनमिति वाच्यम् । व्यक्तिभेदमादाय रसस्य विजातीयेनापि सङ्करादिसम्भवादिति काव्यप्रकाशादयः सर्वेऽप्यालङ्कारिकाः । क्रमेणोदाहरणानि । तत्र पदगतार्थान्तरसङ्क्रमिताऽविवक्षितवाच्यञ्चनिर्यथा—

यस्य मित्राणि मित्राणि शत्रवः शत्रवस्तथा ।

अनुकम्प्योऽनुकम्प्यश्च स जातः स च जीवति ॥

अत्र द्वितीयमित्रादिपदानि आश्रयस्त्वनियन्त्रणोपत्यस्नेहपात्रत्वपराणि । हृद-
प्रतिज्ञत्वं व्यङ्ग्यम् । वाक्यगतोऽपि तादृशः, यथा—'त्वामस्मि वचनी'त्युक्तम् । पद-
गताऽत्यन्ततिरस्ङ्कतवाच्यञ्चनिर्यथा—

दृश्यन्ते बहुधा लोके व्यवहाराः कुशीलिनाम् ।

व्यवसायास्तु धीराणां विमुह्यन्ति तथापि न ॥

अत्र 'विमुह्यन्ती'ति विफलत्वे लाक्षणिकम् । धीराणां महत्त्वं व्यङ्ग्यम् । वाक्य-
गतोऽपि तादृशः, यथा—'उपकृत'मित्युक्तम् । अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यपरसञ्चनिर्यथा—

लावण्यं तदसौ कान्तिस्तद्रूपं स वचःक्रमः ।

तदा सुधास्पृहमभूदधुना तु विषोपमम् ॥

अत्र सर्वनाम्नामनुभवैकगोचरमर्थं प्रकाशयतां रसव्यञ्जकता । यथा वा—

मानं धत्स्वेति वदतीं(?) सर्वा भीताननाऽवदत् ।

नीचैः शंस, श्रोष्यतीति प्रियो मे हृदये स्थितः ॥

अत्र 'भीतानने'ति पदं नीचैःशंसनस्य योग्यतां प्रकाशयद् रागातिशयव्यञ्जकम् ।
एवं भावादयोऽप्युदाहर्तव्याः । तत्र रसामासो यथा—

कस्मै पुण्यवत्तेऽधरं वितरसे(?) कं भाग्यवन्तं समा-

लिङ्गल्यालि ! हगन्तवक्रिमपदैः सङ्केतनं कस्य च ।

अन्तर्धर्मायसि यं सुहुसुहुरहो ! जातः सुलग्ने स कः

को वा सूक्तिसुधाप्रवाहलहरोमच्ये निमग्नश्च ते ॥

अत्र व्यापाराणां बहुविधयुक्तत्वप्रतीते रसामासो व्यङ्ग्यः । भाषाभासो यथा—

इयं कमलकुङ्कुमलोपमकुवा स्मरस्मेरभा
 विभाविततडिन्निभा नयनकोणशोणप्रभा ।
 कथं मयि मनः प्रसन्नमिह सा करोति द्रुतं
 क एव मम तद्वशीकृतिकृतानुपायो भवेत् ॥

अत्र अन्नुकूलकामिनीविषयत्वेन रतेरनुत्कृष्टतया तद्विषयकचिन्तादिभावानामनु-
 त्कृष्टत्वमिति भावाभासः । भावशान्तिर्यथा—

तस्या नलक्षतविलेपनगोपनाय
 किंवा नमस्यसि खलेति बचो निशम्य ।
 कुप्रेति वाचमभिधाय समाल्लिङ्ग
 तां मानिनीमथ तथापि च विस्मृतं तत् ॥

अत्र कोपशान्तिरर्थङ्गया ।

विपक्षरामान्तरनामनि स्फुटे मत्तः श्रुते कोपनयाऽवधीरितम् ।
 मामैक्षताऽक्षणेर्धिलैः क्षणेन न व्याजनिद्रामुपवाञ्छतीति ॥

अत्रोत्कण्ठारूपभावस्योदयो व्यङ्ग्यः । भावसन्धिः, स वैककालमेव तुल्यकक्षयो-
 रास्वादः । शबलता च कालभेदेन निरन्तरतया पूर्वपूर्वोपमर्देनास्वादः । यथा—

सीतालिङ्गनसंरम्भः संरुणुद्ध्यन्यतो हि माम् ।
 मार्गवागमनाद्वीरसत्सङ्गो मे प्रियो मतः ॥

अत्रोत्कण्ठागर्वयोः साम्येन प्रतीतेः सन्धिः । यथा वा—

करः स्रजा सज्जतरस्तदीयः प्रियोन्मुखः सन् विरराम भूयः ।
 प्रियाननस्यार्धपथं यवौ च प्रत्याययौ चाऽतिचलः कटाक्षः ॥

यथा वा—

अयोधि तद्वैर्यमनोभवाम्भ्यां तामेव भैमीमवलम्ब्य भूमिम् ।
 आह स्म यत्र स्मरचापमन्तद्विडम्भं भ्रुवौ तज्जयभङ्गवाताम् ॥

अत्र पूर्वार्धे सन्धिः, उत्तरार्धे रतिरूपभावशान्तिः । अनयोरङ्गाङ्गिता च प्रतीयते ।
 एवमन्यदूह्यम् । शबलता यथा—

नो भुक्ता सा रहसि मिलिता नोचितं मे कुलीन-

स्येदं किं सा मिलति न पुनः क श्रुतं क्वेहृषी धीः ।

कोपेऽप्यस्या वदनकमलं कोमलं किन्नु वक्ष्य-

न्त्यस्मान् धीरा जनुषि सङ्गती कोऽधरं पास्यतीति ॥

अत्र 'नो भुक्ते'ति पश्चात्तापः । 'नोचितं मे' इति मतिः । 'किं सा' इत्यौत्सुक्यम् ।
 'क श्रुत'मिति वितर्कः । 'कोपेऽपी'ति स्मृतिः । 'किं वक्ष्यन्ती'ति शङ्का । 'कोऽधर'-
 मिति चिन्ता । एतेषां पूर्वपूर्वोपमर्देन प्रतीयमाना शबलता चमत्कारभूमिः । पदांश-

मध्ये प्रकृतेर्यथा—

अपाकृतः प्रियो याति यावद् द्वित्रिपदानि सः ।

तावद् धृतः पाणिगलङ्घीवीबन्धं तु कान्तया ॥

अत्र द्वारादिपदत्यागेन 'पदानी'त्युक्तम् । तेन द्वारपर्यन्तगमनेऽप्यसद्विष्णुतया षट्कण्ठातिशयो व्यङ्ग्यः । धातोर्यथा—

रते गौरीकरद्वन्द्वपिनद्धे नयनद्वये ।

जयति स्थगितं ब्रम्भोस्तातीथीकं विलोचनम् ।

अत्र जिघातुना स्थगितव्यापारसाम्येनान्यनेत्रयोः करान्यां पिधानम् । अस्य तु लोकोत्तरकर्मणेति तदेवोत्कृष्टमिति रत्युक्तयो व्यज्यते । अत एव जयतीत्युक्तं न शोभत इति ।

पवनो दक्षिणो दिक्षु पथि ताम्राङ्कुरास्तथा ।

बाणान् किरति चाऽभङ्गो मानिनोमानमा (१)गता ॥

अत्र 'किरती'ति तिङ् किरणस्य साध्यत्वम्, 'गते'ति सुपा निवृत्तेः ।सद्धत्वम् । तेन किरणनिवृत्त्योः साध्यसाधनयोः पौवापर्यव्यतिक्रमरूपातिशयोक्त्या रसोत्कर्षो धोत्यते । यथा वा—

लिखन्नास्ते प्रियो भूमिं सख्यश्चिरमुपोषिताः ।

मानं सुखं सखीदानीमवस्था कठिना च ते ॥

अत्र 'लिखन्नि'ति शतप्रत्ययेन, 'आस्त' इति लटा, 'भूमि'मिति द्वितीयया च क्रमेणाऽबुद्धिपूर्वकत्वरूपमप्राधान्यम्, अवस्थानस्य प्रसादपर्यन्तत्वं, कर्मणोऽलक्ष्यत्वं च बोध्यते । तेनानुरागातिशयो व्यङ्ग्यः ।

ग्राम्यास्मि नागरीवृत्तेरनभिज्ञापि तादृशी ।

रमणानां मानसानि नागराणां हराम्यहम् ॥

अत्र 'नागराणा'मिति षष्ठ्या रतिकलाभिज्ञतारूप षट्कर्षो व्यज्यते ।

परं परञ्जुरामस्य लोकाः । शृणुत मे वचः ।

रमणीयः कुमारोऽयमासीद्दशरथात्मजः ॥

अत्र 'आसी'दिति लडाऽतीतकालविहितेन अचिरात्तदीयर्हिंसायाः सुकरत्वं व्यञ्जयति । तेन मार्गवक्रोधातिशयो व्यज्यते । वचनस्य यथा—

षट्कण्ठास्ताश्च सा प्रीतिस्तथा ते च गुणग्रहाः ।

भणितानि च सर्वेषामवसानमथेद्वनम् ॥

अत्र षट्कण्ठादीनां नानाप्रकारकत्वेऽपि तत्कार्यस्य प्रेम्णः कदाचिदन्यथाभावा-
ऽप्राप्तिरूपमेकजातीयत्वं बहुवचनैकवचनाभ्यां व्यज्यते । पुरुषस्य यथा—

(१) मानमा, मानस्य मा मानं परिमाणमित्यर्थः ।

किं नृत्थसि समालोच्य चेतश्चञ्चललोचनाः ।

मुञ्जेमामान्तरिमाशां त्वं मन्ये विहरिष्यसि ॥

अत्र 'प्रहाते च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवचने'ति सूत्रेण युष्मद्भस्मद्रोयोगे उत्तम-
मध्यमयोर्विपर्ययेण विधानं प्रहासव्यञ्जकम् । पूर्वनिपातस्य यथा—

ते केचिदीश्वरप्रख्याः पुरुषा वसुधातले ।

येषु लब्धफलैश्चर्यां पराक्रमनयस्थितिः ॥

अत्र अधिकाऽन्त्येऽपि पराक्रमस्य पूर्वनिपातेनावश्यकत्वरूपमभ्यर्हितत्वं व्यङ्ग्यम् ।
उपपदस्य यथा—

अयोधिं राम ! दिवसं सैन्यैः सह तवारिभिः ।

भवांस्तु दिवसेनैकेनाऽयुद्धं, तदिहाऽद्भुतम् ॥

अत्र द्वितीयातृतीयाभ्याम् 'अत्यन्तसंयोगे द्वितीया' 'अपवर्गे तृतीये'ति विहिताभ्यां
युद्धव्यासिरूपः क्लेशो भवत्पदार्थं युद्धफलजयप्राप्तिश्च व्यज्यते । अपवर्गस्य फलप्राप्तिरूप-
त्वात् । प्रकृत्येकदेशस्य यथा—

अनङ्गरूपप्रतिमं नायकं वीक्ष्य भामिना ।

अनङ्गरसरंविद्धा मुहुस्ताम्यत्यहो(?)ऽङ्गकैः ॥

अत्र कप्रत्ययरूपतद्धितेऽनालपार्थकेन अनुकम्पातिशयो व्यज्यते । एवं प्राद्युप-
सर्गोऽपि प्रकर्षादिबोधकः । क्वचित्समुच्चितानां 'व्यञ्जकत्वं यथा—

रामोऽसौ विक्रमगुणैः प्रसिद्धो भुवनेष्विह ।

जानाति नो चेद् देवस्तमस्मज्जाशयविपर्ययात् ॥

अत्र भुवनरूपप्रातिपदिकस्य बहुवचनस्य च । किञ्चा'ऽस्मज्जाशये'त्यत्र न 'त्वज्जाशये'ति
कृतम्, तेनाऽस्मदित्यस्य बहुवचनसिद्धतया सर्वाक्षेपकत्वम् । तथा 'भाग्यविपर्यया'दित्य-
न्यथासम्पत्तिमुखेनोक्तम्, न त्वभाग्यादित्यभावमुखेन । अतस्तथा विधानेनाऽभारय-
विरहेऽपि, 'भाग्यान्धेव ताडहात्वेन परिणतानो'ति व्यज्यते । एवम् इमनिचादीनाम्,
तरुणिमनि कलयति कलामनुमदनधनुर्ध्रुवोः पठत्यग्रे ।

अधिवसति सकलललनामौलिमिर्यं चकितहरिणनयना ॥

अत्र 'तरुणिमनो'तीमनिचस्तक्षणत्वपदेन, 'अनुमदनधनु'रित्यव्ययीभावस्य धनुः-
समीप इत्यनेन, 'मौलिमधिवसती'ति कर्मभूताधारस्य च मौलौ वसतीत्यर्थेन तौल्येऽपि
वाचकत्वेऽस्ति कश्चित्स्वरूपस्य विशेषो, यश्चमत्कारकारी, स एव व्यञ्जकः । तत्र त्व-
शब्देन प्रकृतेः प्रौढत्वं व्यज्यते, इमनिचा तु तद्व्यतिरेको नवत्वम् । धनुःसमीप इत्यत्र
धनुषोऽत्यन्तं गुणोभावः । अव्ययीभावे तु पूर्वपदार्थप्राधान्येऽप्युत्तरपदार्थस्य किञ्चि-
देवाप्राधान्यम् । कर्मभूताधारस्थले तु व्याप्तिरवगम्यत इत्यवसेयम् । एवमन्येषामपि
बोध्यम् । वाक्यगतं-तूकम् । प्रबन्धगतं नाटकादौ । वर्णगतं च नृत्तिनिरूपणे

रीतिनिरूपणे च वक्ष्यते । एवमलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः षोडा । इदानीं लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यभेदा उदाह्रियन्ते । तत्र शब्दशक्तिमूलो यथा—

मुक्तिमुक्तिहृदेकान्तसमादेशनतत्परः ।

कस्य नानन्दनिस्त्यन्दं विदधाति सदागमः ॥

अत्र काचित् सङ्केतदायिनं प्रशंसति । तत्र सदागमपदेन स्तुतिर्व्यज्यते ।

रुधिरविसरपसाधितकरवालकरालरुधिरभुजपरिवः ।

झटिति भ्रुकुटिषिटङ्कितललाटपट्टो विभाति नृपभीमः ॥

अत्र भीमपदेन भीषणोपायार्थकेनारमाध्वनिः । पद्योः परिवृत्त्यसहत्वादिमौ पदगतौ ।

शनिश्चाप्यशनिश्चापि हन्ति तं, यत्र कुप्यसि ।

भात्युदारोऽनुदारश्च यत्रैव त्वं प्रतुष्यसि ॥

अत्र पूर्वार्धे शान्यादिपदशक्तिमहिम्नैव 'विरुद्धा अप्येकीभूय त्वामनुयान्ती'ति वस्तुध्वनिः । नन्वत्रोपमायाः प्राधान्यं न वा ? आद्येऽलङ्कारत्वहानिः, द्वितीये व्यङ्ग्या-ऽप्राधान्येन ध्वनिहानिरिति चेन्न । पूर्वमलङ्कार आसीदित्यलङ्कारव्यपदेशात् । उपमाया वाच्यार्थप्राधान्येऽपि रसाङ्गतयाऽलङ्कारत्वसम्भवाच्च । अर्थशक्त्युद्भवः पदगतौ यथा—

सायं स्नाता चन्दनेन लिप्ता मन्दा गतिस्तव ।

आश्रयं सौकुमार्यं ते, येन क्लान्ताऽधुना ह्यसि ॥

अत्र 'ते सौकुमार्यमाश्रयम्, येनाधुना क्लान्ताः'ति वस्तुना 'कृतपरपुरुषपरिचया म्लानाऽऽसी'ति व्यज्यते । अत्राधुनापदमेव प्राधान्येन व्यञ्जकम् ।

तद्प्रासिदुःखैश्च तद्ध्यानहर्षविलीनाऽखिलैर्नोवृषा गोपकन्या ।

परं ब्रह्मरूपं जगत्सूतिभूतं सदा चिन्तयन्ती गता मुक्तिमन्या ॥

अत्र अखिलपदमहिम्ना 'जन्मसहजोपभोग्यपुण्यपापफलानि वियोगदुःखध्यान-हर्षाभ्यामनुभूतानी'ति वस्तुना सुकृतदुष्कृतनाशतादात्म्यदुःखहर्षयोर्निर्गीयाध्यवसान-रूपाऽतिशयोक्तिद्वयं द्योत्यते ।

अक्रियामा क्रियामापि वनमप्यवनं यतः ।

तेषां पराङ्मुखं सर्वं राम ! त्वयि पराङ्मुखे ।

अत्र 'वनं वनमिन्न'मिति विरोधोपपादकतया 'त्वयि पराङ्मुखे च पराङ्मुख'मित्य-र्थान्तरन्यासेन 'विधिरपि स्वामनुवर्तते' इति वस्तु व्यज्यते । 'म्लानपदशब्दाऽऽभस्ते बल्लभस्याधरः सखि !' अत्रार्थोपमया तत्कृतमुहुश्चुम्बनेन तस्य म्लानत्वमिति काव्य-लिङ्गालङ्कारो व्यज्यते । अत्रार्थः स्वतः सम्भवो । कविप्रौढोक्तिसिद्धार्थवस्तुना वस्तु-व्यक्तिर्यथा—

निष्ठासु चन्द्रमौरासु प्राप्य यौवकमादरात् ।

तनोत्थकङ्गो भुवनराज्यमेकातपन्नितम् ॥

अत्र भुवनराज्यपदेन 'तदादेशरहितः कोऽपि नास्तीति जाप्रज्ञित्वेव निष्ठाऽतिवाञ्छते'

इति व्यज्यते । अलण्डिताज्ञाविषयं राजग्रम् । वस्तुनाऽलङ्कारस्य यथा—

अनङ्गः स्वबलं धत्ते शरबुद्ध्याङ्गनादृषि ।

यौवने, नियतं तत्राऽवस्थाव्यतिकरो भवेत् ॥

अत्र व्यतिकरपदेन 'परस्परविरुद्धा अपि निर्वेदोन्मादादयोऽवस्था भवन्ती'ति विरोधाऽलङ्कारो व्यज्यते । अलङ्कारेण वस्तुनो यथा—

हारः सन् वार्थमाणोऽपि हृदयेन घृतापिना ।

सृजातिश्चञ्चलो नासीद्व्यस्यः स्तनयोर्भृशम् ॥

अत्र 'शुद्धजातित्वाद्धारो न चलती'ति काव्यलिङ्गेन 'कम्पमान एव हार' इति नचञ्चलपदद्योत्थं वस्तु व्यज्यते । अलङ्कारेणालङ्कारस्य यथा—

रामास्कन्धावसक्तो यः स्मरः स्रतसङ्गरे ।

सम्प्रासनिजदेहोऽसौ धम्मिल्लो जयति ध्रुवम् ॥

अत्र 'स्रतसङ्गरे' 'धम्मिल्लः स्मर' इति रूपकाम्यां 'रतिनिवृत्तावप्यनिवृत्तकामः कामुकोऽभू'दिति विभावना स्कन्धपदेन व्यज्यते । एषु कविप्रौढोक्तिसिद्ध एवार्थो, न स्वतः सम्भवो । कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धवस्तुना वस्तुव्यक्तिर्यथा—

नवराकामृगाङ्कस्य का भवेद्द्वामलोचना ।

अद्य सौभाग्यसम्पूर्णा प्रदोषरजनीसमा ॥

अत्र 'अद्यो'तिपदेन 'पूर्वेषुरन्यनाधिकासक' इति वस्तु व्यज्यते । वस्तुनाऽलङ्कारध्वनि-
र्यथा—

अङ्कपालया भवत्सख्या हारे दूरीकृते सति ।

आद्ये स्रतसङ्ग्रामे कथं रतमभूत्तव ॥

अत्र कथंपदेन वाच्येन वस्तुना 'हारच्छेदानन्तरं प्रौढाङ्गनारताद्विलक्षणं नवोदा-
यास्ते स्रतमभू'दिति व्यतिरेकालङ्कारो व्यज्यते । अलङ्कारेण वस्तुनो यथा—

प्रविशन्ती गृहद्वारं तत्पन्थानं विलोक्य च ।

किं रोदिषि घटे नष्टे हाहेतिवचनात्सखि ! ॥

अत्र 'नष्ट इति रोदिषी'ति हेत्वलङ्कारेण 'घटमङ्गदुःखं नास्ती'ति वस्तु व्यङ्ग्यम् ।
अत्र 'स्वकृतघटभङ्गस्य दुःखहेतुत्वं न सम्भवती'ति कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिष्पन्नो-
ऽर्थः सम्भवतु । यथा वा—

हारि ते तरलां दृष्टिं दृष्ट्वा कुम्भेन भामिनि ! ।

द्वारस्पर्शमिषेणात्मा गुरुरित्येष पातितः ॥

अत्र 'मिषेणे'तिघोतितापङ्क्त्यलङ्कारेण 'बुद्धिपूर्वं त्वया घटः स्फोटित' इति
वस्तु व्यङ्ग्यम् । अलङ्कारेणालङ्कारध्वनिर्यथा—

ज्योत्स्नासीषुसमुत्सिक्तताङ्गयोत्सुकमानसा ।

बुद्धापि परजाया किं इहयं हरते तव ॥

अत्र 'परजायात्वेन हृदयं हरती'ति काव्यलिङ्गेन स्वतोऽसम्भविना प्रौढोक्तिमात्र-
सिद्धेन 'परजायामभिलषसीति त्वदाचरितमनुचित'मिति प्रतिषेधरूपाक्षेपालङ्कारः पर-
जायापदेन व्यङ्ग्यः । एवमर्थेशक्ति लाः पदगता द्वादश । तेषां पदानां पद्यापरिवृत्ति-
सहत्वात् । एते च वाक्यगता यथा—

अलसश्चापि धूर्तानामप्रिमोऽस्ति सन्दृष्टिमान् ।

इत्युक्ति समुपाकर्ण्य फुल्ले तस्या विलावने ॥

अत्र 'सन्दृष्टिमत्वेन तादृश्या मनोपभोगयोग्य' इति वस्तुध्वनिः । तादृशवस्तुना-
ऽलङ्कारध्वनिर्यथा—

धन्यासि सखि ! चाहूनि स्मरसि त्वं रतान्तरे ।

अहं तु सङ्गमारम्भाच्च स्मरामि किमप्यहो ! ॥

अत्र स्मरणाभाववस्तुना 'अहं धन्ये'ति व्यतिरेकः । तादृशालङ्कारेण वस्तुध्वनिर्यथा—
गजकुम्भाऽसृजा शोणो युधि कोपकषायितः ।

करवालः करे कालीकटाक्ष इव राजते ॥

अत्रोपमया 'शशुक्षयः क्षणात्करिष्यत' इति वस्तुध्वनिः । तादृशालङ्कारेणालङ्कार-
ध्वनिर्यथा—

गाढं दशनं स्वमोहं योऽरिकान्ताधरपल्लवम् ।

कान्तदन्तक्षतव्याधेरमोचयदसौ क्षणात् ॥

अत्र स्वोष्ठदशनवैरिवध्वधरमोचनरूपहेतुकार्ययोरेककालत्वरूपातिशयोक्त्या समु-
चचालङ्कारध्वनिः । स च 'समुच्चयोऽसौ स त्वन्यो पुगपद् या गुणक्रिया' इति ।
'व्यथा निवर्तितेति बुद्धेरुत्प्रेक्षणात्सा व्यङ्ग्ये'ति केचित् । अत्र वस्त्वलङ्कारौ स्वतः-
सम्भविनौ । वाक्यगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थरूपवस्तुना वस्तुध्वनिर्यथा—

यत्कीर्तिश्रवणेनैव स्रस्तापाङ्गाः ककुब्जजाः ।

आवर्तयन्ति श्रवणे बिसकाण्डक्षिया करम् ॥

अत्र हस्तिनां कीर्तिश्रवणानन्तरं कर्णहस्तावर्तनरूपेण स्वतोऽसम्भविना कवि-
सम्प्रदायात्तत्प्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुरूपेणाथेन 'वेषामर्थावगमो मास्ति तेषामपि इवैत्य-
मूर्तस्वादिद्विजननेन त्वत्कीर्तिर्ध्रमत्करोती'गति वस्तु व्यङ्ग्यम् । तादृशवस्तुनालङ्कार-
ध्वनिर्यथा—

अथश्रीस्तेन समरे गृहीता स्वबलासथा ।

यथाऽरयः कन्दराभिः स्वकण्ठे स्थापिता मृगम् ॥

अत्र 'अरयः कन्दराभिः कण्ठे स्थापिता' इति कविप्रौढोक्तिसिद्धवस्तुना 'कन्दरा
न मुञ्चन्ती'त्युत्प्रेक्षा, 'अरयः पलाय्य न गताः किन्तु कन्दरा न मुञ्चन्ती'त्यपह्नुतिर्वा
व्यङ्ग्यम् । तादृशालङ्कारेण वस्तुध्वनिर्यथा—

मानिन्या हृदयान्मानो गाढमालिङ्गति प्रिये ।

स्वपीडनाङ्गीरिव न निधाति बहिर्लघु ॥

अत्र 'पीडनाङ्गीत इवे'त्युत्प्रेक्षालङ्कारेण कथ्युक्तिसिद्धेन प्रियालिङ्गनादिवस्तु-
ध्वनिः । तादृशालङ्कारेणालङ्कारध्वनिर्निर्यथा—

स्थविरं या हसन्तीव स्थिता कविमुखाम्बुजे ।

निर्मिमीतेऽभ्यदिव या वागी जयति सा जगत् ॥

अत्र 'हसन्तीवे'त्युत्प्रेक्षया 'अन्यदिवे'त्युत्प्रेक्षया वा, वाण्याः कवेर्वा व्यतिरेका-
लङ्कारः । वाक्यगतकविनिबद्धवक्त्रप्रौढोक्तिसिद्धवस्तुना वस्तुध्वनिर्निर्यथा—

लङ्कां गता ये मलये रतेन श्रान्तोरगीभक्षणतः कृशा ये ।

विद्योगिनीश्वासयुताः समीराः शिशुत्ववन्तोऽपि विभान्त्यजस्रम् ॥

अत्र कविनिबद्धवक्त्रविरहिणां प्रौढोक्तिसिद्धेन 'निःश्वासमिलिता मलयवाताः पूर्णा
विभ्रान्ती'ति वस्तुना 'प्राप्तैश्चर्याः किं किं न कुर्वन्ती'ति वस्तुध्वनिः । तादृशवस्तुना-
लङ्कारध्वनिर्निर्यथा—

धीरत्वेन पर्दं दत्तं मानस्य विरहक्षणे ।

प्रियदर्शक्षणे तेन हृदयाद् द्राग् विनिर्गतम् ॥

अत्र 'प्रियदर्शनक्षणे मानेन गत'मिति वस्तुना 'प्रार्थनं विनैवाऽपगतो मान' इति
विभावनालङ्कारध्वनिः । तादृशालङ्कारेण वस्तुध्वनिर्निर्यथा—

नखक्षतैर्नवीनाद्रैः प्रसादो मम नेत्रयोः ।

रक्तांशुकं महदत्तं न तु कोपेन रक्तता ॥

अत्र 'किमिति रक्तते'ति प्रबन्तोत्तरालङ्कारेणाऽप्यहुतिसिद्धेन 'नखक्षतानामहं
प्रसादपात्रं जाते'ति वस्तु ध्यज्यते । तादृशालङ्कारेणालङ्कारस्य यथा—

कान्तासहस्रभरिते हृदये सा न मात्यतः ।

तनूकरोति छतनुस्तनून्यङ्गान्यपि द्रुतम् ॥

अत्र हेत्वलङ्कारेण 'तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वर्तत' इति विशेषोक्तिः ।
प्रबन्धगता अप्येवं द्वादश । तत्र कश्चिदुदाह्रियते, यथा गृध्रगोमायुसंवादादौ । तथा हि-
अलं स्थित्वा इमशानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसलकुले ।

कङ्कालबहले घोरे सर्वप्राणिमयङ्कुरे ॥

न चेह जीवितः कश्चित् कालधर्ममुपागतः ।

प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी ॥

इति विद्या प्रागल्भ्यवतो गृध्रस्य मृताऽन्वेषकविसर्जनपरं वाक्यमेलकम् ।

आदित्योऽयं स्थितो मृताः ! स्नेहं कुत साम्प्रतम् ।

बहुविधो मृहूर्तोऽयं प्रीयेदपि कथञ्चन ॥

अमुं कनकवर्गामं बालमप्राप्तयौवनम् ।

गुह्यवाक्यात्कथं मूढास्त्यजध्वमविशङ्किताः ॥

अत्र 'न गन्तव्य'मिति वस्तु व्यज्यते । उभयशक्तिमूलो यथा—

अतन्द्रचन्द्राभरणा समुहोपितमन्मथा ।

तारकातरला इयामा सामन्दं न करोति कम् ॥

अत्र चन्द्रतारकाइयामापदानि परिवृत्त्यसहानि, अन्यानि परिवृत्तिसहानि । उभा-
न्यामुपमा व्यहर्त्या । एवमेकवज्राशद् भेदाः । सङ्कुरसंनृष्यादिभेदेन उक्तभेदा इत्याः ।
यथा—

क्षणप्राञ्चणका तेऽद्य जायथाऽनुवितं वत ! ।

उक्ता देवर ! रुदती(?) सा वराक्यनुनीयताम् ॥

अत्रानुनय उपभोगरूपत्वलक्ष्यः, उत विवक्षित एवोपभोगव्यञ्जक इति अविवक्षित-
वाच्यविवक्षितान्यपरवाच्ययोः सन्देहरूपः सङ्कुरः । व्यङ्ग्ययोर्दुःखापनयनोपभोगयो-
स्तत्संज्ञयाधीनदुःखारूपदत्त्वात्(?) । अनुयाह्यानुयाहकरारूप एकव्यञ्जकानुपवेशरूपश्च
सङ्कुरः संसृष्टिश्च यथा—

स्निग्धवयामलकान्तिलिसवियतो वेल्लद्वलाका घना

वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानम्बुकेकाः कलाः ।

कामं सन्तु, हृदं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे

दैदेही तु कथं भविष्यति ह ! हा ! हा ! देवि ! धीरा भव ॥

अत्र लिसपदं सम्पर्कं लक्षयदतिशयं व्यञ्जयति, सुहृत्पदमुपकारित्वं च लक्षयत्तदति-
शयं प्रतिपादयतीति अत्यन्ततिरस्कृतवाच्ये । अनयोस्तु त्रिविधसङ्कुराभावात् संसृष्टि
संमात्रम् । विरहोद्दीपकत्वं व्यङ्ग्यम् । रामपदं च सकलदुःखभाजनत्वं लक्षयत् 'तां विना
जोविशामी'ति व्यञ्जयदेव विप्रलम्भं व्यनक्ति । एवञ्च—'राम' इति अर्थान्तरसङ्क्रमित-
वाच्याविवक्षितवाच्ययोः सङ्कुरः । एवमन्यदभ्युदाहार्यम् । एतेषामेव विषयव्याप्त्यर्थमुदा-
हरणान्तरानि कथ्यन्ते । पदगतार्थान्तरसङ्क्रमिताविवक्षितवाच्यध्वनिर्निर्या—

प्रियं च सृष्टुं न लभे त्वदीप्सितं तदेव न स्यान्मम यथमिच्छसि ।

वियोगमेवेच्छ मनः ! प्रियेण मे तव प्रसादान्न भवत्वसौ मम ॥

अत्र 'ममे'तिपदं भाग्यरहिताया हृत्यर्थे सङ्क्रमितम् । इदमेव वाक्यगतार्थान्तर-
सङ्क्रमिताविवक्षितवाच्यध्वनेरुदाहरणम् । पदगतात्यन्ततिरस्कृताविवक्षितवाच्य-
ध्वनिर्निर्या—

भुवि अमित्वाऽनवलम्बमम्बरे विहर्तुमभ्यासपरम्परापरा ।

अहो ! महावंशममुं समाश्रिता सकौतुकं नृत्यति कार्तिनर्तकी ॥

अत्र अमणादिपदं स्वार्थत्यागेन व्यापकत्वलक्षकम् । इदमेव वाक्यगतात्यन्ततिर-

सङ्गताविवक्षितवाच्यध्वनेरुदाहरणम् । 'अम्बरे विहर्तुमभ्यासपरम्परे'ति वाच्यस्य स्वार्थ-
त्यागेन देवलोकाव्यापकत्वलक्षकत्वम् । पद्गतशब्दशक्तिमूलसंलक्ष्यक्रमवस्तुध्वनिर्यथा—

पर्यङ्कतापन्नसरस्वदङ्कां लङ्कापुरीमप्यभिलाषि चित्तम् ।

कुत्रापि चेद्वस्तुनि ते प्रयाति तदप्यवेहि स्वशये शयालु ॥

अत्र 'सर्वं सुलभ'मिति शब्दशक्त्या 'नल्लामः सुलभ' इति वस्तु व्यज्यते । इद-
मेव वाक्यगततादृशध्वनेरप्युदाहरणम् । पद्गतशब्दशक्तिमूलसंलक्ष्यक्रमालङ्कारध्वनि-
र्यथा—

षाचं तदीयां परिपीय मूर्द्धां मृद्धीकया तुलयरसां स हंसः ।

तत्याज तोषं परपुष्ट्युष्टे धूर्णां च वीणाकणिते वितेने ॥

अत्र 'धृणामि'ति शब्दशक्त्या व्यतिरेकालङ्कारः । इदमेव वाक्यगतशब्दशक्तिमूल-
संलक्ष्यक्रमालङ्कारध्वनेरुदाहरणम् । पद्गतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनि-
र्यथा—

कथाप्रसङ्गेन मिथः सखीमुस्तात्तृणेऽपि तन्व्या नल्लामनि श्रुते ।

द्रुतं विधूयाऽन्यदभूयताऽनया मुदा तदाकर्णनसज्जकर्णया ॥

अत्र श्रवणादरवस्तुना 'ममोपभोगयोग्य' इति वस्तु व्यज्यते । पद्गततादृश-
वस्तुनाऽलङ्कारध्वनिर्यथा—'हृद्योर्द्वयी'त्यादि । अत्र स्वमुखशोभा निरीक्षणरूपवस्तुना
रूपमालङ्कारो व्यवहृतः । अलङ्कारेण वस्तुध्वनिर्यथा—

अस्मै करं प्रवितरन्तु नृपा न कस्मा-

दस्यैव तत्र यदभूत् प्रतिभूः कृपाणः ।

दैवाद् यदा प्रवितरन्ति न ते तदैव

नेदं कृपाऽजनि कृपाणकरग्रहाय ॥

अत्र 'कृपाणः प्रतिभू'रिति रूपकेण 'सकलरिपुपराभनः क्षणात्कृत' इति वस्तु
व्यज्यते । अलङ्कारेणालङ्कारध्वनिर्यथा—

शशंस दासीङ्कितविद् विदर्शजामितो ननु स्वामिनि ! पद्म्य कौतुकम् ।

यदेष सौधाग्रनटे पटाञ्जले चलेऽपि काकस्य पदार्पणग्रहः ॥

अत्र अननुरूपसम्बन्धकथनरूपविषमालङ्कारेण अप्रस्तुतप्रशंसोपमा च व्यज्यते ।
इदमेव वाक्यगतस्याप्युदाहरणम् । अत्रार्थः स्वतःसम्भवी । कदिप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्ति-
मूलो वस्तुना वस्तुध्वनिर्यथा—

दूरं गौरगुणैरहङ्कृतिभृतां जैत्राङ्गकारे चर-

त्येतद्दोषशसि प्रयाति कुमुदं बिम्बन्न निद्रां निशि ।

धम्मिलले तव मल्लिकासुमनसां मालयं मिया लोयते

पीयूषध्रवकैतवाद् घृतदरः शीतद्युतिः स्विद्यति ॥

अत्र अचेतनाभामपि मयादिजननवस्तुना 'वमत्कारं कीर्तिः करोती'ति वस्तु

व्यज्यते । इदमेव वाक्यगतस्यापि । तादृशवस्तुनालङ्कारो यथा—

अस्मिन् दिविवजयोद्यते पतिरथं मे स्तादिति ध्यायिनी

कम्पं सात्त्विकभावमञ्चति रिपुक्षोणीन्द्रधारा धरा ।

अस्यैवामिसुखं निपत्य समरे यास्यन्निरुद्धं निजः

पन्था भास्वति दृश्यते बिलमयः प्रत्यर्थिभिः पार्थिवैः ॥

अत्र कम्पादिवस्तुना 'पतस्य राज्ञो दिशि रतिं दृष्ट्वा समुद्दीपितमदनेवाऽरिधरणी जायते' इत्युत्प्रेक्षा व्यज्यते । इदमेव वाक्यगतस्यापि । अत्रैवोत्तराद्यं 'निपत्योद्धं यास्यन्निरुद्धं' इति विचित्रालङ्कारेण रिपूणामनिशूरत्वरूपवस्तु व्यज्यते इत्यलङ्कारेण वस्तु-

ध्वनिः । तादृशालङ्कारेणालङ्कारध्वनिर्यथा—

पतद्वन्तिवलैर्विलोक्य निखिलामालिङ्कितार्द्धीं भुवं

सह्यामाङ्गणसीम्नि जङ्गमगिरिस्तोमभ्रमावायिभिः ।

पृथ्वीन्द्रः पृथुरेतदुपसमरप्रेक्षोपनम्नाऽमर-

श्रेणीमध्यचरः पुनः क्षितिधरक्षेपाय धत्ते धियम् ॥

अत्र भ्रान्तिमदलङ्कारेण चपलातिशयोक्त्यलङ्कारः । इदमेव वाक्यगतस्यापि । पदगतकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिर्यथा—

शक्तिर्निखिन्नाजेयं तव भुजयुगले नाथ ! दोषाकरधी-

र्वक्त्रे पादवै तथैषा प्रतिवसति महाकुहनी खद्गयष्टिः ।

आज्ञेयं सर्वगा ते विलसति च पुरः किं मया वृद्धया ते

प्रोच्येवेत्थं प्रकोपाच्छशिकरसितया यस्य कीर्त्या प्रयातम् ॥

अत्र कीर्तिप्रयाणरूपवस्तुना कीर्तेर्जगद्भ्यापित्वरूपं वस्तु व्यज्यते । अत्रैव परि-
करालङ्कारेण 'नेहं स्थानं मम वासयोग्यमिति वस्तु व्यज्यते । परिकरालङ्कारेणैव इतर-
कामिनीवृत्तान्तप्रतीतिरूपसमासोक्त्यलङ्कारोऽपि व्यज्यते । आज्ञादीनां सर्वगतत्वादि-
रूपवस्तुना अपस्तुताप्रशंसालङ्कारोऽपि व्यज्यते इति चतुर्णामपीदमेव । वाक्यगत-
मपीदमेव । द्वादशविधः प्रबन्धगतो यथा गृध्रगोमायुसंवादे—

अहं स्थित्वा इमशानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसङ्कुले ।

कङ्कालवहले घोरे सर्वप्राणिमयङ्कुरे ॥

न चेह जीवितः कश्चित्कालधर्ममुपगतः ।

प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी ॥

इति दिवा प्रभवतो गृध्रस्य वाक्यम् । अत्र पुरुषविसर्जनरूपवस्तु व्यज्यते ।

आदित्योऽयं स्थितो मूढाः ! स्नेहं कुरुत साम्प्रतम् ।

बहुविधो मुहूर्तोऽयं जीवेदपि कदाचन ॥

अमुं कनकवर्णां बालमप्राप्तयौवनम् ।

गृध्रवाक्यात्कथं मूढास्त्यजन्मविशङ्किताः ॥

इदं रात्रौ प्रभवतो गोमायोर्वाक्यम् । रात्रौ विसर्जनं वङ्गयम् । एवमलङ्कारादि-
व्यञ्जकाः प्रवन्धाः स्वयमूहनीयाः । अस्फुटक्रमः पदैकदेशगतोऽनेकविधः । प्रकृतिप्रत्ययो-
पसर्गनिपातादिरूपपदैकदेशस्थानेकत्वात् । यथा—

जयति ललाटकटाक्षः शशिमौलेः पक्षमलः प्रियाप्रणतौ ।

धनुषि स्मरेण निहितः सकण्टकः केतकेषुरिव ॥

अत्र जिघातोः शोभा व्यङ्ग्या । यथा—

न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरस्तत्राध्यसौ तापसः

सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसभटान् जीवत्यहो ! रावणः ।

धिग् धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा

स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छ्रुतैः किमेभिर्भुजैः ॥

‘अत्रे’ति सर्वनाम्नः (अशक्यत्वम् ?), ‘अरय’ इति बहुवचनस्य, ‘निहन्ति जीवती’ति
तिङ्प्रत्ययस्य, ‘अहो’ इत्यवयवस्य, ‘ग्रामटिके’ति कल्पतद्धितस्य, ‘भुजै’रिति बहुवचनस्य,
‘पवे’ति निपातस्य, ‘प्रबोधितवते’त्युपसर्गस्य च व्यञ्जकत्वं सहृदयैकवेद्यम् । एवमन्या-
न्यप्युदाहर्तव्यानि । यत्तु काठ्यप्रकाशे—‘किं मन्ये विहरिष्यसे’ इत्युत्तमपुरुषस्य प्रहास-
व्यञ्जकत्वमुक्तम्, तत् ‘प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवचने’त्यानुशासनिकशक्ति-
ग्रहेण शक्यैव तदर्थबोधाच्चिन्त्यम् । वर्णनिष्ठं स्वनानिष्ठं च रसादिव्यञ्जकत्वं रीति-
निरूपणेन वृत्तिनिरूपणेन च स्पष्टम् । वाक्यमात्रनिष्ठत्वादेकविधः शब्दार्थोभयशक्ति-
मूलध्वनिर्धया—

राज्ञमस्य शतेन किं कलयतो हेति शतघ्नी, क्लृप्तं

लक्ष्मैर्लक्षभिदो, हृद्रव जयतः पद्मानि पद्मैरलम् ।

कतु सर्वपरच्छिदस्तदपि नो शक्यं परार्धेन वा

तत्सहस्र्यापगमं विनास्ति न गतिः काचिद् बतैतद्द्विषाम् ॥

अत्र ‘सहस्र्यापगम इव सहस्र्यापगम’ इत्युत्प्रेक्षा व्यङ्ग्या । तदेवमेकपञ्चाशज्जैवो
ध्वनिः । ननु रसानां नवत्वात् शृङ्गारस्य संयोगविप्रयोगरूपतया द्विविधत्वात् संयोग-
स्याल्लिङ्गनसुम्भनादिरूपत्वेन विप्रलम्भस्य अमिलाषादिरूपत्वेनाऽनेकविधत्वात्तयोरपि
विभावानुभावव्यभिचारैश्चैचित्र्येण नायिकानायकयोर्हृत्तममव्यमाधमप्रकृतित्वेन देश-
कालावस्थाभिभेदेन च एकस्यैव रसस्याऽऽनन्त्यात्सर्वगणनायाः कर्तुमशक्यतया कथ-
मेकपञ्चाशदिति चेन्न । रसध्वनित्वादिव्यापकरूपेण तदभिधानादिति सम्प्रदायः ।
संसृष्टिर्धया—

एवया जगत्युचितकान्तिसारे यदिन्दुनाऽशीलि शिलोञ्चवृत्तिः ।

आरोपि तन्माणवकोऽपि मौलौ स यज्वराज्येऽपि मेहेश्वरेण ॥

अत्र ‘इचित्तकीन्तिसार’ इति ‘शिलोञ्चवृत्ति’रिति चात्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोः

संरुष्टिः । सङ्करो यथा—

संसारसिन्धवावनुश्रित्वनमः सागानि जाते तत्र शैलेतिः ।

विम्बानुविम्बौ हि विद्याय धातुर्न जातु दृष्टाऽतिसरुषरुष्टिः ॥

अत्र उपमालङ्कारध्वनिरसध्वनयोः सङ्करो । एवमन्त्रद्यूद्यम् ५ ३-२२ ॥

वक्तृभ्यूतं बोधयितुं व्यङ्ग्यं वक्तुरभीप्सितम् ।

स्वाङ्कुरितमत्तद्रूपं स्वयमुच्छ्रयन्ति न गिरा ॥ १३ ॥

वक्तृस्यूतमिति । वक्तृबोधयितुमभाषितं यद्व्यङ्ग्यं तद्रूपस्यूतम् । यद् वक्तृ-
तात्पर्याविषयभूतं शब्दादेव सहृदयैः प्रतीयते तत् स्वाङ्कुरितमित्यर्थः । व्यङ्ग्यं द्विधा,
वक्तृतात्पर्यविषयभूतं तद्विषयभूतं च । अर्द्धं 'गङ्गायां बोध' इत्यादौ शैल्यादि ।
अन्यथा अवाचकशब्दानुपपत्तिः । द्वितीयद् 'अस्तं गतः सविते'त्यादौ सपत्नप्रत्यव-
स्कन्दनावसर इति, अभिसरगद्युपक्रम्यतामिति, प्राप्तप्रायस्ते प्रेषानिति, कर्मकरणा-
न्निवर्ततामिति, सान्ध्यो विश्विष्यक्रम्यतामिति, दूरं मा गा इति, छरभयो गृहं प्रवे-
श्यन्तामिति, सन्तापोऽशुना न भवती ते, विश्वेयवस्तूनि सद्विद्यन्तामिति, नागतोऽद्य
प्रेयानित्यादिनानार्था अतात्पर्यभूताः स्वशब्दानन्वियेषा वक्तृबोद्धव्यादिविशेषेण प्रती-
तिपथमवतरन्तो व्यङ्ग्या एवेति भावः ॥ १३ ॥

बोद्धव्यधातुविध्येन वक्तृस्यूतं चतुर्विधमित्याह सार्धद्वयोक्तेन—

काश्चित्साधारणः काश्चिदामन्त्र्य प्रतिबोधितः ।

काश्चित्तटस्थः काश्चिच्च बोधितप्रतिबोधितः ॥ १४ ॥

इत्येवं बोद्धव्यैचित्र्याद् वक्तृभ्यूतं चतुर्विधम् ।

काश्चिदिति । साधारण आलङ्कारिकोऽनालङ्कारिकश्च । तद्व्यङ्ग्यं व्यङ्ग्यम् । इदमेव
च अगूढव्यङ्ग्यमिति काव्यप्रकाशेनोक्तम् । यथा—

द्विधिं द्विधिं गिरिभावाणः स्त्री वमन्तु सरस्वतीं

तुलयतु मिथस्तामापातरुफुरद्वन्निहम्बराम् ।

स परमपरः क्षीरोदन्वान्, यदीयसुदीयते

मथितुरमृतं खेदच्छेदि प्रमोदनमोदनम् ॥

अत्र गर्वाविष्कारो व्यङ्ग्यः सर्वजनबोध्यः । आमन्त्र्य प्रतिबोधित इति, सम्बोध्य
इत्यर्थः । तेन सम्बोध्यबोध्यं व्यङ्ग्यं द्वितीयम् । यथा—

कौमारमारम्य गणा गुणानां हरन्ति ते भैमि ! दिशामधीशान् ।

सुराधिराजं सलिलाधिपं च हुताशनं चार्यमनन्दनं च ॥

अत्र अभिलाषो व्यङ्ग्यः सम्बोध्यदमयन्तीनिष्ठः । तटस्थ इति, सम्बोध्यातिरिक्त
इत्यर्थः । तद्व्यङ्ग्यं व्यङ्ग्यं तृतीयम् । यथा—

दमस्वस्रश्चित्तमवेत्य हासिका जगाद देवीं कियदस्य वक्ष्यसि ।

भग प्रभृतैर्जगति स्थितैर्गुणैरिहाष्यते सङ्कटवासयातना ॥

अत्र निर्गुणत्वं व्यङ्ग्यम्, तच्च सम्बोध्यातिरिक्तराजनिष्ठम् । बोधितप्रतिबोधित इति । सम्बोध्यप्रतिबोधितपुरुषनिष्ठमित्यर्थः । यथा—

दिशि दिशि परिहासगूढगर्भाः पिशुनगिरो, गुरुगङ्गनं च ताडकम् ।

सहचरि ! हरये निवेदनीयं भवदुरोधवशादर्थं विपाकः ॥

अत्र उपालम्भो व्यङ्ग्यः, स च बोधितसखीप्रतिबोध्यहरिनिष्ठः ॥ १४ ॥

स्वाङ्कुरितस्य द्वैविध्यमाह—

उपेक्षानिहवाभ्यां च द्विधा स्वाङ्कुरितं मतम् ॥ १५ ॥

उपेक्षेति । वक्त्रुपेक्षाविषयं वक्तृनिहवविषयं चेत्यर्थः । यथा—

भम धम्मिअ वीसद्धो सो छणमो अज्ज मारिमो देण ।

गोलाणईकच्छकुडंगवासिणा दरिअसीहेण ॥

अत्र 'गोदावरीतीरे सिहोऽस्तीति तत्रायं मा गच्छ' इति व्यङ्ग्यम् । तद् यद्यपि वक्तृतात्पर्यविषयं, तथापि 'सन्मदीयं सङ्केतस्थान'मिति व्यङ्ग्यमुपेक्षाविषयं सहद्वैक्येण च । निहवविषयं यथा—

अह पिहुलं जलकुंभं धेत्तण समागदम्मि सहि तुरिअं ।

समसेअसलिलणीसासणीसहा वीसमामि खणं ॥

अत्र छरतनिहवो व्यङ्ग्यः । तत्र निहवविषयं छरतमालङ्कारिकैक्येण वक्तृतात्पर्य-विषयभूतं चापहृतमिति । अन्ये त्वेवं व्याचक्षते—साधारणः वक्तृतात्पर्यान्भिन्नः । यथा 'गतोऽस्त्रमर्क' इत्यादौ वक्तृतात्पर्याविषयस्यापि बोधः ।

नरह्वराब्जभुवामिव यावता भवति यस्य युगं यदनेहसा ।

विरहिणामपि तद् रतवद्युवक्षणमितं न कथं मणितागमे ॥

अत्र 'क्षणविलम्बो दुःसोढ' इति व्यङ्ग्यस्य आमन्त्र्य प्रतिबोधिता सखी बोद्धा(?) । तटस्थत्वं च—प्रयोज्यभिन्नत्वे सति तात्पर्यज्ञत्वम् । यथा—

णोल्लेह अणोल्लमना अका मं घरभरम्मि अकलम्मि ॥

खणमेचं अह संसाह होह णव होह वीसामो ॥

अत्र सर्वा प्रति वदन्त्या कयाचित् सन्ध्या सङ्केतकाल उक्त इति तटस्थो बोद्धा । बोधितप्रतिबोधितस्तु—

प्राणेक्ष ! विश्विरिधं मदीया तत्रैव नेया दिवसाः कियन्तः ।

न वासयोग्यस्थित्तिरेष देशः कला हिमांशोरपि तापयन्ति ॥

अत्र नायिकाबोधितवक्त्रा प्रतिबोधितो नायको बोद्धा । यद्वा, साधारणः—अप्रयो-न्यत्वे सति प्रतिपाद्यः । यथा—

कुम्भं गुहीत्वा विपुलं सस्वरं समुपागता ।

अमस्वेधंनिरासाय विश्रमामि सखि ! क्षणम् ॥

अत्र सखी प्रतिपाद्यापि न प्रयोज्या । कामन्त्र्य प्रतिबोधितो नीचः । यथा—

त्वं दूति ! निरगाः कुञ्जं न तु पारीषयो गृहम् ।

किञ्चुकाभरणं देहे दृश्यते कथमन्वया ॥

अत्र दूत्यादिनीचो बोद्धा । तदन्वयः ततो निरयोज्यः । यथा—

गृहोपकरणे सर्वं व्यावृता क्षय्ये दिक्त् ।

सन्ध्यायां मम विश्रामः क्वचिद्भवति वा न ह्य ॥

अत्र सङ्केतकालबोद्धा निरयोज्यः सन्ध्याः । बोधितप्रतिबोधितस्तु उक्तो निरयोज्यः ।

उक्तमेवोदाहरणम् । तेन वक्तृत्वात्पर्यविषयीभूतव्यङ्ग्यं बोद्धुंभेदेन भिन्नमित्याशयः ।

स्वाङ्कुरितस्यापि द्वैविध्यमाह—‘उपेक्षानिह्वनाभ्यां च द्विधा स्वाङ्कुरितं मतम् ।’

गूढमगूहं चेत्यर्थः । गूढत्वं काव्यार्थभावनापरिपक्व(बुद्धि)विभवमाश्रयेद्यत्वम् । अगूढत्वं स्पष्टतया सर्वजनवेद्यत्वमित्यर्थः । आद्योदाहरणं ‘मुखं विकसितं’त्युक्तम् । द्वितीयं यथा—

भूक्ष सैव किञ्च सैव दृग्दृशी सैव गीरसि सैव भूमिका ।

अथ तद्दनुकूल्यन्ति नो बाल्यमन्यमिलिताः प्रजा इव ॥

अत्र असम्बन्धो व्यङ्ग्यः, स स्फुट एव ॥ १५ ॥

निह्वत्स्यानेकरूपतामाह—

भूतादिकालभेदेन निह्ववः स्यादनेकधा ।

अनेनापि प्रभेदेन व्यक्तिवल्ली विजृम्भते ॥ १६ ॥

भूतादीति । भूतगोपनं भाविगोपनं वर्तमानगोपनं च । त्रितयमपि यथा—

शश्रूः ऋष्यतु निर्दिशन्तु सहस्रो निन्दन्तु वा यातर-

स्तस्मिन् किन्तु न मन्दिरे सखि ! पुनः स्वापो विधेयो मया ।

आखोराक्रमणाय कोणकुहरादुत्फालमातन्वती

मार्जारी नखरैः खरैः कृतवती कां कां न मे दुर्दशाम् ॥

अत्र भूतभविष्यद्वर्तमानस्वरतगोपनं व्यङ्ग्यम् । लक्षणांमूलव्यञ्जनाभेदानुपसंहरति—
अनेनेति । अनेन लक्ष्यार्थव्यङ्ग्यभेदेन, व्यक्तिवल्ली लक्षणांमूलव्यञ्जनाभेदा इत्यर्थः ॥ १६ ॥

शक्तिमूलव्यञ्जनामाह—

नानाप्रभेदा नियताः क्वचित्प्रकरणादिना ।

अर्थोऽर्थमन्यं यद्वक्ति तद्वाच्यव्यङ्ग्यमिष्यते ॥ १७ ॥

नानेति । नानाप्रभेदा नानार्थाः प्रकरणादिना क्वचिदर्थे नियता एकार्थवाचकत्वेन ज्ञाताः । तैः अन्यार्थप्रतिपत्तिः शक्तिमूलव्यञ्जनयैव । शक्तिलक्षणयोरसम्भवादिति भावः । आदिपदेन,

संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्ये विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ।

सामर्थ्यमौचिती देशः कालोऽभिनय एव च ।

व्यक्तिः स्वरश्च शब्दार्थस्याऽनवच्छेदेहेतवः ॥

शब्दार्थस्य नानार्थकशब्दार्थस्य अनवच्छेदे अनियमेन बाधे सति पुते नियमहेतव इत्यर्थः । यथा-‘सशङ्खचक्रो हरि’रिति शङ्खचक्रसंयोगेन विष्णुर्हरिपदार्थः । ‘अशङ्खचक्रो हरि’रिति वियोगेनेन्द्रः । ‘रामलक्ष्मणा’विति साहचर्येण दाशरथिः । ‘अहिनकुल’मित्यत्र विरोधितया नकुलः पशुः । ‘स्थाणुं भज्र भवच्छिदे’ इत्यत्र सामर्थ्यात् शिवः । ‘सैन्धव-मानये’त्यत्र भोजनादिप्रकरणाल्लवणादि । ‘मिश्रं भाती’ति नपुंसकलिङ्गात्सहृत् । ‘मित्रो भाती’ति पुल्लिङ्गाद्भविः । ‘पुरारातिदेव’ इत्यत्र पुरारातिसान्निध्याद्देवपदेन शिवः । ‘मधुना मत्तः कोकिल’ इति सामर्थ्यान्मधुर्वसन्तः । ‘पातु वो दिनमुख’मित्यत्र मुखं प्रारम्भः । ‘गगने भाति चित्रभानु’रिति सूर्यः । ‘निशि भाति चित्रभानु’रित्यग्निः । ‘पूतावन्मात्रस्तनी’त्यत्र हस्तादिचेष्टया स्तनादीनां कमलकोरकाद्याकारत्वमेतावन्मात्रपदार्थः । स्वरो द्विधा, काकुरूप उदात्तादिरूपश्च । ‘जानन्ति ते किमपी’त्यादौ काका अज्ञानरूपार्थः । ‘इन्द्रशत्रुर्वधस्वे’त्यादौ द्वितीयेन बहुव्रीह्यर्थः । द्वितीयस्तु वेदे एव न काव्ये । व्यक्तिः प्राकट्यम् । ‘कुपितो मकरध्वज’ इत्यत्र कुपितपदस्याभि-व्यक्तिरर्थः । अर्थसामर्थ्यौचितीनां भेदं नाकलयामः । अत्र संयोगादिनाऽभिधानिय-न्त्रणे सत्यर्थान्तरे शक्त्यसम्भवान्मुख्यार्थबाधाद्यसम्भवेन लक्षणया अप्यसम्भवात् तत्प्रतीतिर्न्यूनन्यैवेत्याशयः । यथा—

यथावदस्मै पुरुषोत्तमाय तां स साधु लक्ष्मीं बहुवाहनीश्वरः ।

शिवामयस्वस्य शिवाय नन्दनां ददे पतिः सर्वविदे महीभृताम् ॥

अत्र प्रकरणेन शक्त्या भीमबोधोत्तरं व्यञ्जनया सागरहिमालयबोर्बोधः ॥ १७ ॥

महादेवः सत्रप्रमुखमस्त्रविद्यैकचतुरः

सुमित्रा तद्भक्तिप्रणिहितमतिर्यस्य पितरौ ।

मयूखस्तेनासौ मुकविजयदेवेन रचिते

चिरं चन्द्रालोके महति मुनिसङ्ख्यः सुखयतु ॥ १८ ॥

इति श्रीपीयूषधर्षपण्डितजयदेवकृते चन्द्रालाकालङ्कारे

ध्वनिरूपणारुयः सप्तमो मयूखः ।

विशेष्वरापराख्येन गागाभट्टेन धीमता ।

चन्द्रालोकस्य विवृतिर्मयूखे सप्तमे कृता ॥

इति श्रीमार्कण्डगागाभट्टकृतचन्द्रालोकटीकार्या सप्तमो मयूखः ।

अष्टमो मयूखः ।

व्यञ्जनावृत्तिनिरूपणोपस्थितव्यङ्ग्यभेदेन व्यञ्जकध्वनिभेदे निरूप्य तत्प्रसङ्गेन ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यलक्षणपूर्वं मध्यमकाव्यभेदासाह—

यद्व्यज्यमानं मनसः स्तैमित्याय स नो ध्वनिः ।

अन्यथा तु गुणीभूतव्यङ्ग्यमापत्ति त्रिधा ॥ १ ॥

यदिति । येन काव्येन व्यज्यमानं व्यञ्जनया प्रत्यायितं व्यङ्ग्यं मनसः स्तैमित्याय आर्द्राभावाय भवति । 'स्तित्त आर्द्राभाव' इति चातुः । आर्द्राभावाद् ध्वनिः । इदमुपलक्षणं विस्तारादीनां तज्जनकं भवति । आह्लादजनकमिति यावत् । स इति विशेषेण निर्देशः । तत्काव्यं ध्वनिः उत्तमकाव्यम् । विशेष्याभिप्रायं पुंलिङ्गम् । यत्र व्यङ्ग्यं वाक्यार्थापेक्षया चमत्कारजनकं स ध्वनिः । अन्यथा व्यङ्ग्यस्य चमत्कारजनकत्वाभावे गुणीभूतव्यङ्ग्यरूपं मध्यमकाव्यं वक्ष्यमाणभेदैस्त्रिधेत्यर्थः । अस्य भेदाः पूर्वमुक्ताः । अयमाशयः—सव्यङ्ग्यमेव काव्यम्, न व्यङ्ग्यरहितम् । तद्व्यङ्ग्यं प्राधान्येन प्रतीयतां वस्त्वादिगुणत्वेन वा प्रतीयतामित्यत्र नाग्रहः । परन्तु यत्र चमत्कारजनकमपि रसादिव्यङ्ग्यं प्रकरणाद्यनुरोधेन वस्त्वादिगुणत्वेन प्रतीयते, तत्र चमत्कारस्याऽस्थायितया अनास्वाद्यत्वेन मध्यमकाव्यत्वम् । यथा—

सदतीजनमञ्जनापितैर्घुसृणैश्चैत्र कषायिताशया ।

न निष्ठाऽखिलयापि वापिका प्रससाद् प्रहिलेव मानिनी ॥

इत्यादौ रसादेर्नगरीवृत्तास्तबस्तुमात्रेऽङ्गत्वम् । यत्र तु प्रधानभूतं, तत्रोत्तम-काव्यत्वम् । यथा वक्ष्यते । तदुक्तम्—

प्रधानगुणभावान्भ्यां व्यङ्ग्यस्यत्वं व्यवस्थिते ।

उभे काव्ये, तदन्यद्यत् तच्चित्रमभिधीयते ॥

इति । काव्यप्रकाशस्तु—“सव्यङ्ग्यमेव काव्यमिति न नियमः । अव्यङ्ग्येऽपि काव्यव्यवहारात् । अतोऽव्यङ्ग्यचित्रादीनामपि काव्यतयोत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिविधं काव्य”मित्याह । चण्डीदासस्तु—“उत्तमाधमभेदेन काव्यं द्विविधम् । प्रकरणाद्यनुरोधेनेतराङ्गत्वेन प्रतीयमानस्यापि रसादेर्व्यङ्ग्यस्य पूर्वमास्वाद्यत्वेन प्रतीतस्य बाधा-ऽयोगा”दित्याह । उत्तमं यथा—

कल्याश्चिद् गुणिना चिरं हृदि सता त्वङ्गक्षसः सङ्गमात्

पाटीरद्रवपङ्किलस्य झदिति स्वीयो विमुक्तो गुणः ।

तच्चित्रं विगुणेन तेन भवतः सर्वेऽपि ते ते गुणाः

श्रीमद्वाजबहादुरेन्द्र ! भवतः स्पष्टीक्रियन्तेऽधुना ॥

अत्र खडितावाक्ये त्वदृष्टदयचन्दनावलप्रहारमणिबिम्बमालयां व्यज्यमानसम्भो-

गस्य रात्रिवृत्तान्तस्य वाच्यपेक्षया चमत्कारजनकत्वात् । यथा वा—

इतच्छसद्विद्रुतभृश्रुदुज्झिता प्रियाऽथ दृष्टा वनमानवीजनैः ।

वाशंस पृष्टाऽद्भुतमात्मदेशजं शशित्विषः शीतलशीलतां किल ॥

अत्र व्यज्यमानो वियोगश्चमत्कारजनकः ॥ १ ॥

तत्र व्यङ्ग्यस्याऽष्टविधत्वेन मध्यमकाव्यस्याऽष्टविधत्वस्य अगूढेत्यादिना वक्ष्य-
माणत्वात्तदुपोद्धाततया अगूढत्वस्य त्रैविध्यमाह—

व्यक्त एव क्वचिद् व्यङ्ग्यः क्वचिदर्थस्वभावतः ।

क्वचिच्चारुतरस्याग्रे स विमुञ्चति चारुताम् ॥ २ ॥

व्यक्त इति । व्यक्तः प्रकटो वाच्य एव व्यङ्ग्यः । वाच्यान्यथानुपपत्तिलभ्यो
द्वितीयः । वाच्योऽर्थो व्यङ्ग्यापेक्षया चमत्कारजनकस्तृतीयः । एवमगूढव्यङ्ग्यस्य
त्रैविध्यमित्यर्थः । अत्र चमत्कारजनकत्वं रसव्यञ्जकत्वम् । 'यत्र व्यङ्ग्योऽर्थो वाच्यसह-
कारभावेन रसव्यञ्जकस्तत्र व्यङ्ग्यस्य परमुखनिरीक्षकतया वाच्यापेक्षया अवाहत्वेन
गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमिति काव्यप्रकाशः । एवञ्च, व्यञ्जनामूलव्यञ्जनायामेव तादृश-
भेदापस्या शकिलक्षणांमूलव्यञ्जनायां गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदो न स्यादिति व्येयम् ।
पतत्सोदाहरणमाह—

अगूढं कलयेदर्थान्तरसङ्क्रामितादिकम् ।

विस्मृतः किमर्पानाथ ! स त्वया कुम्भसम्भवः ॥ ३ ॥

अगूढमिति । अर्थान्तरसङ्क्रामितवाच्यमत्यन्ततिरस्कृतवाच्यं लक्षणया पदशक्ति-
मूलसंलक्ष्यक्रमं च व्यङ्ग्यमगूढं स्फुटं कलयेत् ज्ञापयेदित्यर्थः । त्रिविधस्याप्युदाहरणं
विस्मृत इति । अत्र कुम्भसम्भवपदेनाऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्येन समुद्रपातमुन्वयर्थकेन,
'त्वये'तिपदेन अर्थान्तरसङ्क्रामितवाच्येन तत्सामर्थ्यज्ञात्रर्थकेन, 'अर्पानाथे'त्यनेन 'जड-
नाथे'ति शब्दशक्तिमूलानुरणनेन, 'विस्मृत' इति अर्थशक्तिमूलानुरणनेन च 'स मुनिस्त्वां
पास्यति तस्माद्भिभेतव्य'मिति व्यङ्ग्यम्, तच्च स्फुटम् । यथा वा—

मन्दाकिनीनन्दनयोर्विहारे देवे वरे देवरि माधवे च ।

श्रेयः श्रियां यातरि यच्च सख्यां तच्चेतसा भाविनि ! भावयस्व ॥

अत्र व्यङ्ग्यस्येन्द्रवरणस्य 'देवे वरे' इत्यनेनोक्ततया अगूढत्वम् । वाच्यान्यथा
नुपपत्तिलभ्यव्यङ्ग्यं यथा—

निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो

नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।

मिथ्यावादिनि ! दूति ! बान्धवजनस्याऽज्ञातपीडागमे !

वार्षी स्नातुमितो गतासि, न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥

अत्र जात्यधमत्वासम्भवेत् दूतीसम्भोगरूपमेवाधमत्वं फलतीत्यन्यथानुपपत्ति-

लभ्यः सम्भोगः । अचारव्ययं यथा—

सुक्ष्मे घने नैपथ्यकेशपाशे निपत्य निःस्पन्दतरोभवद्गाम् ।

तत्रानुबन्धं न विमोच्य गन्तुमपारि तल्लोचनखञ्जनाभ्याम् ॥

अत्र सादरावलोकनं व्यङ्ग्यम् , तद् वाच्यरूपकाद्यपेक्षया अचारः ॥ ३ ॥

अपरस्य रसादेश्चैदङ्गमन्यद् रमादिकम् !

हा ! हा ! मत्कुचकाश्मीरलिप्तं भिन्नमुरः शरैः ॥ ४ ॥

अपरस्येति । आदिना भावादिग्रहणम् । 'हाहे'ति रणे पतिते कान्ते कस्याश्चि-
दुक्तिः । अत्र व्यङ्ग्यशृङ्गारस्य कथनाद्भवम् । एतस्योदाहरणान्तराणि रसवत्प्रेयऊर्ज-
स्व्यलङ्कारकथने उक्तानि ।

वाच्यसिद्धयप्रज्ञमाह—

तथा वाच्यस्य सिद्ध्याङ्गं नौरर्थो वारिधेर्यथा ।

संश्रित्य तरणिं धीरास्तरन्ति व्याधिवारिधीन् ॥ ५ ॥

तथेति । वाच्यार्थप्रतीतेरङ्गमुपपादको व्यङ्ग्योऽर्थो यत्र, तदपि मध्यमका-
व्यम् । अदाहरति—संश्रित्येति । अत्र प्रकरणेन सूर्यं नियतस्तरणिशब्दो न नौकावाचकः,
किन्तु व्यञ्जकः । स च व्यङ्ग्यो नौकारूपोऽर्थो वाच्यस्य रूपकस्योपपादकः । इदमेव
स्पष्टयति—नौरर्थ इति । नौरूपो व्यङ्ग्योऽर्थो वाच्यस्य वारिधिसम्बन्धिरूपकस्यो-
पपादक इत्यर्थः । यथा वा—

तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां

वने व्याधैः सार्धं छविरमुषितं वल्कलधरैः ।

विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतां

गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ॥

अत्र ध्वनिविकारेण काका 'मयि न योग्यः खेदस्तादृशच्छेदोद्देशु कुरुषु योग्यः
खेद' इति व्यज्यते । तेन व्यङ्ग्येन प्रद्वनरूपवाक्यार्थस्य सिद्धिर्मध्यमकाव्यत्वम् ।
अन्यथा प्रद्वनानुपपत्तेः । एतेन काकुसुहकारेण प्रद्वनरूपवाक्यार्थस्य 'मयि न योग्यः खेदः
कुरुषु योग्यः खेद' इत्येतादृशार्थव्यञ्जकत्वादुत्तमकाव्यत्वं कान्यप्रकाशोक्तमपास्तम् ।
न च धीरोदात्तनायकत्राक्यस्य विपर्ययावसाननैयत्येनाऽनुचितत्वप्रतीतिरिति वाच्यम् ,
गुरुत्वेन तत्कार्ये तत्प्रतीत्ययोगात् ॥ ५ ॥

अस्फुटव्यङ्ग्यमाह—

अस्फुटं स्तनयोरत्र कोकसादृश्यवन्मतम् ।

कुङ्कुमाक्तं स्तनद्वन्द्वं मानसं मम गाहते ॥ ६ ॥

अस्फुटमिति । अस्फुटत्वं विलम्बेन प्रतीयमानत्वम् । तदेव स्पष्टयति—स्तनयो-

रिति । अत्र कुक्कुमाकमिति काठ्ये कोकसाहस्यरूपं व्यङ्ग्यमस्फुटमित्यर्थः । यथा वा—

रामचन्द्रवदनेन चन्द्रमा निर्जितः किमु कथासरोरुहाम् ।

रामपादकमलेन विद्रुमः, पल्लवस्य तुलनापि कीदृशी ॥

अत्र समुद्रोत्पन्नजोत्स्तडागोत्पन्नजये कियान् श्रम इति चन्द्रपदेन सागरजत्वं व्यङ्ग्यमस्फुटम् ॥ ६ ॥

सन्दिग्धं व्यङ्ग्यमाह—

सन्दिग्धं यदि सन्देहो दैर्घ्याद्युत्पलयोरिव ।

सम्प्राप्ते नयने तस्याः श्रवणोत्तंसभूमिकाम् ॥ ७ ॥

सन्दिग्धमिति । दैर्घ्यादि चोत्पलं चेति द्वन्द्वः । उत्पलपदेनात्पलसाहस्यम् । तेन श्रवणोत्तंसभूमिकां गते इत्यनेन दैर्घ्योत्पलसाहस्ययोः कस्य प्राधान्येन व्यङ्ग्यत्वमिति सन्देह इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तुल्यप्राधान्यमिन्दुत्वमिव वाच्येन साम्यभृत् ।

कान्ते ! त्वदाननरुचा म्छानिमेति सरोरुहम् ॥ ८ ॥

तुल्येति । वाच्योऽर्थो व्यङ्ग्येनार्थेन यत्र चमत्कारकारित्वाद्युल्लेखप्रधानः, तत्तुल्यप्रधानमित्यर्थः । कान्त इत्युदाहरणे इन्दुत्वं व्यङ्ग्यम् । तत्पङ्कजपराभवरूपवाच्येन तुल्यम् ॥ ८ ॥

असुन्दरं यदि व्यङ्ग्यं स्याद्वाच्यादमनोहरम् ।

सरस्यामीलदम्भोजे चक्रः कान्तां विलोकते ॥ ९ ॥

असुन्दरमिति । यत्र वाच्याद् व्यङ्ग्यमचमत्कारकारि, तदसुन्दरमित्यर्थः । उदाहरणं 'सरसीति' । आमीलन्ति सङ्कुचन्त्यम्भोजानि यस्मिन्निति विग्रहः । अत्र भावी विरहो व्यङ्ग्यः, तदपेक्षया निरीक्षणमेव चमत्कारकारीति भावः ॥ ९ ॥

काकाक्षिसव्यङ्ग्यमुदाहरणेनैव दर्शयति—

काकुत्स्थं प्रणतोऽम्भोधिरद्य माद्यतु रावणः ।

काकुत्स्थमिति । 'अद्य माद्यतु रावण' इति काका 'मदोऽग्रे गमिष्यती'ति व्यङ्ग्यते । अद्य मदो गमिष्यतीति व्यङ्ग्यं काकवैवाक्षिसमिति भावः (१) ।

मन्थमकाव्यभेदानुपसंहरति—

इत्यष्टधा गुणीभूतव्यङ्ग्यमङ्गीकृतं बुधैः ॥ १० ॥

इत्यष्टधेति । अत्रापि वस्त्वलङ्कारव्यङ्ग्यसङ्करसंश्लेषादिभिरुक्तमकाव्यवद् भेदा श्लेषाः । तदुक्तम्—

स गुणीभूतव्यङ्ग्यैः सालङ्कारैः सह प्रभेदैः स्वः ।

(१) वाक्यमिदं स-पुस्तके नास्ति ।

सङ्करसंश्लिष्टिभ्यां पुनरप्युद्द्योतते बहुधा ॥

इति । अत्र यदा तु वस्तुमात्रेणालङ्कारो व्यङ्ग्यस्तत्र वस्त्वपेक्षयाऽलङ्कारस्य चम-
त्काराघायकत्वावयवभावाच्च गुणीभूतव्यङ्ग्यता, किन्तु ध्वनिस्वमेवेत्यवधेयम् ॥ १० ॥

महादेवः सत्रप्रमुखमखविद्यैकचतुरः

सुमित्रा तद्भक्तिप्रणिहितमतिर्यस्य पितरौ

मयूखस्तेनासौ मुकविजयदेवेन रचिते

चिरं चन्द्रालोके महति वसुसङ्ख्यः सुखयतु ॥ ११ ॥

इति श्रीपीयूषधर्मपण्डितजयदेवकृते चन्द्रालोकालङ्कारे

गुणीभूतव्यङ्ग्यनिरूपणनामाष्टमो मयूखः ।

विश्वेश्वरापराख्येन गागाभट्टेन धीमता ।

चन्द्रालोकस्य विवृतिर्मयूखेऽष्टमिते कृता ॥

इति मोमांसकगागाभट्टविरचितचन्द्रालोकटीकायां राकागमाख्यायाम्

अष्टमो मयूखः ।

नवमो मयूखः ।

शब्दवृत्तिव्यञ्जनानिरूपणेन स्मृतध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यभेदान्निरूप्य, यत्प्रसक्त्या
यो विचारस्तत्समासौ स एव बुद्धिस्थो भवतीति स्मृतशब्दवृत्तिप्रसङ्गेन लक्षणां निरु-
पयति—

मुख्यार्थस्याविवक्षायां पूर्वाऽर्वाची च रुढितः ।

प्रयोजनाच्च सम्बन्धं वदन्ती लक्षणा मता ॥ १ ॥

मुख्यार्थस्येति । मुख्यार्थस्याविवक्षां लक्षणाबीजं वदता मुख्यार्थबाधस्य लक्षणा-
बीजत्वं निरस्तम् । अर्थान्तरसङ्कमितवाच्येऽन्वयानुपपत्तिरूपमुख्यार्थबाधाभावेऽपि
अविवक्षारूपतात्पर्यानुपपत्तिसम्भवात् । एवञ्च वेदे न्यायानुगृहातेऽवरतात्पर्यानुप-
पत्तिलक्षणाबीजम् । अत एव न शाब्दबोधमात्रे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुता, किन्तु लाक्ष-
णिकशाब्दबोध एवेति । इदमवधेयम्—लाक्षणिकपदं नानुभाविकम्, वाक्यार्थानुभवे
शक्तिज्ञानस्यैव हेतुत्वात् । वृत्तित्वस्य चाकिलक्षणान्यतरत्वेन गुरुतया वृत्तिज्ञानस्य
हेतुत्वे गौरवात् । तादृशपदवृत्तितवाक्यस्थले शक्तपदानामेवानुभावकत्वसम्भवात् ।
न च यत्र सर्वाणि लाक्षणिकानि पदानि तत्र कथं बोध इति वाच्यम्, चाकिसुद्विभक्तित
एव तद्बोधात् । तदभावे तु न शाब्दबोधः, किन्तु पदार्थस्मरणमात्रमिति दिक् ।

सम्बन्धं वदन्तीति लक्षणास्वरूपम् । शक्यार्थसम्बन्धप्रतिपादिका शब्दवृत्तिलक्षणे-

त्यर्थः । काव्यप्रकाशे तु—‘मुल्यतावच्छेदकधर्मभिन्नधर्मावच्छिन्नबोधजनिका पुरुषे-
च्छा लक्षणा, तेनेश्वरेच्छारूपशक्तितो भेद’ इत्युक्तम् । सा द्विधा पूर्वा अर्वाची च ।
पूर्वा निरुदिलक्षणा प्रयोजनप्रतीत्यनुद्देश्यका । अर्वाची प्रयोजनवती तात्पर्यविषय-
प्रयोजनप्रतीत्युद्देश्यकैत्यर्थः । यथा, जातिवाचिनो घटादिपदस्य व्यक्तौ निरुदिलक्षणा ।
‘कलिङ्गः सिंहती’त्यादौ देशवाचिनः पुरुषे, उभयत्र प्रयोजनाभावात् । ‘गङ्गार्यां घोष’
इत्यादौ चैत्यपावनत्वादिप्रतीतिप्रयोजनिका । अत्र घटादिपदात् स्वाश्रयाकाशो-
पस्थितेस्तत्र लक्षणावारणाय रुढितः प्रयोजनाच्चेत्युक्तम् ॥ १ ॥

लक्षणीयस्य शब्दस्य मीलनाऽमीलनाद् द्विधा ।

लक्षणा सा त्रिधा सिद्धसाध्यसाध्याङ्गभेदतः ॥ २ ॥

लक्षणीयस्येति । लक्षणीयार्थवाचकशब्दस्य मीलनं समभिव्याहारः अमीलन-
मसमभिव्याहारः, तेन द्विधा । सिद्धम् उद्देश्यम्, साध्यं विधेयम्, साध्याङ्गं विधेयान्वयि,
तद्वाचकपदनिष्ठत्वेन द्विधापि त्रिधेत्यर्थः । पूर्वोक्ता द्विविधापि लक्षणा लक्ष्यार्थवाचक-
पदसमभिव्याहृततदसमभिव्याहृतपदनिष्ठत्वेन द्विधा । ‘अग्निर्माणवकः’ ‘शुक्लो घट’
इत्यादावाद्या । ‘मन्त्राः क्रोशन्ती’त्यादौ द्वितीयेति । एवं द्विविधापि उद्देश्यवाचक-
पदनिष्ठा विधेयवाचकपदनिष्ठा विधेयान्वयिवाचकपदनिष्ठेति त्रिधा । यथा—‘भो वृष !
न बुधस्ये’ इत्यादौ वृषपदस्योद्देश्यवाचिनो मूर्खत्वे, ‘कामिनीवचोऽमृत’मिति विधेय-
वाचिनोऽमृतपदस्याऽऽनन्दजनकत्वे, ‘गङ्गार्यां घोष’ इत्यादावुद्देश्यविधेयोऽवाचिविधेय-
घोषान्वयिवाचिनि गङ्गापदे इति भावः ॥ २ ॥

निरुदिलक्षणाया अक्षयङ्गयतयाऽर्वाचीभेदान् व्यङ्ग्यभेदेनाह—

स्फुटाऽस्फुटप्रभेदेन प्रयोजनमपि द्विधा ।

विदुः स्फुटं तटस्थत्वादर्थगत्वाद् द्विधा बुधाः ॥ ३ ॥

अस्फुटं चार्थनिष्ठत्वात्तटस्थत्वादपि द्विधा ।

लक्ष्यलक्षकानिष्ठत्वादर्थसंस्थमपि द्विधा ॥ ४ ॥

लक्षकस्थं स्फुटं यत्र सा विचक्षणलक्षणा ।

अर्थगत्वतटस्थत्वभेदाभ्यामस्फुटस्य च ॥ ५ ॥

अन्त्या द्विधेति विज्ञेया व्यक्तिः सा चतुर्विधा ।

स्फुटास्फुटेति । स्फुटमगूढम् अस्फुटं गूढम् । तेन गूढव्यङ्ग्या अगूढव्यङ्ग्या-
चेति द्वौ भेदौ । गूढत्वं काव्यभावनापरिपक्वबुद्धिविभवमाश्रयेद्यत्वम् । अगूढत्वं
सर्वजनवेद्यत्वम् । स्फुटमपि तटस्थत्वाऽर्थगतत्वभेदेन द्विधा । तटस्थत्वं च लक्ष्य-
लक्षकेतवृत्तित्वेन प्रतीयमानत्वम् । इदं च समासोक्तावुपयुज्यते । तथा हि—

‘अयमैन्द्रीमुखं पश्य रक्तचुम्बति चन्द्रमाः’ इत्यादौ परमायिकावृत्तान्तप्रतीतिः प्रयोजनम्, तदर्थमेव च ‘मुखं चुम्बती’त्यादिलाक्षणिकप्रयोगः । ‘अर्धं स्पृशती’त्यादिप्रयोगे तदप्रतीतिः । तत्र प्रयोजनस्य लक्ष्यलक्षकेतरोदासीननिष्ठतया प्रतीयमानत्वमस्ति । एवम्—

मन्दाक्षमन्दाक्षरमुद्रमुक्त्वा तस्यां समाकुञ्चितवाचि हंसः ।

तच्छंसिते किञ्चन संशयालुर्गिरा सुखाम्भोजमर्थं युवाज ॥

इत्यादौ स्फुटमेव तटस्थं व्यङ्ग्यम् । अत्र नपुंसकमुखाम्भोजस्त्रीरूपवाण्या योजनाकर्तृत्वोक्त्या नलदमयन्तोयोजने सौलभ्यं प्रतीयते । तत्रप्रतीत्यर्थमेव ‘युवाजे’त्यादिलाक्षणिकप्रयोगः । ‘उवाचे’ति पदात्तदप्रतीनेः । ‘उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि ।’ इत्यादौ हेत्वन्तराऽनपेक्षत्वप्रतीतिः प्रयोजनम्, तच्चार्थनिष्ठम् । तदर्थं च ‘उपदिशती’त्यस्य उपादाकत्वे लक्षणा । तत्रापि तटस्थमेव प्रयोजनम् । तेन गूढव्यङ्ग्या द्विविधा । तटस्थप्रयोजना अर्थगतप्रयोजना चेति । अर्थनिष्ठप्रयोजनवती अगूढव्यङ्ग्यापि द्वेषा । लक्ष्येति । लक्ष्यलक्षकपदार्थनिष्ठप्रयोजनकत्वादित्यर्थः । अस्य च प्रयोजनं रूपके । ‘इन्दुमुख’मित्यत्रेन्दुपदेन इन्दुतादात्म्यवन्मुखस्य लक्ष्यत्वेन मुखनिष्ठोत्कर्षप्रतीतिः प्रयोजनम् । सा च लक्ष्यनिष्ठैव । एवं ‘मुखमिन्दु’रित्यादौ मुखपदेन मुखतादात्म्यापन्न इन्दुर्लक्ष्यते । तत्र लक्षकं मुखपदम्, तदर्थनिष्ठोत्कर्षप्रतीतिः । इयमेव विचक्षणलक्षणेत्युच्यते । मुखनिष्ठोत्कर्षप्रतीतये मुखपदमिन्दौ लाक्षणिकं विचक्षणैः प्रयुज्यत इति । गूढव्यङ्ग्याया भेदद्वयमाह—अर्थगत्वेति । अर्थगतत्वं लक्षकाऽन्यतरनिष्ठत्वम् । तटस्थत्वेति । तटस्थवृत्तित्वमित्यर्थः । गूढव्यङ्ग्यस्य तटस्थवृत्तितया लक्ष्यलक्षकपदार्थवृत्तितया च गूढव्यङ्ग्या लक्षणा द्विधेत्यर्थः । तत्र तटस्थगूढव्यङ्ग्या यथा—
लताऽबलालास्यकलागुरुस्तकप्रसूनगन्धोत्करपवयतोहरः ।

असेवताऽमुं मधुगन्धवारिणि प्रणीतलीलाप्लवनो वनाऽनिलः ॥

अत्र महतः स्वल्पचौर्ध्वं स्नानमात्रेण शुद्धेः, तया च राजसेवायोग्यतायाः प्रतीतिः प्रयोजनम् । तदर्थमेव गुरुगन्धप्लवनपदानां लाक्षणिकानां प्रयोगः । तच्च तटस्थमेव । लक्ष्यलक्षकस्य गूढव्यङ्ग्यं ‘मुखं विकसितस्मित’मित्यादाद्युक्तम् । इयमपि लक्ष्यलक्षकान्यतरपदनिष्ठत्वेन द्वेषाऽवसेया । उपसंहरति—इति अनेन प्रकारेण, व्यक्तितः प्राकट्येन, सा प्रयोजनवती लक्षणा चतुर्विधेत्यक्षरार्थः । गूढव्यङ्ग्याया भेदद्वयमगूढव्यङ्ग्याया भेदद्वयं चेत्याशयः । लक्ष्यलक्षकनिष्ठत्वं तु प्रासङ्गिकमुक्तम्, न तु भेदायेति । ‘विज्ञेया व्यक्तितः सा च षड्विधे’ति पाठे त्वयमर्थः—स्फुटव्यङ्ग्यावत् भेदत्रयवत्त्वेनाऽस्फुटव्यङ्ग्यात्रैविध्येन प्रयोजनवत्याः षड्विधत्वम् । एतस्मिन्पक्षे लक्ष्यलक्षककृतोऽपि भेदः । तेन गूढव्यङ्ग्या त्रिधा, अगूढव्यङ्ग्या च त्रिधेति ॥३-५॥

क्रमेणोदाहरणान्याह—

इन्दुरेवैव तद्वक्त्रमुत्कर्षो लक्ष्यते मुखे ॥ ६ ॥

प्रदीपं वर्धयेत्यत्र तटस्थं मङ्गलोदयः ।

पटोऽयं दग्ध इत्यादौ स्फुटं नास्ति प्रयोजनम् ॥ ७ ॥

अमृतं सूक्तमित्यादौ लक्ष्यस्थमतिदृघता ॥

इन्दुरिति । इदं च लक्ष्यलक्षकनिष्ठस्फुटव्यङ्ग्याया उदाहरणम् । यदा चन्द्रपदं मुखे लाक्षणिकं, तदा लक्ष्यमुखनिष्ठं प्रयोजनम् । यदा तु मुखपदं चन्द्रे लाक्षणिकं, तदा लक्षकमुखपदार्थनिष्ठम् । तदस्थप्रयोजनवत्या उदाहरणं 'प्रदीप'मिति । इदं च वृद्धयर्थकवृद्धधातोर्व्यतिरेकसम्बन्धेन नाशे लक्षणया प्रयोगे बोध्यम् । (१) नाशार्थकवृद्धधातोर्वृद्धौ लक्षणया प्रयोगेऽत्र प्रयोजनस्य वक्तृश्रोतृनिष्ठत्वात्तदस्थत्वम् । इदं च द्विविधया अप्युदाहरणम् । लक्षकनिष्ठस्फुटप्रयोजनवत्या उदाहरणमाह-पटोऽयमिति । अत्र पटपदेन दग्धपदसमभिव्याहृतेन दग्धैकदेशः पटो लक्ष्यते । कर्माऽनर्हताप्रतीतिः प्रयोजनम् । तच्च लक्षकपटपदार्थनिष्ठम् । दग्धपदेन वा दग्धैकदेशपटलक्षणे लक्ष्यार्थनिष्ठप्रयोजनकत्वमपि बोध्यम् । लक्ष्यस्थाऽस्फुटप्रयोजनवत्या उदाहरणम्-अमृतमिति । अमृतपदेन रसवल्लक्ष्यते । अतिदृघता च प्रयोजनं काव्यनिष्ठमेवेति ॥ ६-७ ॥

लक्षणाबीजसम्बन्धानाह-

आभिमुख्यात् सन्निधानात्तथाऽऽकारप्रतीतितः ॥ ८ ॥

कार्यकारणभावाच्च वाच्यवाचकभावतः ।

इत्येवमादिसम्बन्धात् किञ्चान्यस्माच्चतुष्टयात् ॥ १ ॥

सादृश्यात् समवायात् सा वैपरीत्यात् क्रियान्वयात् ।

आभिमुख्यादिति । 'अङ्गुल्यग्रे करिषत'मिति अङ्गुल्यग्रशब्दस्य लक्ष्यदेशेनाऽऽभिमुख्यं सम्बन्धः । 'गङ्गायां घोष' इत्यादौ 'वृक्षाग्रे चन्द्र' इत्यादौ च सन्निधिः । एकत्र वास्तवोऽपरत्र आन्तिविषयः । अत्र हेतुमाह-तथाकारेति । सान्निध्याकारप्रतीतित इत्यर्थः । कार्येति । 'घृतमायु'रित्यत्र घृतस्य लक्ष्ये आयुषि कार्यत्वम् । 'आयुर्घृत'मित्यत्र आयुःपदलक्ष्ये घृते कारणत्वम् । अमरपदोच्चारणे 'द्विरेफमुच्चारयती'ति वाक्ये द्विरेफपदस्य योगवृत्त्या लक्ष्यअमरपदवाच्यत्वं सम्बन्धः । 'घटमुच्चारयती'त्यत्र वाचकतासम्बन्धेन घटपदे लक्षणा । आदिपदेन क्वचित्तादर्थम्-इन्द्रार्थास्थूणा इन्द्रः । स्वस्वामिभावः-राज्ञः पुरुषो राजा । 'अग्रहस्त' इत्यत्र अग्रावयवे हस्तशब्दोऽवयवसम्बन्धात् । तात्कर्म्याद् अतक्षरि तक्षशब्द इति । 'गौर्वाहीक' इत्यत्र सादृश्यम् । अत्र गोशब्दार्थगोत्वसहचारिणो धर्मा जाड्यमान्धादयो लक्ष्यमाणा अपि गोशब्दस्य परार्थमिधाने प्रवृत्तिनिमित्तं भवन्ति । यद्वा-स्वार्थसहचारिगुणाभेदेन परार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते न तु परार्थोऽभिधीयते । यद्वा-साधारणुणाश्रयणेन परार्थ एव

लक्षयत इति । 'छत्रिणो गच्छन्ती'त्यत्र समवायः । स च समुदायान्तःपातित्वम् । अकुशलं कुशलपदप्रयोगे वैपरीत्यं सम्बन्धः । 'युधिष्ठिरो राजे'त्यादां तत्कार्यकारित्व-मिति ॥ ८-९ ॥

प्रकारान्तरेण प्रयोजनवत्या भेदचतुष्टयमाह—

सारोपाध्यवसानारूपे गौणशुद्धे पृथक् पृथक् ॥ १० ॥

गौणं सारोपमुद्दिष्टमिन्दुर्मुखमितीदृशम् ।

गौणं साध्यवसानं स्यादिन्दुरेवेदमीदृशम् ॥ ११ ॥

शुद्धं सारोपमुद्दिष्टमायुर्धृतमितीदृशम् ।

शुद्धं साध्यवसानं स्यादायुरेवेदमीदृशम् ॥ १२ ॥

सारोपेति । आरोप्यमाणारोपविषययोर्भेदेनोक्तौ सारोपा । यत्रारोपविषय आरो-प्यमाणस्वरूपेणैवोक्तो न भिन्नरूपेण, तत्र साध्यवसाना । सा द्विधा, सादृश्यसम्बन्ध-घटिता गौणी, तदतिरिक्तसम्बन्धघटिता शुद्धेति भेदः । केचित्तु—'लक्षकपदार्थस्य लक्ष्यस्य चाभेदेन भाने गौणी, तदभावे शुद्धे'ति भेदमाहुः । तत्र, 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र गङ्गातीरभेदभानाभावे गङ्गानिष्ठशैत्यपावनत्वादेशो वै प्रतीतिः कथं स्यात् । गङ्गासम्ब-न्धमात्रप्रतीतौ 'गङ्गायां घोषः' 'गङ्गातीरे घोषः' इत्यनयोर्भेदो न स्यात् । अतः शुद्धाया-मपि लक्ष्यलक्षकयोरभेदो भासत इति काव्यप्रकाशादयः । उदाहरणान्याह—गौणं सारोपमिति । 'इन्दुर्मुख'मित्यत्र सादृश्यसम्बन्धादारोप्यारोपविषययोर्भेदोक्तेश्च गौणसारोपेत्यर्थः । 'इन्दुरेवेद'मित्यत्र आरोप्यस्वरूपेणैवारोपविषयस्योक्तेः सादृश्य-सम्बन्धाच्च गौणसाध्यवसानेत्यर्थः । शुद्धं सारोपमिति । 'आयुर्धृत'मित्यत्र कार-णत्वसम्बन्धाद् भेदोपादानाच्च शुद्धेत्यर्थः । शुद्धं साध्यवसानमिति । 'आयुरेवेद'-मित्यत्र कारणत्वसम्बन्धादारोप्यस्वरूपेणैवारोपविषयस्योक्तेः शुद्धं साध्यवसानमि-त्यर्थः । एतेषां सारोपाभेदानां रूपके उपयोगः, साध्यवसानाभेदानां चातस्योक्तौ । इन्दुपदस्य तादात्म्यसम्बन्धेन मुखे लाक्षणिकत्वाच्छुद्धसारोपादिसम्भवात् । एतेन—'सादृश्यस्य सम्बन्धत्वे रूपकत्वबाधः' इत्यादि परास्तम् । सादृश्यस्य तादात्म्यघटक-त्वात्तादात्म्यस्याहार्यत्वाच्च । अत्र केचित्तु—'गौणसारोपसाध्यवसानयोर्धेदा सादृश्य-सम्बन्धत्वेन भानं, तदास्तु लक्षणा । यदा सिंहनिष्ठगुणानां क्रौर्यादानां सिंहनिष्ठगुण-सजातीयगुणानां वा तत्प्रकारतया भानं, तदा सादृश्यस्य सम्बन्धत्वानुपपत्तेर्गौणी वृत्तिरेव भिन्ने'त्याहुः ॥ १०-१२ ॥

शुद्धसारोपसाध्यवसानयोर्भेदद्वयमाह—

उपादानार्पणद्वारे द्वे चान्ये इति षड्विधा ।

कुन्ता विशन्ति गङ्गायां घोषो निवसतीति च ॥ १३ ॥

उपादानेति । स्वार्थमुपादायाऽस्वागेन लक्षणा स्वार्थाऽर्पणम् । अत्र तद्विवक्षयेत्यर्थः । तेन अजहत्स्वार्था जहत्स्वार्थेति भेदद्वयम् । शक्यार्थस्य क्रियान्वये अजहत्स्वार्था, शक्यार्थस्य क्रियान्वयाभावे जहत्स्वार्थेति तात्पर्यम् । उदाहरणमाह—‘कुन्ता विश्वन्ती’त्यत्र कुन्तानां प्रवेशान्वयसिद्ध्यर्थं तद्वन्तः पुरुषा लक्ष्यन्ते । ‘गङ्गायां घोष’ इत्यत्र तु गङ्गापदार्थप्रवाहस्य न क्रियान्वयः । किन्तु तीरलक्षणार्थतदुपस्थितिमात्रमित्यर्थः । केचिन्तु—‘जहदजहत्स्वार्थरूपं तृतीयं भेद’माहुः । इयमेव भागत्यागलक्षणा ॥ १३ ॥

भेदद्वयमन्यदाह—

लक्ष्यलक्षकवैशिष्ट्यवैशिष्ट्याद् द्विविधा पुनः ।

सरसं काव्यममृतं विद्या स्थिरतरं धनम् ॥ १४ ॥

लक्ष्येति । तत्कार्यकारित्वसम्बन्धेनाऽमृतपदेन विशिष्टकाव्ये सुखजनकत्वं लक्ष्यते । ‘स्थिरतरं धन’मिति पदद्वयेन च विशिष्टधनकार्यकारित्वसम्बन्धेन सुखजनकत्वं विद्यायाम् । तत्र विशिष्टं लक्ष्यम्, अत्र विशिष्टं लक्षकमिति भेदः । विशिष्टलक्ष्ये वैशिष्ट्यं सम्बन्धः, विशिष्टलक्षके न वैशिष्ट्यं सम्बन्धस्तत्कृतलक्षणाभेद इत्यक्षरार्थः । सरसमिति । अत्र विशिष्टकाव्योद्देशेनामृतत्वं विधेयम् । द्वितीये विद्योद्देशेन विशिष्टधनत्वं विधेयम् । एकत्र विशिष्टकाव्येऽन्यत्र पदद्वयेन सुखजनकत्वं लक्ष्यत इत्याशयः । केचिन्तु—‘गभीरायां नद्यां घोष’ इत्यादौ नदीपदमेव विशिष्टनदीतीरे लाक्षणिकं गभीरपं तात्पर्यग्राहकं यथा, तथाप्रापीत्याहुः ॥ १४ ॥

सहेतुनिहंतुभेदेन भेदद्वयमन्यदाह—

तथा सहेतुरतयाभेदभिन्ना च कुत्रचित् ।

सौन्दर्येणैव कन्दर्पः सा च मूर्तिमती रतिः ॥ १५ ॥

तथेति । उदाहरणे सौन्दर्येणेति हेतुः । सा चेति द्वितीयोदाहरणम् ॥ १५ ॥

शब्दे पदार्थे वाक्यार्थे सङ्ख्यायां कारके तथा ।

लिङ्गे चेषमलङ्काराङ्कुरबीजतया स्थिता ॥ १६ ॥

शब्द इति । शब्दे ‘अग्नेरग्निरंष्ट’ इत्यत्र अग्निशब्देनाऽर्घ्विलक्षयते । अर्थे ‘सुखं चन्द्र’ इत्यत्र इत्यत्र मुखपदार्थेन तादात्म्यं लक्ष्यते । ‘यद् गुह्यचनमाकर्णयन्ति तदमृतं पिबन्ता’ति वाक्यार्थे । अत्र वाक्यार्थयोरेवैक्यारोपात् । ‘त्वन्नेत्रयुगलं घत्ते लीलां नीलाम्बुजन्मनो’ इति वाक्येन शोभाविशेषो लक्ष्यते । ‘यावन्तो युद्धप्रियास्तावन्तोऽर्जुना’ इत्यत्र बहुत्वसङ्ख्यया पूज्यत्वम् । ‘स्थात्री पचती’त्यधिकरणकारके । ‘हस्तिन्या हस्ती’ति लिङ्गे । रसादेर्बीजत्वेनाऽलङ्कारादेरङ्कुरत्वेन स्थिता, अङ्गीकृतेत्यर्थः ॥ १६ ॥

महादेवः सत्रप्रमुखमस्त्रविद्यैकचतुरः

कुमित्रा तद्भक्तिमणिहितमतिर्यस्य पितरौ ।

मयूखस्तेनासौ सुकविजयदेवेन रचिते

चिरं चन्द्रालोके महति नवसङ्ख्यः सुखयतु ॥ १७ ॥

इति श्रीपीयूषवर्षपण्डितजयदेवकृते चन्द्रालोकालङ्कारे
लक्षणानिरूपणाख्यो नवमो मयूखः ।

विश्वेश्वरापराख्येन गागाभट्टेन धीमता ।

चन्द्रालोकप्रकाशोऽयं मयूखे नवमे कृतः ॥

इति मीमांसकगागाभट्टविरचितचन्द्रालोकटीकायां राकागमाख्यायां
नवमो मयूखः ।

दशमो मयूखः ।

लक्षणां निरूप्य तद्धेतुभूतां शक्तिं निरूपयति—

धर्मं कञ्चित् पुरस्कृत्य प्रायः शब्दः प्रवर्तते ।

यथार्थं स्पष्टमाचष्टे शब्दस्तामभिधां विदुः ॥ १ ॥

धर्ममिति । यथा वृत्त्या शब्दः साक्षादर्थमाचष्टे साऽभिधा । अर्थवधानेन शब्दजन्यार्थप्रतीत्यनुकूला वृत्तिरभिवेत्ति लक्षणम् । साक्षात्त्वं च अर्थान्तरप्रतीत्यद्वार-
कत्वम् । इदं च लक्षणाचारणाय । तादृशचेष्टादिवारणायोऽवशिष्टम् । सा च 'अस्मा-
त्पदादयमर्थो बोद्धव्यः' इत्याकारिका ईश्वरेच्छेति न्यायविदः । पदार्थान्तरमिति मीमां-
सकाः । अस्या एव सङ्केत इति व्यवहारः । साक्षाच्छब्दजन्यार्थप्रतीतिसहकारिज्ञान-
विषयत्वं वा । ननु शक्तिज्ञानस्य सहकारित्वे किं बीजम् ? अगृहीतशक्तिकक्षणादार्थ-
प्रत्ययाभाव एवेति गृहाण ॥ १ ॥

स धर्मः षड्विधस्तेन षोढा शब्दप्रवृत्तिरित्याह—

जात्या गुणेन क्रियया वस्तुयोगेन संज्ञया ।

निर्देशेन च मन्यन्ते षड्विधामभिधां बुधाः ॥ २ ॥

गौः शुक्लः पाचको दण्डी द्वित्यः कंस इति क्रमात् ।

कं संहिनस्ति कंसारिर्नरं कं च समाश्रितम् (१) ॥ ३ ॥

(१) 'कृष्णः कं हन्ती'ति प्रबलस्योत्तरम्—'नरमिति । 'समाश्रित'मित्यत्र
'सम् आश्रितम्' इति पदच्छेदः । कम् आश्रितं ककारेण युक्तं, नरं नरकासुरम् अथ च
सम् आश्रितं सकारेण युक्तं, कं सानुस्वारं ककारं, कंसमिति यावत् । श्रीकृष्णो
नरकासुरं कंसञ्च हतवानित्यर्थः ।

जात्येति । जातिः समानेष्वनुगतो व्यावर्तकश्च धर्म इत्युच्यते । अयमाशयः—
 षड्विधः शब्दः, जातिशब्दो गुणशब्दः क्रियाशब्दो यदृच्छाशब्दो वस्तुशब्दो निर्देश-
 शब्द इति । सर्वेषु द्रव्यवाचकशब्दादिपदेषु जातिरेव वाच्या वाच्यतावच्छेदिका वा । इदं
 वाच्ये स्फुटीकरिष्यते । नोऽल्लुक्कादिपदेषु गुणपदसमानाधिकरणेषु गुणिवाचिसमाना-
 धिकरणेष्वपि गुण एव वाच्यो न नीलत्वादिजातिः, तदभावात् । नापि गुणी, गौरवात्
 लक्षणया सामानाधिकरण्याद्युपपत्तेश्च । वाच्यतावच्छेदको वा गुणः । एवं पाचकादिपदे
 पाकक्रियैव वाच्या, तस्या एव प्रतीतेः । तस्याइवैकत्वाद् वाच्यत्वं वाच्यतावच्छेदकत्वं
 वा । एवं 'दण्डी'त्यादौ दण्डसम्बन्धो वाच्यो वाच्यतावच्छेदको वा । पाचकादिपदे
 पाकस्य विशेषणत्वेन भानादिह दण्डसम्बन्धस्य विशेषणत्वेन भानाद् भेदः । द्वितीयादि-
 यदृच्छाशब्देषु शब्द एव वाच्यो वाच्यतावच्छेदको वा । एवं कंसपरीक्षिचामुण्डादि-
 पदेषु निर्देश एव वाच्यः शक्यतावच्छेदको वा । निर्देशश्च वाचकवर्णानां स्वपरत्वम् ।
 यथा 'कंस'मित्यत्र कंकारसंकारावेव कंसपदे प्रतीयेते । तत्र नरकपदान्तर्गतसानुस्वार-
 ककारेण नरकप्रतीतिः, समाश्रितपदान्तर्गतसानुस्वारसकारेण च समाश्रितप्रतीतिः (?) ।
 तेन स्वोपस्थाप्यसानुस्वारककारसकारवत्पदवत्त्वसम्बन्धेन कंकारसंकारवत्तैव वाच्या
 वाच्यतावच्छेदिका वेति । एवं चामुण्डादिपदेऽपि चण्डमुण्डानयनवत्त्वादिसम्बन्धेन
 वर्णत्रयमेव शक्यम् । एवं परीक्षिदादि-दे 'परिक्षीणे कुले जात' इत्यादिसम्बन्धेन (?)
 तद्वर्णवत्त्वं बोध्यम् । पदेषु च जातिगुणक्रियासम्बन्धासिद्धेर्न जात्यादिशब्दत्वं नापि
 यदृच्छाशब्दत्वम्, सम्बन्धप्रदर्शनात् । नापि यौगिकत्वम्, शुद्धतन्मूल(संभिन्नेति)-
 योगत्रयासम्भवात् । नापि लक्षणा, सम्बन्धाग्रहात् । द्विरेकपदस्य भ्रमरपदादौ रेफद्वय-
 सम्बन्धज्ञानसत्त्वाद् युक्ता लक्षणा । नापि लक्षितलक्षणा, लक्षणया अभावात् । अतस्ते
 वर्णा एव शक्यतावच्छेदकाः शक्या वेति । निर्देशमेव प्रदर्शयति-कंसमिति । कंसारिः
 कंसं हिनस्ति । कंकारसंकारयोर्व्युत्पत्तिः-नरं कं च समाश्रितमिति ॥२-३॥

एतदेवोपपादयति—

न योगादेरायतनं न सङ्केतनिकेतनम् ।

वृत्त्या निर्देशशब्दोऽपि मुख्यया स्वाभिधेयया ॥ ४ ॥

नेति । स्वाभिधेयया वृत्त्या, स्वं वर्णद्वयमेवाऽभिधेयं यस्यामिति बहुव्रीहिः ।
 मुख्यया वृत्त्या, शक्येत्यर्थः । अत्र केचित्—व्यक्तिसङ्केतपक्षे सर्वास्त व्यक्तियु
 सङ्केत एकस्यां वा । नाद्यः, आनन्त्यात् । नान्त्यः, व्यभिचारापत्तेः । 'गौः शुक्लश्चल'
 इत्यादिपदानां व्यक्त्यैक्येनाऽर्थभेदाभावात्सहप्रयोगानुपपत्तेश्च । अतो धर्म एव
 शक्तिः । हेतुः—शाब्दग्रहस्य पदत्वधर्मितावच्छेदकगोत्वप्रकारकनिश्चयत्वेन । जातौ
 च निर्वच्छिन्नमेव प्रकारेति लाववम् । अन्यथा गोत्वधर्मितावच्छेदकपदप्रकारक-

(१) 'वर्णत्रयमेव' इत्यारभ्य एतदन्तः पाठः ख-पुस्तके न दृश्यते ।

निश्चयत्वेन हेतुतायां पदत्वस्य प्रकारतावच्छेदकतया गौरवमिति । आकाशादिपदे-
ऽनन्तव्यक्तिकल्पनाभावेन न धर्मे शक्तिः । एवञ्च—सर्वत्र नानानालीगतैरूपव्यक्तियु-
नीलत्वगीतत्वादिजातिनीरुप्यतादिपदवाच्या । 'चञ्च' इत्यत्रापि चञ्चक्रियानिष्ठा
जातिरेव । द्वितीयादिशब्दानामपि बालाद्यवस्थापरिगतानागरिमागरूपविशुद्धधर्मा-
ध्यासाद् भिन्नद्वितीयाद्यर्थनिष्ठद्वितीयत्वजातिरेव वाच्यति । 'बालवृद्धशुकादी'रतशब्द-
भेदेन शब्दनिष्ठैव जातिर्वाच्येत्यपि केचित् , तत्राप्ययं विभागः—जातिरेव नामार्थः ।
उक्तयुक्त्या भाक्षेपाच्च व्यक्तिलाभः । अर्थापत्तिः समानवित्तिवेद्यत्वं वाऽऽक्षेपः, निरुद्ध-
लक्षणा वा । तेन वृत्त्या प्रकृत्युपस्थाप्यत्वस्य प्रकृत्यर्थत्वाच्च प्रत्ययार्थान्वयाद्युपपत्तिः ।
'शक्यादन्येन रूपेण भाने भवति लक्षणा' इति नियमस्याऽप्रयोजकत्वादिति । एवञ्च-
घटशाब्दबोधे घटत्वशक्तिज्ञानत्वेन कारणतायां लाघवम् । अन्ये तु—सर्वत्र व्यक्तिरेव
पदार्थः । अशक्याया अपि जातेरुपलक्षणतया तदुपलक्षितव्यक्तिशक्यवृत्तीकारेण न
व्यभिचाराऽऽनन्त्यशक्तिकल्पनादिदोषः । तदुक्तम्—

आनन्त्येऽपि हि भावानामेकं कृत्वोपलक्षणम् ।

शब्दः सुकरसम्बन्धो न च व्यभिचरिष्यति ॥

परे तु—जातिविशिष्टा व्यक्तिर्वाच्यता । अन्यथा घटत्वांशे शक्यत्वाभावेन घटत्वादेः
शाब्दविषयत्वासम्भवात् । न च घटविशेष्यकघटत्वप्रकारकबोधे जातिशक्तिज्ञानत्वेन
व्यक्तिशक्तिज्ञानत्वेन वा हेतुत्वान्नायं दोष इति वाच्यम् । द्रव्यादिपदानामप्येव-
मापत्तौ घटादिपदाद् द्रव्यत्वप्रकारकबोधोपपत्तेः । न च पदज्ञानस्य सम्बन्धज्ञानविधया
हेतुत्वेन येन रूपेणोपस्थितयोः सम्बन्धस्तेन रूपेणोपस्थापकत्वनियमः । एवञ्च—
घटत्वांशे शक्यत्वग्रहेऽपि तेनैव रूपेणोपस्थितिरिति वाच्यम् । उपस्थितत्वाऽऽकाशादेरप्य-
न्ययापत्तेरिति । एवञ्च—द्विकं प्रातिपदिकार्थं इति । यद्वा—जातिव्यक्तिलिङ्गानीति
त्रिकमर्थः । लिङ्गं द्वेषा, शास्त्रीयव्यवहारहेतुर्लौकिकं च । अवयवसंस्थानविशेषवत्त्व-
मन्त्यं तत्तद्व्यक्तिविशेषनिष्ठं व्यवस्थितम् । 'इयं व्यक्तिरर्थं पदार्थं इदं वस्त्विति सर्वत्र
व्यवहारादव्यवस्थितं लिङ्गमित्यनिबन्धनकार्योपयुक्तमाद्यम् । तच्च सत्त्वरजस्तमोगुणानां
वृद्धयपचयस्थितिरूपमिति । पतञ्जलिस्वामिनः । 'हरीत्वपुंस्त्वनपुंसकत्वादिजाति-
रेवे'त्यन्ये । तत्र लौकिके लिङ्गे शक्तिः, अलौकिके गौण्या प्रयोग आरोपात् । 'पशुना
यजेते'त्यादौ मुख्यपुंस्त्वविवक्षणाच्च स्त्रीपशुना यागप्रसङ्ग इत्याहुः । अन्ये तु—'पशु-
शाब्दस्य लिङ्गत्रयसाधारण्येन दोष(१)प्रसङ्गेऽपि मान्त्रवर्णिकछागपदस्य पदव्यवस्थित-
प्रयोगेण लौकिकपुंस्त्वे शक्तिमादाय दोषोद्धार' इत्याहुः । यद्वा—शास्त्रीयं लिङ्गं शब्द-
निष्ठमेव, लौकिकं त्वर्थनिष्ठम् । तत्रार्थनिष्ठे शक्तिः । कुमारब्राह्मणछागादिपदानां तत्रैव
प्रयोगात् । अत एव 'प्रास्मा अग्निं भरते'त्यत्रोपस्थितव्यक्तिगतपुंस्त्वे शक्तिस्वीका-
रात् केवलमेष्वाभूदो न । शब्दगते च लक्षणेति । अत्र दावादीनां ङीवादीनां शीप्रभृतीनां

(१) दोष—इति ख—पुस्तके नास्ति ।

द्योतकत्वमस्मिन्मते बोध्यम् । 'जीवादीनामेव वाचकत्व'मित्यपि केचित् । यद्वा-
जातिव्यक्तिलिङ्गसंख्या इति चतुष्कं प्रातिपदिकार्थः । यद्वा-कारकमपि प्रातिपदिकार्थं
इति पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः । 'दधि पश्ये'त्यादौ प्रातिपदिकादेव तत्प्रत्ययात् । एवञ्च—
विभक्त्येवोक्तकत्वमात्रम् । तेनैव च नामार्थप्रकारकशब्दबोधे सुवादिजन्योपस्थिते-
हेतुत्वनिर्वाह इति दिक् । एतच्च सर्वं महाभाष्ये 'सरूपानामेकशेष' इति सूत्रे स्पष्टम् ।

आलङ्कारिकास्तु-षट्कं प्रातिपदिकार्थः । 'विषयत्वमनादृत्य शब्देनार्थः प्रका-
शयते ।' इति मतावष्टममेव पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः, परन्तु शब्दस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वात्
षट्कं प्रातिपदिकार्थः । तथा हि—'गामुच्चारये'त्यादिलौकिकप्रयोगे 'कवतीषु रथन्तरं
गायती'त्यादिवैदिकप्रयोगे च शब्दोऽपि भासते इति निर्विवादम् । वृत्तिविषय एव
शब्दबोधे विषय इति च नियमः । तथा च-शब्दस्यापि शब्दशक्तिविषयतया भान-
मङ्गीकार्यम् । 'तत्र घटादिपदे शब्दनिरूपितापि शक्तिर्भिन्ना कल्प्यते' इति केचित् ।
अन्ये तु-शक्तिविषयोऽर्थो भासते । शक्तिविषयत्वं च-आश्रयतानिरूपकतासम्बन्धेन
शक्तिमत्त्वम् । तथा च-अर्थशक्तिज्ञानेनैव पदस्यापि भानम् । तेन घटादिपदानां शक्तिसम्ब-
न्धेन घटत्वादिवत् पदमपि शक्यम् । एतावांस्तु विशेषः यत् सम्बन्धस्योभयनिरूप्यत्वेन
सम्बन्धिद्वयोपस्थापकत्वाविशेषाद् घटत्वाद्यवच्छिन्नशक्त्यैव घटत्वादिवच्छब्दस्यापि
तथैव वृत्त्योपस्थितौ सत्यामर्थबोधे तात्पर्ये सति तत्र विशेषणतया स शब्दो भासते ।
तत्रापि घटत्वादिरूपेण विशिष्यशक्तिग्रहवतां घटजात्युभयप्रकारको बोधः । नलयुधि-
ष्ठिरादिपदवद् विशिष्यशक्तिग्रहाभावे तु शब्दव्यक्तिविशेष्यकः केवलं पदप्रकारको नल-
पदवाच्यः कश्चिदित्याकारको बोधः । यत्र तूक्तोदाहरणेषु शब्दमात्रे तात्पर्यम्, तदा
तथैव शक्त्या शब्दस्वरूपस्य प्राधान्येन भानमिति । एवञ्च-कचित्तात्पर्यवशात्
शब्द एव प्राधान्येन भासते क्वचित्तद्भावेऽर्थविषयत्वेनेति सिद्धम् । अत एव 'अग्निहोत्रं
जुहोती'त्यादौ नामार्थविशेषणत्वेनाऽन्वयादग्निहोत्रनामकेनेति बोधः । एतेनाऽ'ग्निहोत्र-
नामके निरूढलक्षणे'ति निरस्तम् । अनुपपत्त्यभावात् । मत्वर्थे लक्षणातौल्येन
सिद्धान्ताऽनुदयाच्च । अतः शब्दोऽपि वाच्यः । एवञ्च—

“अदेति सचिता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च ।

सम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ॥

इत्यादौ 'एक एवास्तमेति' इति यदा क्रियते तदा पदान्तरप्रतिपादितः स
एवार्थोऽर्थान्तरतयेव प्रतिभासते" इति काठ्यप्रकाशोक्तिः सङ्गच्छते । अतः षट्कं
प्रातिपदिकार्थं इति दिक् । तदुक्तम्—

ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वे शक्ती तेजसो यथा ।

तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगवल्यन्ते ॥

इति । 'सुषुविभक्तीनामभ्यभिहितकर्तृककर्माभिधायिनी प्रथमे'ति केचित् । 'प्राति-
पदिकार्थे प्रथमा' इत्यन्ये । कर्तृत्वं च यस्मात्प्रत्ययत्वं । यस्मिन्वाचिक्रमाऽऽश्रयवाचिन्त्वा च

कर्तृपदनिष्पत्तेः । 'रथो गच्छति नश्यति जानती'त्यादौ रथादौ कर्तृपदप्रयोगो भाक्कः । यद्वा—कारकान्तराप्रयोज्यत्वे सति कारकान्तरप्रयोजकत्वं तत्त्वम् । 'धातुपात्तव्यापाराश्रयत्वं तत्त्व'मिति वैयाकरणाः । एवञ्च—रथादावपि मुख्य एव प्रयोगः । तच्चानुकूलव्यापारसम्बन्धेन, कच्चित्प्रतियोगित्वादिसम्बन्धेन । 'कूलं पिपतिपती'त्यादौ तु भाक्कः प्रयोगः । द्वितीयायाः कर्मत्वमर्थः, तच्च—कर्तुरीप्सिततमत्वम् । 'दुःखमनुभवति' 'शश्रुं द्वेष्टि' इत्यादौ भाक्कः प्रयोगो द्वितीयायाः । यद्वा—परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वं धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं वा । तेन 'नदी वर्धते नश्यती'त्यादौ कूलादौ न कर्मत्वम् । बृद्धेरवयोपचयमात्रवाचित्वात् । गमियुजिरतीनां च संयोगविभागावच्छिन्नक्रियावाचितया न पूर्वोत्तरप्रदेशयोः । पतेर्गुह्यत्वासमवायिकारणकक्रिया-मात्रवाचितयाऽधःसंयोगावच्छिन्नक्रियावाचित्वाभावेन न भूमेः कर्मत्वम् । 'नरकं पतती'त्यत्र पतिः प्राप्नो भाक्कः। करणत्वं तृतीयार्थः । तच्च—कर्तृव्यापार्यत्वं व्यापारव-दसाधारणकारणत्वम्, फलायोगव्यवच्छिन्नकारणत्वं वा । पूर्वलक्षणे दण्डेन्द्रियादीनां वटचाक्षुषादौ करणत्वम्, द्वितीये तु तत्संयोगस्य । 'चैत्रेण पच्यते' इत्यादाधाधेयत्वे तृतीया भाक्का । 'जटाभिस्तापस' इत्यादौ विशेषणत्वे । 'गोत्रेण गार्ध' इत्यादा-वभेदे । सम्प्रदानत्वं चतुर्थार्थः । तच्च—त्यागजन्यफलभागित्वेनोद्देश्यत्वविशिष्टप्रति-प्रहीतृत्वम् । न तु त्यागोद्देश्यत्वमात्रम् । देवतायामतिव्याप्तेः । अत्रोद्देश्यत्वं प्रतिप्रही-तृत्वे च शक्तिः। अन्यद् धातुसमभिव्याहारादिलभ्यम् । 'रजकाय ददाती'त्यादौ लक्षणा । अपादानत्वं पञ्चमर्थः । तच्च—परसमवेतक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वम् । यथा 'वृक्षात् पर्णं पतती'त्यत्र वृक्षः । पर्णस्यापादानत्ववारणाय परसमवेतेति । 'व्याघ्राद् विभेती'त्यादौ लक्षणा । सम्बन्धमात्रं षष्ठ्यर्थः । स द्विविधः, साक्षात् परम्पाररूपश्च । लक्षणया योग्यताबलेन वा लभ्यः । सप्तम्या अधिकरणत्वमर्थः । तच्च 'स्थास्यं पचति, गृहे पचति, मध्याह्ने पचती'त्यादिप्रयोगात् साक्षात्परम्परासाधारणं व्यापारतत्कारकद्वारकम् । 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ती'त्यादौ निमित्ते लक्षणा । निमित्तत्वं 'वानुगतं' कार्यत्वोपलक्षण-त्वादि । निमित्तेऽपि शक्तिरित्यन्ये । कर्मत्वकरणत्वादीनां साक्षात् क्रियान्वयः । 'जटाभिस्तापस' इत्यादावित्थंभूतलक्षणे तृतीयायाः क्रियान्तरसम्बन्ध (१) इति लाक्ष-णिकत्वमेव ।

एवं समासेष्वपि कचित् शक्त्या बोधः, क्वचिल्लक्षणया । तथा हि—समासश्चतु-र्विधः, अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिरुद्धभेदात् । समासत्वं च—अव्ययीभावादित्तुष्का-न्यतमत्वम् । अव्ययीभावत्वं च अव्ययार्थविशेष्यकसमासत्वम् । यथा 'सूपप्रती'-त्यादौ सूपलेश्च इति बोधात् । एवम् 'उपकुम्भ'मित्यादावपि कुम्भसामीप्यबोधात् । 'डन्मत्तगङ्गु'मित्यादिनित्यसमासेऽपि अव्ययार्थदेशस्य प्राधान्याल्लक्षणसम्बन्धः । नित्यसमासत्वं च—अविग्रहवचनस्वपदविग्रहत्वं च । तत्रैतस्याऽविग्रहसमासतया देशे

रूढत्वादव्ययार्थप्राधान्यमव्याहृतम् । एवं 'तिष्ठद्गु दोहनकालः' त्रिसुनि व्याकरण-
मित्यादावप्यव्ययार्थप्राधान्यं बोध्यम् । एतेन 'पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभाव' इति प्राची-
नोक्तिरपास्ता । 'सुपप्रति' 'उन्मत्तगङ्ग'मित्यादावव्याप्तेः । यद्वा, अन्यपदार्थप्राधान्ये
'उन्मत्तगङ्ग'मित्यादौ 'अन्यपदार्थं च संज्ञायामिति सूत्रविहिताव्ययीभावे-
ऽव्ययवार्थयोगाभावेन मुख्यसमासत्वाभावात् । तदधिकारपाठस्य तन्निमित्तकाऽस्मादेश-
स्वरादिप्रयोजनकत्वात् । 'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि चे'तिगणपाठपठितसंज्ञानां तत्कार्यव्याप्यर्थ-
मव्ययीभावत्वे विहिते तदपठितानामप्यव्ययीभावत्वविधानात् । एवं 'पारेगङ्ग'मित्य-
त्रापि अव्ययरूपपारेपदार्थप्राधान्यात् । 'त्रिसुनि व्याकरणम्' 'एकविंशति भारद्वाज'-
मित्यादावुभयपदलक्ष्यविद्याजनमसम्भवे प्राधान्यात्समासस्य चाव्ययत्वात्तत्र लक्षणसम-
न्वयः । उचरपदार्थप्रधानसमासत्वं तत्पुरुषत्वमिति जीर्णाः । तत्र 'अर्धपिप्पली'त्यादा-
वव्याप्तेः । अतो चिग्रहकालीनप्रथमान्तपदार्थोत्तरपदार्थान्यतरप्रधानकसमासत्वं तत्पुरु-
षत्वम् । 'प्रासजीविकः' 'पूर्वकाय' इत्यादावपि । 'स्नातानुल्लसः' 'कृताकृत'मित्यादौ ।
अनुलेपनपूर्वकालीनस्नानवान् स्नानोत्तरकालीनानुलेपनवानिति बोधेन लक्षणनिवेशः ।
'कृताकृत'मित्यत्राप्यकृतविशिष्टस्यैव प्राधान्याभावात् । अस्ति चेदं त्रिविधेऽपि
तत्पुरुषे । 'राजपुरुष'इत्यादिव्यधिकरणे, 'नीलोत्पल'मित्यादिसमानाधिकरणे, 'पञ्चाग्नि-
रित्यादौ द्विगुरूपे च । उक्तस्यलेऽप्यर्धपदार्थं प्राधान्यान्नाव्याप्तिः । 'एवम् 'अतिप्रज्ञो'
'निष्कौशाम्बिरित्यादावपि प्रथमान्ताऽस्यादिपदानामतिक्रान्तनिष्क्रान्तादिपुरुषे
लाक्षणिकानामर्थस्य प्राधान्याल्लक्षणसमन्वयः । एवम् 'उच्चावचनिश्चितापचित'मित्यादा-
वपि उच्चमेवाऽवचं निश्चितमेवापचितमिति बोधादुत्तरपदार्थप्राधान्योपपत्तिः । एवमन्य-
त्राप्यवधेयम् । अत्र प्राधान्यं सुबुविभक्त्यर्थान्वयद्वारा क्रियान्वयित्वम् । समस्यमान-
पदार्थातिरिक्तपदार्थप्रधानकबोधजनकसमासत्वं बहुव्रीहित्वम् । वर्तते चेदं चित्रवादि-
पदे । न च 'द्वित्रा' इति बहुव्रीहौ 'सङ्ख्ययाऽव्यये'ति सूत्रविहिते 'द्वौ वा त्रयो वे'त्यर्थके-
ऽव्याप्तिः । 'द्वित्रा गच्छन्ती'ति वाक्येन 'अल्पे गच्छन्ती'ति बोधादन्यपदार्थप्रधानत्वस्य
व्याहृते रूपान्तरेण सङ्ख्येयप्राधान्ये बहुव्रीहिरिति सूत्रार्थः । अत्र चाल्पत्वेन बोधाद्
रूपान्तरेण बोधः । 'उपदक्षा' इत्यादावेकादशत्वादिना । एवं 'केशाकेशि' 'सुष्टीसुष्टी'-
त्यादावन्यपदार्थयुद्धत्वेन प्राधान्यमिति लक्षणसमन्वयः । एवं 'सपुत्र' इत्यादौ तुल्यव-
देकक्रियान्वयित्वेन रूपेणाऽन्यपदार्थस्य पित्रादेः प्राधान्यमिति । अयं च द्विविधः,
तद्गुणसंविज्ञानोऽतद्गुणसंविज्ञानबधेति । 'लम्बकर्णमानये'त्यादावाद्यः । ('दृष्टसागर-
मानये'त्यादावन्त्यः ।) (१)

एवं दशलकाराणां तत्त्वेन कृतौ व्यापारे वा शक्तिः । न च 'लः कर्मणि च भावे
चे'ति पाणिनिस्मृतरेणमिहिताधिकारकर्तृकर्मवाचिद्वितीयातृतीययोः 'द्वैत्रः पञ्चति

(१) नाम्ना निदिष्टपूर्वः प्रासावसरोऽपि इन्द्रसमासो नात्र किञ्चित्प्रपञ्चितो
अन्वये अतोऽन्यस्यः कश्चिदंशो ऐक्यप्रसादेन श्रुतिताऽस्तीति प्रतीयते ।

तण्डुलम् 'चैत्रेण पच्यते तण्डुल' इत्यादावव्यवस्थापतिवारणाय च कर्तृकर्मणा वाच्ये । लादेशतिबादिभिः कर्तृकर्ममङ्गुयाऽनभिधानस्य द्वितोयानृतीयानियामकत्वात् । 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकस्यः' 'तडानावात्मनेपदम्' 'शेषात्कर्तरि परस्मै-पदम्' 'तिङ्ङीणि शीणि प्रथममध्यमोत्तमाः' 'तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्ये-कसः' 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' 'बहुषु बहुवचनम्' इत्येतेषां सूत्राणां वाक्यैक-वाक्यतया तथार्थलाभात् । कृत्तित्वजातेर्वाच्यतावच्छेदकतया लाववानुरोधाच्च । एवं लडादेशज्ञानचोऽपि आदेशिस्मरणद्वारा कृत्वभिधायकत्वमेव । कर्तृकर्मणोस्तु निरूढलक्षणा । न च 'कर्तरि क्' इति स्मृतिविशेषः, तस्या ण्वुलादिविषयत्वस्य त्वयाऽपि वाच्यत्वात् । अन्यथा 'पच्यमान' इति कर्मणि ज्ञानचोऽनुपपत्तेः । जज्ञस्य-सामाधिकरणं तु निरूढलक्षणिककर्मणिप्रायं व्याख्येयम् । 'कारक' इत्यादिण्वुलादीनां 'पच'न्नित्यादिशतृकृतां च (१) कृतां वाच्यः । न च तत्र लाघवात्कृतिर्वाच्ये । लाघवस्य स्मृतितो दुर्बलत्वात्, स्मृतेरन्यथाव्याख्यानानुपपत्तेश्च । लट्त्वादिविशेषाणां तु वर्तमानत्वादौ शक्तिः । तथा हि—'वर्तमाने लट्' । 'परोक्षे लिट्' । भूतानघतन-परोक्ष इत्यर्थः । 'अनघतने लुट्' । भविष्यत्यनघतन इत्यर्थः । 'लुट् शेषे च' । क्रियार्थायां क्रियायां शुद्धे भविष्यति चेत्यर्थः । 'लिङ्गर्थे लेट्' । 'लोट् च' । भवतु । 'अनघतने लङ्' । भूतानघतनपरोक्षे लङ् । अभवत् । 'विधिनिमन्त्रणानमन्त्रणाधीष्टसम्प्रदानप्राथनेषु लिङ्' । प्रवर्तनायां लिङ् इत्यर्थः । यजेत । 'लुङ्' । अघतनानघतनपरोक्षापरोक्षे साधारणे भूत इत्यर्थः । अभूत् । 'हेतुहेतुमतो लिङ्' । 'लिङ्निमित्ते लङ् क्रियातिपत्तौ' । अभवि-ष्यत् । अनुप्रयोगादौ 'यजति स्म युधिष्ठिर' इत्यादौ तु लक्षणा ।

एवं क्त्वाणमुल्लासनादीनां धातुसम्बन्धाधिकारविहितसामान्यशक्त्या क्रियार्थत्वं विशेषशक्त्या तूत्तरकालत्वादिवाच्यम् । धातूनां फले फलव्यापारयोर्वा शक्तिः । 'पचती'-त्यादौ विक्लित्तदनुकूलव्यापारयोर्बोधात् । अनुकूलत्वं च संसर्गलभ्यम् । एवं यजतेर्द्रव्ये त्यागे देवतायामुद्देश्ये च शक्तिश्चतुष्टयम् । देवताया उद्देश्ये द्रव्यस्य त्यागे विशेषणत्वं व्युत्पत्तिलभ्यम् । उद्देश्यत्यागयोस्तु समप्राधान्यम् । एवं जुहोतेरधिका प्रक्षेपे शक्तिरिति पञ्च शक्तयः । उद्देश्यत्यागप्रक्षेपाणां समप्राधान्यम् । एवं ददातेः स्वत्वे ष्वसे परस्मिन् स्वत्वे उत्पत्तौ व्यापारे च शक्तिरिति षट् शक्तयः । स्वत्वष्वसंपरस्वत्वोत्पादनयोः प्राधान्यम् । एवमन्यदप्यूह्यम् । इमानि च फलानि । धातोः फले शक्तिव्यापार आख्या-तार्थे इति मण्डनः । अवयवतद्धितानां 'पचतितरां' 'पचतिकल्प'मित्यादीनाम् अति-शयत्वेष्वसमासत्वादौ शक्तिः । नञः संसर्गाभावाऽन्योन्याभावयोः शक्तिः । अन्वयिता-वच्छेदकमेवाऽभावप्रतियोगितावच्छेदकतयाऽन्वेति, व्युत्पत्तिबलात् । 'भूतले घटो नास्ति' 'घटो न पट' इत्यादौ तथैव बोधात् । बोधव्यवस्थायां च सप्तम्यन्तपदसम-भिव्याहारेत्यात्यन्ताभावबोधे समानविभक्तिकत्वस्य चाऽन्योन्याभावबोधे कारणत्वम् ।

(१) 'पचन्नित्यादिशतृकृतां चो'त ल-पुस्तके नास्ति । :

अत एव 'नानुयाजे'ष्वित्यत्र पर्युदासे लक्षणा । अत्यन्ताभावबोधसामग्र्याः सत्त्वेना-
 ऽन्योन्याभावस्य लक्षणया बोधादिति केचित् । तच्चुच्छम् । 'न पचति चन्नः' 'चन्नस्य
 न घन'मित्यादावत्यन्ताभावबोधो न स्यात् । अतो ननुविनिर्माके अभेदान्वयाकाङ्क्षा
 तदनाकाङ्क्षा च अन्योन्यात्यन्ताभावबोधसामग्रीति युक्तम् । 'नानुयाजे'ष्वित्यत्र
 पर्युदासे लक्षणेति ग्रन्थस्त्वनादरणीयः । त्वतलादिभावप्रत्ययस्य 'घटत्वं पटत्व'-
 मित्यादौ घटत्वत्वादिकमर्थः । घटत्वत्वं च-घटेतरासमवेतत्वे सति घटनिष्ठान्योन्या-
 भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे सति समवेतत्वम् । अत्रेतरसमवेताभावसकलनिष्ठान्योन्या-
 भावावच्छेदकसमवेतत्वेषु सप्त शक्तयः । संसर्गबोधो व्युत्पत्त्या । 'सख'मित्यादावेक-
 देशे लक्षणा । अत्र सदितरासमवेतत्वस्याप्रसिद्धेः । एवं 'प्रमेयत्व'मित्यत्रापि । एवमन्य-
 दूष्यम् । केचित्तु-धर्मं शक्तिः । कृत्तद्धितसमासोत्तरभावप्रत्ययस्य पदार्थतावच्छेदक-
 सामानाधिकरण्ये शक्तिः । 'नीलोत्पलत्वमौपगवत्वं पाचकत्व'मित्यादौ नीलत्व-
 सामानाधिकरणोत्पलत्वम्, उपगुसमानाधिकरणापत्यत्वम्, पाकसमानाधिकरणकर्तृत्व-
 मिति बोधः । तदादिसर्वनाम्नां बुद्धिस्थत्वेन बुद्धिस्थवटादौ शक्तिः ।

महाभाष्यकारस्तु- 'गौः शुक्लश्रलो हित्य' इत्यादिशब्दानां जातिगुणक्रियाशब्द-
 वाचित्वेन चतुष्टयी शब्दप्रवृत्तिरित्याह । तस्याथमानयः-गुणक्रियादीनामैक्येन तद्वृत्ति-
 जात्यभावाद् व्यक्तिरेव वाच्येति । तत्रापि प्रयुज्यमानपदसमभिव्याहृततिबादिवर्णनिष्ठा
 शक्तिः । कत्रादिबोधजनको वर्णस्फोटः । तत्र युक्तिः-व्याकरणभेदेन आदेशिनामननु-
 गतत्वेन तत्र शक्तिप्रहासम्भवात्, 'पचमानः पच्यमान' इत्यादौ कर्तृकर्मबोधासम्भ-
 वाच्चेति । 'घटेन घट'मित्यादौ तृतीयान्तद्वितीयान्तयोः करणत्वकर्मत्वविशिष्टे घटे
 शक्तिः । विशिष्टबोधजनकः पदस्फोटः । तत्र युक्तिः-प्रकृतिभागस्य घटे प्रत्ययभागस्य
 कर्मत्वादौ शक्तिपक्षे घटनिष्ठकर्मत्वबोधो न स्यात् । न च संसर्गमर्यादाया तद्बोधः ।
 क्रमापेक्षया भिन्नायास्तस्या अलीकत्वात् । क्रमस्य च व्यवधानांभावरूपस्य वृत्त्या
 बोधकत्वासम्भवेन तद्बोधस्य वृत्तिजन्यत्वाभावेनाऽशाब्दत्वापत्तेः । तस्मात् पदस्यैव
 शक्तिरावश्यकीति पदस्फोटः । अत्र च द्वयी गतिः । वर्णसमुदायात्मकः पदरूपोऽवयवी,
 एकं पदमिति प्रतीतेः । एवं सेनावनादावप्येकोऽवयवी । स च वर्णैरभिव्यज्यते ।
 वर्णानां मेलनं च संस्कारकल्पनयैवोपपादनीयम् । तदभिव्यङ्ग्यः स्फोटः । अयं च
 सखण्डपदस्फोट इत्युच्यते । यद्वा-वर्णसमुदायो न पदम्, किन्तु विजातीयध्वन्यभि-
 व्यङ्ग्यमेव पदम् । तत्र च वर्णा न सन्ति । विजातीयध्वन्यभिव्यङ्ग्या या जातिः, सा
 पदम् । तत्रार्थबोधानुकूला शक्तिः पदस्फोटः । अयं चाखण्डपदस्फोट इत्युच्यते । एवं
 'दूरे'त्यादौ । 'घटमानयो'त्यादौ घटकर्मकानयने वाक्यस्य शक्तिः । अन्यथा घटकर्मत्व-
 रूपसंसर्गस्य पूर्वोक्तनयेनाऽशाब्दत्वापत्तेः । संसर्गमर्यादायाश्च दूतोत्तरत्वात् । अतो
 वाक्यस्य पदजन्यतया वर्णपदाभिव्यङ्गकध्वनिविजातीयध्वन्यभिव्यज्यमानतया वा
 सखण्डवाक्यस्फोट इति । अखण्डवाक्यपक्षे ध्वन्यभिव्यङ्ग्यजातिस्फोट एव वाक्यमिति

पदवाक्ययोर्बर्णपदाभिव्यङ्ग्यत्वम् । वर्णाभिव्यङ्ग्यं पदं पदाभिव्यङ्ग्यं वाक्यमिति पक्षे
सखण्डाखण्डौ पदवाक्यस्फोटौ । एवं वर्णाभिव्यङ्गकध्वन्यभिव्यङ्गयो जातिस्फोटश्च वर्ण-
स्फोट इति । तोऽपि द्विविधो विभावनोयः । एवञ्च—वर्णपदवाक्याभिव्यङ्गकध्वन्यभि-
व्यङ्ग्यजातिस्फोटत्रयं वर्णशक्तिपदशक्तिवाक्यशक्तिरूपार्थस्फोटत्रयमिति षट् स्फोटाः ।
तत्र त्रयस्य शब्दस्फोट इति संज्ञा त्रयस्य चार्थस्फोट इति वैयाकरणमतनिष्कर्षः ।

तत्रेदं विभावनोयम्—ध्वन्यभिव्यङ्ग्यवर्णजातिस्फोटो नास्मन्मतं विरुणद्धि, वर्णानां
ध्वन्यभिव्यङ्ग्यत्वात् । शब्दमात्रं तु भिद्यते । अर्थाभिव्यङ्गकवर्णस्फोटस्तु अनेकतिङ्-
त्वादेशाच्चकतावच्छेदकत्वकल्पनागौरवापादादकः । तदपेक्षया तत्त्वस्यैव तत्त्वौचित्यात् ।
तदज्ञस्यार्थप्रत्ययस्तु शक्तिभ्रमात्(१) । 'पचते' इत्यादौ वर्णस्य कर्तरि सम्प्रदाने च शक्तौ
सन्देहापत्तेश्च । एवं 'यात'मित्यादौ निष्ठात्वसंज्ञयापत्तिः । एवं पदस्फोटेऽपि 'अमू घटयति
पचे'त्यादावपि बोधापत्तिः । ननु च तव कथं संसर्गबोधः संसर्गमर्थादा च केयमिति
चेत्, सम्बन्धत्वनियम आनुपूर्वीविशेष इति विवक्षितविवेकेन गृहाण । यदि च तत्र
तत्तदानुपूर्वीज्ञानानां कारणताकल्पनं मम शक्तिकल्पनमिति तुल्यता विभाव्यते, तदा
आनुपूर्व्यां लौकिकदृष्टत्वाददृष्टशक्तिकल्पनापेक्षया लाघवमपि विभावय । विभावयान्यत्र
'प्रविश पिण्डो गृहं भक्षये'त्यादौ तादृशानुपूर्वीस्मरणेन बोधम् । एतेन वाक्यस्फोटाऽपि
प्रत्युक्तः । किञ्च—'घटः कर्मत्वमानयनं कृति'रिति निराकाङ्क्षवाक्यस्य कुतो न शक्तिरित्यादौ
इच्छां विना न किञ्चिदुत्तरम् । मम तु आनुपूर्व्यभावात्त बोध इति छलमम् । किञ्चास्तु
नाम वर्णस्फोटः । पदवाक्यस्फोटयोरङ्गीकारे, तौ किं नित्यावन्तित्यौ वा ? आद्ये,
किमानुपूर्व्यभिव्यङ्ग्यौ न वा ? ध्वन्यानुपूर्व्यां वर्णानुपूर्व्यां वा पदानुपूर्व्यां वाऽभिव्यङ्ग-
कत्वे 'तद्धेतो'रिति न्येन(१) आनुपूर्व्यां एव संसर्गज्ञाने हेतुताऽस्तु, कृतं शशश्रृङ्गरूपेण
स्फोटेन । अतो नाद्यः । अन्त्ये, किं तज्ज्ञानम् ? वर्णमात्रं पदमात्रं न वा तत्, 'घटः
कत्व'मित्यादावपि तदुत्पत्त्यापत्तेः । अतः आनुपूर्वीविशिष्टादीनामेव तदुत्पादकत्वं
वाच्यम् । तत्र चोक्तो दोषः । न च सर्वानुपपत्तिपरिहारायैको ध्वनिः पदवाक्याभिव्यङ्ग्य
इति वाच्यम् । अनेकतत्तत्पदवाक्याभिव्यङ्गकाऽनन्तध्वनिव्यक्तितन्निष्ठवैजात्यानन्त-
स्फोटकल्पनमपेक्ष्य लोकप्रसिद्धानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुतामात्रकल्पने लाघवात् । यदि नित्या-
पेक्ष्य(२) लोकप्रसिद्धानुपूर्वीतावादिन्येऽपि शक्यपदस्यैव नित्यत्वात् साधुत्वाच्च ।
घटकर्मत्वयोः संसर्गस्याऽऽनुपूर्वीविशेषलभ्यत्वाङ्गीकारे बाधकाभावात् । एतेन वाक्य-
शक्तिरूपवाक्यस्फोटनिरासेऽन्वितमिधानवादो लक्षणावादाश्च परास्तः । विवृतं चैतत्
प्रथममयूखे, स्पष्टीकृतं चात्रैत न पौनरुक्त्यमिति चैश्वर्यं सूरिमिः ॥४॥

(१) 'ते भ्रमात्' इति ख-पुस्तके ।

(२) 'तद्धेतोरेव तदस्तु, किं तेन' इति न्यायेनेत्यर्थः ।

(३) अत्र ग्रन्थस्य कश्चिदंशस्मृदित इव प्रतिभाति ।

पीयूषवर्षप्रभवं चन्द्रालोकं मनोहरम् ।

सुधानिधानमासाद्य श्रयध्वं विबुधा ! मुदम् ॥ ५ ॥

पीयूषेति । सुधानिधानं सुधास्पदप्रायं चन्द्रालोकग्रन्थं मनोहरम् आसाद्य प्राप्य मुदं प्रीतिं श्रयध्वमाश्रयध्वमित्यर्थः ॥ ५ ॥

जयन्ति याज्ञिकश्रीमन्महादेवाङ्गजन्मनः ।

सूक्तपीयूषवर्षस्य जयदेवकवेर्गिरः ॥ ६ ॥

जयन्तीति । जयदेवस्यैव पीयूषवर्ष इति नामान्तरम् ॥ ६ ॥

महादेवः सत्रप्रमुखमखविद्यैकचतुरः

सुमित्रा तद्भक्तिप्रणिहितमतिर्यस्य पितरौ ।

मयूखस्तेनासौ मुकाविजयदेवेन रचिते

चिरं चन्द्रालोके महति दशसङ्ख्यः सुखयतु ॥ ७ ॥

इति श्रीपीयूषवर्षपण्डितजयदेवविरचिते चन्द्रालोकालङ्कारे
अभिधानिरूपणाख्यो दशमो मयूखः ।

स्तुवन्त्वन्धे ग्रन्थं कथमपि च निदन्त्वपि परे

महाराजस्तुष्येदथ मयि न तुष्येदपि वरम् ।

परं चिन्मुद्राया विघटनसमर्थेन बहुना

श्रमेणास्यं तुष्येदथ जनकजायाः परिवृढः ॥

इति मीमांसकभट्टदिनकरसूनुगागाभट्टकृतचन्द्रालोकटीकायां

राकागमाख्यायां दशमो मयूखः ।

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।

चन्द्रालोकस्य पाठभेदाः ।

*का० सं० *पू० पा० *प्र० पा० का० सं० पू० पा० प्र० पा०

प्रथमो मयूखः ।

२ मास्मत्प्रकाशीभव	मा स्म प्रकाशीभवः
४ यं प्रस्तूय	यं संश्रित्य
४ मद्गुणास्त्रसरेणवः	मद्गुणत्रसरेणवः
५ ०मेतेषां	पूर्वेषां
६ बीजमाला	बीजपङ्क्ति

द्वितीयो मयूखः ।

३ दैवतादिशब्दे	दैवतादौ शब्दे
१३ विशिखप्रायाः	विशिखप्राय-
कटाक्षाः	कटाक्षाः
१४ पयोधरौ	पयोधरा
१६ इह	इति
१८ नभस्तटम्	नभस्तलम्
२० हीनानुप्रासा०	त्यक्तानुप्रासा०
२३ ०दभिमतोऽन्वयः	०दभिमतान्वयः
२४ शत्रून्	शत्रान्
३१ ०स्तत्रोपमा यत्र	०स्तस्योपमा यस्य
३७ परं वा	परं च
३९ यथानुसार	यथावकाश
३९ शब्दार्थसम्भवान्	शब्दांशसंश्रयान्

तृतीयो मयूखः ।

४ बहून् पक्षान्	बहूनर्थान्
४ युक्त्यैकस्या०	यत्रैकस्या०
५ निपातिताः	निवारिताः
१० ०द्वस्तुनो	०द्वस्तुतो

चतुर्थो मयूखः ।

३ स्वयमर्थो	स्वयमर्थो
१२ विचित्रलक्षणो	वैचित्र्यलक्षणं
१३ चतुर्थस्तेनासौ	तुरीयस्तेनासौ

पञ्चमो मयूखः ।

२ मन्दोह	ऽमन्दोह
३ स्वच्छन्दास्पद	स्वच्छन्दास्पन्द
४ ०भिप्राया०	०भिप्राय
१९ ०लक्ष्यपक्ष	०लक्षपक्ष
२० राजते	भ्राजते
२६ शरीरे तव	तार्षं तनोति
३१ पश्यतस्तस्या	पश्यतः कान्ता
३८ नूतनार्थसमर्पकः	यत्र हेतुसमर्थकः
४४ स्यात्तदभावे	सा तदभावे
४९ ०रयत्नेन	०र्यद्यत्नेन
५८ या दातुः	यदातुः
६१ सम्पदम्	सम्पदा
६५ संश्रयः	आश्रयः
७५ ऽनेन	तेन
८९ ०मुच्यते	०मिष्यते
९२ भङ्गय	तर्जय
९४ योषिताम्	योषितः
९५ स्नेहक्षयः प्रदीपेषु	स्नेहस्त्वयं प्रदीपेषु
स्वान्तेषु न	न, स्वान्तेषु
९६ कान्ताचित्ते	कान्त ! चित्ते
९६ वीतरागिताम्	वीतरागताम्
९८ उत्कण्ठितां	उत्कण्ठतां
१०२ त्यागादन्यतः	त्यागे स्वस्मिन्
स्वगुणोदयः	ऽपरगुणोदयः

* का० सं०=कारिकासङ्ख्याः ।

* पू० पा०=पूर्वमुद्रितपुस्तकपाठाः ।

* प्र० पा०=प्रकृतपुस्तकपाठाः ।

का०सं० पू० पा०	प्र० पा०
१०८ तत्रासौ	तत्रैर्यं
१०९ ०रन्यस्य	०रन्यत्र
११० परागै०	केसरै०
११२ जात्यादिषु च	स्वजात्यादिषु
११२ ०रुत्तरज्ञाक्षि !	०रुत्तरज्ञाक्षैः
१२३ ह्यलङ्कारा०	अलङ्कारा०
१२४ प्रधानेषु	कारेषु

षष्ठो मयूखः ।

१ भावश्च	भावस्तु
२ हृदयेष्वजडा०	हृदयेऽप्यजडा०
५ मतः	रसः
११ निष्ठीव	निष्ठधूति
१७ ०प्यवहित्थमथो०	०प्यवहित्था तथो०
१८ त्रयस्त्रिंशदिमे	त्रयस्त्रिंशदशमी
२१ आतुर्यमासप्तमं च	आचतुष्टयमासप्त
२५ रहोर्द्वैधा	रहौ द्वैधा

सप्तमो मयूखः ।

५ स्फुटक्रमात्	स्फुटक्रमः
५ ०स्फुटक्रमात्	०स्फुटक्रमः
६ ०व्यक्तेर्भेदौ द्वौ	०व्यक्तिः शब्दाद् द्वौ
७ तत्	यत्
९ पदैकदेशे	पदैकदेश
१२ सर्वसङ्कलितध्वनेः	सर्वे सङ्कलिता ध्वनेः
१३ ०मुल्लसितं गिरः	०मुल्लसितं गिरा
१७ नियता	नियताः
१७ यं वक्ति	यद्वक्ति

का०सं० पू० पा० प्र० पा०

अष्टमो मयूखः ।

१ ०मापतितं	०मापतति
------------	---------

नवमो मयूखः ।

२ लक्षणीयस्व	लक्षणीयस्य
शब्दस्य	शब्दस्य
५ अस्फुटत्वं तट-	अर्थगतत्वतट-
स्थत्वं लक्ष्यस्थत्व-	स्थत्वभेदाभ्या-
ममुष्य च	मस्फुटस्य च
६ अन्यास्तिस्र इति	अन्त्या द्विधेति
व्यक्ता शक्तिः	विज्ञेया व्यक्तिः
७ वर्धयेत्तत्र	वर्धयेत्यत्र
९ भावात् सा	भावाच्च
९ इत्येवमादेः	इत्येवमादि

दशमो मयूखः ।

२ तथा प्राहुः	च मन्यन्ते
३ गौर्नीलः	गौः शुक्लः
३ ०र्नरं च कं	०र्नरं कं च
५ चन्द्रालोकमनो०	चन्द्रालोकं मनो०
६ सूक्तिपीयूष	सूक्तीयूष
७ प्रणीतस्तेनासौ	मयूखस्तेनासौ
सुकविजयदेवेन	सुकविजयदेवेन
दशमश्चिरं चन्द्रा-	रचिते विरं चन्द्रा-
लोके सुखयतु	लोके महति दश-
मयूखो दश दिशः	सदृश्यः सुखयतु

॥ श्रीः ॥

यथाप्रसङ्गमत्र ध्याख्यायामुपन्यस्तानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च
नाम्नां वर्णक्रमेण सूची ।

नामानि	पृष्ठानि	नामानि	पृष्ठानि
(१) अलङ्कारशेखरः	१०९.	(१५) ध्वनिकारः	११२.
(२) अलङ्कारसर्वस्वम्	७३.	(१६) नव्यनैयायिकमीमांसकाः	८.
(३) आचार्याभिनवगुप्तपादाः	११६.	(१७) नव्याः	९.
(४) आलङ्कारिकाः	८, १६४.	(१८) न्यायविदः	१६१.
(५) उदयनाचार्यः	७.	(१९) पतञ्जलिस्वामिनः	१६३.
(६) काव्यप्रकाशः ३, ४, १३, १५, १८,		(२०) प्राभाकराः	१०.
२०, २१, २२, २६,		(२१) भट्टनायकः	११६.
२७, ३१, ३२, ३८,		(२२) भट्टल्लोटः	११५.
६९, ४९, ५४, ६१,		(२३) महाभाष्यम्	१६४.
६२, ६६, ६८, ६९,		(२४) महाभाष्यकारः	१६८.
७३, ७४, ७७, ८०,		(२५) मिश्राः	८.
८३, ८७, ८८, ९१,		(२६) मीमांसकाः	१६१.
९२, १२८, १४६,		(२७) मूलकारः	५५.
१४७, १५१, १५२,		(२८) राणकः	७.
१५३, १५६, १६४,		(२९) वामनः	१३, ४०, ६०.
१५९,		(३०) वेदान्तिनः	११.
(७) काव्यप्रकाशकृतः	४०, १३५.	(३१) वैयाकरणाः	१६५.
(८) काव्यप्रकाशिका	१६.	(३२) श्रीशङ्कुकः	११६.
(९) काव्यप्रदीपः	५३, ७०.	(३३) सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३६, ४१,
(१०) काव्यादर्शः	३७.		७६.
(११) खण्डनम्	८.	(३४) सरस्वतीकण्ठाभरणकारः	१२.
(१२) चण्डीदासः	१५१.	(३५) साहित्यदर्पणः ३७, ३८, ३९, ४४,	
(१३) जीर्णाः	८, ८३.		४९, ९१, ९२.
(१४) दण्डी १४, ३७, ३८, ३९, ४०,		(३६) स्फोटवादिनो वैयाकरणाः	९.
६४, ९१.			

चन्द्रालोककारिकाणां वर्णक्रमानुसारिणी सूची ।

कारिकाः	पृष्ठाङ्काः	कारिकाः	पृष्ठाङ्काः
अक्रमातिशयोक्तिश्चेत्	७१	अलङ्कारः परिकरः	७१
अगृहं कलयेदर्थो०	११२	अलपाक्षरा विचित्रार्थं	३३
अङ्गभङ्गोललसल्लीला	१२०	अवज्ञा वण्यते वस्तु	१०५
अङ्गोऽकरोति यः काव्य	४	अविमृष्टविधेयांशः	१७
अतथ्यमारोपयितुं	६२	अविवक्षितवाच्यस्य	१३२
अत्यन्तातिशयोक्तिस्तु	५०	अव्यक्तयोगनिर्योग	१
अत्युक्तिरद्भुताऽतथ्य	१-८	अश्लीलं त्रिविधं त्रीढा	१५
अद्भुतो विरुमयस्थाधी	१२२	असम्भवोऽर्थनिष्पत्ता०	११
अधिकं बोध्यमाधारा०	९४	असुन्दरं यदि व्यङ्ग्यं	१५४
अनुभावैः कटाक्षाद्यैः	११८	अस्फुटं चार्थनिष्ठत्वात्	१५६
अनुमानं च कार्यादेः	७०	अस्फुटं स्तनयोरत्र	१५३
अनेकार्थस्य युगमस्य	५७	आक्षेपस्तु प्रयुक्तस्य	८८
अनौचित्यं कीर्तितार्ता	२५	आख्याते भिन्नदेशत्वे	९२
अन्त्या द्विधेति विज्ञेया	१६६	आचतुष्टयमासप्त	१२५
अन्योन्यं नाम यत्र स्यात्	९५	आलम्बनोद्दीपनात्मा	११५
अपरस्य रसादेऽचे०	१५३	आवृत्तवर्णसम्पूर्णं	४३
अपराधीन इत्यादि	१७	आवृत्तवर्णस्तबकं	४५
अपुष्टोऽर्थो विशेष्ये चे०	१४	आवृत्ते दीर्घकपदे	७७
अप्रयुक्तं देवतादौ	१४	इत्यादि लक्षणं मूरि	३५
अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात्	८३	इत्येवं बोद्धवैचित्र्याद्	१४७
अभवन्मतयोगः स्यात्	२०	इवादि रूपदाभावे	६६
आभमानो विचारश्चे०	३३	उक्तिर्व्याजस्तुतिर्निन्दा	८७
अभोष्टविप्रयोगाऽश्रु	१२०	उच्चैरस्यति मन्दता	१
अमताथान्तरं मुख्ये	२२	उत्प्रेक्षोन्नीयते यत्र	६५
अमृतं सूक्तमित्वादौ	१५८	उत्साहाख्यस्थायिभावः	१२१
अयं प्रसक्तमधुप	६७	उदात्तमृद्धिश्चरितं	१०७
अर्थश्लेषेऽर्थमात्रस्य	८३	उदारता तु वैदग्ध्य	३९
अर्थापत्तिः स्वयं सिध्ये०	७०	उदारसारश्चेद्भाति	९७
अर्धान्तरपदापेक्षी	२०	उपमाने च लोलादि	५७
अलङ्कारप्रकारेषु	११४	उपमानोपमेयत्वे	५५
अलङ्कारेषु तथ्येषु	११०	उपमा यत्र सादृश्य	५०

कारिकाः	पृष्ठाङ्काः	कारिकाः	पृष्ठाङ्काः
उपमेयोपमानादा०	४४	तथा सहेतुरतथा०	१६०
उपादानार्पणद्वारे	१५९	तद्गुणः स्वगुणत्यागे	१०३
उल्लसत्तनुतां नीते	३६	तन्मिश्रोऽन्योन्यसामान्य	६
उल्लासोऽन्यमहिम्ना चे०	१०३	तव दुग्धाब्धिसम्भूतेः	२९
एकं मे सुम्बनं देहि	२५	तिलकाद्यमिव स्त्रीणां	४०
भोजः स्यात्प्रौढिरर्थस्य	३९	तुल्यप्राधान्यमिन्दुत्व	१५४
कथितं पुनरुक्ता वाक्	१९	त्रासश्चैव वितर्कश्च	१२४
कमलैः कमलावासैः	८३	त्रिधा शब्दार्थतद्युग्म	६३२
कश्चित्साधारणः कश्चि०	१४७	दधार गौरी हृदये	३०
कष्टः स्पष्टावबोधार्थ०	२४	दीपकैकावलीयोगा०	९६
कल्याण्यतिशयस्योक्ति	११४	दीपमुद्द्योतयेद्यावत्	७४, ७५
काकुत्स्थं प्रणतोऽम्भोधि	१५४	दुष्कमप्राम्यसन्दिग्धा	२६
कामिनीव भवत्खड्ग	४७	दृष्टाऽन्तश्चेद्भवन्मूर्ति	७८
कार्यं फलोपलम्भश्चेद्	३५	देशात्मविप्रकृतस्य	१०७
कार्यकारणभावाच्च	१५८	दोषमापतितं स्वान्ते	२९
कार्याद्यैः प्रस्तुतैरुक्ते	८६	दोषे गुणत्वं तनुते	२९
काव्यवित्प्रवरैश्चिन्नं	४७	द्वात्रिंशद् द्वादशैकः षट्	१३२
काव्ये नाट्ये च कार्ये च	११५	द्विधां सम्पदमाच्छिद्य	२१
कैतवं व्यज्यमानत्वे	६४	द्वौ विवक्षितवाच्यस्य	१३२
क्रोधस्थायी रसो रौद्रो	१२०	द्वौ स्तः सहचराऽचारु	२७
क्लिष्टमर्थो यदीयोऽर्थ	१६	धत्ते नभस्तलं भास्वा०	१५
क्षीरनीरधिराकाश	६	धर्मं कञ्चित्पुरस्कृत्य	१६१
खण्डश्लेषः पदानां चे०	८१	धूमवत्त्वादिति यथा	११
गलद्वेद्यान्तरोद्भेदं	११५	न योगादेरायतनं	१६२
गुम्फः कारणमाला स्याद्	९६	नानाप्रभेदा नियताः	१४९
गूढाक्षेपो विधौ व्यक्ते	८९	नाशङ्कनीयं पूर्वेषां	३
गृहीतमुक्तेरीत्यर्थ	९६	निरर्थकं तु ह्रीत्यादि	१५
गौणं सारोपमुद्दिष्ट	१५९	निरुक्तं स्यान्निरवर्चनं	३४
गौः शुक्रः पाचको दण्डी	१६१	निर्दोषा लक्षणवती	४
घत्वोरो वस्त्वलङ्कार	१३२	निर्वेदग्लानिशङ्कारथा	१२४
चपलातिशयोक्तिस्तु	७२	निर्वेदस्थायिकः शान्तः	१२३
चेद् बिम्बप्रतिबिम्बत्वं	७८	नेयार्थं लक्षणाऽत्यन्त	१६
छेकापह्नुतिरन्यस्य	६४	न्यस्तेयं पश्य कन्दर्प	२५
जयन्ति याज्ञिकधीम०	१५०	न्यूनं त्वत्खड्गसम्भूत	१९
जात्या गुणेन क्रियया	१६१	पतत्प्रकर्षं त्यक्तानु०	१९
तं पूर्वाचार्यसूर्योक्ति	३	पदे पदांशे वाक्यांशे	२७
तथा वाच्यस्य सिद्धयङ्गं	१५३	परिणामोऽन्योर्थस्मि०	६१

कारिकाः	पृष्ठाङ्काः	कारिकाः	पृष्ठाङ्काः
परिवृत्तिविनिमयो	९९	माधुर्यं पुनरुक्तस्य	३८
परिसङ्ख्या निषिध्यक	१००	माला परम्परा चर्पा	११३
पर्यस्तापह्नतिर्धत्र	६३	मिथः पृथग्वाक्यपदैः	२१
पर्यायश्चदनकत्र	९८	मौलितं बहुसाहचर्याद्	६८
पर्यायेण द्वयोस्तच्चे०	५६	मुखं चन्द्राश्रियं धत्ते	२९
पाञ्चालिकी च लाटीया	१२५	मुख्यार्थस्याविवक्षायां	१५५
पिहितं परवृत्तान्त	१८५	मौक्तिकं चेल्लतां सूने	७४
पीयूषवर्षप्रभवं	१७०	यत्रोपमानचित्रेण	५८
पुनरुक्तप्रतीकार्शं	४२	यथासङ्ख्यं द्विधार्थाद्भवेत्	९७
पुनः स्वगुणसम्प्राप्तिः	१०४	यद्वस्तुनोऽन्यथारूपं	१०४
पृथक् कथितसाहचर्यं	६०	यद्व्यज्यमानं मनसः	१५१
प्रतिभैव श्रुताभ्यास	३	यस्मादन्तःस्थितः सर्वः	३७
प्रतिषेधः प्रसिद्धानां	३४	यस्मिन्नुपहतो लुप्तो	१८
प्रतीपमुपमानस्य	१०२	यस्मिन् विशेषसामान्य	८६
प्रत्यनीकं बलवतः	१०२	युक्तार्थानां तां च विना	७
प्रदीपं वर्धयेत्यत्र	१५७	युक्तिविशेषसिद्धिश्चे०	३५
प्रबन्धे चेति षोडाऽसौ	१३२	युक्त्यास्वाद्यलसदसैक	२
प्रश्नोत्तरं क्रमेणोक्तौ	१०५	ये षोडशाद्या द्विगुणा०	१३२
प्रस्तुताप्रस्तुतानां च	७६	रतिर्देवादिविषया	१२३
प्राक्सिद्धिः स्वगुणोत्कर्षो	१०४	रत्याख्यस्थाधिभावात्मा	११८
प्रौढोक्तिस्तद्व्यक्तस्य	७४	रसभावतदाभास	१०९
बहुभिर्बहुधोल्लेखा०	६१	रसाद्यनुचिते वर्णे	१८
ब्रह्माण्डं त्वद्यशःपूर	२१	रूपकातिशयोक्तिश्चे०	७३
भग्नप्रक्रममारब्ध	२१	रेफाक्रान्ता वर्ययणा०	१२६
भङ्गश्लेषः पदस्तोम०	८३	लकारोऽन्धरसंयुक्तो	१२७
भवेच्छ्रुतिकटुवर्णः	१३	लक्षकस्थं स्फुटं यत्र	१५६
भवेदर्थान्तरन्यासो	८५	लक्षणीयस्य शब्दस्य	१५६
भावस्य श्रान्तिरुदयः	१२५	लक्ष्यलक्षकवैशिष्ट्य	१६०
भावानामुदयः सन्धिः	१०९	लाटानुप्रासभूमिज्ञा०	४४
भाविकं भूतभाववर्थ	१०७	वक्तुः कविनिबद्धस्य	१३२
भूतादिकालभेदेन	१४९	वक्तृस्यूतं बोधयितु	१४७
भूयसामेकसम्बन्ध	१०१	वक्रोक्तिः श्लेषकाकुम्भ्यां	१०६
भेदकातिशयोक्तिश्चे०	७३	वस्त्वलङ्कारयोर्न्यक्तिः	१३२
भ्रान्तापह्नतिरन्यस्य	६३	वाक्ययोरर्थसामान्ये	७७
भुरुरायां समाक्रान्ता	१२६	वाक्यार्थयोः सहशयो०	९
महादेवः सत्रप्रमुख	११, ३२, ३६, ४२, ११४, १२८, १५०, १५५, १६०, १७०	विकल्पस्तुल्यबलयो० ।	११
		विख्यातस्योपमानस्य	५६

कारिका:	पृष्ठाङ्काः
विचित्रं चेतप्रयत्नः स्या०	९४
विनोक्तिश्चेद्विना किञ्चि०	८१
विभक्त्युत्पत्तये योग्यः	५
विभावना विनापि स्या०	९१
विरोधोऽनुपपत्तिश्चेद्	९०
विशेषोक्तिरनुत्पत्तिः	९२
विशेषः ख्यातमाधारं	९५
विषमं यद्यनौचित्या०	९३
वीप्सोत्सर्पन्मुखाप्रादं	१२७
वृत्तिभेदैस्त्रिभयुक्ता	१२८
वैचित्र्यलक्षणं व्यासो	४१
व्यक्त एव क्वचिद् व्यङ्ग्यः	१५२
व्यतिरेको विशेषश्चे०	८०
व्यनक्त्यनुचितार्थं यत्	१५
व्याप्रादिभिर्विभावैस्तु	१२१
व्याजोक्तिः शङ्कमानस्य	१०५
श्रीडा चपलता हर्षं	१२४
शब्दार्थयोः प्रसिद्धया वा	४३
शब्दार्थोभयभूरेकः	१३२
शब्दे पदार्थे वाक्यार्थे वाक्यार्थं	११४
शब्दे पदार्थे वाक्यार्थे सङ्ख्यायां	१६०
शिथिलं शयने लिल्ये	१६
शुद्धं सारोपसुद्धि	१५९
शुद्धतन्मूलसंभिन्न	६
शुद्धिरेकप्रधानत्वं	११९
श्रद्धारे च प्रसादे च	४०
शोभा ख्यातोऽपि यद्दोषो	३३
श्लेषादिभूविरोधश्चे०	९०
श्लेषो विघटमानार्थं	३६
श्लोकरूपार्थं तदर्थं वा	४४
सङ्कुचन्ति सरोजानि	७३
सङ्गताऽन्यगुणानङ्गी०	१०४
सन्दिग्धं यदि सन्देहो	१५४
समताऽल्पसमासत्वं	३८
सममौचित्यतोऽनेक	९३
समात्तपुनराद्यं स्यात्	१९
समाधिरर्थमहिधा	३८
समाधिः कार्यसौकर्यं	१०२

कारिका:	पृष्ठाङ्काः
समानधर्मयुक्साध्या	६०
समासोक्तिः परिस्फूर्तिः	८१
सम्बन्धातिशयोक्तिः सा	७३
सम्भावनं यदीत्थं स्या०	७४
सरोजनेत्र ! पुत्रस्य	२७
सर्वसाधारणपेम	१२५
सर्वेषां च प्रतिद्वन्द्व	११३
सवरूपः सकारस्य	१२७
स हन्ति हन्त ! क्रान्तारे	१४
सहस्रपत्रमित्रं ते	२४
सहोक्तिः सहभावश्चे०	८०
सादृश्यात् समवायात् सा	१५८
सामिप्राये विशेष्ये तु	७३
सामान्यं यदि सादृश्याद्	६९
सामान्यपरिवृत्तिः स्यात्	२६
सामुख्यं विदधानायाः	१२८
सारो नाम पदोत्कर्षः	९७
सिद्धिः ख्यातेषु चेन्नाम	३५
सुप्तं विबोधोऽमर्षश्चा०	१२४
सौकुमार्यमपारुष्यं	३९
स्थायी जुगुप्सा बीभत्सो	१२२
स्फुटाऽस्फुटप्रभेदेन	१५६
स्याच्चेतो विशता येन	१२
स्यात्काव्यलिङ्गं वागर्थी	७१
स्यात्सम्पूर्णापमा यत्र	५७
स्यात्स्मृतिभ्रान्तिसन्देहै०	६७
स्यादङ्गयष्टिरित्येवं	६१
स्याद् द्वयर्थमिह सन्दिग्धं	१५
स्याद् व्याघातोऽथथाकारि	९५
स्यान्मिथ्याध्यवसायश्चे०	३४
स्वभावोक्तिः स्वभावस्य	१०६
स्वरव्यञ्जनसन्दोह	४३
हंहो ? चिन्मयचित्तचन्द्र	२
हतवृत्तमनुकोऽपि	१९
हासस्थायी रसो हास्यो	११९
हेतुस्त्यक्त्वा बहुनर्थान्	३३
हेतोः कुतोऽपि वैशिष्ट्यात्	६९

चन्द्रालोकटीकाराकागमान्तर्गतानां श्लोकानां वर्णक्रमानुसारिणी सूची ।

श्लोकांशाः	पृष्ठाङ्काः	श्लोकांशाः	पृष्ठाङ्काः
अह ! पिहुलं जलकुम्भं	१४८	अभ्योपमानलाभेन	१०३
अकृशं कुचयोः कृशं	६२	अपसारय घनसारं	११९
अखिलेषु विहङ्गेषु	१८८	अपहाय निखिलकृत्यं	८८
अङ्गपालया भवत्सखया	१४०	अपहृतः स्वेदभरः	६३
अङ्गु विदभेन्द्रपुरस्य	५५	अपङ्गवानस्य जनाय	११९
अङ्गुल्या कः कपाटं	१०६	अपाकृतः प्रियो याति	१३७
अतन्द्रचन्द्राभरणा	१४३	अपायि मुनिना पुरा	३३
अतिथिं नाम काकुत्स्थात्	३२	अपि लोकयुगं दशावपि	७६
अत्याजि लब्धविजय	८३	अबलखकुलाशिनो क्षषान्	७७
अत्रियामा त्रियामापि	१३९	अभवन् वस्तुसम्बन्ध	७९
अथैतानेव वाक्यार्थं	३६, ४१	अभ्यस्ता पदशृङ्खला	८५
अघिसरयू(तटिनी?)तट	१	अमर्षः प्रतिबोधश्च	१२१
अघीतिबोधोचरण	१०६	अमुं कनकवर्णाभं	१४३, १४५
अघ्याहारः स्मरहर	५९	अम्बरसंवरणच्छल	३३
अनङ्गतापप्रशमाय	१९०	अयं क इत्यन्यनिवार०	५४
अनङ्गरूपप्रतिभं	१३८	अयं कलङ्किनश्चन्द्रा०	६०
अनङ्गलीलाभिरपाङ्ग	६६	अयं क्षीराम्मोधेः पति	९३
अनङ्गः स्वबलं घत्ते	१४०	अयं पद्यासनासीन	३१
अनयेनेव नृपति	५५	अयं हि धूजटिः साक्षात्	५९
अनयोरनवद्याङ्गि !	४०	अयि ! ममैष चकोर	७१
अनवगतविभेदं	६२	अयोधि तद्धैर्मनो०	१३६
अनवरतकनकवितरण	११३	अयोधि राम ! दिवसं	३८
अनेकगुणसम्प्राप्ता०	१००	अर्काय पत्ये खलु	१०२
अनेकैः क्लेशैर्धैर्यत्र	१	अर्थव्यक्तिः स्वरूपस्य	४२
अनेन कस्यापि कुला०	१४	अर्थिनां कृपणा दृष्टिः	३९
अनेन सर्वार्थिकृतार्थता	१०८	अलं विलम्ब्य स्वरित्तुं	८६
अनेन सार्धं तव	८०	अलं स्थित्वा इमशानेऽस्मिन्	१४२, १४५
अन्त्रैः कल्पितमङ्गल	१२२	अलसं वपुषि इलयं	६२
अन्यत्र करणीयस्य	९२	अलसश्चापि धूर्ताना०	१४१
अन्याङ्गत्वेन बोध्यत्वे	३०	अलौकिकमहालोका	११३
अन्यः समोऽसि वरदो	१२५	अलर्षं निर्मितमाकाश	६०

श्लोकांशाः	पृष्ठाङ्काः
अवलम्ब्य दिग्दक्षाम्बरे	४६
अवादि भैमी परिधाप्य	४१
अविश्रान्तिजुषामात्म०	११२
अशीमहि वयं भिक्षा	१२३
अस्ताद्रिलम्बिरविबिम्ब	१२६
अस्माकं सखि ! वाससी	९१
अस्मिन् दिग्विजयोद्यते	१४५
अस्मै करं प्रवितरन्तु	१४४
अस्य क्षीणिपतेर्विहायसि	६२
अस्या मुखेन्दुना लब्धे	६०
अस्या यदास्येन पुरः	६४
अस्यासिभुंजगः स्वकोश	१००
अहह ! सह मघोना	३१
आकुञ्चिताभ्यामथ	१०६
आगच्छतामपूर्णांनां	८४
आघूर्णितं पक्षमलमक्षि	५५
आदावञ्जनपुञ्जलि	२८
आदित्योऽयं स्थितो मूढाः !	१४२, १४५
आदौ नक्तञ्चरचरणयो०	११०
आनन्त्येऽपि हि भावाना०	१६३
आनन्दजाश्रुभिरनु०	२८
आराधि वदन्पद्कत्या	१०१
आशयस्य य उत्कर्षः	४२
आश्रयंमस्य कुक्कुभा०	९३
आसीदञ्जनमन्त्रेति	१०७
आस्तामनङ्गीकरणा०	६४
आस्ते दामोदरीया	९४
इतस्त्रसद्विद्रुतभृष्ट०	१५२
इति द्विकृत्वः शुचिमिष्ट	१३
इति प्रियाकाङ्क्षिभि	१११
इतो भिया भूपतिभि	३५
इदं यदि क्षमापतिपुत्रि !	२०
इयं कमलकुड्मलोपम	१३६
इधेन च समासे तु	५०
उक्तिनां यदि स्वार्थो	४२
उत्कण्ठास्ताश्च सा प्रीति	१३७
उत्कण्ठितार्थसंसिद्धिः	५५
उत्तिष्ठन्त्या रतान्ते	३७

श्लोकांशाः	पृष्ठाङ्काः
उत्साहात्मा भवेद्गीर	१२१
उत्सिक्तस्य तपःपराक्रम	१११
उदयति स्म तद्द्भुत	९२
उन्नतं पद्मुपैति	७९
उन्मीलन्ति नक्षे०	९८
उपकृत बहु तत्र	१३३
उपचीयमानमनिर्ग	८५
उपमारूपकोत्प्रेक्षा	१०९
उपमेयोपमालोपे	५०
उल्लास्यतां स्पृष्टनलाङ्ग	९१
उर्व्यसावत्र तर्वाली	१८
एकेन बहुधोल्लेखे	६२
एतत्तस्तरुहणि !	६०
एतत्पुरः पठदपश्रम	९४
एतद्दत्ताऽसिघात	१२६
एतद्दन्तिबलैर्विलोक्य	१४५
एतद्यथाःक्षीरधिपूर	३८
एतेन ते स्तनभरेण	६७
एषा रतिः स्फुरति	३५
ओजश्चित्तस्य विस्तार	३९
ओत्कण्ठयलज्जाद्व	३०
कटाक्षैरुक्तिमिदचेतो	११०
कठोरोऽज्ञानिवच्चापः	५२
कथं विधातर्मयि	९३
कथाप्रसङ्गेन मिथः	१४४
कथ्यते न कतमः स	८९
कदाप्यनवलोकितं	११०
कनकद्रवगौराङ्गी	६९
कपोलाक्षिकृतोल्लासो	११९
कमठपृष्ठकठोरमिदं	९१
कमलेव मतिर्मतिरिव	५६
करेण चन्द्रमादत्ते	७२
करः स्रजा सञ्जतर०	१३६
कर्ता यद्युपमानं स्या०	६५
कर्परधूलिधवल	३३
कर्मकर्त्राश्च विहित	५०
कल्पयमानममुना	६५
कल्लोलबेरिलितदृष०	३६
कवयः परितुष्यन्ति	७८

श्लोकांशः	पृष्ठाङ्काः	श्लोकांशः	पृष्ठाङ्काः
कस्मै पुण्यवतेऽधरं	१३६	गजकुम्भाऽसृजा शोणो	१४१
कल्याणश्चिद् गुणिना चिरं	१५१	गता रतिर्मतिर्दृना	२३
कः श्रुताऽनुशय एष	१३०	गताः केचित्प्रबोधाय	११९
काठिन्यं कुचयोः क्षण्टुं	१०३	गतिः सा स्याद्वगमो	४२
कान्तासहस्रभरिते	१४२	गर्जति वारिदपटले	९२
कान्ते स्वान्ते मदीये	६८	गाङ्गमम्बु सितमम्बु	१०४
कामनीयकमधःकृत	१२३	गाढं दशनं स्वमोर्धं य०	१४१
कार्ये निमित्ते सामान्ये	८४	गुणदोषौ बुधो गृह०	५५
कालस्य पुंसश्च विधे	३१	गुणोत्कृष्टैः समीकृत्य	७६
कालियरूढे शालिनि	१२२	गूढोक्तिरन्योद्देश्यं चे०	१०६
काश्मीरजाङ्गराग	६८	गृहाणि नाम तान्येव	४०
कासारन्ति पयोधयो	५३	गृहोपकरणे सर्वं	१४९
किं घनस्य जलधे०	६८	गृह्णाति चिकुरग्राहं	५३
किं नृत्यसि समालोच्य	१३८	गोगजदाहनभोजन	१६
किं भ्रूमः शशिनो भाग्यं	८९	गोस्तनी मधु पीयूष	२४
किं भृषणं सुहृदमत्र	१८०	गौर्याः शिवस्यापि विलोक्य	६८
किञ्चिमिथ्यात्वसिद्धयर्थं	१०८	ग्राम्यास्मि नागरीवृत्ते०	१३७
किमधिकमस्य वदामो	९४	ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च	१६४
किमसुभिर्गल्पितजडं !	६०	चञ्चद्भुजभ्रमितचण्ड	३९
किमारारुध्यं सदा पुण्यं	१००	चण्डालैरिव युष्माभिः	३१
किसलयकरलैतानां	११३	चतुरम्बुधरावृता मही	१४
कुबेरः कूबराग्रं च	३१	चत्वारो वयस्मृत्विजः	२१
कुम्भं गृहीत्वा विपुलं	१४८	चातुर्यस्य खनिर्नाना०	५९
कृतमनुमत्तं हृष्टं वा	४	चापाचार्यंश्चिपुर	२८
केयूरः क्व क्वचन तिलकं	१०१	जगदाश्लिष्य समन्तात्	९९
केयं माता पिशाची	१२०	जटा नेयं वेणीकृत	६४
केशान्धकारादध	५८	जनकस्य सुता राम !	२३
कोदण्डखेलः खलु	१४	जयति ललाटकटाक्षः	१४६
कौमारमारभ्य गणा	१४७	जयश्रीस्तेन समरे	१४१
क्रमिकं प्रकृतार्थानां	१०९	जाता लता हि शैले	९२
क्रमेलकं निन्दति	८४	जातिप्रमाणधर्माणां	३१
क्रुध्यतु नाम ननान्दा	२३	जातिश्रुतिभिर्जात्याद्यै०	१३४
क्रोधात्मको भवेद् रौद्रः	१२०	जानेऽतिरागादिदमेव	६३
क्वाऽकार्यं शशलक्ष्मणः	१११	जानेऽमुना कर्णलता	२६
क्षणप्राधुनिका तेऽद्य	१४३	जायापत्योर्मियो रत्या०	११८
क्षणादथ क्षणदा	८०	जितस्त्वदास्येन विधुः	१०२
क्षोणीभृतामतुलककेश	८२	ज्ञेयौ, शङ्कारबीभत्सौ	२२
गच्छ गच्छसि चेत्कान्त !	८९	ज्योत्स्नानासीधुसमुत्सिक	१४०

श्लोकांशाः	पृष्ठाङ्काः	श्लोकांशाः	पृष्ठाङ्काः
णोल्लेह्य अणोल्लमना	१४८	दमस्त्वसुश्चित्तमवेत्य	१४७
तच्छायसौन्दर्यनिपीत	६८	दमस्त्वसुः सेयमुपैति	२८
तद्विदियं क्षणलोचन	१८	दहनजा न पृथुर्द्वयथु	१००
तत्र नेत्रविकासः स्यात्	१२२	दिगालोकाऽऽस्यशोषाङ्ग	१२१
तथाभूतां हृष्टा वृष	११३	दिनकरसेवालब्धो	१९
तद्य विश्रम्य दयालु	१११	दिव्यहरेर्मुखकुरे	१२३
तदप्रसिद्धुःखैश्च	१३९	दिशि दिशि गिरिप्रावाणः	१४७
तदिदमरण्यं यस्मिन्	१०७	दिशि दिशि परिहासगूढ	१४८
तदोजसस्तद्यशसः	८८	दुदोह गां स यज्ञाय	३५
तद्गुणानां युगपत्	५६	दुष्टसङ्गेन दौःशील्यं	२७
तद्विमृश्य मम रंशय	१२३	दूरादुत्सुकमागते	११७
तमङ्गुलं समारोप्य पङ्क्तौ	१३	दूरं गौरगुणैरहद्वृत्ति	१४४
तमोमयोक्त्य दिशः	९१	दशा दग्धं मनसिजं	९५
तथा प्रतीष्टाहुति	६२	दशोर्द्धयी ते विधिनाऽस्ति	२८
तरङ्गिणी भूमिभृतः	५९	दृश्यन्ते बहुधा लोके	१३५
तरुणिमनि कलयति	१३८	हृष्टा कश्चित्प्रियतमे	३७
तव रूपमिदं तथा	८१	देवाऽऽकानिनि कावादे	४८
तवाहवे साहसकर्म	७९	देवि ! त्वन्मुखपङ्कजेन	२४
तस्मिन्नियं सेति सखी	७३	देशे देशे कलत्राणि	१२४
तस्या नखक्षतविलेपन	१३६	दोषस्याभ्यर्थनाऽनुज्ञा	१०८
तस्याः सान्द्रविलेपन	१११	द्वारि ते तरलां दृष्टिं	१४०
तीर्णः किमर्णोनिधिरेष	८७	द्वारि स्तम्भनिषण्णया	८९
ते केचिदीश्वरप्रख्याः	१३८	द्विजपतिप्रसनादित	६३
तेषु तद्विधवधूवरणाहं	१०१	द्वितीयैकद्वित्रिलोपे	१०
तौ तयोर्भवतो वाच्यौ	११८	धनिनोऽपि निहन्मादा	९१
त्वं दूति ! निरगाः कुञ्जं	१४९	धन्यासि सखि ! चाद्वनि	१४१
त्वं हृद्गता भैमि ! बहि	९५	धर्मोपमावाचिलोपे	५०
त्वद्गुणसम्पदवलोकन	७२	धीरत्वेन परं दत्तं	१४२
त्वमुचितं नयनार्चिषि	८८	ध्वनिरतिमधुरः	८४
त्वमेवं सौन्दर्यां स च	२०	नखक्षतर्नवानाङ्गं	१४२
त्वया जगत्पुच्छितकान्ति	१४६	न चेह जीवितः कश्चित्	१४२, १४५
त्वया निधेया न गिरो	६८	न तज्जलं यन्न सुचारु	९६
त्वयि लोचनगोचरं गते	१११	न तूणादुद्धारे न गुण	७०
त्वयि वीर ! विराजते परं	७८	न मन्मथस्त्वं स हि	३३
त्वयि सद्गुरसम्प्राप्त	९६	नरसुराब्जभुवामिव	१४८
त्वल्लीलोन्मीलिते	९७	नलेन मायाः शशिना	९५
त्वामस्मि वच्मि वितुषां	१३३	नवपलाशपलाशवनं	४६
त्वामाखिलन्ती हृष्टाऽन्यं	१०९	नवराकामृगाङ्गस्य	१४३
दत्त्वा कटाक्षमेणाक्षी	९९		

श्लोकांशाः	पृष्ठाङ्काः	श्लोकांशाः	पृष्ठाङ्काः
न वलक्षयं गणयसीह	४५	पूर्णा लुप्ता द्विधाऽऽद्या तु	२०
न श्वेततां चरतु वा	९२	पूर्वापुरागमोनात्म	११८
न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके	२२	पृथ्वी तावत् त्रिकोणा	९७
नाभूदभूमिः स्मर	२५	प्रणमति पश्यति लुम्ब०	७७
निजनयनप्रतिबिम्बै०	३८	प्रतिकूलविभावादे०	२३
निजौजसोऽज्जासयितुं	७७	प्रतिप्रतीकं प्रथमं	९८
नित्यं नियत्या परव०	८४	प्रतीपभूपैरिव किं	९०
निन्दामि किं मलय	९०	प्रधानगुणभावार्भ्यां	१५१
निपततापि न मन्दर	२९	प्रधानऽन्यत्र वाक्यार्थे	११२
निविशते यदि शुकशिखा	१२६	प्रविशन्ती गृहद्वारं	१४०
निशासु चन्द्रगौरासु	१३९	प्रसादमासाद्य सुरः	६७
निःशेषच्युतचन्दनं	१५२	प्रसिद्ध्यभावो वैफल्यं	३१
नीवाराः शुकगर्भं	७०	प्रसूनता तत्करपल्लव	६२
नो द्वासि यदि तत्त्व	१०८	प्रस्तुतस्य यदन्येन	६९
नो भुक्ता सा रहसि मिलिता	१३६	प्रस्तुते वर्ण्यवाक्यार्थे	१०८
न्यक्कारो ह्ययमेव मे	१४६	प्रार्थी प्रयाते विरहा०	११०
पत्तगेन मया जगत्पते०	८४	प्राणेश ! विज्ञप्तिरियं	१४८
पत्यौ वृते तथाऽन्यस्मिन्	३०	प्राप्ताः श्रियः सकल	२६
पथि पथि सहकाराः	१०१	प्रियं च मृत्युं न लभे	१४३
पदं शतेनाप मखै०	९९	प्रियास्ते बभूवुर्भुजङ्गः	१००, १३१
पदे विघातुर्यदि	६८	प्रौढप्रत्यर्थिपृथ्वीपति	९९
पञ्चाङ्गसन्धानमवेक्ष्य	५५	प्लुष्टः स्वैश्चापरोपैरपि	६१
पञ्चान् हिमे प्रावृषि	१४	फेत्कारकृत्फेरुभिङ्घ्रि	१२२
परं परशुरामरुष	१३७	बहुरूपकशालभञ्जिका	८८
परदारपरद्रव्य	१०३	बहूनामुपमानाना०	५५
परवति ! दमयन्ति !	७५	बालकेलिषु तदा	५२
परिमृदितमृणाली	११७	बालकैः परिवृत्तो निजा०	१३१
पर्यङ्कतापन्नसरस्व०	१४४	बालेषु सरयतीरे	७०
पवनो दक्षिणो दिक्षु	१३७	बाभत्सः स्याज्जगुप्सातः	१२२
पश्येत्काश्चल ! चपल !	१११	बुबुधे जनेन स महा	४५
पातालमिव नाभिस्ते	३२	ब्रूमः किमस्य वरवर्णिनि !	८९
पात्रे पुरोवर्तिनि	१८०	भङ्गाऽकीर्तिमपीमलीमस	९९
पिशङ्गमौञ्जीयुज०	३२	भद्रात्मनो दुरधरोह	१३१
पीयूषमिव सुस्वाहु	५५	भम धम्मिभ ! वीसद्धो	१४८
पुनः पुनः काचन कुर्वती	६८	भयानको भवेद्धीति	१२१
पुराकृतस्त्रैणमिमां	६६	भवद्द्वारःस्थो दीनः	३०
पुरुषायुषजीविभ्यो	१२४	भासते प्रतिभासार !	४९
पुरो द्वाक्षिसतुषार	५९	भुक्तिमुक्तिद्वेकान्त !	१३९
पूरं विधुर्वधैयितुं	६६	भुजङ्गकुण्डलो व्यक्त	४५
		भुवि भ्रमित्वाऽनवलम्ब	१४३

श्लोकांशः	पृष्ठाङ्काः	श्लोकांशः	पृष्ठाङ्काः
भूपालरत्न ! निर्दैन्य	२६	यत्कल्याणमपि भानुमान	८१
भूरिभारभरोन्मगना	६०	यत्कीर्तिश्रवणेनैव	१४१
भृशक्रस्य यशांसि	१०४	यत्तव स्तवविधौ	३४
भैकैः कोटरशायिभिः	७६	यत्तु प्राकट्यमर्थस्य	४१
भैमीविनोदाय मुदा	६९	यत्नादुपायसिद्धयर्थां	७६
भ्रमद्भ्रुकुटि सस्मितं	११८	यत्र यात्युपमानत्व	६६
भ्रमर ! भ्रमता दिगन्तः	६४	यत्पथावधिरणुः परमः	९४
भ्रूश्च सैव किल सैव	१४९	यत्प्रत्युत त्वन्मदु	७६
भ्रूश्चिन्नलेखा ष तिलोः	७१	यत्प्रदेयमुपनीय	७९
मञ्जीरादिषु रणित	२१	यथा प्रह्लादनाचन्द्रः	३४
मतिरिव मूर्तिर्मधुरा	११३	यथावदस्मै पुरुषोः	१६०
मदनन्पतियात्रा	१२६	यथासोत्कानने तत्र	४६
मदर्थसन्देशमृणाल	१२०	यथेवेत्यादिकं सा स्याः	६०
मनसि सन्तमिव प्रियं	७१	यद्गारघटाऽऽहकुट्टिम	११२
मनस्तु यं नोज्झति	४१	यदतिविमलनील	१०४
मन्दाकिनीनन्दनयोः	१६२	यदस्य यात्रासु बलोः	६३
मन्दाक्षमन्दाक्षरमुद्रः	१६७	यदि त्रिलोको गणना	७४
मन्येऽमुना कर्णलता	७१	यदि मधुमथन !	६४
मन्ये शङ्खे ध्रुवं प्रायो	६६	यद् यथा साधितं केनाः	९६
ममासनोद्ये भव मण्डनं	२९	यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं	९
मयि पश्यति सा केशैः	१०९	यद्यपह्नवगर्भत्वं	७३
मयि स्थितिर्नन्नतथैव	७९	यद्यशो राजहंसस्य	६३
मल्लिकाकुसुमहृण्डभः	१९	यकोऽधिगन्तुं सुख	३८
महदेसुरसंधम्मे	८२	यशः पदाङ्गुलनखौ	७१
मही कृतायां यदि	३८	यस्तन्वि ! मतीं बुद्धिणेन	८६
मातर्भवानि ! मम पूर्व	१२३	यस्माच्चण्डं च मुण्डं च	३४
मात्सर्यमुत्सार्यं त्वचार्यं	१३०	यस्मिन्नासन् कुसुम	१७०
माधुयसुक्कमत्रापि	४२	यस्य न सविधे दयिता	४४
मानं धत्स्वेति वदतीं	१३६	यस्य मित्राणि मित्राणि	१३६
मानिन्यां हृदयान्मानो	४२	यस्यास्ति विमलं शास्त्र	६६
मार्गं मा गा सुरारेः	८९	याचमानजनमानस	१००
मीथतां कथमभीप्सित	६३१	याभिरनङ्गः साङ्गोऽकृतः	५४
मुक्ताः केलिविसृजहार	१०७	यामि प्रियसि ! वारिदाः	७२
मुखं विकसितस्मिर्भं	१२८	यावत् सखे ! प्रियां स्वप्ने	१२४
मुखमिन्दुर्यथा पाणिः	६२	युद्ध्वा वाभिमुखं रणस्य	१०१
मुष्टिमिताऽपि मृगाक्ष्याः	१६	ये किल नाऽऽज्ञादासाः	८६
मूर्त्यां नाम्ना च कृष्ण	९०	येन त्रिःसप्तहृत्वो	८७
मृगोदृशो यत्र	७०	येन ध्वस्तमनोभवेन	३०
म्रदिमा पदयोः सरीजवद्	६२	येनोन्नमद्य चिबुर्कं	११०
यं प्रेक्ष्य चिररूडापि	८७	यो हेतुः काष्णशाभायाः	१३

श्लोकांशाः	पृष्ठाङ्काः	श्लोकांशाः	पृष्ठाङ्काः
यः कौमारहरः स एव हि	५	वाचं तदीयां परिपीय	२४४
रते गौरीकरद्वन्द्व	१३७	वाणोरकुडंगुड्डीण	१३२
रविरश्मिमतसदेहः	१३	वाता मलयज्ञो वान्ति	११६
रविश्चित्रहचामौकारेषु	२४, ६६	वाप्यो भवन्ति विमलाः	१६
रसस्य परिपन्थित्वा०	४९	वामे करे निहितवाम	६७
रसैः कथा यस्य सुधा०	१७	विकारकारिकामाङ्का	४७
राकागमेनावदातो	९	विचरन्ति विलासिन्यो	९९
राजौ द्विजानामिह	५७	दिद्यासन्व्योद्योद्रेका०	८७
राज्ञामस्य शतेन किं	१४६	विधाय दूरे कयूर	२६
रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति	७५	विधाय मूर्धानमधश्चरं	७४
रामचन्द्रवदनेन चन्द्रमा	६५४	विधिलिखितनियोग	१०५
राममन्मथशरणे	२२	विनाऽनिष्टं च तत्सिद्धि	९४
रामास्कन्धावसको यः	१४०	विना पत्रं विनता	५९
रामो जागति देवेषु	२२	विपक्षरूपनारीणां	१७
रामोऽसौ विक्रमगुणैः	१३८	विपक्षरामान्तरनामनि	१३६
रुधिरविसरप्रसाधित	१३९	विभिन्दता दुष्कृतिर्ना	९३
रुदाहङ्कारतौजित्यं	४२	विमातृपुत्रस्य करस्य	८७
रे सारङ्गा ! वनवसतय०	५७	विमुञ्च मानसातङ्गं	२३
रोमावलीभ्रुकुसुमैः	९५	विषदलिमलिनाम्बुगर्भं	११७
लक्ष्मीविलासवसतेः	५७	विवस्वताऽनाधिषतेव	६६
लङ्कां गता ये मलये	१४२	विशेषः सोऽपि यद्येकं	९५
लताऽबलालाल्यकला	१५७	विश्वेश्वरापराख्यस्य	३२, ३६, ४२
लसद्ब्रीडाः सकरुणाः	२३	विश्वेश्वरापराख्येन	१२, ११४, १२८ १५०, १५५, १६१
लावण्यं तदसौ कान्ति	१३५	विस्मयात्माऽद्भुतो ज्ञेयः	१२२
लिखन्नास्ते प्रियो	१३७	विहायसि विहारिणी	७३
लोकत्रयि शौर्दिवि	९७	वीराग्रेसर ! कृष्णराम !	१२०
लोकाः स्तुवन्तु भुवि	९०	वीप्तोत्सर्पन्मुखाग्राद्रे	३१
लोकोत्तरं शृगाक्ष्या	७६	वृद्धा युवानः शिशवः	९
लोचनाधरकृताऽऽहृत	१००	वेलातिगस्त्रैणगुगाब्धि	७८
वदन्ती जारवृष्टान्तं	६४	वेलामतिक्रम्य पृथुं	५९
वनेचराणां वनिता	६१	व्यभिचारिरसस्थायि०	२२
वराटिकोपक्रिययापि	९९	व्याजावलम्बनं यत्तु	४२
वस्त्ररमणीमाशा	८१	व्याजोक्तिरन्यथैतुक्त्या	१०६
वर्जयन्त्या जनैः सङ्ग	४६	शक्तिनिश्चिंशजेयं	१४५
वर्णनान्यस्योपमाया	१०३	ज्ञानिश्चाप्यज्ञानिश्चापि	१३९
वर्णोपमेयलाभेन	१०३	शब्दार्थौ यत्र तुल्या स्तः	४२
वस्तुतो वक्त्रमुनिष्टस्य	८८	शम्भुविषमवत्यद्य	५९
वह्निस्फुलिङ्गक इव	३१	शशंस दासीङ्गितविद्	१४४
		शशो दिवसधूसरो	१०२

श्लोकांशः	पृष्ठाङ्काः	श्लोकांशः	पृष्ठाङ्काः
शास्त्रार्थसव्यपेक्षत्वं	४२	सितकरकररुचिर	४४
शीघ्रं प्रतीयते श्रौत्यां	५०	शितांशुवर्णैर्वयति स्म	९३
ज्ञानवीरशरच्छात	४८	सीतामपास्य त्रपया	१२०
शोकोत्थः करुणो ज्ञेयः	१०२	सीता यदा यदा दुःखं	६७
शोभायशोभिर्जितशैव	७७	सीतालिङ्गनसंरम्भ	१३६
श्यामां श्यामलिमान०	२६	सुदतीजनमज्जनापितः	१५१
श्यामानां खलु गोकुलेषु	३३	सूक्ष्मे घने नैषध	१५३
श्रियौ नरेन्द्रस्य निरीक्ष्य	६७	सूनोदिनकरस्येषा	१
श्रीराम ! ताटक्रान्तक !	५६	सृष्टाऽतिविदवा विधिर्नैव	१०५
श्वभूः कृष्यतु निर्दिशन्तु	१४९	सेयं सृष्टुः कौसुमचाप	५८
षट्पद एव नितान्तं	७८	सौधस्थले चरन्ती	११६
संयोगो विप्रयोगश्च	१४९	स्तुतौ मघोनस्त्यज	८८
संसारसिन्धवावशुबिम्ब	१४७	स्तुत्या स्तुतेरभिष्यक्ति	८८
संहितैकपदे नित्या	१८	स्तुवन्त्वन्त्ये ग्रन्थं कथमपि	१७०
स एव युक्तिपूर्वद्वेषे०	६३	स्तोकेनोन्नतिमायाति	८२
स गुणीभूतव्यङ्ग्यैः	१५४	स्थविरं या हसन्शीव	१४२
सङ्गतानि मुदा राज०	४७	स्थितस्य रात्रावधिक्षाद्य	७७
सह भामाङ्गणमागते	१२१	स्निग्धश्यामलकान्ति	१४३
स जयत्यरिसार्थ	७२	स्फुजद्भुजाविशतिकं	१३२
सत्सङ्गनिरतो वत्स !	४४	स्मरेन्धने वक्षसि	६६
समर्पकत्वं काव्यस्य	३७	स्मरः सर्वं सर्वस्वं	७०
समानकुलशीलयोः	११९	स्मारं ज्वरं घोरमप०	४८
समासगा वाक्यगा च	५०	स्वप्रकाश ! जड एष	७९
समेन लक्षमणा वस्तु	६९	स्वभावचपले नेत्रे	६९
सम्भावितास्त्वया के तरुणि !	१२५	स्वर्थं दृष्ट्वा वसुमती	११०
सम्यग्ज्ञानसमुत्थानः	१२३	स्वर्गप्राप्तिरनेनैव	४०
सरला बहुलारम्भ	४९	स्वर्णकैतकपराग	१३
स रातु वो दुश्चयवनो	२८	स्वर्भांशुप्रतिवार	३४
सरो विकसिताम्भोज	९६	स्वांसाऽऽघातस्वशस्त्रोप०	१२०
सविता विधवति	५४	ईसं तनौ सन्निहितं	५१
सहस्रगोपीनां पद	११९	इतः कयाचित्पथि कन्दुकेन	७०
सहस्रव कतिचिन्मासान्	१०९	हरिं परित्यज्य नला०	३४
सहोक्तिरन्यदेशत्वं	१०९	हारः सन् वार्यमाणोऽपि	१४०
साक्षात्सुधांशुसुखमेव	६३	हासमूलः समाख्यातो	११९
साहस्यवाचिलोपे तु	५०	हितगिरं न शृणोषि	२२
साधोर्धीन्रत् वता विद्या	५५	हिताहिते वृत्तितौल्य	७६
सानन्दं तनुजाविवाह	९८	हित्वा वैत्यरिपोहरः	९८
सानन्दमेष मकरन्द	१०३	हृत् सस्य यन्मन्त्रयते	१०२
सामर्थ्यमौचित्यी हेरुः	१५०	हृदय एव तवास्ति	९६
सार्थं स्नाता चन्दनेन	१३९	हृदि विदर्भसुवः प्रहरन्	९३

श्रीः

शुद्धिपत्रम् # ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
क्रीडतां	क्रीडतां(?)	१	१८
पण्डितानां	पण्डितानाम्	२	३
ग्रन्थस्य	ग्रन्थस्य च	२	६
काव्यस्य	काव्यत्व	४	२२
सुधानिर्मितत्व—	सुधानिर्मितत्वसगर—		
भूजातत्व	निर्मितत्वभूजातत्व	६	२३
भविकत्वात्	भाविकत्वात्	६	२४
भविकस्तदा	भाविकस्तदा	७	१२
भिन्नप्रतिबन्धकः	भिन्नः प्रतिबन्धकः	८	१६
शब्दः शब्दः	शब्दः	८	२७
शब्दत्व	शब्दत्व	९	२८
रूपस्फोटः	रूपः स्फोटः	९	३२
प्रामाण्याविधातः	प्रामाण्याविधातः	१०	२
प्रकृत....प्रदर्शनेन	प्रकृति....प्रदर्शने	१०	२०
वाक्यार्था	वाक्यशक्यार्था	११	३
पूर्वलक्षणा	पूर्व लक्षणा	११	५
'हरिद्रा	हरिद्रा	११	७
तद्युक्तम् ,	तद्युक्तम्'	११	१२
सुमित्रातद्भक्ति	सुमित्रा तद्भक्ति	११	३०
एवोदाहरणम् ॥६॥	एवोदाहरणम् ।	१५	८
प्रकाशः ।	प्रकाशः ॥ ६—७ ॥	१५	२२
श्लेषरूपगुणा	श्लेषरूपगुणा	१६	९
शूरः	शूर !	१७	१०
संज्ञाप्रयुक्तः ।	संज्ञाप्रयुक्तः,	१८	२७
यथेष्टम् ।	यथेष्टम् ।'	१९	१
श्रवणम् । तदनु	श्रवणात्तदनु	१९	३०
नुषङ्गेण	नुषङ्गे	२०	१
ऽमिमतो	ऽमिमतो	२०	१६
हरिः	हरिः	२१	१०

* पुस्तकस्याशुद्धिबाहुल्येन मुद्रणावसरे समुपलब्धासु भूयसीष्वशुद्धिषु कासाञ्चिन्निवारणे विहितेऽप्यवशिष्टानां तासामत्र कतिपया मुद्रणोत्तरं विचारणाञ्जिराकृता इति शुद्धिपत्रानुसारं ताः संशोधयैव दर्शनीयोऽयं ग्रन्थ इत्येषा सहृदयानां पाठकमहोदयानां पुरस्तादनुरोधः ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
प्रक्रमभङ्गः	प्रक्रमभङ्गः	२१	३१
विभानुभाव	विभावानुभाव	२२	२२
करुणबीभत्स	करुण	२२	२७
विभावादे	विभावादे	२३	२
मानं सातङ्कं	मानसातङ्कं	२३	२६
दुष्कमत्वम्	दुष्कमत्वम्	२६	१३
शिखरे	शिखरे	२७	२६
च्युतसंस्कृतित्वा	च्युतसंस्कृतित्वाप्रयुक्तत्वा	२७	२४
न्मुखाद्वाद्रिं	न्मुखाप्राद्रिं	२८	१
कृदास्तृणम्	कृदास्तृषम्	२८	२
आद्वाद्रिं	अप्राद्रिं	२८	२
भावस्तत्र	भागस्तत्र	२९	२३
वाचित्वेऽपि ।	वाचित्वेऽपि,	२९	२९
कर्णस्थितित्व	कर्णस्थितत्व	३०	१
भवद्वासो	भवद्द्वाःस्थो	३०	२०
इति	इति ।	३१	११
न्मुखाद्वाद्रिं	न्मुखाप्राद्रिं	३१	१३
कृदास्तृणम्	कृदास्तृषम्	३१	१३
विद्गधेतरं	विद्गधेतरं	३३	१७
भ्रूपन्दस्य	भ्रूपन्दस्य	३४	४
स्थितो....भवति ।	स्थितोऽर्थो....भवति,	३७	१९
युक्तमित्याह	युक्तमित्याह	३७	२९
पुनरुक्तस्य	पुनरुक्तस्य द्विरुक्तस्य	३९	१
*ग्राम्यत्वाभावा	ग्राम्यत्वाभावा*	३९	२४
भिन्नेत्यर्थः*(२) ।	भिन्नेत्यर्थः ।	३९	२४
ग्राम्यत्वाभाव	ग्राम्यत्वा*(२)भाव	३९	२६
दुण्डी	दुण्डी	४०	१
त्याशयः,	त्याशयः ।	४०	९
भिन्नः	भिन्नः	४०	१६
रस ओजः	रसधर्म ओजः	४१	२
बोध्यः(१) ।	बोध्यः(१) ॥१२॥	४२	१९
स्वच्छन्द	स्वच्छन्द	४३	२७
समासे	समासे,	४४	१६
श्लोकार्धगतौ	श्लोकार्धगतं	४६	६

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
(टि०) सम्यङ्गता	सम्यङ्गता	४६	१७
चतुष्टय	चतुष्पथ	४७	११
प्राचि दले	प्राच्यदले	४९	७
आध्यवं	आध्यवं	६०	१९
चका	चैका	६०	३२
(टि०) स्तथापि	स्तथापि'	६१	२
इवयथादि	इवयथावादि	६१	२०
सादृश्यस्य विशिष्ट	सादृश्यविशिष्ट	६१	२८
भावेऽपि	भावेऽपि ।	६२	१६
कमलेव	कमलेव	६६	१९
उद्वेगरादि	उद्वेगरागादि	६७	९
भ्रुवो	भ्रुवोः	६१	१८
प्रतिष्ठा	प्रतीष्ठा	६२	१४
अयं	'अयं	६३	२६
यत्रकस्या	यत्रैकस्या	६३	२६
द्वपन्हुति	दपन्हुति	६६	२९
भीम	'भीम'	७२	७
निद्रानुबन्ध	निद्रानुबन्ध	७२	२६
अन्ये—तु	अन्ये तु—	७२	२७
बिम्बत्वे	बिम्बत्वं	७८	१२
तृज्भाप्र	तृज्भाव	८२	१४
कर्म	कर्म(?)	८७	४
नणा	नृणा	८८	२६
त्वथं	त्वर्थं	९७	४
विधु	विधुः	१०२	२०
काकुना	काका	१०२	२९
कठिन्य	काठिन्य	१०३	२६
च्छविरलङ्कार	च्छविमलङ्कार	१०७	११
चापरे ॥'	चापरे ॥	१०९	२१
मात्र—	मात्र—'	१०९	२२
अन्ये—तु	अन्ये तु—	११२	९
रसाद्यप	रसाद्युप	११२	९
निरास्यति	निरस्यति	११२	११
पदैक्या	पदैक्या	११२	२०

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
तत्रतेषा	तत्रैतेषा	११२	२१
त्कण्ठा	स्तकण्ठा	११६	१
भिष्यक्ती	भिष्यक्ती	११७	६
यन्निता	यन्निजा	११९	११
भैवानि	भैवानि !	१२३	२५
मदङ्गमाः	मदङ्गमाः	१२४	१२
विशेषोज्वरश्चा	विशेषो ज्वरश्चा	१२५	२
रसाः	रसौ	१२७	१५
र्थन्तरस्य	र्थन्तरस्य	१३०	६
रथप्रतीयमानः	रथप्रतीयमानः	१३१	५
उपग्रहः (?)	उपग्रहः	१३३	३२
प्रकृति	प्रकृति	१३४	२४
प्रकाशादयः	प्रकाशकारादयः	१३५	१०
मुक्तिमुक्ति	मुक्तिमुक्ति	१३९	३
युगपद्	युगपद्	१४१	१९
मास्ति	नास्ति	१४१	२५
त्वत्कीर्तिश्चम	त्वत्कीर्तिश्चम	१४१	२६
यथाऽरयः	यथाऽरयः	१४१	२९
संमात्रम्	मात्रम्	१४३	२१
व्यज्यते	व्यज्यते	१४४	२३
व्यङ्ग्या	व्यङ्ग्या	१४६	६
राज्ञमस्य	राज्ञामस्य	१४६	१९
सवितेऽत्यादौ	सवितेऽत्यादौ ।	१४७	१०
विश्राम्यामि	विश्राम्यामि	१४८	३३
तस्माद्विभेतव्य	तस्माद्विभेतव्य	१५२	२३
कथासरो	कथा सरो	१५४	३
व्यङ्ग	व्यङ्ग्य	१५४	२७
मतिद्वयता ॥	मतिद्वयता ।	१५८	२
अतक्षरि	अतक्षणि	१५८	२६
सौन्दर्येणैव	सौन्दर्येणैव	१६०	२०
इत्यत्र इत्यत्र	इत्यत्र	१६०	२५
जानती	जानाती	१६५	१
'हरे'स्यादौ	'हरे'ऽवे'स्यादौ	१६८	३०
कस्व	कर्मत्व	१६९	२२

- १६ वर्षकृत्यदीपकः । कालनिर्णयत्रतोद्यापन सहितः । म० म० पण्डित नित्यानन्द पन्त-
पर्वतीय विरचितः । (कर्म० वि० ९) ६० ३—०
- १७ श्रौतसूत्रम् । श्रीमन्महर्षि-लाठ्यायनप्रणीतमग्निष्टोमान्तम् । (कर्म० वि० १०) ६० २—०
- १८ मल्लचम्पूः अथवा दमपन्तोक्तया । महाकविश्रीत्रिविक्रमभट्टविरचिता । विपसपद-
प्रकाशाख्यव्याख्याय सहिता । भावबोधिनी टिप्पणी सहिता । (का० वि० १६) ६० १—४
- १९ श्रीब्रह्मसूत्रम् । श्रीभगवन्नित्यम्बार्क महासुनीन्द्रविरचित वेदान्तपारिजात सौरभा-
ख्यसूत्रवाक्यार्थेन श्रीश्रीानवासाचार्यचरणप्रणीत श्रीवेदान्तकौस्तुभभाष्येन च
सनाथीकृतम् । (श्रीनिम्बार्कभाष्यम्) (वेदान्त वि० १०) ६० ३—०
- १०० वाग्वल्लभः । श्रीमता वैवज्ञाघ्रेरेणागममार्मिकेण कविपुङ्गवेन दुःरुमञ्जनविदुषा
विरचितः, तत्सुतेन बहुशास्त्रपारोण कविचक्रवर्तिना महाभहोपाध्यायेन देवीप्रसाद-
पण्डितप्रवरेण कृतया वरवर्णिन्या टीकयोपस्कृतः । (छन्दः शास्त्र वि० ४) ६० २—६
- १०१ सिद्धान्तलक्षणम् । श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतम् । न्यायाचार्य श्रीशिवदत्तमिश्र-
विरचित गंगाख्यव्याख्या टिप्पणी सहितम् । (न्याय विभागे ४) ६० १—८
- १०२ वेदभाष्यभूमिकासंग्रहः । (साधनाचार्यविरचितानां स्ववेदभाष्यभूमिकानां
संग्रहः) । [वेद० वि० ६] ६० २—८
- १०३ माधवीयधातुवृत्तिः । श्रीमत्सायणाचार्यविरचिता । (व्या० वि० १२) ६० ३—०
- १०४ बौधायनधर्मसूत्रम् । श्रीगोविन्दस्वामिप्रणीतत्रिवरणसमेतम् । [कर्म० वि० ११] ६० ४—०
- १०५ ताण्डयमहाब्राह्मणम् । सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम् । (वेदवि० ६) ६० १२—०
- १०६ न्यायमञ्जरी । जयन्तभट्टकृता । न्याय-व्याकरणाचार्येण पं० सूर्यनारायणशास्त्रिणा
कृतया टिप्पण्या समेता । सम्पूर्णम् । [न्या० वि० १६] ६० ८—०
- १०७ शारदातिलकम् । श्रीमद्भावभट्टकृतपदार्थाद्वैतटीकासहितम् । (तन्त्र० वि० १) ६० ६—०
- १०८ मन्त्रार्थदीपिका । म० म० श्रीशत्रुघ्नविरचित । सटीक । (वेद० वि० ७) ६० २—०
- १०९ शब्दशक्तिप्रकाशिका । श्रीमज्जगदीशतर्कालङ्कारविनिर्मिता । श्रीकृष्णकान्त-
विद्यावागीशकृतया कृष्णकान्तीटीकया श्रीमद्भामभट्टसिद्धान्तवागीशविरचितया
रामभद्रादीटीकया च समलङ्कृता । पं० दुण्ढिराजशास्त्रिकृतया छात्रोपयुक्तया
विषमरुथलटिप्पण्या मूलकारिकाधेन च सहिता । (न्या० वि० १६) ६० ४—८
- ११० योगदर्शनम् (पातञ्जलदर्शनम्) भगवत्पतञ्जलविरचितं, राघवानन्दसरस्वतीकृत-
“पातञ्जलरहस्याख्य”टिप्पणीयुक्तया द्वादशदर्शनकाननपञ्चाननवाचस्पतिमिश्रवि-
रचितया “तत्त्ववैशारद्याख्याख्यया भूषितेन विज्ञानमिश्रुनिर्मित”योगवाचित्क”-
समुद्भासितेन स्वामिहरिहरानन्दारण्यकृतभास्वतीवृत्या सहितेन भगवच्छ्रीकृ-
ष्णहैपायनव्यासदेवोपज्ञ-“सांख्यप्रवचन” भाष्येणोद्घोषितम्, गोस्वामि-
दामोदरशास्त्रिणा विहितया टिप्पण्या “पातञ्जलप्रभा”नामिकया भूमिकया च
संवलितम् । (योग. वि. ३) ४—०
- १११ सारस्वत व्याकरणम् । अनुभूतिस्वरूपाचार्यप्रणीतम् । श्रीचन्द्रकोत्तिसूरि-
प्रणीतचन्द्रकोत्तिनाम्न्या सुबोधिकया व्याख्यया, श्रीवासुदेवभट्टविरचितप्रसादा-
ख्यटीकया च समन्वितम् । कवितार्किकोत्कल-यास्क श्रीनवकिशोरशास्त्रिणा
निर्मितया मनोरमाविवृत्या च समुद्भासितम् । (व्या. वि. १३) सम्पूर्णम् । ६० ३—०
- ११२ सामान्यनिरुक्ति-गादाधरी-गूढार्थतत्त्वालोकः । पं० कृष्णपति श्रोपाख्य-श्री-
धर्मदत्त [श्रीबच्च श्या] शर्मविरचितः । (न्यायवि. १७) ६० १—८
- ११३ जागदीशी पक्षता । गंगाख्यव्याख्या टिप्पणीसाहता । (न्या. वि. १८) ६० १—८

- ११४ मनुस्मृतिः । कुल्लुकभट्टकृतमन्वशांशुकावलीव्याख्यया काशीस्थगवर्धनेष्ट कालेज्
व्याकरण-मीमांसा-धर्मशास्त्राध्यापकेन पं० नेने हस्त्युपाह्व गोपालशास्त्रिमंयु-
हीतपरिशिष्टटिप्पण्यादिभिरपि सहिता । तत्पूर्णम् । (धर्मशास्त्र. वि. ३) ५० २-
- ११५ व्युत्पत्तिवादः । श्रीमद्गङ्गाधरमहाचार्यचक्रवर्तिविरचितः । पण्डितराज शुक्ल
श्रीश्रेणीमाधवशास्त्रिरचित [शास्त्रार्थ-परीक्षो-योगि] शास्त्रार्थकला टीका-
सहितः । (न्या. वि. १९) ६० २-
- ११६ भारती । ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यव्याख्या सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविर-
चिता । न्यायाचार्य पं० दुण्डिराजशास्त्रिणा सङ्कलितया विषयस्यलटिप्पण्या सम-
लङ्कृता । सम्पूर्णः । (वेदान्त वि० ११) ६० २-
- ११७ जन्मपन्नदीपकः । सोदाहरण-सटिप्पण-हिन्दीटीकासहितः । ज्यौ० पं० श्रीवि-
न्धेश्वरीप्रसादद्विवेदिना विरचितः । (ज्यौ. वि. ६) ६० ०-
- ११८ गोभिलगृह्यसूत्रम् । सटीकम् । (कर्मकाण्ड वि० १२) ६० ३-
- ११९ सिद्धान्तकौमुदी । व्याकरणाचार्यं नेने पं० गोपालशास्त्रि विरचित सरला
टिप्पण्या सहिता । “रूपलेखनप्रकार-पङ्क्तिरेखनप्रकारस्य परिशिष्ट सहिता च ।
स्त्रीप्रत्ययान्तो भागः । (व्या० वि० १४) ६० १-
- १२० कात्यायनशुल्लसूत्रम् । कर्कभाष्य-महिधरवृत्ति सहितम् । (कर्म० वि० १४) ६० ०-
- १२१ व्यक्तिविवेकः । श्रीराजाकर्महिमभट्टकृतः । श्रीराजानन्दकृत्यसङ्कृत व्याख्यया
साहित्याचार्यं पं० श्रीमधुसूदनशास्त्रिरचित मधुसूदनीविवृत्या च समुज्जासिता ६० ४-
- १२२ श्राद्धविवेकः । श्रीदत्तधरकृतः । वेदाचार्यं पं० जनन्तरामशास्त्रि कृत टिप्पणी
सहितः । (कर्म० वि० १३) ६० १-
- १२३ सांख्यतत्त्वकौमुदी । पण्डितराज श्रीराजेश्वरशास्त्रिद्रावड महोदयनामाज्ञया
न्यायाचार्यं श्रीहरिराम शुक्ल विरचितया “सुषमाख्य” कौमुदी व्याख्यया
समलङ्कृता । (सांख्य वि० २) ६० १-
- १२४ वाक्यपदीयम् । श्रीमर्तृहरिमहावैयाकरण विरचितम् । न्याय-व्याकरणाचार्यं पं०
श्रीसूर्यनारायण शर्म शुक्लेन विरचितया भावप्रदीपाख्य व्याख्यया टिप्पणेन च
संपादितम् । (ब्रह्मकाण्डम्) । (व्या० वि० १६) ६० १-
- १२५ प्रौढमनोरमा । भैरवी-भावप्रकाश-सरलाटीकोपेतः लघुशब्दरत्नम् ।
[पञ्चसन्ध्यन्तो भागः] (व्या० वि० १६) ६० ३-
- १२६ जैमिनीयन्यायमाला । श्रीमन्माधवाचार्यविरचिता । तद्विरचितेन विस्तरेण
विभूषिता । मीमांसाचार्यं पं० पट्टाभिरामशास्त्रिणा रचितया विषयवाक्यविव-
रण्या समलङ्कृत्य संशोधिता । [तृतीयाध्यायान्ता] (मीमांसा वि० ७) ६० २-
- १२७ शतपथब्राह्मणम् । शुक्लश्रुवेदान्तर्गतमाध्यन्दिनशास्त्रीयं वेदविशारद् मीमांसा-
केसरिणा पण्डित चिन्नस्वामिशास्त्रिणा टिप्पण्यादिभिर्विभूष्यविशोधितम् ।
[काण्डचतुष्टात्मकः प्रथमोभागः] (वेद० वि० ७) ६० २-
- १२८ लघुशब्देन्दुशेखरः । म. म. श्रीनागेशभट्टविरचितः । [नपादान्तस्त्रान्तोभागः]
नागेशोक्तप्रकाश व्याख्यया संवलितः । (व्या० वि० १७) ६० २-
- १२९ कृत्यसारसमुच्चयः । म. म. श्रीअमृतनाथज्जा शर्मणा विरचितः । पण्डितश्रीगङ्गा-
धरमिश्रशर्मणा यथास्थलोपयुक्तटिप्पणीभिः प्रयोजनीयविविधपरिशिष्टविषयैश्च
समलङ्कृतः । (धर्म० वि० ४) ६० १-

